

**T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ BİLİM DALI**

**20. YÜZYILIN BAŞLARINDA AYDIN VE MENTEŞE
SANCAKLARINDA GAYR-İ MÜSLİMLERİN DEMOGRAFİK VE
SOSYO-EKONOMİK DURUMU (1900-1925)**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
PROF. DR. NURİ KÖSTÜKLÜ**

**HAZIRLAYAN
MUTTALİP ŞİMŞEK**

KONYA 2013

ÖZET

20. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayr-i Müslimlerin Demografik ve Sosyo-Ekonomik Durumu (1900-1925)

XX. Yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti idaresi altında yer alan gayr-i Müslimlerin yaşantılarına dair iki sancağı kapsayan bu araştırmamızda, gayr-i Müslimlerin demografik, sosyo-ekonomik durumları ile bölgenin asayişine etkileri ve mahalli idaredeki fonksiyonları, toplam altı bölüm halinde incelenmiştir. Birinci bölümde, gayr-i Müslimlerin vilayet ve sancak içerisindeki nüfusları verilmiş, Balkan Savaşlarından itibaren yaşanan gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan demografik hareketlilik de, nedenleri ve sonuçları itibariyle ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

İkinci bölümde, gayr-i Müslimlerin aile kurumu incelenmiş; nişandan evliliğe, boşanmadan eş ve çocuk durumuna, aile bireylerinin korunması uygulamalarından günlük yaşama kadar birçok mevzu, ağırlıklı olarak Şer'îye sicillerinden faydalanılarak, ortaya konmaya çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde, gayr-i Müslimlerin dinî hayatı ile eğitim-öğretim kurumları hak-kında bilgi verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu alanda kendilerine sunulan bütün kolaylık ve hoşgörünün devletin yıkılışına kadar devam ettiği, ibadet mekânlarının ve okullarının korunduğu, mezarlık tahsisi ve kilise inşası gibi taleplere azami derecede olumlu cevap verilmeye çalışıldığı, her iki sancaktan verilen örneklerle tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendisini iyiden iyiye hissettiren dış müdahaleler ve propaganda faaliyetlerine bağlı olarak başta casusluk ve çete faaliyetleri olmak üzere gayr-i Müslimlerin bölgenin asayişini bozucu hareketler içerisine girdikleri, ortaya konmaya çalışılmıştır.

Beşinci bölümde, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin ekonomik faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Başta tarım ve hayvancılık olmak üzere ticari hayattaki etkileri ile maden üretimindeki faaliyetleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değerlendirmeye alınarak, gayr-i Müslimlerin bölge ekonomisinde kat ettikleri mesafe hakkında bir fikir oluşturulmaya çalışılmıştır.

Son bölümde ise, gayr-i Müslimlerin yerel idarî organlarda aldıkları rol, salnamelerin bize sağladığı bilgi çerçevesinde, değerlendirilmiştir. Ayrıca, 1909 yılından itibaren başlayan gayr-i Müslimlerin fiilen askerliği meselesinin her iki sancağa yansımaları ile sağlık alanındaki etkileri de burada değerlendirdiğimiz diğer konulardandır.

ABSTRACT

In the Beginning of the 20th Century, Demographic and Socio-Economic Status of Non-Muslims at the Districts of Aydin and Mentese(1900-1925)

In the beginning of the 20th century, In this study including the lives of Non-Muslims, under administration of Ottoman Empire, who lived in the districts of Aydin and Mentese, Socio-Economic, Demographic Status of Non-Muslims, the effects of public order of the region, the functions of local government are analyzed in six sections. In the first section, the population of Non-Muslims both in the province and district are explained; and also population mobility depending on the developments since Balkan Wars, its causes and consequences are evaluated separately.

In the second section, Family Association of Non-Muslims; engagement marriage, divorcement, spouse and children's status, practices for the protection of family members and their daily lives are researched by using judicial records.

In the third section, religious life and educational institutions of Non-Muslims are informed. The examples given from both two districts have been identified that from the establishment of Ottoman Empire to the fall of state, tolerance and facility offered them continued, prayer places and schools were protected, demands such as construction of church and cemetery allocation were met positively.

In the fourth section, it is mentioned that since the second half of 19th century, Non-Muslims participated in especially espionage and gang activities depending on foreign intervention and propaganda in order to disturb public order.

In the fifth section, it is focused on the economic activities of Non-Muslims who lived in the districts of Aydin and Mentese. In this section, it is explained how much Non-Muslims progressed in economy of region considering effects of their commercial life including agriculture and stockbreeding and mining activities since the second half of 19th century.

In the last section, Non-Muslims' roles in local administrative assemblies have been evaluated within the framework of information in the annuals. The issue of actual military service of Non-Muslims which started from 1909 and the effects of healthcare field are the other subjects in which we consider.

TABLolar LİSTESİ.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII
KISALTMALAR.....	IX
GİRİŞ.....	1
A. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Muhtevası.....	1
B. Araştırmanın Kaynakları.....	5
C. XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar Osmanlı Devleti'nde Gayr-i Müslimlerin Yönetimine Genel Bir Bakış	14

BİRİNCİ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERİN YERLEŞİM ALANLARI ve DEMOGRAFİK DURUMU

A. İdarî Taksimat	29
B. Gayr-i Müslimlerin Yerleşim Alanları.....	30
I. Rumlar.....	31
II. Ermeniler.....	32
III. Yahudiler.....	33
C. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Gayr-i Müslimlerin Demografik Durumu	35
D. XX. Yüzyılın Başlarından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Gayr-i Müslimlerin Nüfusu	38
E. Balkan Savaşlarından Lozan'a Demografik Hareketlilik.....	42
I. Balkan Savaşları ve Yunanistan'a Rum Muhacereti	42
II. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Gerçekleştirilen Ermeni ve Rum Tehciri.....	46
III. Mütareke Dönemi'nde Yunanistan ve Adalar'dan Batı Anadolu'ya Rum Göçü.....	53
IV. Milli Mücadele Dönemi'nde Gayr-i Müslimlerin Tehciri.....	57
V. Lozan ve Türk-Rum Nüfus Mübadelesi.....	59

İKİNCİ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERDE AİLE KURUMU ve GÜNLÜK HAYAT

A. Aile Kurumu.....	64
I. Evlenme.....	65

a.	Nişan	65
b.	Nikâh.....	66
II.	Boşanma.....	69
III.	Ailede Eş Durumu.....	71
IV.	Ailede Çocuk Sayısı.....	73
V.	Aile Bireylerini Korumaya Yönelik Uygulamalar.....	75
1.	Vesayet.....	75
a.	Hasta ve Kayıplara Yönelik Vesayet.....	76
b.	Çocuklara Yönelik Vesayet.....	77
2.	Nafaka.....	80
a.	Yetişkinlere Yönelik Nafaka.....	80
b.	Çocuklara Yönelik Nafaka.....	81
3.	Eytam Sandığı.....	82
B.	Günlük Hayat.....	88
I.	Yaşanılan Mekânlar ve Yapılar.....	88
II.	Giyim Eşyaları.....	93
III.	Günlük Hayatta Kullanılan Diğer Eşyalar.....	97
IV.	Yiyecek Maddeleri.....	102

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERİN DİNÎ HAYATI ve EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

A.	Dini Hayat.....	104
I.	İnanç ve İbadet Özgürlüğü.....	104
1.	Ayinleri.....	108
2.	Mezarlık Tahsisi.....	111
II.	Kilise ve Havralar.....	113
1.	Aydın ve Menteşe Sancaklarında Kilise, Havra ve Manastırlar...116	
2.	Kilise ve Havraların İnşa ve Tamiri.....	117
III.	Din Adamları.....	121
IV.	İhtida (Müslümanlığı Seçmeleri).....	127
1.	İhtida.....	127
2.	İhtida Eden Gayr-i Müslimler.....	130
B.	Eğitim-Öğretim Kurumları.....	133

I.	Sıbyan Mektebi.....	136
II.	Rüştiye Mektepleri.....	139
III.	İdadi Mektepleri.....	140
IV.	Mektep İnşa ve Tamiri.....	142

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERİN PROPAGANDA, CASUSLUK, EŞKIYALIK ve ÇETE FAALİYETLERİ İLE DİĞER ASAYİŞ OLAYLARI

A.	Yunan Propagandası ve Casusluk Faaliyetleri.....	147
B.	Eşkîyalık ve Çete Faaliyetleri.....	154
I.	XX. yüzyılın Başlarından Mütareke Dönemine Kadar.....	154
II.	Mütareke Dönemi.....	158
III.	Yunan İşgalinden Milli Mücadele'nin Sonuna Kadar.....	159
C.	Kaçakçılık.....	163
D.	Günlük Hayatta Karşılaşılan Diğer Asayiş Olayları	165
I.	Yaralama.....	165
II.	Adam Öldürme (Katl).....	166
III.	Tecavüz.....	167
IV.	Mülk Tecavüzü.....	168
V.	Hırsızlık.....	170
VI.	Kumar Oynatma.....	171
VII.	İftira ve Dolandırıcılık.....	172
VIII.	Diğer Asayiş Olayları.....	173

BEŞİNCİ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERİN EKONOMİK HAYATI

A.	Tarım ve Hayvancılık.....	175
I.	Tarım.....	175
II.	Hayvancılık.....	182
1.	Küçük ve Büyük Baş Hayvancılık.....	182
2.	Arıcılık.....	184
B.	Ticaret.....	185
I.	XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Ticarî ve Sinaî Durum	

	ve Gayr-i Müslimler	185
II.	XX. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayr-i Müslimlerin Ticari ve Sinaî Hayattaki Yerleri.....	188
III.	Meslek Grupları.....	195
IV.	Diğer Meslek Grupları.....	199
	1. Balıkçılık.....	199
	2. Amelecilik, Araba Tamirciliği, Kâtiplik.....	200
	3. Çobanlık.....	200
V.	Alışveriş Anlaşmazlıkları ve Borçlanma.....	201
	1. Aydın Sancağı.....	201
	2. Menteşe Sancağı.....	205
C.	Madencilik.....	208
I.	Osmanlı Devleti'nde Madencilik.....	208
	1. Aydın Sancağı.....	210
	2. Menteşe Sancağı.....	214
D.	Rumlara Uygulanan Ekonomik Boykot.....	217
I.	Meşrutiyet Dönemi'nde Görülen Boykot Hareketleri ve 1913-1914 Boykotunun Sebepleri.....	217
II.	Boykotun Aydın ve Menteşe Sancaklarına Etkisi.....	220
E.	Rumların Terkedilmiş Malları (Emvâl-i Metrûke).....	222
I.	Yunanistan'a Göç Eden Rumların Emvâl-i Metrûkesi.....	223
II.	Birinci Dünya Savaşı Esnasında Başka Bölgelere Sevk Edilen Rumların Emvâl-i Metrûkesi.....	225
III.	Yunan İşgalinden Sonra Yunanistan'a Giden Rumların Emvâl-i Metrûkesi.....	230
F.	Gayr-i Müslimlerin Ödedikleri Vergiler.....	232
I.	Bedel-i Askerî.....	234
II.	Emlak, Arazi ve Temettü Vergisi.....	236
III.	Gümrük, Maden ve Canavar Vergisi.....	239
IV.	Damga Vergisi ve Harçlar.....	241
V.	Muafiyetler.....	244

ALTINCI BÖLÜM

TAŞRA YÖNETİMİ, SAĞLIK ve ASKERÎ ALANDA GAYR-İ MÜSLİMLER

A.	Sancak, Kaza ve Nahiye İdaresi.....	246
I.	Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı İle İlgili Yapılan Düzenlemeler.....	246
II.	Sancak/Liva İdaresinde Gayr-i Müslimler.....	247
III.	Kaza İdaresinde Gayr-i Müslimler.....	250
IV.	Nahiye, Köy ve Mahalle İdaresinde Gayr-i Müslimler.....	253
B.	Sağlık Alanında Gayr-i Müslimler.....	256
C.	Gayr-i Müslimlerin Askerliği.....	260
I.	1909 Asker Alma Kanunu ve Karşılaşılan Sorunlar.....	262
II.	Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayr-i Müslimlerin Askerliği.....	264
	SONUÇ.....	266
	BİBLİYOGRAFYA.....	272
	EKLER.....	289
	İNDEKS.....	312

TABLolar LİSTESİ

Sıra	Tablo Adı	Sayfa
1.	1881-82 Genel Nüfus Sayımına Göre Aydın Vilayeti'nin Nüfus Durumu.....	37
2.	1905/6 Genel Nüfus Sayımına Göre Aydın Vilayeti'nin Nüfus Durumu.....	39
3.	1914 Nüfus İstatistiğine Göre Aydın Sancağı'nın Nüfus Durumu.....	40
4.	1914 Nüfus İstatistiğine Göre Menteşe Sancağı'nın Nüfus Durumu.....	41
5.	1900-1922 Yılları Arasında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Yaşayan Gayr-i Müslim Ailelerin Çocuk Sayısı.....	74
6.	1901 Yılında Aydın ve Menteşe Sancağı'nda Bulunan Gayr-i Müslim İptidâî Mektepleri.....	137
7.	1916 Yılında Menteşe Sancağı'nda Bulunan Gayr-i Müslim Mektepleri.....	138
8.	1899 Yılında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Bulunan Rüşdî Derecesindeki Okullar.....	140
9.	1903 Yılında Aydın Sancağı'nda Rumlara Ait İdadî Derecesindeki Mektepler.....	142
10.	Aydın Sancağı'nda Gayr-i Müslimlere Ait Meslekler.....	195
11.	Menteşe Sancağı'nda Gayr-i Müslimlere Ait Meslekler.....	198
12.	XX. yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Ait Bedel-i Askerî Vergisi.....	236
13.	1904/1905 Yıllarında İzmir-Aydın Demiryolu Hattının Aydın Sancağı Dâhilinde Bulunan İstasyonlarında Çalışan Gayr-i Müslimlerin Temettü Vergileri.....	238
14.	1326 (1908) Salnamesine Göre Aydın Liva İdare Meclisi ve Farklı Dairelerinde Bulunan Gayr-i Müslimler.....	249
15.	1326 (1908) Salnamesine Göre Menteşe Liva İdare Meclisi ve Farklı Dairelerinde Bulunan Gayr-i Müslimler.....	249
16.	1326 (1908) Salnamesine Göre Aydın Sancağına Bağlı Kazaların Yönetiminde Bulunan Gayr-i Müslimler.....	251
17.	1326 (1908) Salnamesine Göre Menteşe Sancağı'na Bağlı Kazaların Yönetiminde Bulunan Gayr-i Müslimler.....	252
18.	1326 (1908) Salnamesine Göre Aydın ve Menteşe Sancaklarındaki Nahiye Yönetiminde Bulunan Gayr-i Müslimler.....	254
19.	Aydın ve Menteşe Sancaklarında Belediye Tabibi Olarak Görev Yapan Gayr-i Müslimler.....	257

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti'ndeki gayr-i Müslimlerin sosyal ve ekonomik hayatı ile ilgili çalışmalar son zamanlarda kısmî bir artış göstermiştir. Bu çalışmaların bir kısmı daha önce kaleme alınmış kaynaklara göre yapılırken, diğer bir kısmı arşiv belgeleri esas alınarak hazırlanmıştır. Bununla birlikte Osmanlı toplumunun önemli bir bölümünü oluşturan gayr-i Müslimlerle ilgili olarak bütün Osmanlı coğrafyasını kapsayacak şekilde yapılan çalışmalar henüz istenilen seviyede değildir. Böyle bir çalışmanın gerçekleştirilmesi için yerel tarih incelemelerinin bir araya getirilmesi gerekmektedir. İşte bu noktada, belirli bir alan içerisinde yaşayan gayr-i Müslimlerin hayatının bütün yönleriyle incelenmesi; hem sosyal ve iktisadî tarihimiz açısından hem de farklı dil, din ve kültüre sahip unsurların bir arada yaşama becerilerinin ortaya çıkarılması bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Biz de bu bilinçle hareket ederek, Anadolu'nun önemli bir coğrafi köşesinde yer alan Aydın ve Menteşe (Muğla) Sancaklarındaki gayr-i Müslimlerin hayatlarını etraflı bir şekilde incelemeyi amaçladık.

Genel olarak bu araştırmamızın amacı, XX. Yüzyılın başlarında her iki sancakta yaşamış gayr-i Müslimlerin aile kurumlarını, yaşadıkları mekânları, giyim-kuşam ve yeme-içme alışkanlıklarını, din ve eğitim-öğretim hayatlarını, ekonomik hayat içerisindeki yerlerini ve Tanzimat'tan itibaren katılmaya başladıkları yerel idarî mekanizmadaki durumlarını detaylı bir şekilde ortaya koymaktır. İncelediğimiz zaman dilimi, Osmanlı Devleti için siyasî, askerî ve ekonomik olarak sıkıntılı bir dönem olmuştur. Balkan Savaşlarından Milli Mücadele'ye kadar devlet, giriştiği savaşlarda yenilmiş, büyük toprak kayıpları yaşamıştır. Bu süreçte gayr-i Müslimlerin bir kısmı maalesef, düşmanla işbirliği yaparak devletin aleyhinde faaliyet içerisine girmişti. İşte bu noktada biz, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin bu süreçteki tutum ve davranışlarını da tespit etmeye çalıştık.

Diğer birçok şehirle ilgili gayr-i Müslimlerin sosyal ve ekonomik durumları incelenmiş olmasına karşın, her iki sancakla ilgili günümüze kadar yapılan tarih araştırmalarında bu konu, henüz ilmî olarak ele alınıp incelenmiş değildir. Çalışmamızda, arşiv kaynakları, Şer'îye sicilleri ve diğer kaynaklar kullanılarak, bilimsel bir disiplin içerisinde tespitler yapılmaya çalışılmıştır.

Bu konuyu araştırmam için beni teşvik eden, araştırmamın her aşamasında katkıda bulunan, elindeki kaynakları benimle paylaşan, çalışmamı büyük bir sabırla okuyarak ve yanlışlarımı düzelterek yardımlarını esirgemeyen Hocam Prof. Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ'ye teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, Osmanlı Türkçesini okuyup transkript edebilmemde büyük

emekleri olan ve konuyla ilgili olarak eserlerinden ve çalışmalarından istifade ettiğim Prof. Dr. Ramazan TOSUN ile yine desteklerinden dolayı Prof. Dr. Ramazan ÇALIK'a ve değerli tavsiyeleri için Doç. Dr. İbrahim SOLAK'a ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Yine şer'îye sicilleri ve salnameleri mikrofilmlerden okurken desteklerini gördüğüm Ankara Milli Kütüphane çalışanlarına ve çalışmalarım esnasında büyük bir anlayış ve sabır gösteren eşim Şule Şimşek'e de buradan teşekkür etmek isterim.

Muttalip ŞİMŞEK
Konya 2013

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.{DVNSGMC.d	Rumların Ahkâm ve Berat Defteri
ATASE	Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi Belgeleri
AVS	Aydın Vilayet Salnamesi
B.A.A.K	Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu
B.D.İ.E.	Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Belgeleri
BEO	Bab-ı Âli Evrak Odası Belgeleri
Bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DH.EUM.AYŞ	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemi Belgeleri (Asayiş Kalemi'ne ait fon kodunu gösteren bu kısaltmanın arkasından gelen ilk rakam belgenin dosya numarasını, ikinci rakam ise vesika (gömlek) numarasını işaret etmektedir. Örneğin: DH. EUM. AYŞ, 222/33, bu kalemin 222 numaralı dosyasının 33. belgesidir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne ait diğer belgeler de aynı şekilde gösterilmiştir.)
DH.EUM.EMN	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi Belgeleri
DH.EUM.KLU	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umûmi Müdüriyeti Belgeleri
DH.EUM.MEM	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurîn Kalemi Belgeleri
DH.EUM.2.Şb	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube Belgeleri
DH.EUM.3.Şb	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube Belgeleri
DH.EUM.5.Şb	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Belgeleri
DH.EUM.6.Şb	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube Belgeleri
DH.H	Dâhiliye Hukuk Kısmı Belgeleri
DH.HMŞ	Dâhiliye Hukuk Müşavirliği Belgeleri
DH.İD	Dâhiliye Nezareti İdare Belgeleri
DH.İUM	Dâhiliye İdâre-i Umumiye Belgeleri
DH.KMS	Dâhiliye Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri
DH.MKT	Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemi Belgeleri
DH.ŞFR	Dâhiliye Şifre Kalemi Belgeleri
DH.UMVM	Dâhiliye Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri

DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DUİT	Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi
Haz.	Hazırlayan
HR.HMŞ.İŞO	Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri
HR.SYS	Hariciye Siyasi Kısım Belgeleri
IRCICA	İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İA	İslam Ansiklopedisi
İ.AZN	Adliye Mezahib İradeler Tasnifi
İ.MMS	Meclis-i Mahsus İradeler Tasnifi
İ.MVL	İrade Meclis-i Vâlâ Belgeleri
MF.d	Maarif Nezareti Defterleri
MF.MKT	Maarif Mektubî Kalemî Belgeleri
ML.VRD.d	Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
MNS	Maarif Nezâreti Salnamesi
MV	Meclis-i Vükelâ Mazbataları
Nr./nr.	Numara
S.	Sayı
s.	Sayfa
ŞD	Şûra-yı Devlet
ŞS	Şerî'ye Sicili (Bu kısaltmanın arkasından gelen ilk rakam defter, ikinci rakam hüküm, üçüncü rakam ise, sayfa numarasını ifade etmektedir. Örneğin, Söke ŞS 282, 14/15; 282 Numaralı Söke Şer'îye Sicili, Hüküm No: 14, sayfa no:15)
TBMMZC	Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
TTK	Türk Tarih Kurumu
ty	Tarihi yok
Yay.	Yayınları
Y.PRK.ASK	Yıldız Perakende Askerî Maruzat Belgeleri
Y.PRK.MYD	Yıldız Perakende Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi Belg.
Y.PRK.UM	Yıldız Perakende Umum Vilayetler Tahrirâtı Belgeleri
ZB	Zabtiye Nezareti Belgeleri

GİRİŞ

A. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Muhtevası

I. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bilindiği gibi, XX. yüzyılın ilk çeyreği, Osmanlı Devleti'nin büyük toprak kayıpları neticesinde varlığını koruyamadığı, Anadolu'nun işgale uğradığı ve bu toprak parçası üzerinde yeni bir Türk devletinin teşekkül ettiği bir zaman dilimi olması itibariyle, büyük bir öneme sahiptir. Özellikle Balkan Savaşlarından itibaren başlayan süreç, adeta Balkanlarda ve müteakiben Anadolu'da Türk varlığının tartışmaya açıldığı çok kritik gelişmeleri içermektedir. Batılı Devletlerin '*Şark Meselesi*' çerçevesinde, Anadolu'daki Türk varlığını sona erdirmeye projesinin nihai safhasını oluşturan Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında imzalanan Mondros Mütarekesi'yle Osmanlı Devleti, kâğıt üzerinde var olan, ama fiilen '*devlet*' vasfının ortadan kalktığı bir durumla karşılaşmıştı. Mütarekenin hemen sonrasında ise Anadolu işgale uğramış ve bu uğurda girişilen Milli Mücadele neticesinde de, yeni Türk devletinin temelleri atılmıştı. İşte bu noktada, gerek Osmanlı Devleti'nin varlığını muhafaza etme çabaları ve gerekse Milli Mücadele ile birlikte yeni bir devletin teşekkülü safhasında, asırlarca Türklerin idaresi altında huzur içerisinde yaşayan gayr-i Müslim unsurların demografik ve sosyo-ekonomik durumları, gerçekten, derinlemesine incelenmesi gereken hususların başında gelmektedir. İncelediğimiz döneme ait gayr-i Müslimlerle ilgili çalışmalar son zamanlarda artış göstermektedir. Ancak, bu araştırmaların büyük çoğunluğunda, bu unsurların olumsuz faaliyetleri üzerine yoğunlaşıldığı, vakıanın sosyal tarih perspektifinden yeterince analiz edilmediği görülmüştür.

Acaba, asırlarca huzur içerisinde yaşadıkları topraklarda gayr-i Müslimlere, bu son dönemde siyasî, sosyal veya ekonomik olarak baskı mı yapılıyordu da, bu şekilde olumsuz faaliyetler içerisine giriyorlardı? Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren her alanda kendilerine gösterilen ve daha önce hiç görmedikleri hoşgörü ve kolaylıklar, acaba XX. yüzyılın başlarında kendilerinden esirgenmiş miydi? Aile hayatları, gelenek ve görenekleri, dinî hayatları, eğitim-öğretim faaliyetleri, ekonomik yapı içerisindeki avantajlı durumları, olağanüstü şartların oluştuğu bu zaman zarfında, devlet tarafından askıya mı alınmıştı da gayr-i Müslimler, olumsuz tavır takınmışlardı? Bu ve benzeri sorulara bir cevap olması açısından, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, gayr-i Müslimlerin demografik, sosyal ve ekonomik hayatlarını bir bütün olarak ele almak; ortaya koydukları olumsuz tutum ve davranışların, yeni bir devletin teşekkülü aşamasında nasıl bir yapı içerisinde yer alacaklarını tespit etmek açısından büyük kolaylıklar sağlayacaktır.

Bu hususlara bağı olarak, giderek küreselleşen dünya şartlarında, bir bölgedeki veya bir toplum içindeki alt kültür gruplarını veya alt dinî ve sosyal grupların algı ve hayatlarını konu alan çalışmalar daha fazla önem kazanmaktadır. Türkiye’de de son zamanlarda Osmanlı döneminde yaşayan gayr-i Müslim topluluklarla ilgili çalışmalar ön plana çıkmaktadır. Ancak bu alanda şimdiye kadar yapılan çalışmaların yeterli seviyede olmadığı da bir gerçektir. Biz de bu noktadan hareketle, ‘*parçadan bütüne ilkesi*’ gereğince, Batı Anadolu’nun güney-batı kesiminde yer alan Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin demografik, sosyo-ekonomik ve diğer durumlarını araştırma konusu olarak tercih ettik. Araştırmamızın amacı, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, yani Osmanlı Devleti’nin çok sıkıntılı bu döneminde, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin nüfus durumunu, iç ve dış gelişmelere bağı olarak ortaya çıkan nüfus hareketliliğinin bölgeye etkisini, bu unsurların sosyal ve ekonomik durumlarını, savaş yıllarında düşmanla işbirliği yapmalarına rağmen, gayr-i Müslimlere ait ibadet yerlerinin yapım ve onarımıyla ilgili devletin hassasiyetini; bunlara mukabil Balkan Savaşlarından Milli Mücadeleye kadar devam eden ‘*on yıllık savaş*’ döneminde gayr-i Müslimlerin bölgenin asayişini bozmak için yaptıkları faaliyetleri ortaya koymaktır.

Bölge Anadolu coğrafyasında önemli bir yere sahiptir. Hiç şüphesiz bu iki sancağın Ege sahiline kıyısı olması nedeniyle ekonomik faaliyetlere bağı olarak burada belirli bir gayr-i Müslim nüfus birikmişti. Bu potansiyele bağı olarak, başta Batılı devletlerin siyasi maksatlarını Osmanlı idaresi altındaki gayr-i Müslimler üzerinden gerçekleştirmeye çalışmaları ile özellikle Yunanistan’ın Rumlar arasında yaymaya çalıştığı ‘*Megali idea*’ fikrinin bu coğrafyada karşılık bulması, bölgenin önemini artıran hususlar arasında yer almaktadır.

Araştırma alanı olarak bu iki sancağı birlikte seçmemizin nedenlerinden ilki, Aydın ve Menteşe Sancaklarının, iklim ve fizikî yapı itibarıyla, bazı istisnalar dışında, benzer özellikler arz eden bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Bundan dolayı, bölgedeki ekonomik faaliyetler büyük oranda benzerlik göstermektedir. Her iki sancakta yaşayan gayr-i Müslimlerin de başta tarım olmak üzere, ticaret ve diğer ekonomik faaliyetlerdeki durumlarının benzer yönleri oldukça fazladır. İkincisi; sosyal ve dinî durumların değerlendirilmesinde de görüleceği üzere, Aydın ve Menteşe Sancaklarında bulunan gayr-i Müslimlerin hassasiyet ve önceliklerinin de benzer yönleri hissedilir bir şekilde fazladır. Üçüncüsü ise, Balkan Savaşlarından Milli Mücadele dönemine kadar, gerek Batılı devletlerin, gerekse Yunanistan’ın bölgede yaşayan gayr-i Müslimler üzerinde yaptığı propaganda faaliyetlerine verilen tepkilerin de büyük oranda benzerlik gösterdiği görülmektedir. Dolayısıyla, bu iki sancağın birlikte

değerlendirilmesi, hem bir bütünlük oluşturması, hem de bize bazı noktalarda kıyaslama imkânı sağlaması açısından faydalı olmuştur.

Araştırma alanımıza dair son dönemde yapılmış, arşiv belgelerine dayalı araştırmaların arttığı görülmektedir. Ancak her iki sancakla ilgili yapılan bu çalışmalarda gayr-i Müslimlerin sosyal ve ekonomik hayatına ışık tutacak bilgiler oldukça sınırlıdır¹. Hatta Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimleri konu edinen müstakil bir çalışmanın şimdiye kadar yapılmadığını belirtmek lazım.

Bunun yanında Olcay Pullukçuoğlu Yapucu'nun "*Modernleşme Süreci'nde Bir Sancak: Aydın*"² adlı eseri, XIX. yüzyılın ortalarından XX. Yüzyılın başlarına kadar devam edecek süreçte (1845-1914) Aydın'ın sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına ışık tutması ve bazı başlıklarda gayr-i Müslimler hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir. Yine Ünal Türkeş'in "*Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*"³ adlı eseri Muğla ve kazalarında yaşayan gayr-i Müslimlerin sosyo-ekonomik hayatlarına dair bize oldukça faydalı bilgiler vermektedir.

Engin Berber'in "II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde İç Güvenlik Sorunu"⁴ adlı makalesi adı geçen dönemde Aydın ve Menteşe sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin güvenliği bozucu faaliyetleri ile ilgili bize bilgi veren diğer bir çalışmadır. Bize bir fikir vermesi açısından Erdoğan Keleş'in "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Muğla'da Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik ve Hukuki Durumları"⁵ adlı makalesi ile daha çok XIX. yüzyılın ortalarını kapsayan ve temettuat defterlerine dayanılarak yapılan araştırmalar da her iki

---

¹ Bazıları için bkz: Mustafa Özdemir, 275 Numaralı Söke Şerhiye Sicili Transkripti (1-212 arası hükümler), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Ün. SBE, Aydın 2009; Saadet Tekin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ün., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ens., İzmir 1997; Arzu Tozduman, *Aydın Güzelhisari'nin Sosyal ve İktisadî Durumu*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ün. SBE, İstanbul 1992; Cihan Özgün, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydın İlinde İktisadî Değişim*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ens., İzmir 2006; Ahmet Cengiz, *R.1305, H.1308, 1313, 1315, 1316, 1323 ve 1326 Tarihli Salnamelere Göre Aydın Sancağı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Ün. SBE, Van 1999; Hakkı Gürkan Ganız, *Milli Mücadele Başlarında Aydın Sancağı (1919-1920)*, Adnan Menderes Ün. SBE, Aydın 2009; Mehmet Mutlu, *162 Numaralı Meğri Şerhiye Sicillerine Göre (H.1323-1329/M.1904-1911) Meğri (Fethiye) Kazası'nda Sosyal ve Ekonomik Durum*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Ün. SBE, Muğla 2000; Mustafa Türker, *H.1320 (M.1902) Tarihli Şerhiye Siciline Göre Fethiye Şehri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Ün. SBE, Malatya 2006; Yüksel Kırca, *Bodrum'a Ait 167 Numaralı Şerhiye Sicili Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Ün. SBE, Muğla 2000; Selçuk Soytürk, *Marmaris Şerhiye Sicillerine Göre H.1303-1329/M.1885-1911 Tarihleri Arasında Marmaris'te Sosyo-Ekonomik Durum*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Ün. SBE, Muğla 2004; Resul Taş, *149 Numaralı Milas Şerhiye Sicili Defteri H.1324-1327/M.1906-1909 (Transkripsiyon ve Değerlendirme)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Ün. SBE, Malatya 1999

² Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Modernleşme Süreci'nde Bir Sancak: Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008

³ Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, İstanbul 1973

⁴ Engin Berber, "II. Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde İç Güvenlik Sorunu", *Askeri Tarih Bülteni*, S.28, Şubat 1990

⁵ Erdoğan Keleş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Muğla'da Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik ve Hukuki Durumları", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S.19, s. 217-246

sancakta yaşayan gayr-i Müslimlerin yaşadığı mekânlar ile ekonomik durumları hakkında bize kıyaslama imkânı sunması açısından önemli bilgilere sahiptir⁶.

Netice itibariyle, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin demografik ve sosyo-ekonomik durumlarının, tamamen arşiv kaynaklarına bağlı kalınarak ortaya konmasının; bu dönemle ilgili, gayr-i Müslimler hakkında yapılacak genel değerlendirmelere bir dayanak teşkil etmesi ve değerlendirmelerin daha somut temellere oturtulması açısından ayrı bir önemi vardır.

II. Araştırmanın Muhtevası

Araştırmamız zaman bakımında, Türk tarihi açısından sosyal, siyasî ve askerî, hareketlilik ve çalkantıların yoğunlaştığı XX. yüzyılın ilk çeyreğini; mekân bakımından ise değişik açılardan birbirlerinin ayrılmaz bir parçası durumunda olan Aydın ve Menteşe Sancaklarının o dönemdeki sancak sınırlarını ihtiva etmektedir. Şüphesiz yeri geldiğinde sağlıklı analiz ve değerlendirmeler için bu zaman sınırının öncesi ve sonrasına atıflarda bulunmuş, mekân açısından da gerektiğinde bu sınırların dışına çıkılma mecburiyeti doğmuştur.

XX. Yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti idaresi altında yer alan gayr-i Müslimlerin yaşantılarına dair iki sancağı kapsayan bu araştırmamızda, gayr-i Müslimlerin demografik, sosyo-ekonomik durumları ile bölgenin asayişine etkileri ve mahalli idaredeki fonksiyonları, toplam altı bölüm halinde değerlendirilmiştir. Birinci bölümde, gayr-i Müslimlerin vilayet ve sancak içerisindeki nüfusları ortaya konmaya çalışılmış, Balkan Savaşlarından itibaren yaşanan gelişmelere paralel olarak ortaya çıkan demografik hareketlilik de, nedenleri ve sonuçları itibariyle ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Nüfus konusuyla ilgili, BOA, BCA ve ATASE arşivleri bize yeterince bilgi sağlamıştır. Ancak yine de, bazı hususlarda karşılaşılan belge yetersizliği durumunda ise, diğer bölgelerdeki uygulamalar çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır.

İkinci bölümde, gayr-i Müslimlerin aile kurumu incelenmiş; nişandan evliliğe, boşanmadan eş ve çocuk durumuna, aile bireylerinin korunması uygulamalarından günlük yaşama kadar birçok mevzu, ağırlıklı olarak Şer'îye sicillerinden faydalanılarak, ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak burada bir-iki hususa değinmekte fayda görüyoruz. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti evlenme, boşanma ve bununla ilgili diğer meselelerde gayr-i Müslimleri dinî cemaat-

---

⁶ Bazıları için bkz: Volkan Levent Akgünlü, *XIX. Yüzyılın Ortalarında Temettuat Kayıtlarına Göre Muğla'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, (Edt. Ahmet Yiğit), Muğla 2008; Emrah Solmaz, *Temettuat Defterlerine Göre Meğri (Fethiye) Kazası (H.1261/M.1844-45)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Ün. SBE, Konya 2011; Lütfi Budak, *19. Yüzyıl Ortalarında Çine'nin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Temettuat Defterlerine Göre)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Ün. SBE, Aydın 2007

leriyle baş başa bırakmış ve bu konuda herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Bu serbestlik 1917 yılında yürürlüğe konulan Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ne kadar devam etmiştir. Dolayısıyla bu yıla kadar belirttiğimiz meselelerle ilgili şer'iyeye sicillerine fazla bir bilgi yansımamıştır. Bu durum bazı başlıklarda sağlıklı değerlendirme yapma olanağımızı engellemiştir. Buna bir de, bölgesel anlamda gayr-i Müslimlerle ilgili yapılan çalışmaların yetersizliği eklenince, belirttiğimiz eksiklik daha da bir etkisini göstermiştir.

Üçüncü bölümde, gayr-i Müslimlerin dinî hayatı ile eğitim-öğretim kurumları hakkında bilgi verilmiştir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren bu alanda kendilerine sunulan bütün kolaylık ve hoşgörünün devletin yıkılışına kadar devam ettiği, ibadet mekânlarının ve okullarının korunduğu, mezarlık tahsisi ve kilise inşası gibi taleplere azami derecede olumlu cevap verilmeye çalışıldığı, her iki sancaktan verilen örneklerle tespit edilmiştir.

Dördüncü bölümde ise, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kendini iyiden iyiye hissettiren dış müdahaleler ve propaganda faaliyetlerine bağlı olarak başta casusluk ve çete faaliyetleri olmak üzere gayr-i Müslimlerin bölgenin asayişini bozucu hareketler içerisine girdikleri, ortaya konmaya çalışılmıştır.

Beşinci bölümde, Aydın ve Mentеше Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin ekonomik faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Başta tarım ve hayvancılık olmak üzere ticari hayattaki etkileri ile maden üretimindeki faaliyetleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren değerlendirmeye alınarak, gayr-i Müslimlerin bölge ekonomisinde kat ettikleri mesafe hakkında bir fikir oluşturulmaya çalışılmıştır.

Son bölümde ise, gayr-i Müslimlerin yerel idarî organlarda aldıkları rol, salnamelerin bize sağladığı bilgi çerçevesinde, değerlendirilmiştir. Ayrıca, 1909 yılından itibaren başlayan gayr-i Müslimlerin fiilen askerliği meselesinin her iki sancağa yansması ile sağlık alanındaki etkileri de burada değerlendirdiğimiz diğer konulardandır.

Araştırmamızın bazı başlıklarında her iki sancağı da aynı oranda sağlıklı değerlendirmemizi engelleyen bazı hususlar mevcuttur. Özellikle Mentеше Sancağı'yla ilgili şer'iyeye sicillerinde gayr-i Müslimleri ilgilendiren kayıtların yetersizliği bunlardan birisidir. Aynı durum Aydın ve Nazilli kazaları için de geçerlidir. Yine İzmir'de yayınlanan gazetelerin Mentеше Sancağı'yla ilgili neredeyse hiçbir bilgiye yer vermemesi de, bu sancakla ilgili değerlendirmelerimizin yerine göre eksik kalmasına neden olmuştur.

B. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI

I. Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi(BOA)

Gayr-i Müslimlerin idarî, demografik, sosyal ve ekonomik durumlarıyla ilgili her türlü bilgiye ulaşabileceğimiz Başbakanlık Osmanlı Arşivi, bu noktada büyük bir öneme sahiptir. Bu arşive ait belgeler, zengin içeriğiyle araştırmamızın hemen her konusunda bize bilgi sağlamıştır. Bu arşive ait belgeleri üç bölümde değerlendirebiliriz. İlki, cemaatlara ait defterler, ikincisi, Babîâli Sadaret Dairesi'ne ait belgeler ve üçüncüsü de farklı nezaretlere ait belgelerdir.

Divan-ı Hümayun tarafından tutulan “*Gayr-i Müslim Cemaat Defterleri*”, cemaatlara ait her türlü hak ve imtiyazlar ile mezheplerin patrik ve metropolitlerine ait hükümleri içermektedir⁷. Bunlardan “*Rumların Patriklik, Metropolitlik, Piskoposluk Berat Defteri*” ve “*Rumların Ahkâm Defteri*”nde, Aydın ve Söke Metropolitliklerine yapılan tayinlere dair bilgiler bulunmaktadır.

Babîâli Sadaret Dairesi'ne ait belgeler içerisinde ise iradeler, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela kararları ile Babîâli Evrak Odası'na ait yazışmalar yer almaktadır. Yıldız Sarayı'na ait belgeleri de bu kısımda değerlendirebiliriz. Şimdi bunlara kısaca bir bakalım:

Padişahın emri, fermanı ve arzusu gibi anlamları ihtiva eden irade; Osmanlı diplomatiğinde, padişahın emrinin başkâtip tarafından sadrazama sunulan belgeyi ifade etmektedir⁸. 1832 yılından sonra görülmeye başlayan bu usul, devletin yıkılışına değin devam etmiştir. Başta nezaret ve daireler esas alınarak düzenlenen iradeler, 1916'dan itibaren dosya usulüne göre sınıflandırılmış ve konularına göre ayrılmıştır⁹. Araştırmamızda iradelerle ilgili yararlandığımız belgeler; gayr-i Müslimlere ait kilise ve kabristan inşası, mevcut kiliselere ruhsat verilmesi, maden imtiyazı, din adamları ve tabiplerin taltif edilmesi gibi konuları ihtiva etmektedir.

Şûrâ-yı Devlet'e gelince, Sadarettten buraya havale olunan evrak, Evrak Odası'nda, geldiği daire veya vilayetler itibariyle ilgili deftere özet olarak kaydedilir ve konusuna göre ait olduğu daireye gönderilirdi. Bu dairelerde görüşülen meseleler, kanunlar çerçevesinde karara bağlanırdı¹⁰. Araştırmamızda, Şûrâ-yı Devlet kararlarına dair istifade ettiğimiz belgeler;

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2010, s. 46

⁸ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, Enderun Kitabevi Yay., İstanbul 1986, s. 163

⁹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 299-305

¹⁰ Mehmet Karaaslan, “Tanzimat ve Şurayı Devlet”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Yıl 2005, s.355

maden ihalesi, Rum ve Musevilerin mektep inşası, kabristan kurulması ve mevcut kiliselere ruhsat alınması gibi konuları içermektedir.

Meclis-i Vükelâ, sadrazamın riyaseti altında şeyhülislâm ile nazırlardan oluşan ve devletin iç ve dış siyasetinde önemli işlerle ilgili karar veren (bugünkü Bakanlar Kurulu'na denk gelen) meclisin adıdır¹¹. Bu kısma ait belgelerin içeriğini ise, maden imtiyazı, gayr-i Müslimlerin emval-i metrûke sorunları, kiliselere ve özel mülke ruhsat verilmesi gibi konular oluşturmaktadır.

Bâb-ı Âlî Evrak Odası'nda ise, sadareten yazılan tezkire ve tahrirâtın kayıt ve saklama işleri yerine getirilmekteydi¹². Bu kataloğa ait kullandığımız belgelerde; gayr-i Müslimlerin kabristan yapımı, piskoposların ödüllendirilmesi, maden işletenlere ruhsat verilmesi gibi konular yer almaktadır.

Yıldız Sarayı Arşivi'ne gelince, II. Abdülhamit'in otuz üç yıllık saltanatı müddetince birçok evrak burada tutulduğundan, sarayda büyük bir arşiv oluşmuştu. Burada başta Yıldız Esas Evrakı olmak üzere Mütenevî Mâruzat Evrakı ve Yıldız Perakende Evrakı dosyaları adı altında, büyük önem arz eden belgeler toplanmıştı¹³. Yıldız Sarayı Arşivine ait kullandığımız belgelerin içeriğini Rumların kaçakçılık ve eşkıya faaliyetlerine dair gelişmeler oluşturmaktadır.

Son olarak nezaretlere ait belgelere bakacak olursak; bunları da Dâhiliye, Hariciye, Maarif ve Zabtiye olarak tefrik edebiliriz. Bunlar içerisinde Dâhiliye Nezareti'ne ait belgeler, hiç şüphesiz, oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bilindiği gibi, Tanzimat döneminde çeşitli defalar kurulup kaldırılan ve nihayet 1877 yılında yeniden teşekkül ettirilen Dâhiliye Nezâreti, bu tarihten itibaren bağımsız bir nezaret olarak varlığını devam ettirmiştir. Nezâret teşkilatında çeşitli kalemler ve komisyonlar yer almıştır¹⁴. Bu nezaretin on altı kalemine ait yararlandığımız belgelerin içeriğine baktığımızda ise; gayr-i Müslimlerin nüfusu, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında güvenlik gerekçesiyle gayr-i Müslimlerin iç bölgelere sevki, askerlik görevinden kaçan gayr-i Müslimlerle ilgili yazışmalar, Rumların çete teşkili, casusluk ve eşkıyalık faaliyetleri gibi konuları ihtiva ettiği görülmektedir.

Dâhiliye Nezâreti'nin dışında Hariciye, Maârif ve Zabtiye Nezâretlerine ait kullandığımız belgelere baktığımızda ise, bunların gayr-i Müslimlerin emvâl-i metrûke meselesi, gayr-i Müslim okullarının işleyişi ve güvenlikle ilgili konuları içerdiği görülmektedir.

¹¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s.334

¹² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 326

¹³ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 336

¹⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 359

2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı tarafından tasnif edilip 'Temel Bilgi Sistemi'ne aktarılan kataloglarda¹⁵; Maliye, Mübadele, İmar ve İskân, Dâhiliye, Nafia Nezaretleri ile Muhtelit Mübadele Komisyonu'na ait yazışmalar bulunmaktadır. Bu belgeler arasında; Birinci Dünya Savaşı yıllarında Batı Anadolu'dan Yunanistan'a hicret edip Milli Mücadele yıllarında terk ettikleri yerlere tekrar geri dönmek isteyen Rumlara karşı yapılması gereken muameleyle ilgili vilayet ve nazırlıklar arasındaki yazışmalar, Anadolu'dan ayrılan gayr-i Müslimlerin geride bıraktıkları emval-i metrûkelerle ilgili yapılacak işlemlere dair yazışmalar, mübadeleye tabi gayr-i Müslimlerin hangi hal ve şartlarda gönderileceği ve buna bağlı olarak mübadeleye tabi olup ihtida eden gayr-i Müslimlerin durumu, mübadillerin yol masrafları ve nakil şartları, borcu olan gayr-i Müslimlerin ülke dışına çıkışına müsaade edilmemesi gibi hususları ihtiva eden ve Büyük Millet Meclisi Riyaseti tarafından çıkarılan kararnameler yer almaktadır.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere Cumhuriyet Arşivi belgeleri daha çok Milli Mücadele ve sonrasında Aydın ve Menteşe'deki gayr-i Müslimlerin ve özellikle Rumların durumu ve bunlara ait diğer meseleler konusunda bize bilgi sunmaktadır.

3. Genelkurmay Başkanlığı Askeri tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

ATASE Arşivi'nde mütarekeden sonra başlayıp Milli Mücadele yılları zarfında Aydın ve Menteşe Sancaklarında gayr-i Müslimlerin durumlarıyla ilgili belgeler bulunmaktadır. Arşivden yararlandığımız belgeleri tasnif ettiğimizde; Mahallî, mülkî ve askerî makamların, bir üst makamlarıyla, İstanbul Hükümeti ve Ankara Hükümetiyle; Kuvâ-yı Milliye komutanlarının veya sorumlularının mülkî ve askerî makamlarla yapılan yazışmalar ile gayr-i Müslim ahaliden bizzat sadarete ve Yunan İşgal Kumandanlığına gönderilen yazıları kapsamaktadır.

Belgelerin içeriğine baktığımızda ise; gayr-i Müslimlerin askerlik meselesi, casusluk yapımları ve buna karşı alınan tedbirler, daha önce Yunanistan'a firar eden ancak mütarekeden sonra geri dönen Rumlara uygulanacak muamele, Aydın ve Muğla'nın sahile yakın bölgelerinde Rumların çete teşkili ve asayiş bozmaları, Yunan işgaliyle birlikte Rumların da silahlanarak işgale destek vermeleri gibi hususların yanında; işgalle birlikte daha önce huzur içerisinde yaşadıkları bölgelere huzursuzluğun gelmesinden memnun olmayan ve Yunan işgalinden şikâyet eden akliselim gayr-i Müslimlerin Yunan İşgal Kumandanlığına yazdığı yazıları ihtiva eden belgeler bulunmaktadır.

¹⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 439

II. Şer'îye Sicilleri (ŞS)

Kadılar tarafından tutulduğu için kadı sicilleri de denen “Şer'îye sicilleri”; her çeşit dava zabıtları, mukavele, senet, vakfiye, vekâlet, vesayet, tereke, taksim, evlenme ve boşanma kayıtları ile narhlar ve esnaf teftişine ait belgeleri ihtiva etmekteydi. Buna ilaveten verilen hüküm ve kararları, devlet merkeziyle yapılan yazışmalarla, ferman, emir, divan tezkeresi gibi belgeleri de içermekteydi¹⁶.

XIX. yüzyılın üçüncü çeyreğine kadar idari, siyasi ve iktisadi meseleleri aydınlatan Şer'îye sicil kayıtları, özellikle Mecelle'nin tanziminden sonra sınırlı bir alana münhasır kalmış ve neticede Cumhuriyet'in ilanına kadar devam etmiştir¹⁷.

Şer'îye sicilleri Osmanlı taşra toplumunun hayatını birebir yansıtmaları açısından önemli olduğu gibi gayr-i Müslim tebaanın ekonomik ve sosyal hayatta işgal ettiği mevki, Müslüman tebaa ile olan ilişkileri, ticari sahadaki faaliyetleri noktasında oldukça doyurucu bilgiler vermektedir. Aydın ve Menteşe Sancaklarına ait elimizde oldukça fazla sicil defteri bulunmaktadır ve bu da bize gayr-i Müslimlerin sosyal ve ekonomik hayatı ile ilgili sağlıklı değerlendirme yapabilmeye olanağı sunmaktadır. Ancak Aydın Sancağı'nın merkez kazasına ait Şer'îye sicillerine ait hiçbir defter şu an için elimizde bulunmamaktadır. Zira Yunan işgali esnasında Aydın'da çıkan yangında bu defterlerin yanmış olması kuvvetle muhtemeldir. Nazilli Şer'îye sicilleri de günümüze ulaşmayan kaynaklardan bir diğeridir.

Aydın ve Menteşe Sancaklarına bağlı kazalara ait mevcut Şer'îye sicillerinin tamamı İzmir Müzesi'nde bulunmaktadır. Bu defterlerin mikrofilme aktarılmış birer kopyası ise Ankara Milli Kütüphane'de yer almaktadır. Biz de bu kopyalardan yararlanarak araştırmamızı yaptık. XX. Yüzyılın ilk çeyreğini kapsayan dönemde Aydın ve Menteşe Sancaklarına ait bütün defterler tarafımızdan taranmış ve gayr-i Müslimlerle ilgili çeşitli konulara ait dava kayıtlarından yararlanılmıştır¹⁸. Tespitlerimize göre, gayr-i Müslimlerle ilgili; Aydın'ın Söke, Çine ve Karacasu kazalarına ait defterlerde bin beş yüz civarında; Menteşe Sancağı'nda ise Muğla, Marmaris, Milas, Bodrum ve Megri (Fethiye) kazalarına ait defterlerde toplam üç yüz civarında dava kaydı bulunmaktadır. Davaların içeriği özellikle Söke Kazası'na ait davalarda

¹⁶ İsmail Hakkı, “Şer'î Mahkeme Sicilleri”, *Ülkü Mecmuası*, C.IV, S.29, Ankara 1935, s. 366; Nuri Köstüklü, *Sosyal Tarih Perspektifinden Yalvaç'ta Aile (1892-1908)*, Günay Ofset, Konya 1996, s. 13

¹⁷ Ömer Faruk Teber, “Osmanlı Devleti Adli Yapısında Bir Kesit: Şer'îye Sicilleri”, *Erdem*, C.12, S. 35, 2002, s.540

¹⁸ Aydın ve Menteşe Sancaklarına ait Şer'îye sicil defterleri için bkz: Ahmet Akgündüz, *Şer'iye Sicilleri Mahiyeti, Toplu Kataloğu ve Seçme Hükümler*, C. II, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 204-210; Taramalarımız sonucu gayr-i Müslimlere ait dava kaydı bulunan, Aydın Sancağıyla ilgili; Çine'ye ait 6, Karacasu'ya ait 1 ve Söke'ye ait 25 defter olmak üzere toplam 32 defterden faydalanılmıştır. Menteşe Sancağıyla ise; Muğla'ya ait 2, Milas'a ait 8, Megri (Fethiye)'ye ait 3, Marmaris'e ait 2 ve Bodrum'a ait 2 defter olmak üzere toplam 17 defterden istifade edilmiştir.

oldukça zengindir. Bunda Söke'ye ait Şer'îye sicil defteri sayısının fazlalığı ve sancakta yaşayan gayr-i Müslim nüfusun neredeyse yarıya yakınının bu kazada yaşıyor olması etkili olmuştur.

Aydın Sancağı'na ait sicil kayıtlarında vekâletname, vasi tayini, miras, alacak, eytam sandığı, satış, nafaka, veraset gibi günlük hayatı tanzim eden davaların yanında; hırsızlık, tecavüz, darp, sahtekârlık, kaçakçılık, silah kullanma, eşkıyalık, firar gibi asayişî ilgilendiren dava örneklerini de görmek mümkündür. Menteşe Sancağı'na ait sicil kayıtları ise; vekâletname, vasi tayini, alacak, miras, eytam sandığı, satış, nafaka ve mülk tecavüzü ile ilgili davalardan oluşmaktadır. Menteşe Sancağı'na ait sicil kayıtlarındaki dava çeşitliliğinin daha az olması bu sancakla ilgili değerlendirmelerimizin bazı başlıklarda sınırlı kalmasına neden olmuştur.

Milli Kütüphane'nin mikrofilm kayıtlarında 330 numaralı Milas Şer'îye Sicili'nin Söke'ye ait davalardan ve aynı şekilde 276 numaralı Söke Şer'îye Sicili'nin de Çine'ye ait davalardan oluştuğu görülmüştür. Bu defterlere ait dava kayıtlarını kullandığımızda dipnotta önce Milli Kütüphane'de kayıtlı olduğu şekilde kaynak gösterilmiş, hemen yanına da düzeltme açıklaması yapılmıştır.

Araştırma dönemimiz, Osmanlı'nın en buhranlı dönemlerine denk geldiğinden, belge ve bilgi temininde sıkıntılarımız olmakla birlikte, elimizde yeterince Şer'îye sicilleri gibi değerli bir kaynağın bulunuşu, sosyal ve ekonomik hayata ışık tutması açısından bize büyük fayda sağlamıştır. Bu araştırmamızda sicil kayıtları bizim en fazla istifade ettiğimiz kaynaktır.

III. Salnameler

Farsça kökenli bir kelime olan “*salname*” dilimizdeki “*yıllık*” kelimesiyle eş anlamlıdır. Genel olarak geçmiş yılların veya bir yılın bütün olaylarını, her türlü icraatını, istatistik, ticaret, sanayi, iktisat, tarih, fen ve biyografi bilgilerini özet halinde vermek üzere her sene düzenlenip yayımlanan tabir olarak kullanılmaktaydı¹⁹. Bütün iktidar alanını kapsayan devlet salnameleri ilk defa H.1263/M.1847 senesinden itibaren yayımlanmaya başlamıştır. “*Salname-i Devlet-i Âliye-i Osmaniye*” adıyla yayımlanan devlet salnameleri 1912 senesine kadar her sene düzenli olarak çıkarılmıştır. 1869 senesinde ‘*Vilayet Salnameleri*’ ve sonraki zamanlarda diğer nezaretlere ait salnameler çıkarılmıştır.

Vilayet salnameleri; o vilayetin yönetimi, ekonomik yapısı, eğitimi, coğrafi ve tarihi bilgileri, nüfus, meslek ve iş imkânları ile diğer önemli bilgileri ihtiva etmekteydi. Bütün bu

---

¹⁹ Sertoğlu, *a.g.e.*, s. 297

bilgilerin toplu halde bu kaynaklarda bulunması, vilayet tarihleri ve –araştırma alanımızla ilgili olarak – gayr-i Müslimlerin demografik ve sosyo-ekonomik durumları açısından büyük bir öneme sahiptir.

Aydın Vilayeti’ne ait toplam 25 salname bulunmaktadır. H.1296-1326/M.1879-1908 seneleri arasını kapsayan bu salnamelerden zaman dilimi olarak araştırmamızı ilgilendiren 1899-1908 yılları arasına ait beş salname tarafımızdan incelenmiştir. Aydın Vilayet Salnameleri’nin çoğu Ankara ve İzmir Milli Kütüphanesi’nde bulunmaktadır²⁰. Ankara Milli Kütüphanesi’nde bulunan salnamelerin kopyaları, kütüphanenin bilgisayar ortamına aktarılarak araştırmacıların hizmetine sunulmuş durumdadır.

Salnameler, birçok konuda yararlanılan kaynaklardan olsa da, verilen bazı istatistik bilgileri noktasında dikkat edilmesi gerekmektedir. Özer Ergenç’in de belirttiği gibi, salnamelerde “*veriler incelendiğinde ve birbiriyle karşılaştırıldığında belli bir ölçüde tahmine dayandıkları ve bu nedenle tam anlamıyla gerçeği yansıtmadıkları izlenimi vermelerine*”²¹ karşın yine de araştırmamızla ilgili bazı hususlarda eksik bilgileri tamamlaması açısından bu kaynaklardan istifade ettik.

Bu salnamelerden gayr-i Müslimlerin sancak, kaza ve nahiye idarelerinde aldıkları görevleri, eğitim ve din kurumları ve vergi bilgileri noktasında faydalandık. Yalnız nüfusla ilgili diğer arşiv kaynaklarıyla salnamelerdeki bilgiler uyuşmadığında, biz diğer arşiv kaynaklarını referans aldık. Örneğin 1326 (1908) yılına ait vilayet salnamesinde, Aydın’ın Söke Kazası’na ait nüfus cetvelinde, herhangi bir Ermeni ve Yahudi nüfusuna yer verilmemiştir²². Oysa, XX. yüzyılın başlarından Milli Mücadele yıllarına kadar kazada Ermeni yaşadığı; Söke Kazası’na ait 1902 ila 1919 yılları arasını kapsayan mahkeme sicillerinden anlaşılmaktadır. Zira bu sicil kayıtlarında, kazada Ermenilere ait müstakil bir mahalle vardı²³. Yine 1916 yılında Söke’de yaşayan Ermenilerin, daha önce inşa ettikleri kiliseleri için bir ruhsat talebinde buldukları ve kazadaki Ermeni nüfusunun 131 kişi olduğu; Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne ait bir belgeden anlaşılmaktadır²⁴. Bu bilgiler göz önüne alındığında, gayr-i Müslimlere ait nüfus bilgilerinin verilmesinde, salnameler yerine diğer kaynaklar tercih edilmiştir.

---

²⁰ Hasan Duman, *Osmanlı Salnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, C. I, Ankara 2000, s.81-82

²¹ Özer Ergenç, “Salnamelerde İzmir”, *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100 Yılı ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir 1986, s.147

²² 1326 (1908) AVS, s.474

²³ Ermeni Mahallesi’nde yaşayan Ermenilerle ilgili dava kayıtları için bkz: Söke ŞS 235, 45/161, 1320 (1902); Söke ŞS 235, 198/250, 1321 (1904); Söke ŞS 253, (yok)/78, 1330 (1912); Söke ŞS 282, 176/124, 1336 (1917); Söke ŞS 282, 105/236, 1337 (1919)

²⁴ BOA İ. DUİT, 135/43, 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916)

Dolayısıyla salnamelerdeki böyle hataların varlığı, bu noktada daha sağlıklı kaynakların kullanılması zaruretini ortaya koymaktadır.

Vilayet salnamelerinden başka Maarif Nezareti'nin H.1317, 1318 ve 1321/ M.1899, 1900 ve 1903 yıllarına ait salnameleri de tarafımızdan incelenmiş ve Aydın ve Menteşe sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin eğitim hayatı ile ilgili bilgilerden istifade edilmiştir.

IV. Süreli Yayınlar

Araştırma dönemimizle ilgili olarak İzmir'de çıkan "*Ahenk, Köylü ve Anadolu*" gazetelerinin İzmir Ahmet Priştina Kent Arşivi'nde (APİKAM) bulunan eksikli koleksiyonları tarafımızdan taranmış²⁵, gayr-i Müslimlerin sosyo-ekonomik hayatlarına ışık tutan bilgiler alınmıştır. İzmir'de öteden beri yayınlanmakta olan bu gazeteler, yerel basının belli başlı temsilcileri olup Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında yayın hayatlarına belirli süreler ara vermiş olsalar da varlıklarını devam ettirmişlerdi²⁶. Adı geçen gazeteler, Aydın Vilayeti'nin merkezi olan İzmir'de çıkmasından dolayı genellikle İzmir sancak merkeziyle ilgili doyurucu bilgilere sahip iken, araştırma alanımız olan Aydın ve Menteşe Sancaklarıyla ilgili pek fazla bilgi ihtiva etmemektedir. Hatta Menteşe Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslimlerle ilgili bu gazetelerde bilgiye rastlamak nerdeyse mümkün olmamaktadır. Buna rağmen gazetelerden elde edilen bilgileri şu şekilde sıralayabiliriz:

- * Birinci Dünya Savaşı başlarında ve sonrasında Rumların mübadele durumu, mübadeleden dönen Rumların uygun yerlere yerleştirilmesi, emval-i metruke sorunu vb,
- * 1908 yılında meydana gelen boykotaj ve Aydın Sancağı'na yansımaları,
- * 1914 yılında gayr-i Müslimlere karşı uygulanan boykotajın Aydın Sancağına yansımaları,
- * Devlet memuriyetinde görev yapan gayr-i Müslimlere ait bilgilerdir.

Netice itibariyle gazetelerden aldığımız bilgiler zengin bir içeriğe sahip olmasa da bazı konularda bize bilgi sunması bakımından önemlidir.

V. Hatıralar

Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlere dair bilgi veren kaynaklardan birisi de hiç şüphesiz hatıralardır. Özellikle M. Şefik Aker'in '*57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)*'²⁷ adlı hatırat, Aydın ve Muğla'nın 57. Tümen'in sorumluluk sahasında bulunmasından dolayı, bölgede yaşayan gayr-i Müslimlerin mütareke dönemi ve Milli

²⁵ Bu gazetelerin bazı nüshaları Ankara Milli Kütüphane'de mevcuttur. Ancak eksikli de olsa en fazla koleksiyon İzmir (APİKAM)'de bulunmaktadır. Bkz: *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Kataloğu*, C.I, Milli Kütüphane Başkanlığı Yayınları, Ankara 1987, s.4, 11, 103 ve 145

²⁶ Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1989, s.5

²⁷ M. Şefik Aker, *57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)*, ATASE Yayınları, Ankara 2006

Mücadele yıllarındaki tutum ve davranışları hakkında doyurucu bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Hatıraların ve olayların belgelere dayanılarak verilmesi ve eserin “*bir vesikalar mecmuası hüviyeti*”ni taşıması, bu kaynağın güvenilirliğini artırmaktadır²⁸.

Batı Anadolu’da Yunan işgalinin başladığı sıralarda Aydın Belediye Başkanı Yardımcısı olarak görev yapan ve Aydın’ın işgali sonrasında Çine’ye gelerek Kuva-yı Milliye’nin teşekkülünde rol alacak on yedi kişiden birisi olan Asaf Gökbel’e ait ‘*Milli Mücadele’de Aydın*’²⁹ adlı hatıra da gayr-i Müslimlerin Aydın ve çevresindeki tutum ve davranışlarıyla ilgili bilgi veren diğer bir önemli kaynaktır.

Bunların yanında kısmen hatıra mahiyetinden olan Celal Bayar’ın ‘*Ben de Yazdım*’ adlı eserinin 6,7 ve 8. ciltleri ile Rahmi Apak’ın ‘*İstiklâl Savaşı’nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*’ adlı hatıralarda gayr-i Müslimlerin tutum ve davranışları ile Milli Mücadele yıllarındaki faaliyetlerine ilişkin bilgi bulmak mümkündür³⁰.

Araştırmamızda yukarıdan beri tanıtmaya çalıştığımız arşivler ve diğer kaynaklar esas alınmış olup, bunun yanında konuyla ilgili mevcut telif ve tetkik eserler de gözden geçirilmiştir.

C. XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar Osmanlı Devleti’nde Gayr-i Müslimlerin Yönetimine Genel Bir Bakış

Osmanlı Devleti’nin en önemli özelliklerinden birisi de farklı etnik köken ve dinlere sahip olan insanları, başarılı bir şekilde yönetmesidir. Bu yönetim altında, Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler kendi kültürel yapılarını koruyarak barış içinde birlikte yaşamışlardır. Bir İslâm devleti olarak Osmanlılar, İslâm Hukuku’ndaki ‘*zimmet akdi*’ gereğince gayr-i Müslimlere din ve ibadet özgürlüğü tanımış, onların can ve mal emniyetlerini garanti altına almıştır³¹. Bilindiği gibi İslâm Hukuku’nda gayr-i Müslimler, İslâm devleti hâkimiyetinde yaşamayı kabul ettikleri takdirde, kendilerine ‘*Allah ve peygamberin zimme*’si verilir ve böyle kimselere ‘*zimmî*’ denirdi. İslâm ülkesinde devamlı oturan zimmîlere ‘*gayr-i Müslim tebaa*’ veya ‘*gayr-i Müslim reaya*’ da denirdi³². Zimmet antlaşması ile zimmîlerin can ve mal doku-

²⁸ Nuri Köstüklü, *Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.XX

²⁹ Asaf Gökbel, *Aydın Milli Mücadelesi*, Coşkun Matbaası, Aydın 1964

³⁰ Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, C.6, İstanbul 1968, C.7, İstanbul 1969, C.8, İstanbul 1972; Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşı’nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK, Ankara 1990

³¹ İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Türkler*, C.X, (Ed. Hasan Celal Güzel), Ankara 2002, s.216

³² Zimme; himaye (koruma), sahip çıkma, koruma mecburiyeti, birinin emniyetini taahhüt etme gibi manalara gelmektedir. Abdülkadir Şener, “İslâm Hukukunda Gayr-i Müslimler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu- Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, s.41-56

nulmazlıkları, vicdan ve ibadet hürriyetleri İslâm devletinin teminatı altına alınırdı. Böylece İslâm halifesi; ülkesinde oturma hakkı kazanan zimmîyi düşmana karşı korumakla mükellefti. Bunun karşılığında da zimmî, Müslüman idareye bağlılığını ve sadakatini gösterip, cizye ödemekle yükümlüydü³³.

Bu çerçevede, diğer İslâm devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti'nde de gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarının hukukî statüsünün belirlenmesinde şer'î hukukun önemli bir katkısı olmuştur. Ancak Osmanlı, kendi özel şartlarından kaynaklanan düzenlemeleri de sisteme başarılı bir şekilde uyarlamıştır. Bu noktada Osmanlı'nın zimmîlerle ilgili getirdiği en önemli yenilik, 'millet sistemi' denilen bir yapı içerisinde gayr-i Müslim tebaaya özel bir konum sağlamasıdır³⁴. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında bulunan toplulukları, din ya da mezhep esasına göre yönetmesine, millet sistemi denilmekteydi. Din ya da mezheplerine göre gruplandırılan topluluklara 'millet' adı verilmişti. Bu sistem içerisinde millet tabiri Arapça'da muayyen bir sözü ya da vahiy kitabını kabul eden insan topluluğu anlamına gelmiş, klâsik İslâm literatüründe de millet terimi, din, mezhep ya da bunlara bağlı topluluk anlamında kullanılmıştır³⁵. Din ve mezhep kıstası, Osmanlı Devleti'ndeki kişileri gruplandırmakta da esas olarak alınmış ve çeşitli ırk, din ve mezheplere mensup kişiler, etnik kökenlerine bakılmaksızın Türk, Rum, Bulgar, Arap olarak değil; Müslüman, Hıristiyan, Yahudi olarak dikkate alınmışlar ve gruplandırılmışlardı: Rum Milleti, Musevi Milleti gibi.

Bu genel bilgileri verdikten sonra şimdi de millet sisteminin ortaya çıkışı ve tarihi gelişimine dair bazı bilgiler vermek istiyoruz. Osmanlı Devleti'nde kuruluştan itibaren Müslüman Türklerle gayr-i Müslimler iç içe yaşamışlardı. Ancak bu dönemde devlet ile gayr-i Müslim reaya arasındaki ilişkiler hukuki bir zemine oturtulmamış, gayr-i Müslimlere hukuki bir statü tanınmamıştı³⁶. Gayr-i Müslimlere devlet yapısı içinde özerk bir statü verilmesi ve millet sisteminin genel çizgileri ile ortaya çıkması, II. Mehmet devrinde, İstanbul'un Fethi'nden sonra gerçekleşmiştir. 1453 yılında Sultan Mehmet, Rum, Yahudi ve Ermeni

³³ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996, s.8; Cevdet Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi'", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s.408; Ahmet Özel, "Gayrimüslim", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.418- 427; Ali Şafak, "Mukâyeseli Hukuk Açısından Azınlık Haklarına Kısa Bir Bakış (Osmanlı Uygulamasından Örneklerle)", *Yeni Türkiye*, S.32, 2000, s.435

³⁴ Gül Akyılmaz, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.671; Fatih Öztürk, "The Ottoman Millet System", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2010, S.16, s.71-75

³⁵ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 416; Nuri Adıyeko, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, C.4, (Ed. Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.255; Ortaylı, *a.g.m.*, s.217; Athanasia Anagnostopoulou, "19.Yüzyıl-20 Yüzyıl Başı Ön Asya Rum Ortodoks Cemaati'nin Durumu", *Birikim*, İstanbul 1995, S.73, s.24

³⁶ Ortaylı, *a.g.m.*, s.216

milletlerine, yani devletin dinî anlamda tanımlanmış topluluklarına, dinî reisleri vasıtasıyla geniş özerklik tanımıştır³⁷.

Belirtilen statü çerçevesinde ilk ortaya çıkan millet, Ortodoks Rum milleti olmuştur³⁸. Aynı şekilde Ermeni milleti ve Musevi milleti de bu sistem içerisinde teşekkül etmişti. XVIII. yüzyıldan itibaren Katolikler ve Protestanlar da millet sistemi içerisinde yerlerini almışlardır³⁹. Osmanlı Devleti'ni oluşturan topluluklar, itibar sırasına göre sıralanır ve imtiyazları da farklı olurdu. Genel olarak itibar sırası; Müslümanlardan sonra Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler şeklindeydi.

Her milletin başında, o cemaatin seçtiği ve Osmanlı Devleti'nin bir beratla onayladığı bir dinî şef bulunmuştur. Dinî şeflerin topluluğun mallarını idare etme, âyin ve diğer dinî işleri yürütme, cemaatinden belli miktar vergi toplama yetkileri vardı. Ayrıca cemaat mensuplarının özel hukuka ilişkin evlenme, boşanma, miras gibi meselelerini çözme yetkileri de bulunuyordu. Dinî liderler cemaatleriyle ilgili bütün işlerinden dolayı hükümete karşı sorumlu sayılmışlar, devletle cemaatler arasında aracı ve temsilci görevini üstlenmişlerdi. Her cemaat belli bir hiyerarşi içinde en küçük yerleşim birimine kadar örgütlenmiş, hastane, vakıf ve eğitim kurumlarının yönetiminde de geniş yetkilere sahip olmuşlardı⁴⁰. Nitekim millet sisteminin teşekkülünden dış müdahalelerin ortaya çıkışına, yani XVIII. yüzyılın başlarına kadar, gayr-i Müslimler bu düzenlemelere tabi olarak barış ve huzur içerisinde Osmanlı idaresi altında yaşamışlardı.

Osmanlı hukukunda, gayr-i Müslimlerin hak ve mülkiyetlerini belirleyen İslâm hukuku dışındaki kaynaklar arasında kapitülasyonlar ve antlaşmalar da önemli bir yere sahiptir. Devletin güçlü olduğu dönemlerde yabancılara uygulanan ve kapitülasyonlara dayanan çeşitli ayrıcalıklar bir sorun teşkil etmiyordu. Ancak, devletin eski gücünü yitirmesiyle birlikte, Osmanlı Devleti üzerinde kurdukları ekonomik hâkimiyetle yetinmeyen ve siyasi güçlerini de pekiştirmek isteyen büyük devletler, gayr-i Müslimleri amaçlarını gerçekleştirmek için bulunmaz bir fırsat olarak değerlendirdiler. Antlaşmalarla yabancı elçilere verilen ayrıcalıklar daha sonra Osmanlı tebaası gayr-i Müslimleri himaye şeklinde onlara da teşmil edilmişti⁴¹. Bu himaye sisteminin tohumları 1675'te İngiltere'ye, 1718'de Avusturya'ya verilen imtiyazlarla atılmıştı. 1740 Fransız kapitülasyonları ise *'bu tohumların yeşermesini'* sağladı. Bunun

³⁷ Yavuz Ercan, "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s.403-405(bundan sonra bu makale "Millet Sistemi" şeklinde gösterilecektir); Bozkurt, *a.g.e.*, s.12-13

³⁸ Richard Clogg, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis), Vol. I, New York, London 1982, s.185

³⁹ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996, s.68-75

⁴⁰ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.30; Adıyeye, *a.g.m.*, s.256

⁴¹ Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s.6

tanıldığı ayrıcalıklara göre Fransız elçiliği, hizmetinde kullandığı Osmanlı tebaası gayr-i Müslimleri himayesine almak suretiyle bunların vergiden muaf duruma gelmesini sağlamıştı. Batılı devletlerin himayeci politikaları sayesinde gayr-i Müslimler, ekonomik bakımdan oldukça güçlendiler. Buna bir de, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Rusya'nın Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki Ortodokslara ait kiliseleri korumayı taahhüt etmesi eklenince, mesele uluslararası bir mahiyet almıştır⁴².

1789'dan sonra Avrupa'da yayılan milliyetçilik akımı da Osmanlı millet sistemini olumsuz etkileyen bir diğer etkendi. Osmanlı tebaası gayr-i Müslimler, XIX. yüzyılın başlarından itibaren birer millet olarak ortaya çıkmak için birtakım faaliyetlere başlamışlardı. Fransız İhtilâli'nin ortaya çıkardığı milliyetçilik, hürriyet ve eşitlik prensipleri, gayr-i Müslim unsurları etkileyerek ülkenin birlik ve bütünlüğünü bozacak önemli sonuçlara neden olmaktaydı. Bunun üzerine yapılacak reform çalışmalarında din, mezhep farkı gözetilmeksizin tüm tebaanın eşit olduğu ifade edilmeye başlandı. Bu konuda ilk olarak II. Mahmut: *"Ben tebaanın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka günâ bir fark yoktur. Cümlesi hakkındaki muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakîkî evlâdımdır"*⁴³ demiştir. Yine II. Mahmut, 1837'de Şumnu'da halka hitaben yaptığı bir konuşmada şunları ifade etmişti: *"Siz Rumlar, siz Ermeniler, siz Yahudiler, hepiniz Müslümanlar gibi Allah'ın kulu ve benim tebaamsınız, dilleriniz başka başkadır; fakat hepiniz kanun ve irade-i şahanemin himayesindeyiz"*⁴⁴. Böylece din ve mezhep farkı, devletin eşitlik prensibinde bir kıstas olmaktan çıkmış ve İslâm'ın zimmî hukukuna göre Müslüman'ın gayr-i Müslimden üstünlüğü durumu ortadan kalkmış, *'din-devlet bileşiminde ilk çatlama, ilk ikilenme'* başlamıştı⁴⁵.

İşte böyle bir ortamda, 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı ile gerek milliyetçilik akımının etkisi, gerekse Batılı devletlerin siyasi, dinî ve ekonomik himayelerinin tesiri sonucunda kopma noktasına gelen toplum bağlarının yeniden tesisi hedeflenmişti. Fermanında; *'ehl-i İslâm ve milel-i sâirenin'* yani bütün tebaanın hayat, namus ve mal güvenliğinin sağlanacağı, vergi ve askerlik işlerinde düzenlemeler yapılacağı, yasadışı nedenlerle suçlama ve cezalandırmaların engelleneceği, adil ve açık usullerle yargılama ilkelerinin getirileceği gibi hususlar yer alıyordu. Yapılan düzenlemelerden Müslümanlar gibi gayr-i Müslimler de eşit

⁴² Aynı şekilde İngiltere'nin Osmanlı ülkesinde dinî himayenin önemini anlayarak bir Protestan kilisesi kurma teşebbüsü ile Prusya'nın 1761'de Osmanlı Devleti ile Prusya arasında imzalanan antlaşmada *'dinin icrası konusunda diğer dost ülkelere tanınan davranışın Prusya için de geçerli olması'* yönündeki talepleri aynı gayeye mâ-tuf gelişmelerdi. Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi'", s.410-411; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.39

⁴³ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1985, s. 95

⁴⁴ H. Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969, s. 99

⁴⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay.Haz.Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s.175

şekilde yararlanacaktı. Yani *'kanun önünde eşitlik'* ilkesi öne çıkarılmıştı⁴⁶. Fermanla sadece birtakım haklardan bahsedilmiş, ancak hürriyetlere yer verilmemişti. Yine de 1840 yılından sonra yapılan düzenlemelerde, fermanın somut sonuçları görülmeye başlandı. Örneğin 1840 yılının hemen başlarında yayınlanan bir fermanla eyaletlerde idare meclisleri kurulması ve bu meclislerde gayr-i Müslimlerin de temsil edilmesi hükme bağlanmıştı. Böylece yerel düzeyden başlayarak gayr-i Müslimlere siyasi temsil hakkı tanınmıştı⁴⁷. Ancak fermanın gayr-i Müslimlere vaat ettiği eşitliğin sağlanması hususundaki belirsizlikler nedeniyle başta İngiltere olmak üzere büyük devletlerin müdahale ve tazyikleri gecikmedi. Batılı devletler, gayr-i Müslimler üzerindeki himayeci politikalarını giderek yoğunlaştırdılar⁴⁸. Neticede Tanzimat'tan beklenen toplum bağlarının yeniden tesisi düşüncesi gerçekleşmemişti.

Tanzimat döneminde ortaya çıkan ikinci önemli hukukî belge 1856 Islahat Fermanı'dır. Islahat Fermanı genel olarak bütün Osmanlı tebaasına hitap eden birkaç maddesi dışında sadece gayr-i Müslimlerin hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşamlarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içermekteydi. Fermanla, gayr-i Müslim cemaatlere daha önceki dönemlerde verilen bütün hak, muafiyet ve imtiyazlar teyit edilmişti. Bir mezhebe bağlı olan gayr-i Müslimlerin sayısı ne olursa olsun din veya mezheplerinin gereği olan ayinlerini icradan men olunmayacak, bundan dolayı eziyet görmeyecek ve din ve mezhep değiştirmeye zorlanmayacaktı. Ayrıca fermanla, patriklerin sadece dini yetkileri olduğu belirtilerek dünyevî yetkileri ellerinden alınmıyordu. Buna ilaveten eski *'millet sistemi'*nde önemli bir değişiklik yapılarak cemaatlerin yönetimi, din adamları ve laik üyelerden kurulu meclislere terk edilmişti⁴⁹. Böylece millet sistemi adeta bir *'hükmi şahsiyet'* kazanarak, toplumların vakıf, okul ve sosyal tesislerinin idaresi ve denetimi bu meclislerin eline geçmişti⁵⁰.

Fermana göre tüm Osmanlı tebaası devlet hizmetlerine, askeri ve mülkî okullara herhangi bir ayırım yapılmadan kabul edilecekti. Artık gayr-i Müslimler de askerlik vazifesini yerine getirecekti. Fakat dilerlerse askerlik yerine mali bir bedel ödeyerek bu vazifeden muaf olacaklardı. Bunların yanında mahkemelerde gayr-i Müslimlerin şahitliklerinin kabul edilmesi, Meclis-i Valâ'da tüm tebaayı ilgilendiren konuların görüşülmesi esnasında zimmî temsilci bulundurulması, eyalet ve sancak meclislerine seçilecek gayr-i Müslim üyelerin seçim usullerinin düzenlenmesi gibi hususlar da bu fermanla birlikte düzenlenmişti.

⁴⁶ Halil İncalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C.XXVIII, S.112, 1964, s.619; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, TTK, Ankara 1994, s.193

⁴⁷ Akyılmaz, *a.g.m.*, s.682

⁴⁸ Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi'", s.412

⁴⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C.VI, TTK, Ankara 1988, s.1 vd.; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.56-57

⁵⁰ Ortaylı, *a.g.m.*, 219

Görüldüğü üzere Islahat Fermanı'nın ana hedefi her yönden, tüm yasalar karşısında Osmanlı tebaasının eşitliğini sağlamak ve bu konuda Tanzimat Fermanı'nın bıraktığı boşluğu doldurmaktı. Ancak Islahat Fermanı, gayr-i Müslimlere ve yabancılara tanıdığı haklar ve imtiyazlar nedeniyle *'hukuk birliğini sarsıcı ve yıkıcı haklar'* içeriyordu. Öyle ki ferman, yabancıların Osmanlı Devleti'ne müdahalesini kolaylaştırarak siyasi bütünlük ve bağımsızlığını tehlikeye sokabilecek hükümler ihtiva etmekteydi. Buna rağmen hukuk devletinin önemli unsurlarından biri olan eşitlik ilkesi de, en azından Müslim-gayr-i Müslim eşitliği açısından, bu fermanla gerçekleştirilmiş olmaktadır⁵¹.

Millet sistemi çerçevesinde 1861-1865 yılları arasında gayr-i Müslim cemaatler için nizamnameler hazırlandı. Rum, Ermeni ve Yahudi nizamnamelerinden başka Katolik ve Protestanlar için de nizamname hazırlanmıştı. Ancak bu düzenlemeler de sorunu çözemedi. Gayr-i Müslimler arasındaki huzursuzluk ve devlete başkaldırma eylemleri devam etmişti. Ercan'a göre, gayr-i Müslimlerin asıl isteği daha geniş hak ve özgürlükler değil, tamamen bağımsız olmaları⁵².

1876 yılında Kanuni Esasî ilan edilip, ilk parlamento açılmadan önce de eşitlik konusundaki tartışmalar devam etmiştir. I. Meşrutiyet'in ilanında etkileri olan Yeni Osmanlıların savunduğu görüşlerden birisi de Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin hürriyet, adalet, vatan sevgisi temeline dayanan *'Osmanlı milleti'* çatısı altında birleşmesiydi. 1876 Anayasası'nın 8. maddesinde yer alan *'Osmanlı tabiiyetinde bulunan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur'* ifadesi tebaadan vatandaşlığa geçişi simgelemekteydi. Vatandaşların Müslüman, Rum, Ermeni veya Yahudi olması artık ikinci derecede bir öneme sahipti. Yine 17. maddeye göre, *'bütün Osmanlılar dini ve mezheple ilgili durumlar dışında hak ve görevler açısından kanun önünde eşit'* olacaklardı. Kimsenin din ve mezhebine karışılmayacağını vurgulayan 11. maddede *'Devletin dini İslâm olmakla beraber, düzen ve umumi adabı ihlâl etmemek şartıyla Osmanlı Devleti'nde diğer dinlerin ve milletlere verilmiş olan*

---

⁵¹ Akyılmaz, *a.g.m.*, s. 684; XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar yapılan düzenlemelerde Müslim-gayr-i Müslim eşitliği göz önünde bulundurulmuştu. Örneğin; 1864 ve 1871 Vilayet Nizamnamelerinde vilayet, liva ve kaza meclislerinde görev almışlar; 1858 Arazi Kanunnamesi, 1850 Ticaret Kanunnamesi, 1876 Mecelle ve 1917 Hukuk-u Aile Nizamnamesi gibi düzenlemelerde bu eşitlik ve katılım dikkate alınmıştı. Hatta 1868'de kurulan ve yetkileri arasında kanun, tüzük tasarılarını incelemek görevi de bulunan Şûrâ-yı Devlet'te gayr-i Müslim üyeler de yer alarak, Müslümanların yanı sıra hukuk kurallarının yapımında aktif rol almaya başlamışlardı. Daha detaylı bilgi için bkz: İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001, s.163; Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.3, s.589; Halil Cin, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C.I, İstanbul 1990, s.286-288

⁵² Ercan, "Millet Sistemi", s. 397

mezhep imtiyazlarının serbestçe icrası devletin himayesindedir' deniliyordu⁵³. Bu ilkelerin somut göstergesi olarak 19 Mart 1877'de açılan mecliste dokuzu Ayân ve otuz yedisi Mebusan azası olmak üzere kırk altı gayr-i Müslim mebus yer almıştı. Arabistan bölgesi haricinde her bölgeden gayr-i Müslim mebusun bulunduğu bu ilk mecliste, gayr-i Müslimlerin temsil oranı %41 gibi oldukça yüksek bir seviyede bulunuyordu⁵⁴. Ortaylı'ya göre bu durum, XIX. yüzyıl için bir devrimdir. Zira hiçbir ülkede hâkim dinin dışındakilere bu kadar yüksek bir temsil hakkı verilmemişti⁵⁵. Ancak meclisin ömrü uzun sürmedi ve II. Abdülhamid Osmanlı-Rus Savaşı'nı bahane ederek meclisi süresiz tatil etti. Bu dönemde II. Abdülhamid, Tanzimat'ın temin edemediği gayr-i Müslim milletler karşısına bir Müslüman birliği ile çıkmaya çalıştı. İslam birliği tezine sarılarak, emperyalistlerin Arabistan'da ve diğer Türk olmayan Müslümanlar arasında başlattıkları faaliyetlere mani olmayı hedefliyordu. Bütün çabalara rağmen Osmanlı birliği sağlanamadı⁵⁶.

II. Abdülhamid'in baskı rejiminden huzursuz olan aydınların 1889'da kurdukları gizli bir dernek, daha sonra İttihat ve Terakki Derneği'ni oluşturmuştu. Bu cemiyetin nizamnamesinde (1890); *'Hükümet-i hâzıranın adâlet, müsavât, hürriyet gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men ile vatani ecnebi yedd-i tasallut ve itizabına düşüren usul-i idaresini İslam ve Hıristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir*' deniliyordu. Cemiyetin *'Osmanlı birliği*' görüşü, dinleri ve ırkları ne olursa olsun bütün Osmanlıların merkezi devletin eşit vatandaşları olması esasına dayanıyordu⁵⁷. Yine 1902'de Prens Sabahattin Türk, Ermeni, Sırp, Arap, Yahudi ve Rum delegelerin katılımıyla *'Teşebbüs-ü Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*'ni kurdu. Cemiyet, 1876 Anayasası'nın uygulanmasını ve tüm Osmanlı uyrukları için eşitliği ve Osmanlı birliğinin korunmasını savunuyordu⁵⁸. 1908'de kurulan *'Ahrar Fırkası*' da, Türk olmayan unsurları kendine bağlayarak devlet içindeki kopmaları önlemek istiyordu. Neticede 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile bu esasların hayata geçirilmesi hedeflenmişti. Ancak yönetimdeki iç çekişme ve başarısızlıklar gayr-i Müslim unsurların bağımsızlık arzularının gerçekleşmesi için yeniden uygun bir ortam oluşturdu. Bunlar

⁵³ Enver Ziya Karal, "Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assambly, 1876-1877", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. B. Braude, B. Lewis), Vol.I, New York 1982, s.388

⁵⁴ Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXV, No:1, Mart 1970, s.21-22; İlber Ortaylı, "İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim* (İlber Ortaylı'nın Makaleleri), Turhan Kitabevi, Ankara 2000, s.216

⁵⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye'nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s.16

⁵⁶ Küçük, "Osmanlı Devleti'nde 'Millet Sistemi'", s.415

⁵⁷ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998, s. 209

⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.I, TTK, Ankara 1983, s. 274

kendilerine sunulan eşitlik prensibini Osmanlı Devleti'nden ayrılmak amacını gerçekleştirmek için kullandılar. Vatandaşlara sağlanan hak ve hürriyetler de gerçekleştirilemedi. II. Meşrutiyet'e rağmen farklı dil ve dine sahip unsurlarla bir '*Osmanlı ulusu*' oluşturulamadı⁵⁹. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, Fatih'ten beri '*millet sistemi*' içerisinde gayet başarılı bir şekilde idare ettiği gayr-i Müslimleri, Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu '*milliyetçilik*' akımının etkisi ve buna dayalı olarak gelişen yabancı müdahale karşısında, devlete bağlılıklarını sağlamak için bir dizi düzenlemeler yapma gereği duymuş, ancak bu düzenlemelerden istediği neticeyi alamamıştır. Şimdi de Rum, Ermeni ve Yahudilerin millet sistemi içerisindeki durumlarına ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar yapılan bu düzenlemelere karşı tepkilerine bakalım.

Rumlar

Osmanlı topraklarında yaşayan gayr-i Müslim unsurlar arasında en önemli bir yere sahip olanı, Fener Patrikhanesi etrafında toplanan Ortodoks mezhebine mensup Hıristiyanlardı. 1453'te Fatih Sultan Mehmet İstanbul'u fethedince Ortodoks kilisesini himayesi altına almış ve yeni patrik seçilmesini emretmişti. Bu emir üzerine yapılan seçim sonrasında Scholarios, Osmanlı Devleti'nde ilk kez '*Gennadios*' adıyla patrik olmuştu⁶⁰. Fatih, patriğe kendi imzasını taşıyan bir ferman verdikten sonra, Beylerbeyi rütbesini de ihsan etmiş ve böylelikle onu '*millet başı*' olarak tanımıştı⁶¹. Fatih, patriğe '*millet başı*' unvanını vermekle onu bütün dindaşlarının meseleleri üzerinde yetkili kılmıştı. O zamana kadar devletin emrinde bir dini lider olan Patrik, şimdi Sultan'ın koruyuculuğunda, kendi dinsel topluluğunun birçok dünyevi işlerinin de tartışılmaz yöneticisi olmuştu⁶².

Osmanlı egemenliği altındaki Ortodokslar, birkaç etnik gruptan oluşuyordu. Bu etnik gruplar: Rum, Sırp, Bulgar, Arnavut ve Arap Ortodokslardı. Bundan dolayı Patrik, Osmanlı Devleti içindeki Rumlardan çok daha geniş bir kitle üzerinde otorite sahibi kılınmıştı. Rumların diğer milletler üzerinde '*zimmî bir önceliğe*' sahip olması, onların baskın etnik grup olması gerçeğini doğurmuştu⁶³. Rumlar, Osmanlı Devleti'nde en kalabalık, en zengin, en eğitimli ve dolayısıyla en etkin gayr-i Müslim milleti. Rum milleti, XIX. yüzyıl başlarındaki

⁵⁹ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 201

⁶⁰ Ercan, "Millet Sistemi", s. 32

⁶¹ Bu fermanla şöyle deniliyordu: "*Kimse Patrik'e tahakküm itmesün, kim olursa olsun hiçbir kimse kendüsüne ilişmesün, kendüsü ve ma'iyetinde bulunan papaslar her dürlü 'umum hizmetlerden mü'ebbeden mu'af olsun. Kiliseleri camiye tahvil edilmeyecektir izdivac ve defin işleri, sa'ir adet işleri, Rum kilise ve adetlerine göre eskisi gibi yapılacaktır.*" M. Süreyya Şahin, *Fener Rum Patrikhanesi ve Türkiye*, Ötüken Yay., İstanbul 1996, s.38-39; Beria Remzi Özoran, "Türkler ve Rum Ortodoks Kiliseleri", *Türk Kültürü*, S.44, Haziran 1966, s.700

⁶² Coşkun Üçok, "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.191

⁶³ R. Clogg, *a.g.m.*, s.185

Yunan İsyanı'na kadar Osmanlı Devleti için diğer milletlerden daha üstün, korunmada öncelikli bir millet olarak kabul edilmişti.

Patrikhanenin 1600'de Fener'de bugünkü yerine taşınmasıyla bu semte ve civarına yerleşen Rumlar, çocuklarını başta İtalya olmak üzere Avrupa'ya; tıp, felsefe ve temel bilimler gibi alanlarda eğitime göndermişlerdi. Bu gençler; Türkçe, Arapça, Farsça dillerinin yanında çeşitli Avrupa dillerini öğrenmişler, İstanbul'a döndüklerinde birçok dili bilmelerinden dolayı bürokraside yer almaya başlamışlardı⁶⁴.

Osmanlı Devleti bürokrasisinde aktif şekilde çalışmaya başlayan Rumlar, devletin üst kademelerinde bulunan idarecilere güven telkin etmeye başlayınca 1709'da Boğdan, 1715'te Eflak Voyvodalığı Fenerli aristokratlara verilmeye başlanmıştır. Avrupa devletleriyle ikili diplomatik ilişkilerin artmasıyla da Babiâli, dış ilişkilerle ilgili mevkilere Rumları getirmeye başlamıştı⁶⁵. Öyle ki, Divan-ı Hümayun tercümanlığı, yavaş yavaş Fenerli birkaç Rum aileye inhisar etmişti. Ancak Yunan isyanının başlamasıyla, Rum tercümanların büyük devletlerle anlaşarak ihanet ettikleri anlaşılınca Rumların sadakati sorgulanmaya başlanmıştı. Babiâli de bunun üzerine Rumların yerine Müslüman tercüman yetiştirmeye başlamıştır⁶⁶.

Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla birlikte askerî başarısızlıklar, siyasî tavizleri de beraberinde getirmişti. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla Ortodokslara ait kiliselerin himaye hakkı Ruslara tanındığı gibi, 1812 Bükreş Antlaşması'yla da Sırlara, cizyeden affedilmeleri yönünde bir taviz verilmişti⁶⁷.

İktisadî bakımdan ise Rumlar, Osmanlı Devleti'nin vergi sisteminden de yararlanarak gelişmiş ve etkin bir cemaat durumuna gelmişlerdi. Ceneviz ve Venediklilerin Karadeniz'den uzaklaştırılmaları, Avrupa gemilerinin bu bölgeye girişlerinin yasaklanmasından sonra tüm ticaret, Rum soyluların eline geçmişti. Daha sonra İngiltere, Rusya ve Avrupa'nın bütün büyük devletleriyle Doğu Akdeniz'de sürekli gelişme gösteren iş ilişkileri kurmuşlardır. Son olarak Rumlar, yabancı bir devletin himayesine girerek ticari alanda önemli kazanımlar elde etmişlerdi. Özellikle İzmir ve civarı, Rumların önemli ticaret alanlarındandı ve XIX. yüzyılın ortalarından itibaren de bu bölgede külliyyetli bir Rum varlığı oluşmaya başlamıştı⁶⁸.

Bu dönemde, yabancı devletler gayr-i Müslim unsurları kullanarak Osmanlı'nın iç işlerine karışmaya başlamışlardı. Devlet de, tebaası olan gayr-i Müslimlerin ve hususiyle de

⁶⁴ Halil Sahillioğlu, "Yabancılar Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.15, Aralık 1968, s.46. Bunlara Avrupalıların adlandırması ile Fenerliler denilmiştir.

⁶⁵ Berkes, *a.g.e.*, s.149;

⁶⁶ İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.165

⁶⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 36-38

⁶⁸ Gerasimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, (Çev. Devrim Evci), Ayraç Yayınları, Ankara 1997, s.129-143

Rumların devlete bağıllığını temin etmek için bazı düzenlemeler yapmak durumunda kalmıştı. Çünkü yabancı devletlerin tesiriyle başta Rumlar olmak üzere bütün gayr-i Müslimler, her halükarda Babîâli'ye yeni düzenlemeler yapılması yönünde talepte bulunuyorlardı. Rum Ortodoks Patrikhanesi, 1839 ve 1856 fermanlarıyla getirilmek istenen yeniliklere, diğer cemaatler içindeki imtiyazlı yerini kaybetmek istemediği için karşı çıkmıştı. Babîâli de, şikâyet edilen meseleleri değerlendirmek suretiyle, patrikhanenin de bilgisi dâhilinde bir nizamname hazırlayarak, 1862'de "*Rum Patrikliği Nizâmâtı*" adıyla yayınlamıştı⁶⁹. Bu düzenlemeyle patrikhane, din adamlarının seçiminden gayr-i Müslimlerin yargılanmasına, evlenme, boşanma ve nafaka gibi meselelerden miras konularına kadar birçok alanda Babîâli'yi kendi işlerine karıştırmamak için önemli kazanımlar elde etmişti. Bu yöndeki talepler, XIX. yüzyılın sonlarına değin devam etmiş ve Babîâli de bu taleplere olumlu cevap vermeye çalışmıştı⁷⁰.

Fransız İhtilali'nin tesiriyle, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde, bağımsızlık hareketleri görülmeye başlanmıştı. Bunlardan birisi de 1820'de başlayan Mora İsyanı'dır. Ortada bir Yunan milleti olmamasına rağmen Ortodoks Rumlar kendilerini, batılı devletlerin etkisi ve Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlamasıyla birlikte diğer Hıristiyan unsurlardan ayrı görmeye başlamışlardı⁷¹. Buna bir de, Fener Patrikhanesi ve Fenerli Rumların, Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmak için, Ortodoks bir güç olan Rusya'dan yardım istemeleri eklenmişti. İşte Rusya'nın da bu isyana destek vermesiyle birlikte olay uluslararası bir mahiyet kazanmış, daha sonra İngiltere ve Fransa da buna müdahil olmuşlardı. Neticede Osmanlı, yaklaşık on yıl süren bir mücadelenin ardından, bu devletlerin baskısıyla, 1830'da Yunanistan'ın bağımsızlığını tanımak zorunda kalmıştı⁷². Yunanistan bağımsız olduktan sonra Rumlar, '*Megali idea*' diye adlandırdıkları bir politika peşinde koşmaya başlamışlardı. Buna göre Megali idea, merkezi İstanbul'da olan Bizans-Yunan İmparatorluğu'nu canlandırmaya yönelik bir hayali hedefliyordu⁷³. Megali idea, başlarda aşırı milletçi küçük bir zümre tarafından benimsenen fikir iken zamanla toplumun tüm sınıflarına nüfuz etmişti. Osmanlı

⁶⁹ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.902-937

⁷⁰ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.174

⁷¹ Tuncer Baykara, "Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu, Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hıristiyanların Yunanlılaştırılması", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.438

⁷² Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınları, Ankara 1999, s.179-181

⁷³ Yunan Başbakanı J. Kollettis 1844'te yaptığı bir konuşmada, "*Yunanistan Krallığı bütün Yunanistan değildir. Yunanistan'ın sadece bir parçası en küçük ve en yoksul bir parçasıdır. Grek sadece krallık içinde yaşayan değildir. Aynı zamanda Yanya'da ya da Selanik'te, Serz'de ya da Edirne'de İstanbul'da ya da Trabzon'da, Girit ya da Sisam Adasında Grek tarihine ya da Grek ırkına bağlı başka yerlerde oturanlar da Grek'tirler. Hellenizmin iki büyük merkezi vardır: Atina ve İstanbul. Atina yalnız Krallığın başkentidir. İstanbul büyük başkent bütün Hellenizmin kendi düşü, umududur*" demiştir. Adnan Sofuoğlu, "Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.X, Mart 1994, S.28'den ayrı basım, TTK, Ankara 1995, s.211

Rumları da, Bizans'ın mirasçılarının kendileri olduğuna inanmaya başlamışlardı. Özellikle Fener Patrikhanesi, Bizans ruhunu canlı tutmak ve Bizans İmparatorluğu'nu yeniden ihya etmek için ciddi faaliyetlerde bulunmuştu⁷⁴.

Ayrıca Yunan '*Megali idea*'sını gerçekleştirmek için kurulan Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin programında da aynı hedefler göze çarpıyordu. Bunlar; Batı Trakya, Selanik, Ege Adaları, Girit Adası, Batı Anadolu ve Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhak edilmesi, Pontus Rum Devleti'nin yeniden kurulması, İstanbul'un ele geçirilmesi ve Bizans İmparatorluğu'nun diriltilmesi şeklinde sıralanmaktaydı⁷⁵.

Yunanistan bu gayenin ancak Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan bütün Hıristiyanları ve hususiyile de Rumları silahlandırıp tahrik etmekle başarılabilceğine inanıyordu. Nitekim Girit Rumları, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan yararlanmak amacıyla, Yunanistan'ın teşviki ile isyan etmişlerdi. 1878'de imzalanan Halepa Sözleşmesi ile de, ada Rumlarına yeni haklar verilmiş ve ada yönetiminde önemli görevler almışlardı⁷⁶. Netice itibariyle, Yunanlar bu hedeflerine ulaşabilmek için 1900'lü yıllardan itibaren Osmanlı vatandaşı olan Rumları kışkırttığı gibi, bu fikirlerini basın-yayın yoluyla dünya kamuoyuna yayma çabası içerisine de girmişlerdi⁷⁷.

II. Meşrutiyet döneminde, Genç Türkler tüm iç mücadele unsurlarını yok edecek ve '*çeşitli milletleri tek bir Osmanlı milleti olarak kaynaştıracak*' anayasal bir hükümeti hedeflemişlerdi. Tüm vatandaşlara eşit haklar vererek karşılığında onlardan millet sisteminin yapısı içinde kalıp Osmanlı hükümetine bağlılıklarını beklemişlerdi⁷⁸. II. Meşrutiyet meclislerinde; 1908'de 26, 1912'de 15 ve 1914'te 13 Rum mebusu yer almıştı. Ancak Rumlar daha ilk meclis çalışmalarından itibaren olumsuz tavır sergilemekten geri durmamışlar, Rum mebuslardan 16'sı bir Rum Partisi kurmak suretiyle görünüşte devlete bağlı gibi bir tavır sergilerken, gerçekte Yunan emellerine hizmet etmeye devam etmişlerdi⁷⁹.

⁷⁴ Yavuz Ercan, "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.200-205

⁷⁵ Selahattin Salıhık, *Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik-i Eterya*, İstanbul 1968, s.144

⁷⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK, Ankara 1994, s.118-119

⁷⁷ Nuri Köstüklü, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s.11

⁷⁸ Catherina Boura, "The Grek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, (Ed. by: Dimitri Gondicas and Charles Issawi), New Jersey 1999, s.196

⁷⁹ İzmir Mebusu Karolidi Efendi, "...iyi bir Rum olmadan iyi bir Osmanlı olamam; iyi bir Hıristiyan olmadan Müslümanları sevemem. Büyük idealimiz var; çünkü büyük bir milletin çocuklarıyız" diyordu. Bkz: Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Bertay Baltalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.104

Ermeniler

Fatih Sultan Mehmed İstanbul'u aldıktan sonra, 1461 yılında İstanbul'da Gregoryan Ermeni Patrikhanesi'ni kurdu. Patrikhanenin başına da, Bursa'daki Ermeni Piskoposu Ovakim (Ermenice Yovakim)'i getirmiş ve ona patrik unvanı vermişti⁸⁰. Ortodoks patriği Rum cemaatinin dini reisi olduğu gibi, Ermeni patriği de Ermeni cemaatinin başı olmuştu. Patrikhane asıl dini vazifeleri yanında, cemaatin hukuk, eğitim ve sosyal işlerini de görmekle yükümlüydü. Diğer milletler gibi Ermeniler de, Türk egemenliği altında kendi dillerini, dinlerini ve kültürlerini muhafaza ederek ticari ve zirai faaliyetlerini serbestçe yürütmüşlerdi⁸¹.

Osmanlı Devleti'nin kendilerine göstermiş olduğu bu hoşgörü karşılığında Ermeniler de XIX. yüzyıla kadar, devlete verdikleri hizmetten dolayı '*millet-i sadıka*' olarak nitelendirilmişlerdi. Bu şekilde Osmanlı idaresinde geniş imkânlarla sahip olan Ermeniler, kale muhafızlığı ve diğer hizmetlerinden dolayı bazı vergilerden muaf tutulmuşlar; saray kuyumculuğu, darphane ve baruthane işlerinde uzmanlaşmışlardı. II. Abdülhamid devrinde devletin dış işleriyle ilgili mevkilerde görev alan Ermenilerden, Balkan Savaşı esnasında bir de Hariciye Nazırı (Gabriel Noradonghian Efendi) çıkmıştı⁸².

Osmanlı idaresinde Ermeniler, dinî vecibelerini tam bir hürriyet içinde yerine getirirken kendi din adamlarını da yine kendilerinin tayin etmelerine izin verilmişti. Ermenilerin büyük bir kısmı Gregoryan Kilisesi'ne mensuptu. Bunun yanında az da olsa Katolik olan Ermeniler mevcuttu. XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Fransa'nın propagandası neticesinde Osmanlı Ermenileri içerisinde Katolik Ermenilerin sayısı artmaya başlamıştı. Fransa bu mezhep birliğinden dolayı Katolik Ermenilerin hamisi durumundaydı. 1830'lardan itibaren Ermeniler arasında yayılan üçüncü mezhep ise Protestanlıktı. Özellikle Amerikalı misyonerler, Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermenileri nüfuzları altına alarak bu mezhebe bağlılıklarını temin etmeye çalışmışlardı. Dolayısıyla XIX. yüzyılın ortalarında Osmanlı Ermenileri mezhep yönünden bir bütünlük göstermiyorlardı⁸³.

Fransız İhtilali'nin Avrupa'da yaydığı milliyetçilik akımı Osmanlı Devleti'nin parçalanmasında önemli bir etken olmuştu. Bu fikir, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Osmanlı'da yaşayan Ermenileri de etkilemeye başladı. Özellikle Fransa'da eğitim görmüş Ermeniler

---

⁸⁰ Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis), Vol.I, New York, London 1982, s.81; Ercan, "Millet Sistemi", s.405; N. Göyünç'e göre ise, Ermeni dini liderlerinin Patrik unvanını almaları, Fatih zamanında değil, Kanuni devrinde olmuştur. Bkz: Nejat Göyünç, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yay., s.39

⁸¹ Bilal Eryılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.639

⁸² Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.635; Ercüment Kuran, "Tarihte Türkler ve Ermeniler", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.617

⁸³ Göyünç, *a.g.e.*, s.79-92; Ercan, "Millet Sistemi", 405-407

Ermenilik şuurunun gelişmesine öncülük ediyorlardı. 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsız olması, 1856 Paris Antlaşması ile de diğer Balkan uluslarının bazı imtiyazlar elde etmeleri sonucu, Osmanlı Devleti'nde en önemli azınlık unsuru olarak geriye Ermeniler kalmıştı. Avrupalı devletler de bundan dolayı Ermenilerle yakından ilgilenmeye başlamışlardı⁸⁴. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, özellikle yabancı devletler Osmanlı Devleti'ne karşı sürdürdükleri politikalarının bir parçası olarak bu cemaati tahrik etmeye ve dinî, siyasî ve ekonomik menfaatleri doğrultusunda kullanmaya başladılar. Avrupa devletlerinin takip ettikleri bu politika '*Şark Meselesi*' olarak da adlandırılıyordu⁸⁵.

Aslında, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce Osmanlı Devleti'nde ciddi bir Ermeni sorunu yoktu. Ermeni sorunu büyük ölçüde Osmanlı-Rus savaşının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı⁸⁶. Ermeni Patriği Narses, Yeşilköy'e kadar ilerleyen Rus ordusunun Başkumandanlık karargâhına giderek Grandük Nikola'dan Osmanlılarla yapılacak antlaşmaya Doğu Anadolu'da Rus himayesinde Ermeni devleti kurulmasına dair bir madde konulması ricasında bulunmuştu. 1878 Mart'ında imzalanan Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi Doğu Anadolu'da Ermenilerle meskûn yerlerde ıslahat yapılması şartını ihtiva ediyordu. Bu antlaşmanın uygulanması halinde Balkanlar ve Kafkaslarda devletler arası denge Rusya'nın lehine bozulacaktı. Bu sebeple İngiltere duruma müdahale ederek yeni bir antlaşma imzalanmasını sağlamıştı. Aynı şekilde, 1878'in Temmuz'unda imzalanan Berlin Antlaşması'nda da Ermenileri ilgilendiren bir madde yer almıştı. Antlaşmanın 61.maddesinde Osmanlı, Doğu Anadolu'da Ermenilerin bulunduğu altı vilayette büyük devletlerin denetiminde ıslahat yapılmasını kabul ediyordu⁸⁷. Böylece Ermeni meselesi, XVIII. asır ortalarından beri gittikçe önem kazanan '*şark meselesi*'nin bir parçası olmuş ve büyük devletler arasındaki rekabette kullanılmaya elverişli bir hal almıştı.

Bu arada Ermeniler, müstakil bir devlet kurma hayalinin etkisiyle yurt içinde ve yurt dışında teşkilatlanmaya başladılar. 1878'de Van'da Kara Haç, 1881'de Anavatan Müdafileri, 1885'te yine Van'da İhtilâlcî Armenakan, 1887'de Cenevre'de Hınçak ve 1890'da Rusya'da Taşnak cemiyetlerini kurdular. Bu cemiyetlerin kışkırtma vasıtaları; hükümete yönelik gösteriler, vergi vermemek, ıslahat istemek ve devlete karşı düşmanlık şeklinde olacaktı⁸⁸. Osmanlı topraklarında her türlü sosyal, dinî, siyasî, idarî ve kültürel haklara sahip olan Ermeniler,

---

⁸⁴ Kuran, *a.g.m.*, s.617

⁸⁵ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara 2001, s.11

⁸⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi/VIII*, s.126

⁸⁷ Cevdet Küçük, "Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879)", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 1984, s.1

⁸⁸ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara,1950, s.431-442; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.129-134

1890'dan itibaren, halkı ayaklandıracak olaylar çıkarmaya başladılar. Bunları; 1890'da Kumkapı olayı, 1894'te Sasun isyanı, 1895'te Babiâli yürüyüşü, 1895'te Zeytun isyanı, 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası işgali, 1904'te Sasun'da ikinci bir isyan ve 1905'te II. Abdülhamid'e suikast girişimi şeklinde sıralayabiliriz⁸⁹.

II. Meşrutiyet'in ilanı diğer gayr-i Müslim unsurlarda olduğu gibi Ermenilerce de başta memnuniyetle karşılandı. 1908 meclisinde 12 Ermeni milletvekili yer almıştı. Bedros Hallacyan, Zöhrab Efendi bunlardan birkaçıydı⁹⁰. İttihat ve Terakki'nin '*ittihad-ı anâsır*' politikası gereğince Ermenilere ait zararlı cemiyetlerle, meşrutiyetin korunması uğruna münasebete girmesi, Taşnak gibi cemiyetlerin legal hale gelmesine neden olmuştu. Bundan istifade eden Ermeniler, hızlı bir şekilde silahlanmışlar ve Nisan 1909'da Adana ve çevresinde olaylar çıkarmışlardı. Böylece, Ermeni örgüt mensuplarının teşvik ve tahrikleri ile başlayan ve Müslümanlarla Ermeniler arasında üç gün süren kanlı olaylar yaşanmıştı⁹¹. Dolayısıyla meşrutiyetin getirdiği olumlu hava, bu tür hadiselerle tevessül etmeleri nedeniyle Ermeniler için çabuk dağılmıştı⁹².

Yahudiler

Osmanlı Devleti'nde millet sistemi içerisinde yer alan diğer bir gayr-i Müslim topluluk da Yahudilerdi. İstanbul'un fethinden sonra Ortodoks Rum Patriğine verilen yetkiler, İstanbul Yahudi Hahambaşısı Moses Capsali'ye de verildi ve kendisi Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan bütün Yahudilerin üzerine hahambaşı olarak atandı⁹³. Kendisine ayrıca Divan'a girme ve Şeyhülislam ile aynı seviyede temsil hakkı da verilmişti. Bununla birlikte İstanbul'un fethi sırasında, Bizans'a yardım etmeyeceklerine dair Sultan Mehmed'e söz verdikleri için, Yahudilere fetihten sonra, ibadethanelerine ve kendilerine ilişmemek, Tevrat okumalarına ve ibadet etmelerine engel olunmamak hususunda '*ahd ve âman*' da verilmişti⁹⁴.

Fatih'ten sonraki devirlerde, özellikle II. Bayezid döneminde, İspanya'daki Katolik katliamından kurtulup kaçabilen Yahudiler, Hıristiyan Avrupa'dan çok daha iyi şartlarla, yüz-

⁸⁹ Göyünç, *a.g.m.*, s.636-637; Gürün, *a.g.e.*, s.159-160; Uras, *a.g.e.*, s.509-511

⁹⁰ Önder Kaya, *Tanzimat'tan Lozan'a Azınlıklar*, Yeditepe Yay., İstanbul 2004, s.133

⁹¹ Gürün, *a.g.e.*, s.173-176; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, TTK, Ankara 1995, s.24

⁹² İhsan Sakarya, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk-Azınlık İlişkileri ve Adana'da Ermeni İsyanı", *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 1989, S.26, s.71

⁹³ Benjamin Braude, "Foundation Myths of the Millet System", s.79; Burada bir hususu belirlemekte fayda var. Bilindiği gibi, Yahudilerde Hahambaşı, Hıristiyanlıkta olduğu gibi ruhani lider değil, cemaat yöneticisiydi. Musevilerde dini hiyerarşi yoktu. Yani hahamlar dinî görevlerini hahambaşından bağımsız olarak yapıyorlardı. Hahambaşı devletin resmî emirlerini cemaate iletirdi. Dolayısıyla dinî değil, resmî bir görevli idi. Bkz: Adıyeke, *a.g.m.*, s.257

⁹⁴ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s.35; Braude, *a.g.m.*, s.80

yıllarca rahat yaşayacakları Osmanlı topraklarına göç ettiler⁹⁵. İspanya'dan gelmeye başlayan Yahudilerin sayısında XV. yüzyılın sonunda büyük bir artış olmuş ve çok geçmeden Bizans'tan kalan yerli Yahudilerin sayısının çok üzerine çıkmışlardı⁹⁶. Zamanla ülkede Yahudi nüfusu artmış ve ticaretten bilime, politikadan diplomasiye kadar çoğu alanda hissedilir bir yere sahip olmuşlardı. Dolayısıyla bu gelişmelerin yaşandığı XVI. ve XVII. yüzyıllar, Yahudi toplumu için en parlak dönem olmuştur. Özellikle XVII. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı'nın darphane ve gümrüklerini ele geçirerek mali ve ekonomik sistemi üzerinde egemenlik kurmuşlar ve tefeci gibi çalışarak maddi açıdan oldukça zengin olmaya başlamışlardı. Bunların etkisiyle de Yahudiler, dünyanın hiçbir yerinde görmedikleri kadar rahat bir yaşam sürdürmüşlerdir⁹⁷.

Yahudiler, Osmanlı Devleti'nde oldukça dağınık bir şekilde bulunuyorlardı. Yine konuşulan dil bakımından da bir birliktelik söz konusu değildi. İspanyolca ve Aramca konuşan Yahudiler olduğu gibi Arapça konuşanlara da rastlamak mümkündür⁹⁸. Bu dağınık yerleşmeye ve farklı dil yapılarına rağmen, Osmanlı Devleti'nin millet sistemi sayesinde, etnik ve dinî özelliklerini muhafaza etmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin gerilemesiyle birlikte, devşirme sınıfı içinde Hıristiyanların artması, verilen kapitülasyonlarla Avrupalı devletlerin dindaşları olan Hıristiyanları koruması ve buna bağlı olarak onlara bazı ayrıcalıklar ve vergi muafiyeti sağlanması gibi hususlar, Yahudileri olumsuz etkilemişti. Yahudiler artık Hıristiyanlarla rekabet edemez olmuş ve başta ekonomik alan olmak üzere bürokratik alandan ve saraydan uzaklaştırılmaya başlanmışlardı. Böylece, XVIII. yüzyılın sonları ile XIX. yüzyılın başlarında, Yahudi toplumu için çoğu alanda bir gerileme yaşanmıştı⁹⁹.

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra ise, Yahudilerin statüsünde fark edilir bir gelişme olmuştur. Hak ve hürriyetleri daha önceki dönemlere nazaran genişlemiş ve kamu hizmetlerinde görev alır olmuşlardı. Ayrıca mahkemelerde saygınlıkları artarken, temsilcileri, yerel meclislerde yer almaya başlamıştı.

---

⁹⁵ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.13; İspanya'dan kaçan Yahudilere kapılarını açan Osmanlı Devleti, aynı zamanda onlara 'en geniş ve en sıcak bir koruma' ortamını da sunmuştu. Avram Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995, s.12

⁹⁶ Joseph R. Hacker, "Ottoman Policy toward the Jews and Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. B. Braude, B. Lewis), Vol.I, New York, London 1982, s.117

⁹⁷ Stanford Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti", *Osmanlı*, C.4, (Ed.K. Çiçek/C. Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.312-315

⁹⁸ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", s.219

⁹⁹ Moshe Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.87; Shaw, *a.g.m.*, s.317

Abdülmecit 1840'ta Yahudilerin haklarını Gülhane hattına göre teyit eden bir ferman yayınlamış, 1841'de ise ilk Yahudi Hahambaşına Kudüs'te resmî statü ve topluluğu üzerinde yetki tanımıştı. 1841 yılına ait başka bir fermanla da, Yahudilerin kamu yönetimindeki yerlerini koruyacakları belirtilmişti. Reformlarla verilen bu yeni haklara, Hıristiyanların aksine, Yahudilerin tepkileri olumlu olmuş ve kendilerine verilen dinî hürriyet ve diğer imtiyazlardan memnun olmuřlardı¹⁰⁰. 1865 yılında ıkarılan '*Hahamhane Nizmt*' ile de, Hahambaşının Babıâli ile eyaletlerdeki topluluklar arasında aracılık etmesi ve hahamların sadece dinî konularda söz sahibi olması sağlandı. Böylece, daha evvel devlet okullarına gönderilmeyen Yahudi gençler, bundan böyle devlet okullarında laik eğitim almaya bařlamıřtır¹⁰¹.

Fransız İhtilali'nin tesiriyle, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı'yı etkileyen milliyetçilik akımı karşısında Yahudi cemaati, ananesi ve tutumu ile Batı'ya karşı olmuş; yavaş yavaş Osmanlı idaresi ve bürokrasisi içerisinde etkilerini artıarak devlete sadık kalmayı tercih etmişlerdi. Osmanlı tebaası Yahudiler, '*Batı tipi ulusçuluğu bir Hıristiyan ideolojisi olarak görmüşler*' ve buna iltifat etmemiřlerdi¹⁰².

II. Abdülhamid döneminde ise, anti-Yahudi propagandalar nedeniyle, Rusya'dan Osmanlı topraklarına çok sayıda Yahudi gelmeye başlayınca Siyonistler, Yahudilerin Filistin topraklarına yerleşmesi için büyük gayret sarf etmişlerdi. Sultan, Yahudilerin Osmanlı topraklarına yerleşmesini desteklemekle birlikte Filistin'de yeni bir devlet kurmalarına karşı ıktı. Bu sorun XX. yüzyılın başlarında da devam etti. II. Abdülhamid'in göçmen Yahudileri Filistin dışında başka bir yere yerleştirme politikasını İttihat ve Terakki idaresi de devam ettirdi. Buna rağmen, Rusya'dan gelen Yahudilerin büyük bir kısmı Filistin topraklarına yerleřmiřti¹⁰³. Bu konuda Siyonistlerin, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti zerindeki baskısı devam etmiřtir¹⁰⁴.

BİRİNCİ BÖLÜM

¹⁰⁰ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.189

¹⁰¹ Shaw, *a.g.m.*, s.319

¹⁰² İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi", s.217

¹⁰³ Kemal Karpat, "Jewish Population Movements in the Ottoman Empire, 1862-1914", *The Jews of the Ottoman Empire*, (Ed.Avigdor Levy), The Darwin Press, Princeton 1994, s.400-401

¹⁰⁴ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.202

GAYR-İ MÜSLİMLERİN YERLEŞİM ALANLARI VE DEMOGRAFİK DURUMU

A. İdarî Taksimat

Osmanlı Devleti'nin klasik çağındaki idari taksimat, belki biraz farklılıkla, Selçuklulardan tevarüs edilmişti. XIX. yüzyıla gelinceye kadar, kabaca; eyaletler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köylere ayrılmaktaydı¹⁰⁵. H. 1268/M. 1852 düzenlemesi bu taksimatı aynen muhafaza etmişti. Düzenlemeyle, doğrudan eyalete bağlı sancakların idareleri kaymakamlara, kazaların idareleri de müdürlere bırakılmıştı¹⁰⁶. 1864 İdare-i Vilayet Nizamnamesi çıkarılıncaya kadar özellikle 1826 sonrasında başlayan gelişme ve değişim, idari alanda da görülmüştü. Ancak 1864 ve 1867 nizamnameleri eyaletlerin dağılımını değiştirmesi ve nahiyelerin statüsünü netleştirmesi bakımından önemlidir¹⁰⁷. Son düzenleme ile vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere taksim olunmakta ve 'umûmi idarenin' (vilayetin) en yüksek merciinde ise vali bulunmaktaydı¹⁰⁸. Vilayetlerin alt birimi olan liva ve kazalar da sırasıyla mutasarrıf ve kaymakam tarafından idare ediliyordu¹⁰⁹.

XIX. yüzyılın ortalarında Aydın ve Menteşe Sancakları, Saruhan, Sığla ve Denizli sancaklarıyla birlikte Aydın Eyaleti'ni¹¹⁰ oluşturuyordu. Yüzyılın ikinci yarısında idari alanda birçok düzenleme yapılmış ve bu düzenlemelerle Aydın Vilayeti'nin idari taksimatında bir takım değişiklikler yapılmıştı. Hatta bu dönemde vilayet merkezi Aydın'la İzmir arasında birkaç defa el değiştirmişti¹¹¹.

XX. yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe, Saruhan ve Denizli sancaklarıyla birlikte, merkezi İzmir olan Aydın Vilayeti'ne bağlı birer sancaktı. Bu durum 1913 yılına kadar devam etmiş, bu yıldan itibaren Menteşe Sancağı, Aydın Vilayeti'nden ayrılarak müstakil bir mutasarrıflık olarak idare edilmeye başlanmıştı¹¹². Bu dönemde, Aydın Sancağı'nın Aydın (merkez), Söke, Nazilli, Çine, Bozdoğan ve Karacasu olmak üzere toplam altı kazası; Menteşe

¹⁰⁵ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s.22

¹⁰⁶ Mümtaz Talat Yaman, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaştırma Hakkında*, İstanbul 1940, s.125

¹⁰⁷ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011, s.61

¹⁰⁸ Yaman, *a.g.e.*, s.198

¹⁰⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s.80

¹¹⁰ Eyaletlere 1864 düzenlemesinden sonra vilayet denmeye başlanmıştır.

¹¹¹ Olcay P. Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008, s. 35

¹¹² "Aydın Vilayeti Dâhilinde Menteşe Sancağı'nın Teşkilât-ı Adliyece İzmir'e Merbut Olmak Üzere Müstakil Liva Tahviline Mütedâir Kanunu Muvakkat" 19 Teşrinievvel 1329 (1 Kasım1913). *Düstur*, Tertip II, C.V, s.866; Ayrıca bkz: Hüseyin Rıfat, *İzmir 1914*, (Yay. Haz. Erkan Serçe), Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s. 8

Sancağı'nın da aynı şekilde, Muğla (merkez), Bodrum, Köyceğiz, Milas, Marmaris ve Fethiye (Megri) olmak üzere toplam altı kazası mevcuttu¹¹³. Sancaklar içerisindeki bu taksimat, Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar değişmeden devam etmişti¹¹⁴.

B. Gayr-i Müslimlerin Yerleşim Alanları

Bilindiği gibi, İslam hukukunda gayr-i Müslimlerin Müslümanlarla bir arada oturmalarını men eden şer'î bir hüküm yoktu. Nitekim İslam'ın ilk devirlerinde de ikamet alanlarının ayrılmasına dair bir uygulama görülmemişti. Ancak daha sonraki devirlerde, ikamet alanlarının veya mahallelerin ayrılması gibi bazı uygulamalara rastlanmıştı. Osmanlı Devleti'nin ilk fütihat yıllarında Rumeli'de böyle bir uygulamanın olduğu görülmektedir ki, bazı bölgelerde gayr-i Müslimler için ayrı mahalleler teşkil edilmişti¹¹⁵.

Genel olarak Osmanlı şehirlerinde, çeşitli dinsel ve etnik grupların bölge ve semtlerine göre ayrı ayrı oturdukları görülmüyordu. Bunun yanında bu grupların şehirlerde birbirlerine tamamen kapalı, ayrı 'cemaat'ler halinde yaşamadıklarını da ifade edelim. Aslında Müslim ve gayr-i Müslimlerin ikamet alanlarının ayrı olması, doğal olarak inanç ve gelenek birliğine sahip kişilerin yan yana daha rahat yaşamalarına olanak sağlaması açısından da büyük bir öneme sahipti¹¹⁶. Bununla birlikte, inceleme alanımız olan Aydın ve Menteşe Sancaklarında da görüleceği gibi, Müslümanlarla Hıristiyanların veya Yahudilerin aynı mahallede veya köyde yaşadıklarına da sıklıkla rastlanıyordu. Bu ikamet serbestliğinin bazı sınırlılıkları vardı. Bunlar, Müslüman mahallesinde ikamet eden gayr-i Müslimin cami cemaatinin azalmasına sebebiyet vermemesi, güvenlik endişesi ve ibadet saatlerinde sükûnet gibi durumlardır¹¹⁷. Mahalleler için söz konusu olan bu durum köyler için de geçerli idi. Mahalleler hakkında bu kısa bilgiyi verdikten sonra şimdi her iki sancakta yaşayan gayr-i Müslimlerin yerleşim alanlarıyla ilgili duruma bakmak istiyoruz.

I. Rumlar

Aydın Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslim unsurlar içerisinde en büyük topluluk Ruumlardı. Aydın Kazası'nda Rumların yerleşim alanları genel olarak, tarım ve ticarî

¹¹³ 1326 (1908), Aydın Vilayet Salnamesi(=AVS), s.760-762

¹¹⁴ Yunanistan'dan gelen muhacirler için oluşturulan iskân mntıkaları cetvelinde, Aydın ve Menteşe Sancakları'nın idari taksimatı, benzer şekilde devam ediyordu. Bkz: BOA HR. İM, 52/5, 06 Kasım 1923

¹¹⁵ Kenan Macitoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s.317

¹¹⁶ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, S.4, İstanbul 1984, s.71; Lewis'e göre, Yahudi ve Hıristiyanların ayrı mahallelerde oturmaları, yasal olarak zorunlu kılınmış bir mecburiyetten değil, doğal olarak toplumsal bir gelişmenin tezahürüydü. Bernard Lewis, *İslam Dün-yasında Yahudiler*, (Çev. B. Sina Şener), İmge Yayınları, Ankara 1996, s.40

¹¹⁷ Macitoğlu, *a.g.e.*, s320-321; Ergenç, *a.g.m.*, s.75

faaliyetlerin rahatlıkla yapılabilirdiği, Aydın Demiryolu'na yakın olan İneabad, Sobiçe, Karahayt ve Köşk gibi nahiye merkezleri ile köylerinde yoğunlaşmıştı¹¹⁸. Kazada Rumlar, Karapınar, Mürselli ve Koçarlı gibi köylerde yoğun olarak bulunurken; Demircik, Umurlu, Köşk, Erbeyli, Balatçık, Aziziye, Karacasu ve Yenipazar köylerinde ise Türklerle beraber yaşıyorlardı¹¹⁹. Aydın'ın merkezinde ise, kentin kuzeydoğu kesiminde yer alan Rum ve Yarbaşı mahallelerinde ikamet ediyorlardı¹²⁰.

Sancak içerisinde Rumların en yoğun olarak yaşadığı kaza Söke'ydi. Kaza merkezinde Rumlar, başta büyük bir kısmı Rumların yaşadığı Rum Mahallesi¹²¹ olmak üzere diğer gayr-i Müslimlerin de meskûn olduğu Hıristiyan ve Fabrika Mahallesi¹²² ile genelde Müslümanların meskûn olduğu Destici ve Hastane gibi mahallelerde¹²³ yaşıyorlardı. Bunun yanında Söke'ye bağlı Kelebiç, Domatça, Akköy, Yoran, Hıristiyan Bağarası ve Hıristiyan Tozburgazı köylerinde ise tamamen Rumlar ikamet etmekteydi¹²⁴. Zikredilen köyler, sahillere yakın olduğu için özellikle Adalardan gelen Rumların tercih ettiği yerlerdi. Bundan dolayı bu köyler oldukça fazla Rum nüfusuna sahipti¹²⁵. Milli Mücadelenin sonlarına doğru ise, Rumlara ait mahallelerde Müslüman kaydına rastlanmaktaydı. Zira Yunan işgalinin yakıp yıktığı mahallerden kaçıp gelenler, Rumların boşalttığı sağlam hanelere yerleşiyordu¹²⁶.

Bunların dışında Rumlar, Çine Kazası'nın merkezinde yer alan Hamidabat Mahallesi ile Çine'ye bağlı Karakollar Köyü'nde¹²⁷, Karacasu'nun merkezindeki Rum Mahallesi ile Pirlibey Köyü'nde¹²⁸, Bozdoğan Kazası'nın Yenipazar ve Arpaz Nahiyyelerinde¹²⁹, Nazilli de ise kasaba merkezinde bulunan Çelebioğlu Mahallesi ve Pazar Köyü¹³⁰ ile Atça Nahiyyesi'ne bağlı Çomaklı Köyü'nde yaşıyorlardı¹³¹.

¹¹⁸ 1319 (1901) AVS, s. 208-213; 1326 (1908) AVS, s.445-449

¹¹⁹ Georgios Nakracas, *Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökeni*, Belge Yayınları, İstanbul 2003, s.108

¹²⁰ Yapucu, *a.g.e.*, s.216

¹²¹ Söke Şer'iyye Sicili 233, Hüküm No:75, sayfa:47, 1328 (1910). (Bundan sonra Söke ŞS 233,75/47 şeklinde gösterilecektir.)

¹²² Söke ŞS 235, 45/161, 1320 (1902); Söke ŞS 282, 52/155, 1336 (1918)

¹²³ Söke ŞS 282, 4/208, 1337 (1919)

¹²⁴ 1326 (1908), AVS, s.476

¹²⁵ Nakracas, *a.g.e.*, s.107

¹²⁶ 1921 yılında, Aydınlı Şerif Ali kızı Zehra, Söke'nin Rum Mahallesi'nde Rumlara ait bir hanede ikamet ediyordu. Söke ŞS 229, 477/62, 1339 (1921); Yine Osman Zevcesi Züleyha da Rum Mahallesi'nde ikamet ediyordu. Söke ŞS 212, 13/116, 1341 (1922)

¹²⁷ Çine ŞS 181, 47/116, 1323 (1905); Çine ŞS 185, 112/165, 1335 (1917)

¹²⁸ Karacasu ŞS 178, (Hüküm ve sayfa numarası yok. Karacasu Kasabası'nın Rum Mahallesi'nden Hacı Kostanti oğlu Dimitri'ye ait dava kaydı.), 1316 (1899); Karacasu ŞS 177, 54/(yok), 1313 (1896)

¹²⁹ 1326 (1908) AVS, s.461

¹³⁰ Saadet Tekin, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Nazilli*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ün., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ens., İzmir 1997, s.23; Cihan Özgün, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydın İlinde İktisadi Değişim*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ün., AİİTE, İzmir 2006, s.71

¹³¹ BOA BEO, 2426/181913, 26 Receb 1322 (6 Ekim 1904)

Menteşe Sancağı'na gelince, Muğla Kazası'nda Rumların yerleşim alanları başta kaza merkezinde Rum Mahallesi ve Orta Mahalle¹³² olmak üzere, Muğla'ya bağlı Cazgırlar Köyü¹³³ ile merkez nahiyeleri olan Ula ve Bozüyük'tü¹³⁴.

Muğla Kazası dışında Rumların meskûn olduğu diğer bir kaza da Marmaris'ti. Marmaris'te Dadya (Datça) Nahiyesi'nin merkezi ile nahiyeye bağlı Cumalı, İliya¹³⁵, Kırvasil, Aleksi, Alaki, Avlan, Karamaka ve Losta köylerinde ikamet ediyorlardı¹³⁶.

Sancak içerisinde Rumların en yoğun olarak buldukları yer Fethiye (Megri) Kazası'ydı. Rumlar, Fethiye (Megri) Kazası'nın merkezinde bulunan Hıristiyan Mahallesi ile kazaya bağlı Lolis, Kaya¹³⁷, Göcek ve Tersane köylerinde ikamet ediyorlardı¹³⁸.

Sancağın diğer kazalarında yaşayan Rumlara ait yerleşim yerleri ise; Milas'ta Rum ve Hıristiyan mahalleleri ile Mandalyat, Akbük ve Aladam köyleri¹³⁹; Bodrum Kazası'nda Hıristiyan Mahallesi¹⁴⁰, Rum Köyü ve Rum Haneleri Köyü¹⁴¹ ile Bağla ve Kefaluka köyleri¹⁴²; Köyceğiz Kazası'nın merkezi ile kazaya bağlı Dalyan Köyü¹⁴³ idi.

II. Ermeniler

Ermeniler bölgeye, Aydın ve çevresindeki çiftliklerde çalışmak amacıyla, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, ağırlıklı olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nden gelmeye başlamışlardı. Bu dönemde Aydın Sancağı'nın her kazasında, farklı yoğunlukta Ermeni yaşarken¹⁴⁴, XX. yüzyılın başlarında sadece Aydın, Söke ve Nazilli Kazalarında yaşıyorlardı. Aydın ve Söke'nin kaza merkezinde Ermenilere ait birer mahalle vardı: Ermeni Mahallesi¹⁴⁵. Ermeniler aynı zamanda diğer gayr-i Müslimlerle birlikte Hıristiyan Mahallesi'nde de ikamet ediyorlar-

¹³² Muğla ŞS 134, 604/(yok), 1319 (1901); Muğla ŞS 134, 596/(yok), 1319 (1901)

¹³³ Muğla ŞS 196, 16/15, 1336 (1918)

¹³⁴ 1319 (1901) AVS, s. 378

¹³⁵ Marmaris ŞS155, 126/284, 1324 (1906); Marmaris ŞS 155, 170/304, 1324 (1906)

¹³⁶ Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar Rumlarla meskûn olan bu köyler, Rumların Yunanistan'a göç etmeye başlamasıyla boşalmıştı. Hükümet de boşalan bu köylere Balkanlardan gelen Müslüman muhacirleri yerleştirmişti. Zamanla tamamen İslamlaşan bu köylerin Rumca olan isimleri, Dâhiliye Nezareti tarafından Türkçe olarak değiştirilmişti. Örneğin; Kırvasil Köyü '*Orhaniye*', İliya Köyü '*Turgut*', Aleksi Köyü '*Osmaniye*', Alaki Köyü '*Reşadiye*', Avlan Köyü '*Mahmudiye*', Karamaka Köyü '*Aziziye*' ve Losta Köyü ise '*Selimiye*' olarak değiştirilmişti. Bkz: BOA DH. İD., 97-1/16, 20 Şubat 1329 (5 Mart 1914)

¹³⁷ Megri ŞS 161, 43/17, 1319 (1901); Megri ŞS 76/35, 1319 (1901); Megri ŞS 162, (yok)/74, 1332 (1914)

¹³⁸ Serdal Soyluer, "XX. Yüzyılın Başlarında Muğla Sancağı'nın İdari ve Nüfus Yapısı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. V, S.13, Güz/2006, s.116

¹³⁹ Milas ŞS 311, 600/293, 1332 (1914); Milas 316, 90/205, 1328 (1910); Milas ŞS 316, 13/233, 1328 (1910)

¹⁴⁰ Bodrum ŞS 174, 209/117, 1318 (1900)

¹⁴¹ Bodrum'un Rum Köyü ve Rum Haneleri Köyü isimleri de, 136. Dipnotta belirtilen husus çerçevesinde, 1914 yılında düzenlenmişti. Rum Köyü '*Türk Köyü*' ve Rum Haneleri Köyü de '*İslam Haneleri Köyü*' şeklinde değiştirilmişti. *Aynı kaynak*

¹⁴² Soyluer, *a.g.m.*, s.128

¹⁴³ 1319 (1901) AVS, s. 390

¹⁴⁴ Yapucu, *a.g.e.*, s.212

¹⁴⁵ Aydın'daki Ermeni Mahallesi için bkz: Söke ŞS 253, (yok)/99, 1330 (1912); Söke'deki Ermeni Mahallesi için bkz: Söke ŞS 233, 316/226, 1328 (1910)

di¹⁴⁶. Yine 1916 yılına ait bir belgede, Söke'nin Rum Mahallesi'nde Ermenilere ait bir kilisenin bulunduğunu görüyoruz ki, bu bilgilerden Ermenilerin bu mahallede de ikamet ettikleri anlaşılmaktadır¹⁴⁷. Yine Nazilli'nin merkezinde ve çok az da olsa Atça Nahiyesi'nde yaşayan Ermeniler de vardı¹⁴⁸. Bunlara ilaveten ikamet mahalli farklı olup; ticarî, idarî ve diğer işler için Söke veya Aydın'a gelen Ermenilerin de, geçici ikamet için kendi cemaatlerine ait mahalleleri tercih ettikleri görülmekteydi¹⁴⁹.

Menteşe Sancağı'nda ise, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında çok az bir Ermeni varlığı göze çarparken¹⁵⁰, bunların ayrı bir mahalle teşkil edecek yeterliğe sahip olmadıkları anlaşıyor. Zira bu döneme ait sicil kayıtlarında, sancak içerisinde Ermenilere ait müstakil bir mahalle veya köy kaydı mevcut değildir. Milli Mücadele yıllarında ise, sancak içerisinde Ermeni bulunmuyordu¹⁵¹.

III. Yahudiler

Aydın Sancağı'nda Yahudiler, Aydın, Nazilli ve Söke kazalarında yaşıyorlardı. Bu kazalar içerisinde en fazla Yahudi, Aydın Kazası'nda bulunuyordu ki, kaza merkezinde Yahudilere ait ayrı bir mahalle mevcuttu¹⁵². Bunun yanında Müslümanlara ait mahallelerde ikamet eden Yahudiler de bulunuyordu¹⁵³.

Söke Kazası'nda da aynı şekilde, Yahudilerin kendi cemaatlerine ait bir mahalleleri vardı. Yahudiler umumiyetle, Musevi Mahallesi'nde ikamet ediyorlardı¹⁵⁴. Ayrıca Müslümanlara ait mahallelerde ikamet eden Yahudilere de rastlanıyordu¹⁵⁵. Nazilli'de yaşayan Yahudilere ait ayrı bir mahalle veya köy mevcut değildi. Bunlar, Müslümanlara veya diğer gayr-i Müslimlere ait mahallerde ikamet ediyorlardı¹⁵⁶.

Menteşe Sancağı'na gelince, buradaki Yahudi nüfusunun Milas, Bodrum ve Köyceğiz Kazalarında yoğunlaştığı görülmüyordu. XIX. yüzyılın başlarından itibaren gelip Milas'a yerleşen Yahudiler, XX. yüzyılın başlarında çoğalmaya başlamışlar ve sancağın 2/3 nüfusunu ba-

¹⁴⁶ Söke ŞS 235, 45/161, 1320 (1902)

¹⁴⁷ BOA DH.İ.U.M., 88/1-342, 7 Nisan 1332 (20 Nisan 1916)

¹⁴⁸ 1326 (1908), AVS, s.496

¹⁴⁹ Kuşadası Ermeni Mahallesi'nden ve Ermeni milletinden olup Kuşadası İngiltere Devleti Fehimanesi Konsolatosu Markosyan Mıgırdıç, Söke'ye geldiğinde Ermeni Mahallesi'nde ikamet etmişti. Bkz: Söke ŞS 235, 139/213, 1321 (1903)

¹⁵⁰ BOA DH. EUM. 2. Şb, 28/47-A, 1332 (1916)

¹⁵¹ Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul 1973, s. 53

¹⁵² Yapucu, *a.g.e.*, s. 212

¹⁵³ Devlet-i Âliye'nin Musevi milletinden Hayim oğlu Çakır İliyazer?, Aydın'ın Ramazan Paşa Mahallesi'nde ikamet ediyordu. Bkz: Söke ŞS 235, 81/180, 1320 (1908)

¹⁵⁴ Söke ŞS 282, 57/73, 1338 (1919)

¹⁵⁵ Osmanlı tebaasından Musevi Mordahay, genelde Müslümanların ikamet ettiği, Söke'nin Konak Mahallesi'nde yaşıyordu. Bkz: Söke ŞS 293, (yok)/74, 1337 (1919)

¹⁵⁶ S. Tekin, *a.g.t.*, s.25

rındıran bir orana ulaşmışlardı¹⁵⁷. Kazada Yahudiler, bu dönemde umumiyetle, Musevi Mahallesi ile Hoca Bedreddin Mahallesi'nde ikamet ediyorlardı¹⁵⁸.

Sancak dâhilinde Yahudilerin yaşadığı diğer bir kaza da Bodrum'dur. Bodrum'daki Yahudi varlığı¹⁵⁹, XIX. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. Buraya Rodos'tan gelmişlerdi. Kazada merkezinde Yahudilere ait ayrı bir mahalle yoktu¹⁶⁰. Bununla birlikte sicillerde, Müslümanlara ait mahallelerde ikamet eden Musevilerle ilgili kayıtlar mevcuttur¹⁶¹. Salnamelere göre Köyceğiz Kazası'nda da Yahudiler yaşıyordu. Kazada Yahudiler daha çok köylerde ikamet etmekteydi¹⁶².

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde olduğu gibi, XX. yüzyılın başlarında da, gayr-i Müslimlerin yerleşim alanlarını seçiminde sınırlandırıcı bir müeyyide söz konusu değildi. Genellikle gayr-i Müslimler, kendilerine ait mahallelerde ikamet etmişler, bunun yanında Müslümanlara ait mahallelerde de yaşamışlardır. Ancak, ileride de görüleceği üzere, bu ahenk Balkan Savaşları'nın sonuna kadar devam etmiş, bu yıllardan başlamak üzere Birinci Dünya Savaşı ve özellikle Milli Mücadele esnasında tamamen ortadan kalkmıştır. Yerleşim yerleri dikkate alındığında, gayr-i Müslimlerin genelde şehirlerde ekonomik faaliyetlerin yoğun olduğu yerlerde ikamet ettikleri görülmekteydi. Bu durum özellikle Ermeni ve Musevilerde daha da barizdi. Rumların ise, hem sancak ve kaza merkezlerinde hem de köylerde yaşadıkları görülmüyordu.

C. XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Nüfus Sayımları ve Gayr-i Müslimlerin Demografik Durumu

Nüfus meselesinin, sosyo-ekonomik bakımdan büyük bir önemi vardır. Nüfus artışı ve azalması, nüfus-üretim ilişkileri sosyolojik ve ekonomik boyutlarıyla tarihî olayların kimi zaman sebepleri, kimi zaman da sonuçları arasında yer alır. Milletlerin veya sosyal grupların tarihinin yazılabılmesinde, özellikle sosyal tarihlerinin ortaya konulabilmesinde, nüfuslarının

¹⁵⁷ Melek Çolak, *Milas Yahudileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2005, s.16

¹⁵⁸ Milas ŞS 326, 2/(yok), 1327 (1909); Milas ŞS 325, 979/17, 1336 (1918)

¹⁵⁹ Galanti'ye göre İlkçağlardan beri Bodrum'da Yahudi yaşamı mevcuttu. Bkz: A. Galanti, *a.g.e.*, s.19

¹⁶⁰ Arzu Baykara, *XIX. Yüzyıl Bodrum Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Hayatı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Ün., SBE, İzmir 2010, s.186; Ü. Türkeş, *a.g.e.*, s.51

¹⁶¹ Osmanlı tebaasından ve Musevi milletinden olan Hacı Duma oğlu Mişon, Bodrum'un Çarşı Mahallesi'nde ikamet etmekteydi. Bkz: Marmaris ŞS 155, 133/41, 1317 (1900)

¹⁶² 1319 (1901) AVS, s.389-390

bilinmesi araştırmacılara büyük bir kolaylık sağlar¹⁶³. Bu itibarla XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan nüfus sayımları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, yüzyılın sonlarında ülke genelinde ve hususiyile de Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin nüfus durumuna bir göz atacağız.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti'nde yeni fethedilen yerlerin arazi durumu, toprağın mülkiyeti ile tasarruf sistemlerini ve buna bağılı olarak vergi durumunu kayıt altına almak için tahrir kayıtları yapılmaktaydı. Devletin toprak bütünlüğü ve yönetim sistemi, bu sayım ve yazım işlerini zorunlu kılıyordu. Osmanlı Devleti'nde 'nüfus sayımı' asırlarca, bu şekilde toprak yazımı vesilesiyle yapılmıştı¹⁶⁴. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise, her alanda duyulan ihtiyaç üzerine modern anlamda ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapıldı¹⁶⁵.

Bu ilk nüfus sayımında, Anadolu ve Rumeli'de tespit edilen toplam erkek nüfus 3.641.101 idi. Bunların 2.490.892'si Müslüman (%68,42), 1.080.463'ü Ortodoks Hıristiyan (%29,67), 35.707'si Kıptî (0,98), 15.297'si Yahudi (0,42) ve 18.742'si de Ermenilerden (0,51) oluşuyordu¹⁶⁶. Aydın Sancağı'nda ise, 100.257 Müslüman nüfusa karşın 6.346 Rum, 543 Ermeni ve 532 Yahudi erkek nüfusu mevcutken, Menteşe Sancağı'nda 49.830 Müslüman, 2.346 Rum, 52 Ermeni ve 36 da Yahudi erkek nüfusu bulunuyordu¹⁶⁷. Aydın, bu tarihlerde eyalet merkezi olduğu için (toplam 26 kazası vardı), diğersancaklara göre en fazla nüfusa sahipti. Aydın ve Menteşe Sancaklarında Müslümanların/ Türklerin oranı, devletin genelinde tespit edilen Müslüman/Türk oranının üzerindeydi. Rumların nüfus oranı % 4-6 aralığında yer alıyordu. Ayrıca, her iki sancakta Ermeni ve Yahudi nüfus oranı oldukça düşük bir seviyede bulunuyordu.

1831 nüfus sayımı yalnızca erkekleri kapsadığı, bazı bölgelerde yapılmadığı, vergi ve askerlik gibi endişelerle nüfus sayımına dâhil olmayanların bulunduğu dikkate alındığında sağlıklı bir sayımın yapılmadığı söylenilebilir. Bununla birlikte Tanzimat'ın ilanından sonra devlet, nüfus konusuna ayrı bir önem vermiş ve eyaletlere nüfus nazırı, sancak ve kazalara da

¹⁶³ Ali Güler, "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Durumuna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, C.4, (Ed. Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.567

¹⁶⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı(1831)*, TTK, Ankara 1997, s.6

¹⁶⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.44

¹⁶⁶ Karpat, *a.g.e.*, s.154; S. J. Shaw'a göre ise, 1831'de Rumeli ve Anadolu'da 3.753.642 Müslüman, 1.178.171 Ortodoks Rum, 36.675 Kıptî, 17.012 Yahudi ve 20.309 Gregoryan Ermeni nüfus bulunuyordu. Bkz: Stanford J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population 1831-1914", *International Middle East Studies*, C.IX, S.3, September 1978, s.1

¹⁶⁷ Bu dönemde idari taksimat, XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla XX. yüzyılın başlarındaki taksimattan farklıydı. Örneğin İzmir'in de içinde bulunduğu Söke ve Çine gibi kazalar Muğla (Menteşe Sancağı'nın yanında bir de Muğla Sancağı vardı ancak, bu sancağa daha çok İzmir ve çevresi dâhil olmuştu)'ya; Ödemiş, Tire ve Bayındır gibi kazalar Aydın Sancağı'na bağılıydı. Karpat, *a.g.e.*, s. 151-152

nüfus memuru tayin etmişti. Böylece, Osmanlı Devleti'nde ilk defa düzenli bir merkezi nüfus kayıt sistemi kurulmuştu¹⁶⁸.

Düzenli bir kayıt sisteminin kurulmasıyla birlikte, tüm ülke düzeyindeki nüfus sayımı, 1844 (H.1260) yılında yapılmıştı. Bu sayımla, orduyu yeniden tanzim etmek ve asker alma usulünü değiştirmek amaçlanıyordu¹⁶⁹. Ancak her eyalet, liva ve kazaya yeni vergiler yükleneceği söylentisi, halk üzerinde bazı tereddütlerin oluşmasına neden olmuştu. Gayr-i Müslimler de cemaat reislerine sağlıklı bilgiler vermemiş, gerçek nüfus bilgilerini gizlemişti. Bu hususları dikkate alan hükümet de 1844 yılında yapılan sayıma ait sonuçları yayımlamamıştı¹⁷⁰.

Kırım Harbi'nde sonra Rusya'dan Osmanlı topraklarına Müslüman göçmenlerin gelmesi, 1856 Islahat Fermanı ile kaldırılan cizyenin '*bedel-i askeri*'ye dönüştürülmesi ve bu dönemde çıkarılan vilayet nizamnamelerinin taşra yönetiminde meydana getirdiği değişiklikler, ülkede yeni ve kapsamlı bir nüfus sayımı yapılmasını gerekli kılmıştı. Bunun için, Şûrayı Devletçe hazırlanan '*Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*', ancak 1881'de yürürlüğe girdi ve aynı yıl düzenlenen bir talimatnameyle de sayımın nasıl yapılacağı tespit edildi. Buna göre kazalarda oluşturulacak komitelerde gayr-i Müslimlerin de bir üye ile temsil edileceği belirtilmişti¹⁷¹.

Karpat'a göre Osmanlı Devleti, bu dönemde idaresi altındaki Hıristiyan toplulukların yükselen ulusal bilinç ve buna paralel olarak her ulusun kendi kilise ve okullarını kurma talepleri ile bağımsızlık ve toprak istekleri karşısında, belli başlı etnik topluluğun tam nüfusunu bilme gereği duymuştu. Bu düşünceler, 1881-82 yılları arasında yapılan ve biraz evvel değindiğimiz, yeni bir sayım ve kayıt sistemiyle hayata geçirilmişti. Bu sayımda Hıristiyan nüfus için birkaç etnik-dinî sınıflandırmadan yararlanılmıştı¹⁷². 1881-82 yıllarında yapıлып, 1893 yılında padişah II. Abdülhamid'e sunulan bu nüfus kayıtları, Osmanlı nüfusuyla ilgili XIX. yüzyılda derlenmiş olan en eksiksiz ve güvenilir rakamları ihtiva etmekteydi¹⁷³.

1881-82 Genel Nüfus Sayımı'na göre Osmanlı Devleti'nin genel nüfus toplamı 17.388.604 idi. Bu nüfus içerisinde Müslümanlar 12.587.137 (%72,4), Rumlar 2.332.197 (%13,4), Ermeniler 1.001.465 (5,7), Yahudiler 184.006 (1,1) ve diğerleri (Protestan, Katolik, Süryani, Yabancı vb.) ise 1.283.799 (%7,4) olarak tespit edilmişti. Ülke genelinde Müslüman-

---

¹⁶⁸ Ali Güler, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, s.19

¹⁶⁹ Karal, *a.g.e.*, s. 9

¹⁷⁰ Karpat'a göre, bu sayıma dair arşivde herhangi bir belge bulunmamaktadır. Bununla birlikte bu sayımın yıllarca devam ettiği, hükümetin 1951 yılında Aydın ve Menteşe'ye sayım memuru atamasından anlaşılmaktadır. Bkz: Karpat, *a.g.e.*, s.64; Güler, *a.g.e.*, s.21

¹⁷¹ Bundan böyle Ermeni asıllı memurlara nüfus sayımında da görev verildi. Hatta İstatistik Umum İdaresi'nin 1897-1903 yılları arasındaki Müdürü Mıgırdıç Sınabyan adından bir Ermeni olmuştu. Bkz: Güler, *a.g.e.*, s.21

¹⁷² Karpat, *a.g.e.*, s. 47

¹⁷³ Güler, *a.g.e.*, s.34

ların nüfus içerisindeki oranı artarken, Rumların oranı ise düşmüştü. Yahudilerin nüfus oranında büyük bir değişme yaşanmazken, Ermenilerin oranında bir artışın olduğu görülmüyordu. Bu sayımda Aydın Vilayeti'nin nüfus durumu ise şu şekildeydi¹⁷⁴:

Tablo-1: 1881-82 Genel Nüfus Sayımına Göre Aydın Vilayeti'nin Nüfus Durumu

Sancak	Müslüman /Türk	%	Rum	%	Ermeni	%	Yahudi	%	Diğer (Katolik, Bulgar ve Yabancı)	%	Toplam
İzmir	279.630	56,3	133.811	26,9	9.165	1,9	17.195	3,5	56.857	11,4	496.658
Saruhan	305.850	88,2	33.811	9,8	3.850	1,1	2.357	0,6	1.087	0,3	346.955
Denizli	209.405	98,5	2.562	1,2	501	0,29			25	0,01	212.493
Aydın	189.231	90,1	16.202	7,8	624	0,3	2.101	1	138	0,8	208.296
Menteşe	135.207	92,6	10.172	6,97			500	0,34	143	0,09	146.022
Toplam	1.119.323 (%79,4)		196.558 (%13,9)		14.140 (%1)		22.153 (%1,57)		58.250 (%4,13)		1.410.424 (%100)

Görüldüğü gibi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru vilayette Rum nüfusunda gözle görülür bir nüfus artışı meydana gelmişti. Bilindiği gibi, Yunan İsyanı neticesinde Batı Anadolu'da yaşayan Rumlardan bir kısmı, güvenlik endişesiyle Yunan adalarına doğru göç etmişti. Fakat ortam sakinleşince, Rumların adalardan tekrar Batı Anadolu'ya doğru geldikleri görülmüştü. Öyle ki, 1830'larda İzmir'de 80 bin Türk'e mukabil sadece 20 bin Rum bulunuyordu. Ancak otuz yıl sonra bu oran tersine dönmüştü. Ayrıca 1839 ve 1856 reformları da adalarda yaşayan Rumların daha rahat bir idare olan Osmanlı idaresini tercih etmelerine neden olmuştu. Yine Batı Anadolu sahillerinin tarım ve ticarete elverişli olması, Rumlar için bu coğrafyanın cazibesini artırmaktaydı. Bu hususlara bağlı olarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta Batı Anadolu olmak üzere Marmara ve Karadeniz kıyı bölgelerine Rumlar göç etmeye başlamıştı¹⁷⁵. 1831 sayımına göre, Mentеше Sancağı'nda çok az sayıda Ermeni yaşıyorken, bu dönemde herhangi bir Ermeni nüfusa rastlanmamaktadır. İleride de değineceğimiz üzere, Mentеше Sancağı'nda Ermeni varlığı, hep düşük düzeyde seyredecektir. Aydın ve Mentеше Sancaklarındaki Yahudi nüfusunda ise, 1831 nüfus sayımıyla kıyaslandığında, hissedilir bir artışın yaşandığı gözlemleniyor.

¹⁷⁴ Karpat, *a.g.e.*, s.162,163 ve 188

¹⁷⁵ Daha detaylı bilgi için bkz: Augustinos, *a.g.e.*, s.28; T. Baykara, "Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu...", s.438; Karpat, *a.g.e.*, s. 86

D. XX. Yüzyılın Başlarından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Gayr-i Müslimlerin Nüfusu

1831 yılından itibaren Osmanlı Devleti'nde yapılan nüfus sayımları, belirli gerekçelere dayanarak yapılmaktaydı. XX. yüzyılın hemen başlarında da böyle bir nüfus sayımına ihtiyaç duyulmuş ve 1905/6 ile 1914'te olmak üzere iki defa daha sayım yapılmıştı. Nitekim 1905/6 sayımı, hem teknik hem de siyasal nedenlerle yapılmıştı. Bu sayımın yapılması kararının ardındaki siyasal gerekçe Rumlar, Bulgarlar, Sırlar ve daha az bir oranda da Makedonya ve Trakya'daki Vlahlar arasındaki milliyetçi mücadelelere dayanıyordu. Bu cemaatler, kendi yurttaşlarının belli bir Hıristiyan cemaatinin önderi, özellikle de yerel Ortodoks kiliselerinin rahipleri olarak atanması için çalışıyorlardı. Böyle bir ortamda nüfus istatistikleri tartışmalarına bir son vermek üzere Babiâli, yerel cemaatlerin temsilcilerinin katılımı ve desteğini alarak yeni bir sayımın yapılmasına karar verdi ve sayımı üç ay gibi kısa bir sürede sonuçlandırdı¹⁷⁶.

Bu sayım sonuçlarına göre, Osmanlı Devleti'nin nüfusu 20.884.630'a ulaşmıştı. Nüfusun cemaatlere göre dağılımı ise; Müslümanlar 15.518.478 (%74,26), Rumlar 2.822.773 (%13,5), Ermeniler 1.050.513 (%5,03), Yahudiler 256.003 (%1,23) ve diğer unsurlarla yabancılar 1.231.850 (%5,98) olarak tespit edilmişti¹⁷⁷. 1906'da Müslümanların ve gayr-i Müslimlerin genel nüfus içindeki oranı, XIX. yüzyılın sonlarıyla kıyaslandığında, çok az bir iniş-çıkışla, hemen hemen aynı seviyede bulunuyordu. Bu sayımda Aydın Vilayeti'nin nüfus durumu ise şu şekildeydi¹⁷⁸:

Tablo-2: 1905/6 Genel Nüfus Sayımına Göre Aydın Vilayeti'nin Nüfus Durumu

Sancak	Müslüman	%	Rum	%	Ermeni	%	Yahudi	%	Diğer (Katolik, Bulgar ve Yabancı)	%	Toplam
İzmir	341.436	54,1	193.280	30,6	12.273	1,94	24.633	3,90	58.502	9,28	630.124
Saruhan	354.427	87	44.213	10,9	4.534	1,12	3.528	0,87	846	0,20	407.548
Aydın	216.493	87,1	27.344	11,1	836	0,34	2.909	1,17	725	0,29	248.307
Denizli	250.288	98,4	3.397	1,33	630	0,25			39	0,02	254.354

¹⁷⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 75

¹⁷⁷ *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927*, (Haz. Cem Behar), C.2, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003, s.55-57; S.J. Shaw, "The Ottoman Census System and Population, 1831-1914", s.13

¹⁷⁸ Karpat, *a.g.e.*, s.201

Menteşe	168.908	90,2	16.871	9,01	14	0,01	1451	0,77	4	0,01	187.248
Toplam	1.331.552 (%77,1)		285.105 (%16,50)		18.287 (%1,07)		32.521 (1,89)		59.356 (3,44)		1.727.581 (%100)

Yüzyılın başında vilayette toplam nüfus içerisinde Müslümanların/Türklerin oranı %77,1 olarak görülüyor ki, bu oran devletin genel nüfusu içerisindeki Müslüman oranından (%74,26) biraz fazlaydı. Vilayet içerisinde gayr-i Müslim nüfusun en fazla bulunduğu sancak, vilayet merkezi olan ve tabiatıyla ticarî faaliyetin en fazla geliştiği İzmir'di. İzmir'i Saruhan Sancağı izliyordu. Saruhan'dan sonra sırasıyla Aydın, Menteşe ve Denizli sancakları geliyordu.

Vilayette Rumlar en fazla İzmir Sancağı'nda bulunuyordu. İkinci sırada ise Aydın yer alıyordu. Biraz sonra detaylı bir şekilde ifade edeceğimiz gibi, Aydın Sancağı'nın da umumiyetle, sahile yakın kesimlerde ikamet ediyorlardı. Menteşe Sancağı ise, Rum nüfusuna sahip olma oranı bakımından dördüncü sırada yer alıyordu.

Vilayette %1,07 gibi oldukça düşük bir nüfus oranına sahip olan Ermenilerin genelde İzmir Sancağı'nda yaşadıkları görülüyordu. Aynı şekilde Aydın'da da az bir nüfusa sahip olan Ermenilerden, Menteşe Sancağı'nda sadece 14 kişi bulunuyordu.

Vilayetin genel nüfus durumuna göz attıktan sonra şimdide Aydın ve Menteşe Sancaklarının kaza kaza nüfus oranlarını vererek gayr-i Müslimlerin sancaklardaki nüfus dağılımını değerlendirmek istiyoruz. Ancak burada bir hususun altını çizmekte fayda görüyoruz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, gayr-i Müslimlerin nüfus durumuyla ilgili, bize bilgi sağlayan kaynaklardan birisi de vilayet salnameleridir. Salnamelerde, gayr-i Müslimlerin sancak, kaza ve hatta nahiyelerdeki nüfus dağılımına kadar bilgiler yer almaktadır. Ancak, salnamelerdeki nüfus bilgileri çok dikkatli incelendiğinde, rakamlar arasında tutarsızlıkların olduğu görülmektedir¹⁷⁹. Ayrıca zikredilen yıllarda, bazı kazalarda gayr-i Müslim yaşamasına rağmen, buradaki gayr-i Müslim nüfusu ile ilgili herhangi bir nüfus bilgisi verilmediği görülmektedir. Örneğin 1326 (1908) yılına ait vilayet salnamesine göre, Aydın'ın Söke Kazası'nda herhangi bir Ermeni ve Yahudi nüfusu bulunmuyordu¹⁸⁰. Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere, bu dönemde Söke'de Ermenilere ve Yahudilere ait birer müstakil mahalle mevcuttu. Bunun için,

¹⁷⁹ Örneğin, Bodrum Kazasına ait nüfus bilgilerinin toplamlarında tutarsızlıklar mevcuttu. Bkz: 1319 (1901) AVS, s. 385; Diğer bir örnek ise, Milas Kasabası'nda Rum nüfusu 1.381 olarak gösterilirken kaza genelinde Rum nüfusu 890 olarak verilmiştir. Bunun için bkz: 1323 (1905) AVS, s.387

¹⁸⁰ 1326 (1908) AVS, s.474; Her ne kadar J. McCarthy, başta Aydın Vilayet Salnameleri olmak üzere, devletin batı vilayetlerine ait salnamelerin güvenle kullanılabileceğini ifade etse de, zikredilen hususlar göz önüne alındığında, bu bilgilere ihtiyatlı yaklaşmanın zarureti ortaya çıkmaktadır. J. McCarthy'nin bu hususla ilgili değerlendirmeleri için bkz: Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998, s.178

gayr-i Müslimlerin sancak içerisindeki nüfuslarıyla ilgili bilgileri salnamelerden değil de, Osmanlı Devleti'nin son nüfus sayımı olan 1914 yılına ait nüfus bilgilerinden vermek istiyoruz.

Bilindiği gibi, son Osmanlı sayımı 1914 yılında gerçekleştirilmişti. Fakat bu sayım, bizzat mahallinde değil, taşradaki nüfus idarelerinin yıl içindeki değişikliklerle ilgili verdikleri bilgiler dikkate alınarak yapılmıştı¹⁸¹. Bu şekilde tespit edilen verilere göre Aydın ve Mentеше Sancaklarının nüfus bilgileri şu şekildeydi:

Tablo-3: 1914 Nüfus İstatistiğine Göre Aydın Sancağı'nın Nüfus Durumu¹⁸²

Kaza	Müslüman	%	Rum	%	Ermeni	%	Yahudi	%	Diğer (Katolik, Bulgar ve Yabancı)	%	Toplam
Aydın	82.163	84,28	9.702	9,95	245	0,25	2.560	2,62	2.821	2,9	97.491
Bozdoğan	33.298	98,75	406	1,2	11	0,03	3	0,01	1	0,01	33.719
Çine	32.376	97,92	651	1,97	2	0,01	30	0,1			33.059
Karacasu	18.865	98,84	221	1,16							19.086
Nazilli	50.719	93,14	2.699	4,95	543	1	463	0,85	30	0,06	54.454
Söke	20.028	54,17	16.720	45,2	133	0,37	95	0,26			36.976
Toplam (Sancak)	237.449 (%86,4)		30.399 (%11,1)		934 (%0,33)		3.151 (%1,14)		2.852 (%1,03)		274.785 (%100)

Görüldüğü gibi, 1914 yılında sancakta yaşayan gayr-i Müslim unsurların genel nüfus içerisindeki oranı %13 civarındaydı. Müslüman/Türk nüfusun ise, % 86 gibi oldukça fazla bir orana sahip olduğu görülüyordu. Sancakta bulunan Rumların hemen hemen yarısı Söke Kazasında yaşıyordu. Söke'nin de kaza merkezi ile Kelebiç, Domatça, Bağarası, Yeniköy gibi sahile yakın köylerinde yoğun olarak yaşıyorlardı. Söke'den sonra yoğun olarak buldukları ikinci kaza, sancak merkezi olan Aydın Kazasıydı. Burada da demiryoluna yakın İneabad, Sobice, Karahayt ve Köşk gibi ekonomik faaliyetlerin yoğun olarak görüldüğü nahiyelerde yaşıyorlardı.

Ermeniler ise daha çok Nazilli, Aydın ve Söke Kazalarında yaşıyordu. Ancak nüfus içerisindeki oranları oldukça düşüktü. Karacasu Kazasında ise hiç Ermeni yaşamıyordu. Sancakta bulunan Yahudiler de yerleşim yerleri olarak Aydın, Nazilli ve Söke gibi ekonomik faaliyetlerin canlı olduğu kazaları tercih etmişlerdi. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Ermeni ve Yahudilerin umumiyetle kaza merkezlerinde yaşadıkları görülüyordu ki, buralar ekonomik faaliyetlerin nispeten geliştiği yerlerdi. Ama her halükarda -Söke'yi istisna edecek olursak-

¹⁸¹ Güler, *a.g.e.*, s.23

¹⁸² Karpaz, *a.g.e.*, s.212

kazalar bazında Türklerin nüfus ağırlığı %84-98 aralığında yer alıyordu ve gayr-i Müslimler bütün kazalarda azınlık durumunda idi.

Tablo-4: 1914 Nüfus İstatistiğine Göre Mentеше Sancağı'nın Nüfus Durumu¹⁸³

Kaza	Müslüman	%	Rum	%	Ermeni	%	Yahudi	%	Diğer (Katolik, Çingene ve Yab.)	%	Toplam
Muğla	61.576	96,8	2.008	3,15	4	0,04	1	0,01			63.589
Bodrum	15.468	78,5	4.042	20,4	3	0,05	203	1,05			19.716
Köyceğiz	23.716	95	727	2,9	5	0,02	120	0,02	404	2,06	24.972
Marmaris	15.040	87,5	2.082	12,1			69	0,39	4	0,01	17.195
Fethiye	36.734	83	7.394	16,6			217	0,4			44.345
Milas	36.382	88,6	3.670	8,95			1.005	2,45			41.057
Toplam (Sancak)	188.916 (89,6)		19.923 (9,44)		12 (0,01)		1.615 (0,75)		408 (0,2)		210.874 (100)

1914 yılında Mentеше Sancağı'nda Müslüman/Türk nüfus oranı takriben %90 civarında iken gayr-i Müslim oranı ise %10 dolaylarında idi. Gayr-i Müslimler içerisinde en büyük paya Rumlar sahipti ve onları Yahudiler takip ediyordu. Ermenilerin ise nüfusu oldukça düşük bir seviyede bulunuyordu. Sancak içerisinde kısmen de olsa, düzenli bir nüfus dağılımına sahip olan Rumlar, sahile yakın olan Fethiye ve Bodrum gibi kazalarda yoğun olarak yaşıyorlardı. Gayr-i Müslim unsurlardan olan Yahudiler de Rumlar gibi, hemen her kazaya dağılmış bir vaziyette bulunuyorlardı. Ama yoğun olarak Milas Kazası'nda yaşıyorlardı. Rumlar ve Yahudiler, genellikle ekonomik faaliyetlerin canlı olduğu kaza veya nahiye merkezlerinde ikamet ediyorlardı.

E. Balkan Savaşlarından Lozan'a Demografik Hareketlilik

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-i Müslimler arasında yayılmaya başlayan milliyetçilik akımı, XX. yüzyılın başında etkisini iyice hissettirmiş, Batılı devletlerin '*Şark Meselesi*' istikametinde Osmanlı'yı parçalama girişimlerinin bir tezahürü olarak arka arkaya vuku bulan savaşlar ise etkisi ve sonuçları itibariyle bazı gelişmelere neden olmuştu. Bu gelişmeler de gerek dış tesirlerin neticesiyle, gerekse devletin aldığı tedbirler çerçevesinde nüfus hareketliliğini beraberinde getirmişti. Bunlardan ilki, Balkan Savaşları

¹⁸³ Karpat, *a.g.e.*, s. 224

sonrasında Trakya ve Anadolu'daki Rumların Yunanistan'a göçü; ikincisi, Birinci Dünya Savaşı esnasında yabancı devletlerin kışkırtması sonucu zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeni ve Rumların güvenlik gerekçesiyle başka mahallere sevk edilmesi; üçüncüsü, Mütareke döneminde Yunanistan ve Adalardan Batı Anadolu'ya doğru gerçekleşen Rum göçü; dördüncüsü, Milli Mücadele yıllarında, düşmanla işbirliği yapan ve düşmana her türlü desteği sağlayan gayr-i Müslimlerin cephe gerisine sevk edilmesi; beşinci ve son olarak da, Lozan Antlaşması çerçevesinde Türkiye'deki Rumların Yunanistan'a gönderilmesi şeklinde gerçekleşmişti. Şimdi bu gelişmeler ve bunların Aydın ve Menteşe Sancaklarına yansımaları hakkında bilgi vermek istiyoruz.

I. Balkan Savaşları ve Yunanistan'a Rum Muhacereti

Bilindiği gibi, XX. yüzyılın başından itibaren yayılcı siyasetine daha fazla ağırlık vermeye başlayan Yunanistan, Osmanlı Devleti'nin iç ve dış sorunlarla uğraştığı II. Meşrutiyet döneminde, Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar üzerinde '*Megali idea*' propagandasını iyice artırmıştı. Yayılma sahası olarak önceliği Makedonya'ya vermekle birlikte Ege Adaları ve Anadolu üzerinde de aktif çalışmayı ihmal etmemişti¹⁸⁴. 1910 yılında Venizelos'un iktidara gelmesinden sonra, bu çalışmaların etkisiyle, Osmanlı Rumlarının Atina'ya olan bağlılığı iyice artmış ve böyle olunca da Osmanlı-Rum ilişkisi bu dönemden itibaren bozulmaya başlamıştı¹⁸⁵. Bu dönemde Rumlar; yoğun bir şekilde Yunan emelleri doğrultusunda çalışıyor, Yunanistan'ın güçlü bir donanmaya sahip olması için bağışlarla para topluyor, askerden kaçarak Yunan ordusuna katılıyor, demiryollarına sabotaj düzenleyerek her türlü aksaklığa sebep oluyor ve özellikle Batı Anadolu'da asayışı bozmaya yönelik faaliyette bulunuyorlardı¹⁸⁶.

Bu şekilde Osmanlı Devleti aleyhine olan her türlü faaliyete ağırlık veren Rumlar, Balkan Savaşı ile birlikte devlet aleyhine harekete geçmişler, Trakya'dakiler Bulgarlara, Batı Anadolu'dakiler ise Yunanistan'a destek vermişlerdi¹⁸⁷. Savaş esnasında birçok Müslüman kö-yü Bulgar ve Rumlarca yakılıp yıkılmıştı. Böylece, Rumların Müslümanlara karşı beslediği düşmanca hisler ortaya çıkmış ve özellikle Trakya'da, evlerinin ve köylerinin

¹⁸⁴ M. Murat Hatipoğlu, *Yunanistan'daki Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1988, s.57

¹⁸⁵ Herkül Millas, *Geçmişten Günümüze Yunanlılar, Dil, Din ve Kimlikleri*, İletişim Yay., İstanbul 2004, s.220

¹⁸⁶ Ahmet Efiloğlu, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir (1912-1918)*, Bayrak Yay., İstanbul 2011, s.31-48

¹⁸⁷ Birinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesi üzerine Edirne'de Uzunköprü'ye bağlı bir köy olan Kırka'da eli silah tutan Türk erkekleri, savaşmak üzere yola çıkmadan önce yaşlı erkek, kadın ve çocuklarını köyün Rumlarına emanet etmişlerdi. Rumlar ise, Türklerin yenildiği haberi gelir gelmez bu insanların tümünü kıyımdan geçirmişlerdir. Daha detaylı bilgi için bkz: Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Yay., İstanbul 1988, s.174

komşuları olan Rumlar tarafından yakıldığını gören Müslümanlar *'mukabele-i bi'l-misl'* olarak onların köylerini yakmaya başlamıştı. Hükümet bölgede asayişini sağlamaya çalışmışsa da artık bu iki unsurun bir arada yaşayamayacağı anlaşılmıştı. Bu şartlar altında özellikle de Trakya'da yaşayan Rumlar, Yunanistan'a göç etmeye başlamışlardı. Yunanistan'ın da göçle gelenlere ev ve arazi vermesi, Rumların orada yerleşmesine neden oluyordu. Böylece Yunanistan'a ilk Rum göçü bu şekilde başlamış oldu¹⁸⁸. Trakya'da başlayan ilk göç hareketliliği Rum nüfusunun yoğun olduğu Marmara Bölgesi'ne ve Batı Anadolu'ya fazla yayılmamıştı. Hatta inceleme bölgemiz olan Aydın ve Menteşe Sancaklarında, bu ilk göç hareketliliğine pek rastlanmamıştı¹⁸⁹.

Ancak Balkan Savaşı'nda sergiledikleri tutum ve davranışlar Rumları Müslümanlarla karşı karşıya getirmişti. Bundan dolayı da asıl önemli hadiseler ve bunlara bağlı olarak ikinci göç hareketliliği 1914 yılında meydana gelecekti.

Şöyle ki, Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı'nın elinden çıkan topraklarda yaşayan Müslümanlara, başta Yunanistan olmak üzere diğer Balkan devletleri tarafından baskı ve saldırı yapılmaya başlanmıştı. Bu baskı ve saldırıların amacı, Müslümanları Balkanlardan atmak-tı. Ele geçirdiği toprakları Müslümanlardan temizleme politikasını en ileri götüren ise Yunanistan olmuştu¹⁹⁰. Yunanistan ele geçirdiği topraklarda yaşayan Müslümanlara, Anadolu'ya doğru göçmeleri için her türlü zulmü reva görüyordu. Yunanistan'ın Makedonya ve Ege adalarında uyguladığı bu politikaya Yunan askerlerinin yanında Anadolu'dan göçen Rumlar da destek veriyordu¹⁹¹. Bu durum Anadolu'da yaşayan Rumlara karşı bir tepkinin oluşmasına neden olmuştu.

Balkan Savaşıyla birlikte binlerce muhacir Anadolu'ya göç etmeye başlamıştı. Sadece Yunanistan'ın ele geçirdiği topraklardan göç ettirilen muhacir sayısı 122. 665'i bulmuştu¹⁹². Hükümet de bu muhacirlerin büyük bir kısmını Rumların yoğun olarak yaşadığı Trakya ve Batı Anadolu'ya iskân etmeye başladı¹⁹³. Başlarda cami, mescit, han, mektep, medrese, otel, çiftlik ve metruk bina gibi yerlere yerleştirilen muhacirler, 1914'ün başlarından itibaren Rum

---

¹⁸⁸ Efiloğlu, *a.g.e.*, s.80

¹⁸⁹ Aydın Vilayeti'nden, Batı Anadolu'da sadece Ayvalık civarında 60 hane Rum'un göç hazırlığı yaptığı bildirilmişti. BOA DH. KMS, 7/20, 25 Teşrinisani 1329 (8 Aralık 1913)

¹⁹⁰ Feraoz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.145

¹⁹¹ Aram Andonyan, *Balkan Savaşı*, Aras Yayınları, İstanbul 2002, s. 389

¹⁹² Tevfik Bıyıklıoğlu'na göre, Yunanistan'a terk edilen Trakya, Makedonya ve Epir'den Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Osmanlı topraklarına iki yüz binden fazla Müslüman göçmen gelmişti. Daha detaylı bilgi için bkz: Tevfik Bıyıklıoğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I, TTK, Ankara 1992, s.92

¹⁹³ Bu muhacirlerin yekûnu 339.074'e ulaşmıştı. Bunlardan 145.320'si Aydın Vilayeti'ne, 855'i Menteşe Mutasarrıflığı'na iskân edilmişti. Bkz: Murat Bardakçı *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2008, s.39

köylerine iskân ediliyordu. Çünkü hükümet, yapılan iskânlarla bölgede Müslüman nüfusun artırılmasını ve bu yolla bölgede güvenliğin sağlanmasını hedefliyordu¹⁹⁴. Bu şekilde yapılan iskân alanlarından biri de Batı Anadolu idi. Dâhiliye Nezareti, Batı Anadolu’da Rum nüfusunun yoğun olduğu Aydın Vilayeti’ne 21 Mayıs 1914’te gönderdiği telgrafla, gelen muhacirlerin ‘*sahilden başlayarak dâhile doğru Rum köylerine misafir edilmesi*’ni istemişti¹⁹⁵. Bu iskânlardan sonra Rum köylerine iskân edilen muhacirler Rumları baskı altına almış ve bu baskılar neticesinde Rumlar Yunanistan’a göç etmek zorunda kalmışlardı.

Rumları göçe zorlayan bir diğer neden de, Rumlara uygulanan ekonomik boykot meselesiydi. Buna göre, Rumlar Balkan Savaşı’nda Osmanlı Devleti’ni yenilgiye uğratmak için ekonomik açıdan Yunanistan’ı desteklemişler; dernekler, kiliseler, metropolitler, yetimhaneler aracılığıyla topladıkları yardım paralarını Yunanistan’a aktarmışlardı¹⁹⁶. Bu durum Müslümanlar arasında tepkilere neden olmuştu. İttihat ve Terakki yönetimi de bu şekilde ekonomik gücün farkına vararak, bu alanda Türk ve Müslüman unsurun daha etkin rol oynayacağı bir politika izlememeye başlamıştı. Bu politikanın en yoğun olarak uygulandığı yer de gayr-i Müslimlerin ekonomik faaliyetlerde etkin oldukları Aydın Vilayeti idi. Ekonomik boykotla birlikte başta İzmir ve çevresi olmak üzere, Batı Anadolu, Marmara çevresi ve İstanbul gibi Rum nüfusunun fazla olduğu yerler ile Anadolu’nun diğer kesimlerinde Rumlar boykot edilmeye başlanmıştı¹⁹⁷. Boykottan olumsuz etkilenen Rumlar, Balkan Savaşları esnasında Yunanistan’a daha önce göç eden Rumların da teşvikiyle, Yunanistan’a göç etmeye başlamışlardı.

Böylece Trakya’dan ve Anadolu’dan Yunanistan’a doğru bir Rum muhacereti başlamıştı. 1914 yılında bu şekilde Trakya’dan 56.191, Aydın Vilayeti’nden 80.120¹⁹⁸ ve Hüda-

---

¹⁹⁴ A. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.116

¹⁹⁵ BOA DH. ŞFR, 41/37, 8 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914); Hükümetin Rum köylerine muhacir iskân etmesi Meclis-i Mebusan’da da tartışma konusu olmuştu. Aydın Mebusu Emanuel Emanuelidi Efendi “*Rumların Esbâb-ı Muhacereti ve İttihaz Olunan Tedâbir*” hakkında meclise verdikleri soru önergesinin 6 Temmuz 1914’te yapılan görüşmeleri sırasında yaptığı konuşmasında, hükümeti şu şekilde eleştirmişti: “*Hükümet dışarıdan gelen muhacirin iskân için Rum karyelerini tercih etmeye bir mahal yoktur. Bu memlekette Üsküdar’dan Basra Körfezi’ne kadar hâli arazi pek çoktur. Boş arazi bu kadar çok olduğu halde Rum karyelerini tercih ederek kıl u kâle sebebiyet vermek doğru olmaz. Hâli araziyi boş bırakılda, muhacirini Rum karyelerine getirmek ve binaenaleyh, bir takım uygunsuzluklara sebebiyet vermek muvafık değildir. Beş-on kişi değil bir buçuk ay zarfında Trakya’dan, İzmir’den 150 bin ahali memleketlerini terk ettiler de gittiler. Acaba ne için gidiyorlar?*” demiştir. Dâhiliye Nazırı Talat Bey ise cevabında, şimdiye kadar Rum köylerine verilen muhacir sayısının 5 bini geçmeyeceği, oysa gelen muhacir sayısının 270 bini bulduğunu ifade ederek muhacirlerin iskân politikasının Rumların göç etmesine sebep olduğu iddialarını reddetmiştir. MMZC, İnikad 26, Celse 2, 23 Haziran 1330 (06 Temmuz 1914; Toplantıdan üç gün sonra Ahenk Gazetesi bu konuşmayı tam metin olarak gazetede neşretmişti. “Muhaceret Meselesi”, *Ahenk*, 27 Haziran 1330 (10 Temmuz 1914), s.1

¹⁹⁶ Zafer Toprak, “Osmanlı Donanması Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik”, *Toplumsal Tarih*, S.113, Mayıs 2003, s.17

¹⁹⁷ Fuat Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi İttihat ve Terakki’nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s.204

¹⁹⁸ Talat Paşa’ya ait olduğu iddia edilen belgelerde Aydın Vilayeti’nden göç eden Rumlar 80.766 olarak gösterilmiştir. Bkz: Murat Bardakçı, *a.g.e.*,s.79

vendigâr Vilayeti'nden 1.650 Rum Yunanistan'a göç etmişti¹⁹⁹. Mübadele Komisyonu'nun hazırladığı cetvele göre, Aydın Sancağından toplam 880 Rum Yunanistan'a göç etmişti. Bunların 598'i Nazilli'den, 150'si Atça Nahiyesi'nden, 60'ı Sultanhisar ile Kuyucak'tan ve 72'si de Karacasu Kazası'ndan olmuştu²⁰⁰. Aydın Sancağı'ndan Yunanistan'a göç eden Rumlar daha çok boykotu şikâyet ediyorlardı. Vali Rahmi Bey, bizzat Nazilli İstasyonu'na kadar gelerek göç hazırlığında olan Rumları tekrar geri dönmeleri için ikna etmeye çalışmıştı. Burada Rumların validen isteği ise kendilerine uygulanan boykotun bir an evvel sonlandırılması yönündeydi. Neticede birçok Rum bu ikna çabaları neticesinde, göç etmekten vazgeçmişti²⁰¹.

Menteşe Mutasarrıflığı da Rum muhaceretinin yaşandığı yerlerin başında geliyordu. Buradaki göç hareketi, özellikle Bodrum, Fethiye ve Marmaris gibi Rum nüfusunun yoğun olduğu sahil kesiminde görülmüştü. 22 Eylül 1915 tarihli Mentese Mutasarrıflığı'nın hazırladığı nüfus cetveline göre sancaktaki Rum nüfusu 17.928 olarak gösteriliyordu²⁰². Oysa 1914 Nüfus sayımına göre Mentese'de yaşayan Rum nüfusu 19.923 idi. Buna göre sancaktan 1.995 Rum'un göç ettiği anlaşılmaktadır.

Aydın'da olduğu gibi Mentese Sancağı'nın da bazı bölgelerindeki Rumların, boykotu şikâyet ederek göç ettiği görülmüştü. Zira Milas'ta yaşayan Rumlar bu hususu gerekçe göstererek göç etmeye başlamışlardı²⁰³. Rum muhaceretinin görüldüğü bir diğer yer de Marmaris'ti. Bu hususla ilgili, Mentese Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir telgrafta, Datça'dan Adalara doğru Rum göçü yaşandığı bildirilmişti²⁰⁴. Böylece o tarihe kadar huzur içerisinde yaşadıkları toprakları terk etmeye başlayan Rumların bir kısmı Adalara geçerken, büyük bir kısmı ise İzmir'e doğru harekete geçmişlerdi. Yunanistan'a geçmek arzusuyla İzmir'e yığılan Rumlar birçok karışıklığa neden oldularsa da, hükümet aldığı tedbirlerle meydana gelebilecek olası olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çalışmıştı²⁰⁵.

Fuat Dünder'a göre, bu dönemde iktidarda bulunan İttihat ve Terakki yönetimi, Rumlara karşı uyguladığı boykot hareketiyle iki amaca ulaşmayı hedeflemişti. Bunlardan ilki, Rumların elindeki sermayenin tahrip edilmeden millileşmesini sağlamak; ikincisi de,

¹⁹⁹ Efiloğlu, *a.g.e.*, s.154-172

²⁰⁰ BOA HR. SYS, 2035/2, Lef.12, 1332 (1914)

²⁰¹ BOA DH. KMS, 19/68, Lef.7, 2 Haziran 1330 (15 Haziran 1914)

²⁰² Mentese Mutasarrıflığına hazırlanan "*İlan-ı Harbden Evvel Mevcut Olan Nüfus*" başlığını taşıyan cetvel için bkz: BOA DH. EUM. KLU, 10/19, 13 Za 1333 (24 Eylül 1915)

²⁰³ BOA DH. ŞFR, 431/94, 12 Haziran 1330 (25 Haziran 1914); Milas'tan göç eden Rumlar daha sonra tekrar hanelerine dönmek isteyince Milas Kaymakamlığı, Dâhiliye Nezareti'nden nasıl hareket edileceği yönünde bilgi talep etmişti. Bkz: BOA ŞFR, 435/11, 19 Temmuz 1330 (1 Ağustos 1914)

²⁰⁴ BOA EUM. EMN, 87/45, 26 Haziran 1330 (9 Temmuz 1914)

²⁰⁵ Tülay Alim Baran, "Balkan Savaşı'ndan Sonra İzmir'de Rumlar'ın Göç Hazırlığı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.6-7, İzmir 1997, 178

ekonomideki millileşmenin bir sonucu olarak Rumları 'gönüllü göçe' zorlamaktı²⁰⁶. Ayrıca hükümet, 1914'ün başlarından Haziran ayına kadar ki olan dönemde, Müslümanları göç ettiren Yunanistan'a mukabelede bulunmak, adalar konusunda uzlaşmaz bir tutum içinde olan Yunanistan'a geri adım attırmak ve Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında Batı Anadolu'ya saldırma ihtimali bulunan Yunanistan'ın bu teşebbüsünü sonuçsuz bırakmak için Trakya ve Batı Anadolu'daki Rumları göç ettirmişti²⁰⁷.

Ancak Haziran ayından itibaren hükümetin, Rum göçünün durdurulması yönünde girişimlerde bulunduğu görülmüştür. Çünkü bu aylarda Osmanlı hükümeti ile Yunan hükümeti arasında Makedonya'daki Müslümanlarla Aydın Vilayeti'ndeki Rumların mübadelesi gündeme gelmişti. Hatta bir komisyon teşkili ve mübadelenin nasıl yapılacağı iki taraf arasında uzun uzadıya tartışılmıştı²⁰⁸. Bu görüşmeler sonucunda, Yunanistan'ın Anadolu'dan olabildiğince az Rum'un mübadele edilmesini sağlamaya çalışmasından dolayı görüşmeler bir süre sonra kesildi. Bu arada Osmanlı Devleti'nin Kasım 1914'te Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine mübadele görüşmelerine son verilmiştir²⁰⁹.

II. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Gerçekleştirilen Ermeni ve Rum Tehciri

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olunca, 1869-1895 yılları arasında doğmuş erkek nüfusu genel seferberlik adı altında silâh altına çağırılmıştı²¹⁰. Bu çağrıya Müslüman Osmanlı tebaası büyük ölçüde uyarken, başta Rumlar ve Ermeniler olmak üzere gayr-i Müslim tebaa ise düşman ülkelere sığınarak veya ülke içlerine firar ederek, aksi yönde hareket etmişti. Hükümet, bu durum karşısında firarilere yönelik gayr-i Müslim tebaanın desteğini önlemek, yeni firar olaylarının önüne geçebilmek ve düşman devletlere destek verilmesini durdurmak amacıyla bazı unsurların ikamet yerlerinin değiştirilmesini kararlaştırdı. Bu zorunlu göç ettirme eylemi Ermeni, Rum, Arap ve yabancı devletlerin vatandaşlarına uygulanacaktı²¹¹. Bu unsurlardan Ermeniler, devletin seferberlik emrine uymadıkları gibi, çeteler oluşturarak Türk ve Müslüman köylerini yakıp yıkmışlar, Ruslara her türlü askerî yardımda bulunup yol güzergâhlarında bilgi sağlamışlardı. Van'da çıkardıkları isyan neticesinde de şehrin Rusların eline geçmesine neden olmuşlardı. Dolayısıyla Osmanlı bir taraftan düşmanla mücadele ederken bir yandan da cephe gerisinde kendi vatandaşı olan

²⁰⁶ Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi ...*, s.204

²⁰⁷ Bayur, *a.g.e.*, III/2, s.251-252; Cemal Kutay, *Etniki Eteryadan Günümüze Ege'nin Türk Kalma Savaşı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, s.206-213

²⁰⁸ Nurten Çetin, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre 1914 Osmanlı Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Ün. Sosyal Bil. Ens., İstanbul 2004, s.53-64

²⁰⁹ Efiloğlu, *a.g.e.*, s.230; Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi...*, s.216-224

²¹⁰ Gülsoy, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s.174

²¹¹ M. Özdemir, *a.g.m.*, s.28

Ermenilerin ihanet ve isyanlarıyla uğraşmak zorunda kalıyordu²¹². Bu durumu nazarı dikkate alan hükümet, 27 Ma-yıs 1915 tarihinde “*Vakt-i seferde icraat-i hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyeye ittihaz olunacak tedâbir hakkında Kanun-ı Muvakkat*”i çıkarmıştı. Kanuna göre, hükümet ko-lordu ve fırka komutanlarına; savaş sırasında hükümetin emirlerine, memleketin savunulma-sına ve asayişin korunmasına karşı çıkanlara, silahlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhal askerî tertibat alma, tecavüz ve direniş sırasında isyancıları imha etme yetkisi veriyor-du. Ayrıca, aynı komutanlara, casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba hal-kını, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân imkânı tanıyordu²¹³.

Böylece, başta Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu bölgeleri olmak üzere hemen her vilayetten düşmanla işbirliği yapan ve asayişi bozan Ermenilerin yaşadıkları bölgelerden, Halep Vilayeti, Zor ve Musul Sancakları’na nakli gerçekleştirilmişti. Ermeniler Osmanlı Devleti’nin her bölgesinde yaşıyordu. Ancak yoğun olarak Doğu Anadolu’da bulunuyorlardı. Tehcir evvela bu bölgeden başlamıştı. Daha sonra diğer bölgelerde de uygulanmıştı. Arşiv belgelerine göre oluşturulan listelere bakıldığında, çeşitli vilayet, şehir ve kasabalardan nakledilen Ermeni sayısı 422.758’e ulaşmıştı. Aydın Vilayeti’nden tehcir edilen Ermeni sayısı ise 250 olarak gösteriliyordu²¹⁴. 1914 Nüfus sayımına göre Aydın Vilayeti’nde toplam 19.395 Ermeni mevcuttu²¹⁵. Dolayısıyla vilayetten tehcir edilen Ermeni sayısı, mevcut nüfusa göre oldukça düşüktü.

Yine 1914 sayımına göre Aydın Sancağı’nda 934, Menteşe Sancağı’nda ise 12 Ermeni mevcuttu. 1917 yılına ait nüfus istatistiğine göre Aydın Sancağı’nda toplam 945²¹⁶, Menteşe Sancağı’nda ise yine 12 Ermeni vardı²¹⁷. Yani 2-3 yıllık zaman zarfında her iki sancakta bulunan Ermeni sayısında büyük bir değişiklik olmamıştı²¹⁸. Bilindiği üzere ‘*Tehcir Kanunu*’, 1 Haziran 1915’te Takvim-i Vekâyi’de yayınlanmasıyla yürürlüğe girmiş, 15 Mart 1916 tarihinde vilayetlere ve sancaklara gönderilen bir emirle de durdurulmuştu²¹⁹. Dolayısıyla bu tarihler arasında her iki sancakta yaşayan Ermeni sayısında bir değişiklik olmadığı dikkate alınırca,

²¹² Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.34-42

²¹³ Bayur, *a.g.e.*, C.III/3, s.40, Gürün, *a.g.e.*, s.214

²¹⁴ Hikmet Özdemir, Ramazan Çalık vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK, Ankara 2010, s.91; Ayrıca bkz: Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s.74-75

²¹⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 226

²¹⁶ *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917*, (Haz. Erkan Serçe), Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s.6

²¹⁷ Aydın Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen şifre telgrafta vilayetteki Ermenilerin bölgelere göre dağılımı verilmişti. Bkz: BOA DH. ŞFR, 548/73, 18 Mart 1333 (1917)

²¹⁸ Örneğin Söke’de 1914 Nüfus sayımına göre 133 Ermeni yaşıyordu. Söke’nin Rum Mahallesi’nde yaşayan Ermenilere ait kiliseye ruhsat itası ile ilgili 9 Nisan 1916 tarihli belgede kazadaki Ermeni nüfus 131 olarak gösterilmişti. Dolayısıyla bu zaman zarfında Ermeni nüfusu sadece 2 kişi eksilmişti. Belge için bkz: BOA İ. DUİT, 135/43, 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916)

²¹⁹ Y. Halaçoğlu, *a.g.e.*, s.52 ve 82

tehcirin buradaki Ermenilere uygulanmadığını söyleyebiliriz. Oysa inceleme alanımız olan bölgede yaşayan Rumlar bu kanun kapsamında başka mahallere nakledilecektir. Şimdi de tehcirin Rumlara yönelik veçhesine bir göz atalım.

Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olması ve seferberlik emrini uygulamaya koymasıyla birlikte, Rumlar bazı sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştu. Rumlar; başta askerden firar ederek adalara veya Yunanistan'a kaçıp Yunan ordusuna katılma olmak üzere, İtilaf Devletleri'ne yönelik casusluk faaliyetlerinde bulunmak ve ihtilal komiteleri ve çeteler oluşturarak devlet aleyhinde çalışmalar yapmak gibi bir dizi zararlı faaliyet içerisine girmişlerdi. Bu tür faaliyetleri başta Batı Anadolu olmak üzere yoğun olarak yaşadıkları Marmara ve Karadeniz bölgelerinde de icra ediyorlardı²²⁰.

Savaş başladıktan sonra adalarda konuşlanan İngiliz ve Fransızlar, Osmanlı Devleti'nin savaşa dâhil olduğu Kasım ayından Çanakkale Boğazına saldırıya geçtikleri 1915'in Şubat ayına kadar geçen zaman zarfında Anadolu sahillerini ablukaya almışlardı. Bu süreçte en çok baskı ve saldırıya maruz kalan yer Aydın Vilayeti'nin kıyı kesimi ile Muğla, Antalya ve Ayvalık sahili idi²²¹. İngiliz ve Fransız savaş gemileri Marmaris, Bodrum, Köyceğiz, Milas gibi sahil yerleşim yerlerini topa tutuyorlar, limandaki kayık ve mavnaları tahrip ediyorlar, çevredeki evlere hasar veriyorlar, kıyıya asker çıkarıyorlardı. Bu durum '*Megali idea*'yı gerçekleştirmek ve Türklerden intikam almak isteyen Rumlar için büyük bir ümit kaynağı olmuştu. Bunlara ilaveten, Balkan Savaşları sonrası Batı Anadolu'dan Adalara göçen Rumlar, eşkıya birlikleri teşkil ederek İtilaf Devletleri'yle işbirliği içerisinde kıyıları saldırmaya başlamıştı²²².

Ayrıca Yunan Hükümeti, 1915 yılından itibaren Batı Anadolu'yu kendi topraklarına katma düşüncesine kapılmış ve bu yöndeki girişimlerinin bir tezahürü olarak, Ege Bölgesi'ndeki azınlıklarla daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Ege Bölgesi'ndeki Rum çeteleri Adalara veya Yunanistan'a geçerek askerlik eğitimi alıyor, bir isyan veya savaş çıkması halinde nasıl hareket edeceklerini öğreniyorlardı²²³. Başta Çanakkale Boğazı'nın güvenliği olmak üzere Rumların düşman devletlere rehberlik ve casusluk yapmaları²²⁴, Adalardan gelen çetelerle birleşerek sahil güvenliğini tehdit etmeleri, hükümete bazı önlemler alması lüz-

---

²²⁰ Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir 2008, C.VI, S.14, s. 28-29

²²¹ Sabri Sürgevil, "İtilaf Devletlerinin I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'ne Bakış Açıklarına İlişkin Belgeler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, C.III, S.8, 1998, s.301-302

²²² Efiloğlu, a.g.e., s.239-246

²²³ Sofuoğlu, a.g.m., s.216.

²²⁴ Salahi Sonyel, "Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.691

munu hissettirdi²²⁵. Dolayısıyla Batı Anadolu'nun sahil kesiminde yaşayan gayr-i Müslimler ve özellikle Rumlar, devletin güvenliği açısından bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştı. Yunanistan'ın İngiltere'nin yanında savaşa girme ihtimaline karşı sahillerde alınacak tedbirler ve gayr-i Müslimlerin iç bölgelere sevki, valilik ve mutasarrıflıklara gönderilen yazılarla gündeme getirildi²²⁶. Bu sevk işlemi askerî bir tedbirdi.

Rum tehcirine Trakya ve Marmara'dan başlanmıştı. 1915 yılında Trakya'dan 58.955, İstanbul ve Marmara'dan ise 45.000'den fazla Rum iç bölgelere sevk edilmişti²²⁷. Batı Anadolu sahillерinden en yoğun sevk işlemi, Rumların yoğun olarak yaşadığı Ayvalık'ta yapılmıştı. Aynı şekilde sahil kesimi umumiyetle Rumlarla meskûn bulunan Aydın ve Menteşe Sancakları da tehcirin uygulandığı bölgeler arasında yer alıyordu.

Aydın Sancağı'nda sahile kıyısı olan sadece Söke kazası vardı. Bu nedenle gayr-i Müslim sevki sadece bu kaza ile sınırlı kalmıştı. Buradaki Rumlar da, yukarıda belirttiğimiz hususlara bağlı olarak her türlü zararlı faaliyetlerde buldukları için, 1916 yılının başlarından itibaren iç bölgelere sevk edilmişlerdi. Bu şekilde mecburi sevke tâbi olan Söke'deki Rumlar, Isparta ve Afyonkarahisar taraflarına nakledilmeye başlanmıştı²²⁸.

Söke'de yaşayan Rumların sevk edilmesini hızlandıran nedenlerden biri de, Sisam Adası'na geçen Rumların buradaki Rum eşkıyalarla birleşip tekrar Söke'ye gelerek burada asayiş bozucu faaliyet sergilemeleriydi. Dâhiliye Nezareti de bu duruma dikkati çekerek, Aydın Vilayeti'ne gönderdiği şifreli telgrafta, Söke'deki Rumların Konya'ya sevk edilmelerini istemişti²²⁹.

Hükümet, asker firarilerinin ailelerini de sevke tabi tutarak, bu tür olayların önlenmesini amaçlıyordu. Bu konuda vilayetler devamlı uyarılıyor ve bu tür olaylara karşı gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu. Nitekim Aydın Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta; firari ailelerin sahilden uzaklaştırılmaları yönündeki tebligata bağlı olarak Söke Kazası'nın Akköy ve Yoran köylerindeki Rum asker firarilerinin sayısının 560 olduğu, bu firarilerin ailelerinin sürülmesi halinde sayının 1.500'e ulaşacağı ve bunun da bazı zorluklara sebebiyet vereceği bildirilmişti²³⁰. Böylece sevk işleminin gerçekleştirilmesi halinde bu insanların nakil, iaşe ve iskân durumunun karşılanmasında zorluklara düşülebileceği görüşü hâkimdi. Bu süreçte Söke'den sevke tâbi tutulan Rumların miktarına gelince; bilindiği gibi 1914

²²⁵ M. Özdemir, *a.g.e.*, s.28

²²⁶ BOA DH. EUM. 3. Şb, 6/101, 20 Haziran 1331 (3 Temmuz 1915)

²²⁷ Bardakçı, *a.g.e.*, s.79

²²⁸ BOA DH. ŞFR, 509/27, 31 Kânunusani 1331 (13 Şubat 1916)

²²⁹ BOA DH. ŞFR, 79/94, 11 Ağustos 1333 (11 Ağustos 1917); BOA DH. ŞFR, 562/40, 12 Ağustos 1333 (12 Ağustos 1917)

²³⁰ BOA DH. ŞFR, 595/10, 8 Kasım 1334 (8 Kasım 1918)

Nüfus sayımına göre Söke’de 16.720 Rum yaşıyordu. 1917 yılının sonlarını ihtiva eden bir nüfus cetvelinde ise Rumların sayısı 16.016 olarak gösteriliyordu²³¹. Dolayısıyla -yukarıdaki bilgilerden 1918 yılında Söke’den herhangi bir Rum sevki yapılmadığını varsayarsak- 1915-1917 yılları arasında 704 Sökeli Rum’un iç bölgelere sevk edildiğini söyleyebiliriz.

Ege sahillerinde tehcirin uygulandığı bir başka nokta Menteşe Sancağı’na ait sahillerdi. Bu sancaktaki sahiller, hem Fransız savaş gemilerinin hem de sahilin yanı başındaki İtalya’nın işgali altındaki adalardan gelen Rum eşkıyaların çok yoğun saldırısına uğruyordu. Sahildeki Rumlar da Fransızlara casusluk yapıyorlardı. Bu hususlar, sahil kesiminde yaşayan Rumların dâhile sevk edilmesine neden olacaktı. Nitekim Dâhiliye Nezareti tarafından Aydın Vilayeti’ne gönderilen 8 Haziran 1916 tarihli şifreli telgrafta, Fethiye’de yaşayan Rumların Meis Adası’na geçerek Fransızlarla *‘teşrik-i mesâi eyledikleri’* ve Fransızlara casusluk yaptıkları, Fransızların da burada yaşayan Rumlar arasında *‘fesat ve kıyam tohumu’* ekmek için çalıştıkları yönünde istihbarat alındığına dikkat çekilerek, Fethiye Kazası ile Kaya, Kalamaki ve Demre köylerindeki Rumların 3-4 günlük mesafede olacak şekilde dâhile sevk edilmeleri istenmişti²³². Menteşe Mutasarrıflığı da bu emir çerçevesinde, Fethiye’de bu tür faaliyetlere katılan Rumları Denizli’ye nakletmeye başlamıştı²³³. Fethiye’nin dışında Marmaris, Bodrum ve Milas’ta yaşayan Rumlar da belirtilen hususlar çerçevesinde dâhile naklediliyordu²³⁴.

Menteşe sahillerinde bulunan Rumlar genellikle düşman devletlere casusluk yapıyor, Adalardan sahillere çıkan Rumlara her türlü bilgi tedarikinde bulunuyorlardı. Bu durumu göz önüne alan hükümet, 23 Haziran 1916 tarihinde Menteşe Mutasarrıflığı’na bir şifre telgraf göndererek, Menteşe sahillerinde düşmana casusluk yapan Rumların *‘cihet-i askeriye ile bi’l-ittifak’* iç bölgelerde münasip yerlere nakledilmesini ve sevk edilen Rumların iskân edildikleri yerlerde herhangi bir zararlı faaliyet içerisine girmemeleri için gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti²³⁵.

Sancak’tan sadece 1915’in Eylül ayına kadar, dâhile nakledilen Rum sayısı 3.206 kişi idi. Zira 25 Eylül 1915 tarihli nüfus cetveline göre, sancakta savaş öncesinde 17.928 Rum yaşıyordu. Bu tarihte ise 14.722’ye düşmüştü. Cetvele göre nüfusu en çok azalan yer Bod-

²³¹ İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917, s.32-33

²³² BOA DH. ŞFR, 87/306, 26 Mayıs 1332 (8 Haziran 1916)

²³³ BOA DH. ŞFR, 499/38, 16 Teşrinisani 1331 (29 Kasım 1915); Fethiye’den Denizli’ye nakledilen Rumlar, Dâhiliye Nezareti’ne bir dilekçe ile başvurmuşlar ve Fethiye ile Denizli arasında 6-7 günlük mesafede olması nedeniyle ailelerinin perişan bir durumda olduğunu, hiç olmazsa çocuk ve eşlerinin sevk işleminden masun tutulmasını istemişlerdi. BOA DH. EUM. 3. Şb, 18/45, 6 Kânunusani 1332 (19 Ocak 1917)

²³⁴ BOA DH. EUM. 5. Şb, 47/2, 24 Teşrinievvel 1332 (6 Kasım 1916)

²³⁵ Dâhiliye Nazırı Talat Paşa’nın Menteşe Mutasarrıflığı’na gönderdiği şifre telgraf için bkz: BOA DH. ŞFR, 88/100, 10 Haziran 1332 (23 Haziran 1916)

rum'du. Harbin ilanından önce 4.028 olan Bodrum Rum nüfusu 3.190 kişi azalarak Eylül ayında 838'e gerilemişti. Bodrum'dan sonra Marmaris'te de Rum nüfusu 633 kişi azalarak 992'den 359'a düşmüştü²³⁶. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Fethiye Rumları Denizli'ye sevk edilmişken, Bodrum ve Milas Rumlarının bir kısmı Aydın'a nakledilmişti²³⁷.

Birinci Dünya Savaşı devam ederken 1916 yılının sonlarında Yunanistan'ın savaşa gireceği kesinleşince, İttihat ve Terakki Hükümeti 1917'nin başlarından itibaren özellikle Batı Anadolu sahillerindeki Rumların dâhile sevkine ağırlık vermişti. 1915'te başlayıp 1917'nin yaz aylarına kadar devam eden sevkler neticesinde Çanakkale'den Muğla'ya kadar olan Batı Anadolu sahilleri büyük oranda Rumlardan arındırılmıştı. Sahillerde olup da sevki tamamlanmayan Rum köyleri de Yunanistan'ın savaşa dâhil olmasından sonra düşmanla temas etmemeleri için sıkı bir gözetim altında bulundurulmuştu²³⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Aydın, Menteşe, İzmir ve Manisa'dan toplam 42.200 Rum farklı yerlere sevk edilmişti. Bunlara ilaveten Marmara, Karadeniz ve İç Anadolu bölgelerinden yapılan Rum sevki toplam 213.483'e ulaşmıştı²³⁹.

1917 yılından itibaren tehcir edilenlerin seyahat etmeleri tamamen yasaklanmıştı. Tehcir edilmiş olanlardan seyahat belgesi için başvuranlar hakkında çok sıkı tahkikat yapılıyor, zararlı bulunan kişilere kesinlikle izin verilmiyordu. Ama yine de bazı durumlarda gönderdikleri yerlere intibak edemediklerini, ailelerinden ve işlerinden ayrı kaldıkları için sefil ve perişan olduklarını beyan eden Rumların evlerine geri dönmeleri yönündeki taleplerini değerlendiren Dâhiliye Nezareti, şayet bu kişilerin içlerinde zararsız olanlar varsa onlara müsaade ediyordu²⁴⁰. Bunun yanında tehcir edilmemiş olanların ise izinsiz ikamet mahallini değiştirmesine kesinlikle müsaade edilmiyordu. Bu şekilde ikamet yeri değişikliğini polise haber vermeyenler cezalandırılıyordu²⁴¹.

Burada bir hususa daha değinmek istiyoruz. Bilindiği gibi, Yunanistan 1 Temmuz 1917'de savaş ilan edince, İttihat ve Terakki hükümeti 2 Temmuz'dan itibaren Yunanistan ile siyasi münasebetlerin kesildiğini ilan etmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti 2 Temmuz tarihli şifre ile başta Aydın olmak üzere bazı vilayet ve mutasarrıflıklara, Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açtığını haber vererek Yunan tabiiyetliler hakkında ilk tedbir olarak bu

²³⁶ BOA DH. EUM. KLU, 10/19, 9 Eylül 1331 (22 Eylül 1915)

²³⁷ Mehmet Çanlı, "Balkanlardan Muğla'ya Göç ve Sosyo-Ekonomik Değişim", *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas ve Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S.12, Kış 2007, s.51

²³⁸ Efiloğlu, *a.g.e.*, s.302

²³⁹ M. Özdemir, *a.g.m.*, s.33

²⁴⁰ BOA DH. EUM. 3. Şb, 20/27, 2 Şubat 1332 (15 Şubat 1917)

²⁴¹ Kuşadası'ndan Söke'ye gelen İraklı oğlu Niko, 'nakl-i mekân' eylediğini polise haber vermediği için kendisine 2 lira para cezası verilmişti. Söke ŞS 282, 93/101, 28 Ramazan 1335 (18 Temmuz 1917)

kişilerin seyahat etmelerine müsaade edilmemesini istemişti²⁴². Hatta hükümet bir adım daha atarak, Yunan tebaası olan Rumların da dâhile sevkine karar vermiş ve bu kararı uygulamıştır²⁴³.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ise, ekonomik durumun giderek kötüleşmesi ve dâhile sevk edilenlere ayrılan tahsisatın ihtiyacı karşılamaz olması, Çanakkale Savaşları'nın kazanılmasıyla batıda savaşın sona ermesi gibi nedenlerden dolayı yerel makamlar kademeli olarak sevk edilen ve zorunlu iskâna mecbur bırakılan Rumları eski ikamet bölgelerine göndermeye başladılar. Artık zorunlu sevk ve iskân sona ermiş, Rumlar asıl memleketlerine nakledilmeye başlanmıştı. Rumların memleketlerine geri dönmeleri konusunda hükümet çok hassas davranmış, bu mevzuda bir sorun yaşanmaması için vilayet ve mutasarrıflıkları devamlı surette uyarmıştır²⁴⁴.

Geri dönüş sırasında Rumların naklini kolaylaştırmak için Trabzon, Bandırma ve İzmir bölgelerinden İstanbul ve Ayvalık gibi merkezlere hükümet tarafından vapur seferleri tahsis edilmişti²⁴⁵. Karayoluyla nakledilenleri ise İzmir ve Anadolu Şimendifer İdaresi ücretsiz olarak taşıyordu²⁴⁶. Rumların memleketlerine nakledilmesi meselesinde Aydın Vilayeti, yapılan çalışmalar hakkında düzenli olarak Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiş, Rumların sorunsuz olarak memleketlerine dönmeleri için gerekli önlemleri almıştı²⁴⁷. Örneğin Fethiye Kazası'ndan Denizli Sancağı'na nakledilen Rumların büyük bir kısmı 1918'in Eylül ayına kadar memleketlerine iade edilmiş ancak, çok az bir kısmı '*vesait-i nakliye bulunmamasından dolayı*' nakledilememişti. Daha sonra askeriyeden alınan deve ve merkepler sayesinde kalan Rumlar da Fethiye'ye getirilmiştir²⁴⁸. Yine daha evvel Söke'den dâhile sevk edilen Rumların da memleketlerine selametle dönmeleri için her türlü imkân seferber edilmişti²⁴⁹.

---

²⁴² Yunan tebaası Rumlar, hükümetin takip ve haklarında dâhile sevkle ilgili vereceği kararlardan kurtulmak için kimliklerini, buldukları bölgelerdeki güvenlik birimlerinden saklıyorlardı. Bununla ilgili sadece Söke Kazası'nda onlarca örnek mahkeme kayıtlarına geçmişti. Bazıları için bkz: Söke ŞS 282, 109/105, 167/121, 198/130, 199/131, 210/134, 212/134, 13/144, 105/170, 109/171, 113/172, (H.1336/M.1917-1918)

²⁴³ Efiloğlu, *a.g.e.*, s.304-305

²⁴⁴ Memleketlerine dönmeye başlayan Rumların Muğla'ya girmeleri ile ilgili bazı sıkıntılar yaşanmış ancak alınan tedbirler sayesinde bu sıkıntılar aşılmıştı. Bkz: BOA DH. ŞFR, 668/47, 5 Kasım 1334 (1918); BOA DH. ŞFR, 103/9, 1 Eylül 1335 (1919)

²⁴⁵ M. Özdemir, *a.g.m.*, s. 35

²⁴⁶ BCA, 272.11.13.42.17, 21 Teşrinisani 1334 (21 Kasım 1918)

²⁴⁷ BCA, 272.11.13.43.17, 9 Kânunuevvel 1334 (9 Aralık 1918); Memleketlerine iade olunacak Rumların sevk, iâşe ve diğer bütün masrafları Meclis-i Vükelâ'nın aldığı karar istikametinde seferberlik tahsisatından karşılanacaktı. 19 Aralık 1918 tarihinde alınan karar gereğince Ankara, Eskişehir ve –aralarında Aydın ve Menteşe bölgesinden gönderilen Rumların da bulunduğu- Konya'daki Rum muhacirlere harcanmak üzere 8 bin lira tahsis edilmişti. Bkz: BOA MV, 213/74, 19 Kânunuevvel 1334 (19 Aralık 1918); 1919 yılında da başta Rum ve Ermeniler olmak üzere muhacirlere harcanmak üzere, Aydın ve Kastamonu valiliklerine 300 bin kuruş gönderilmişti. BCA, 272. 0.0.74.68.38.3, 16 Şubat 1919

²⁴⁸ BOA DH. ŞFR, 607/28, 25 Eylül 1334 (1918); BOA DH. EUM. 3. Şb, 29/53, 26 Eylül 1334 (1918)

²⁴⁹ BOA DH. ŞFR, 599/134, 25 Kânunuevvel 1334 (25 Aralık 1918)

Bu arada sürgün cezalarının uygulanması esnasında yolculuklardan olumsuz etkilenmelerin önüne geçebilmek amacıyla daha çok Müslüman ailelerin yanlarına yerleştirilen küçük yaşlardaki Rum ve Ermeni çocuklarının ailelerine teslimi konusunda ilgili makamlara talimatlar verilmişti. Örneğin, Dâhiliye Nezareti'nden Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderilen 15 Aralık 1918 tarihli şifrede, hicret ve zaruret dolayısıyla Müslüman ailelere bırakılan 8-10 yaşları arasındaki gayr-i Müslim erkek ve kız çocukların mensup oldukları cemaat reislikleri vasıtasıyla ailelerine teslim edilmesi isteniyordu²⁵⁰.

Rumların tekrar memleketlerine iadesi ve iskânı işiyle Muhacirin Müdüriyet-i Ummiyesi ilgilenmiş; bunların sevk, ikmal ve işleri ücretsiz olarak gerçekleştirilmişti. Bu şekilde mütareke zamanından beri memleketlerine iade olunan Rum sayısı takriben 200.000 civarında olmuş ve sevk işlemi 1920 yılının sonlarına kadar devam etmiştir²⁵¹.

III. Mütareke Dönemi'nde Yunanistan ve Adalar'dan Batı Anadolu'ya Rum Göçü

Mondros Mütarekesinden sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda 3-4 Şubat 1919 tarihlerinde yaptığı konuşmalarda Yunan Başbakanı Venizelos; Batı Anadolu'da Türk nüfusunun çoğunluğu teşkil etmediğini, bundan dolayı Batı Anadolu'nun, Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak kalmaması gerektiğini ve bu coğrafyanın Yunanistan ile tarihi ve coğrafi olarak bir bütün oluşturduğunu iddia etmiş ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesini istemişti. Bu düşünceyle, Yunanistan, Anadolu'ya göçmen getirterek, nüfus çoğunluğu sağlama amaçlı çalışmalarını yoğunlaştırmıştı. Ayrıca, Birinci Dünya Savaşı'nda Yunan ordusunda görev almak üzere Anadolu'dan gizlice kaçan Osmanlı vatandaşı Rumlar, savaştan sonra Yunanistan'ın ve Patrikhane'nin ortak teşviki ve çabalarıyla Anadolu'ya göçmeye başlamışlardı²⁵². Bu faaliyetlerin amacı, bölgede Rum nüfusunu çoğaltmanın yanı sıra Rum çete teşkilatı meydana getirmektir. Bu şekilde Türkleri huzursuz ederek yerlerinden kaçırtmak ve boşalan yerlere Rumları oturtmak hedefleniyordu²⁵³.

Batı Anadolu'nun, iç güvenlikten yoksun olduğu imajını vererek, mütarekede yer alan ve müttefiklerin "*emniyetlerini tehdit edecek durum olduğunda herhangi bir noktayı işgal hakkına sahip olacaklarına*" ilişkin 7. maddeye işlerlik kazandırmak yoluyla, bölgenin Yunanistan'a ilhakını amaçlayan Rumlar, yoğun çalışmalar yürütüyordu²⁵⁴. Ege sahillerinde Ayva-

²⁵⁰ BOA DH. ŞFR, 94/137, 15 Kânunuevvel 1334 (15 Aralık 1918)

²⁵¹ İbrahim Ethem Atnur, "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenileri Yeniden İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu*, C.4, S.14, Kasım 1994, s. 127-131

²⁵² Adnan Sofuoğlu, *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1996, s.18

²⁵³ Sofuoğlu, *a.g.m.*, s. 219

²⁵⁴ Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınları, Ankara 1997, s.78

lık, Söke, Çeşme gibi bazı bölgelerde önemli bir Rum nüfusu bulunuyordu. Ancak iç bölgelere gidildikçe Rum nüfusu seyrekleşiyordu. Bu yüzden Venizelos, bütün Batı Anadolu'yu, Wilson Prensipleri doğrultusunda Yunanistan'a ilhak etmek için iç bölgelerde de nüfus çoğunluğu oluşturma düşüncesindeydi²⁵⁵. Bu amaçla çalışan Rum Muhacirin Cemiyeti, Yunanistan ve Adalardan Anadolu'ya önemli miktarda Rum göç ettirmeye başlamıştı²⁵⁶.

Yunanistan, Batı Anadolu'da Rum nüfusunun yoğun bir şekilde bulunduğunu dünya kamuoyuna kabul ettirerek, bölgenin ilhakında yabancı müdahaleyi sağlamayı da amaçlıyordu²⁵⁷. Nitekim 17. Kolordu'dan (İzmir), Harbiye Nezareti'ne gönderilen bir yazıda, Rumların mütarekeden istifade ederek, ecnebi müdahaleye sebebiyet vermek için geri dönmelerinin muhtemel olduğu ve bunların dönmeleri halinde nasıl muamele edileceği sorulmaktaydı. Harbiye Nezareti de, sahile çıkmak isteyenlere karşı silah kullanılabileceğini, silahsız olanların bile kesinlikle sahillere çıkarılmayacağını bildirmişti²⁵⁸. Buna rağmen, adalardan sahillere geçen Rumlara rastlanıyordu. 57. Kolordu Kumandanı Vekili Fethi Bey'den, Harbiye Nezareti'ne gönderilen 5 Mart 1335 (1919) tarihli yazıda, Söke Kazası'nın yerli Rumlarından daha önce adalara firar eden 791 kişiden 622'sinin tekrar geriye döndüğü, bunlara Rum köylerinden genç ve ihtiyarların da katıldığı, bu grubun eşkıyalık yaparak huzuru kaçırmaya çalıştıkları belirtilmişti. Sayıları bine ulaşan bu grubun Akköy ve Yoran köylerinde yoğun olarak buldukları da bildirilmişti²⁵⁹. Aynı şekilde, daha önce Söke'den Yunanistan'a firar eden 35 Rum, Domatça Köyü'ne tekrar geri dönmüş, asker elbisesi giymek suretiyle bölgede asayiş bozmak isterlerken askerî birimlerce yakalanmışlardı²⁶⁰.

Adalardan gelip Menteşe sahilllerinden dâhile girmek isteyen Rumlara da rastlanıyordu. Dâhiliye Nezareti de Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderdiği şifreli telgraflarda, bu hususa dikkat çekerek, daha önce Yunanistan'a firar eden Rumların hiçbir şekilde sancağa kabul edilmemesini bildiriyordu²⁶¹.

Yunan vapurları, çoğunluğu Anadolu'nun eski Rumlarından olmak üzere, Yunan ordusundan terhis edilmiş Yunanlıları Batı Anadolu'ya taşımaktaydı. Bu konuyla ilgili olarak, İzmir Valisi Nureddin Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 8 Mart 1335 (1919)

²⁵⁵ Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 48

²⁵⁶ İbrahim Ethem Atnur, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskâm Meselesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ens., Erzurum 1991, s. 48

²⁵⁷ Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE), Kutu: 84, Gömlek: 104, Belge: 104-4 (bundan sonra ATASE, K. 84, G.104, B.104-4 şeklinde gösterilecektir)

²⁵⁸ ATASE, K. 2, G. 2, B. 2-1; ATASE, K. 2, G.2, B.2-1

²⁵⁹ ATASE, K. 184, G. 151, B. 151-1

²⁶⁰ ATASE, K. 432, G. 65, B. 65-1; ATASE, K. 11, G.48, B. 48-1

²⁶¹ BOA DH. ŞFR, 97/131, 13 Mart 1335 (1919); DH. ŞFR, 608/17, 1 Mayıs 1335 (1919); ATASE, K. 185, G. 66, B. 66-1

tarihli bir raporda; Yunan vapuruyla Söke sahillerine Rumların taşındığı belirtildikten sonra, gelen Rumların iadesi ve bu tür olayların tekrar vuku bulmaması için İtilaf devletleri temsilcileri nezdinde teşebbüste bulunulması isteniyordu²⁶². Söke Kazası'na gelen bu firari Rumların durumu ile ilgili olarak Aydın Valisi Nureddin Paşa tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 9 Nisan 1335 (1919) tarihli yazıda, İngilizler nezdinde yapılan teşebbüsler neticesinde Rumların memleketlerine iadesi için, İzmir İngiliz Temsilcisi Dikson tarafından bir rapor düzenlenip gönderildiği ve firarilerin Sisam Kumandanlığı'na teslim edileceği belirtilmişti²⁶³.

Adalardan sahillerimize gelen Rumlar, Yunanistan'ın işgal metodunun gerçekleşmesi için hizmet etmekteydi. Bölgedeki Rum nüfusu oranı ne kadar yüksek olursa, Yunanistan'ın adı geçen bölgelerde hak talebi o kadar geçerli olacaktı. Bu sebeple Yunan Hükümeti, Batı Anadolu sahillerine başka yerlerden Rum göçmen getirmeye devam ediyordu²⁶⁴. Meclis-i Vükela, 15 Nisan 1919'da bu durumu görüşmüş ve Yunanların asayişini bozup nüfus çoğunluğu oluşturmak gayesiyle Anadolu'ya Rumları gönderdiklerine dikkat çekerek, Harbiye Nezareti'nden gerekli önlemleri almasını istemişti²⁶⁵.

Bu yöndeki çabalar, Yunan işgalinin başlamasıyla birlikte farklı şekilde devam etmiş, bu sefer işgal bölgelerindeki Rum nüfusunu çok gösterme gayesine yönelik olarak devam etmişti. Nitekim Söke Kazası'nın sahile yakın olan Domatça, Akköy ve Kelebiç gibi Rum köylerinde yaşayanlar, Yunan işgal mıntikasına ve İzmir'e gitmeye başlamışlar; böylece işgal altındaki bölgelerde Rum nüfusunu çok göstermeyi ve Söke Kazası'ndaki Rumların hayatının tehlikede olduğu kanaatini uyandırarak, Yunan işgal sahasının genişlemesini amaçlamışlardı²⁶⁶.

Bilindiği gibi, İzmir'de Yunan mezalimi artınca Osmanlı Hükümeti, Başkan Wilson'a başvurarak, mezalimin araştırılması için bir komisyon kurulmasını istemişti. Buna paralel olarak da, 21 Temmuz 1919 tarihinde Paris Barış Konferansı Konseyi, Yunanların İzmir'deki zulümleriyle ilgili şikâyetleri incelemek üzere bir komisyon kurulmasını kararlaştırmıştı. Amerikalı Yüksek Komiser L. Bristol'un başkanlığında oluşturulan komisyon 23 Ağustos 1919'dan itibaren çalışmalarına başlamış²⁶⁷ ve Eylül ayının başlarında Aydın, Çine ve Nazilli

²⁶² ATASE, K. 11, G. 32, B. 32-4

²⁶³ ATASE, K. 122, G. 74, B. 74-1; 14 Mayıs 1335 (1919) tarihinde Dikson tarafından 17.Kolordu Kumandanlığına gönderilen telgrafta, resmi makamlardan müsaade alınmadan hiçbir Rum'un Batı Anadolu sahillerine çıkarılmaması konusunda Sisam, Sakız ve Midilli valiliklerine tembihte bulunulduğu bildirilmişti. Bkz: ATASE, K. 11, G. 43, B. 43-2

²⁶⁴ Köstüklü, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, s.42.

²⁶⁵ ATASE, K. 84, G. 104, B. 104-13

²⁶⁶ ATASE, K. 37, G. 148, B. 148-1; Bu amaçla Konya'daki Silleli Rumlar da Batı Anadolu'ya göç etmeye başlamıştı. Bkz: BOA DH. İ. UM. EK, 50/25, 31 Mart 1335 (1919)

²⁶⁷ Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 320

bölgelerinde de incelemelerde bulunmuştu²⁶⁸. Heyetin çalışmaları esnasında Yunanistan yine boş durmamış ve Batı Anadolu'da Rum nüfusu fazla gösterme yönünde girişimlerini devam ettirmişti. Nitekim Polis Müdüriyeti'nden, Harbiye Nezareti'ne gönderilen 11 Ağustos 1335 (1919) tarihli bir tahriratta, Amerika'dan gelen Tetkik Heyeti'ni aldatmak ve Anadolu'da Rum nüfusunu çok göstermek için Yunanistan'ın teşvikiyle, Adalardan birçok Rum'un Anadolu'ya gelme girişiminde olduğu ve dolayısıyla Adalardan gelen Rumların Anadolu içlerine hicret etmelerinin engellenmesi isteniyordu²⁶⁹.

Aynı şekilde Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayeti ile Mentеше Mutasarrıflığı'na gönderilen 17 Eylül 1919 tarihli bir tahriratta, Birinci Dünya Savaşı esnasında Batı Anadolu'dan Adalara hicret eden Rumların da tekrar dönmek istedikleri yönünde istihbarat alındığı, bu tür eşhasın kesinlikle sahillere yaklaştırılmaması gerektiği belirtilmişti²⁷⁰. Ancak alınan bütün tedbir ve yasaklara rağmen, 1920 yılı başına kadar Anadolu'ya gelen Rum göçmen sayısı 25.000'e ulaşmıştı²⁷¹. Celal Bayar'ın verdiği rakamlara göre sadece Aydın ve havalisinde, daha evvel burada ikamet edenlere ilaveten, yukarıda belirttiğimiz şekilde Yunanistan ve Adalardan gelenlerle birlikte Rum nüfusu 80 bine ulaşmıştı. Bunlar arasında sahte nüfus tezkereleriyle yerleştirilmiş papazlar, kurmaylar ve öğretmenler vardı²⁷².

IV. Milli Mücadele Dönemi'nde Aydın'daki Gayr-i Müslimlerin Tehciri

Yunan işgalinin başlamasıyla birlikte bölgedeki azınlıkların büyük bir kısmı başta casusluk olmak üzere, çete teşkil ederek asayişin bozulmasında ve Yunan ordusuna katılarak Türklere karşı savaşta aktif rol oynuyorlardı²⁷³. Yerli Rum ve Ermenilerden her türlü bilgi ve lojistik desteği alan Yunan kuvvetleri, sürekli ilerleme imkânı bulmuştu. Öyle ki, Yunan ordusu, Batı Anadolu'daki Rumlar sayesinde kendi ülkelerinde savaşır gibi onların kılavuzluğunda Anadolu içlerine kadar ilerlemişti²⁷⁴. Bu durumu nazarı dikkate alan Türk makamları, gayr-i Müslimler konusunda bazı köklü tedbirlere başvurmak zorunda kaldı. Bu tedbirlerden en sağlıklı olanı da, harp mıntıkasında bulunan Rum ve Ermenilerin cephe gerisindeki

²⁶⁸ BOA DH. İ. UM. EK, 56/30, 6 Eylül 1335 (1919)

²⁶⁹ ATASE, K. 84, G. 104, B. 104-4, 104-6 ve 104-8

²⁷⁰ BOA DH. KMS, 54/3-33, 17 Eylül 1335 (1919)

²⁷¹ Turan, *a.g.e.*, s.48

²⁷² Celal Bayar, *Ben De Yazdım*, C.V, Baha Matbaası, İstanbul 1967, s.1576

²⁷³ Söke'nin Rum köylerinde yaşayan Rum gençleri Aydın'a gelerek Yunan ordusuna katılıyorlardı. Yunanlar da bu gençleri silahlandırıyor ve bunlara her türlü askeri talimleri yaptırıyorlardı. Bkz: ATASE, K. 93, G. 90, B. 90-17

²⁷⁴ Aslan Buğdaycı, *Milli Mücadele'de Nazilli*, Nazilli 1996, s.34

bölgelere sevk edilmeleri idi. Böyle bir tedbiri gerek görenlerin başında 57. Tümen Komutanı Şefik Bey geliyordu. Ayrıca Batı Cephesi henüz kurulduğu vakit, Cephe Komutanı Ali Fuad Paşa da tehciri gerekli görmüş ve bu konuda ilgili yerlere emir vermişti.

Batı Cephesi Komutanı Ali Fuad Paşa, 1 Eylül 1919'da Ankara'da 24. Tümen Komutanı'na, TBMM Riyaseti'ne, Müdafaa-i Milliye Vekâleti'ne Dâhiliye Vekâleti'ne, Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâseti'ne ve ilgili yer mutasarrıflıklarına gönderdiği telgrafta, Ermeni ve Rumların tutum ve davranışlarından bahsederek, casusluk ve her çeşit ihanet gibi memleketin savunmasını zayıflatacak hareketlerden dolayı Rum ve Ermeni unsurlarına mensup 20-40 yaş arası olan erkeklerin cephe mıntıkası dışına çıkarılacağını ifade etmişti²⁷⁵.

M. Şefik Bey'in ifadesine göre, "*Yunanların tekrar taarruz etmeleri ihtimaline karşı, Aydın'da koruma altında bulunan Rumların iç tarafa nakledilmesine*"²⁷⁶ karar verilmişti. Zira bu Rum topluluğu Yunanlarla birlikte çalışmış ve Yunan savaş saflarında Türklere karşı mücadele vermişti. Bu tehciri zorunlu kılan bir diğer sebep de, Yunanların işgal ettikleri yeri boşaltıp geri çekildiklerinde, yerleşim yerlerini harabe haline getirmiş olmalarıydı. Daha önce bu yerlerde ikamet eden halk, zor duruma düşmekte ve doğru dürüst kalacak bir yer bulamadıklarından perişan olmaktaydılar. İşte bu sebeplerden dolayı halkın hem ikamet, hem de yemek ihtiyacının giderilmesi amacıyla cephe gerisindeki yerlere sevkleri daha uygun idi²⁷⁷. Böylece Aydın'da "*hükümet dairelerinde ve avlusunda üstlerinden başlarından başka giyecek bir şeyleri olmayan ve evleri yanan Rumların*" iç bölgelere sevkine kararlaştırıldı. Rumlar, Aydın'ın ilk Yunan işgalinden kurtarılmasından hemen sonra 1 Temmuz (1919)'dan itibaren Nazilli, Denizli, Isparta ve Burdur'dan istedikleri yerlere trenle nakledilmeye başlanmış ve istekli olanlara öncelik verilmişti. Olası Yunan işgalinden korkan Müslüman halk da bölgeden gitmek istiyordu fakat Rumların gönderilmesi öncelikle istenmekteydi. Bu istikamette, bin kadar Rum demiryoluyla iç bölgelere nakledilebilmişti²⁷⁸. Üç gün içinde Aydın oldukça boşalmış, İslam ahalisinin %80'i şehri terk ederken, Hıristiyanların da ¼'ü iç bölgelere nakledilmişti²⁷⁹. Böylece ilk tehcir hareketi başlamış oluyordu. Bununla birlikte Yunanlar Ay-

²⁷⁵ Köstüklü, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, s.175-178

²⁷⁶ M. Şefik Aker, *57.Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)*, ATASE, Ankara 2006, s.205

²⁷⁷ Köstüklü, "Milli Mücadele'de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S. 15, s.680

²⁷⁸ Aker, *age.*, s.206, Bayar, *age.*, C.VI, s.2437

²⁷⁹ Asaf Gökbel'e göre, İzmir'in işgali sırasında Aydın'da 30 bin Türk ahaliye karşın 5 bin civarında Rum nüfus bulunuyordu. Asaf Gökbel, *Aydın Milli Mücadelesi*, Aydın 1964, s.249

dın'dan çekilirken yerli Rumların bir kısmı da, Türk askerlerinden korkarak Yunanların peşi sıra İzmir'e doğru yollara dökülmüşlerdi²⁸⁰.

Rumların tehcirinde, her ne kadar görünüşte bu sebepler ileri sürülmüş ise de, gerçekte bunun arkasında birçok sebep bulunuyordu. Zira Aydın'ın Yunanlar tarafından ilk işgalinde (30 Haziran) Aydın Rum topluluğu Yunanlar hesabına çalışmıştı. İkinci bir işgalde, Aydın'da Rum-Yunan işbirliğini önlemek zarureti ortaya çıkmıştı.

İlerleyen zamanlarda tehcir Nazilli'de de uygulanmaya başlandı. 57. Tümen Kumandanı M. Şefik Aker, Nazilli'deki Rumların da trenlerle Denizli'ye nakledilmesi emrini vermişti. Bu emir üzerine Demirci Mehmet Efe, Nazilli'de Rum muhtar heyetini çağırarak onlara; *“ihtiyar, çocuk ve malullerin trenle, diğerlerinin yaya olarak Denizli'ye hemen hareket etmeleri gerektiğini, yanlarına muhafız vereceğini, harekete geçeceklerin hayatını ve malını koruyacağını, gizlenip kalacak olanların hayatından mesul olmayacağını”* bildirmişti. Böylece Nazilli'den de Denizli taraflarına Rumlar tehcir edilirken Türk halkının büyük bir kısmı da Menderes Nehri'nin güneyindeki köylere ve kazalara doğru harekete geçmişti²⁸¹.

Tehcir sırasında azınlıklara karşı bir harekette bulunulmaması için gerekli önlemler alınıyordu. Ancak, Rumların Yunanlara yardım ettiği bilindiğinden, iç bölgelerdeki Türk ahali, Rumlara pek de iyi gözle bakmıyordu. Bundan dolayı Rumlardan bazılarının İzmir'e gitmek istedikleri görülüyordu. Aydın'ın Yunan işgalinden kurtarılmasından sonra birçok Rum Nazilli'ye sevk edilmişti. Bu Rumlardan bazıları, belirttiğimiz hususa dayalı olarak, İzmir'e gitmek için mahalli idareden izin istemiş, Nazilli Kaymakamı da bunlara Afyonkarahisar yoluyla İzmir'e gitmeleri için izin vermişti. Bu şekilde yola çıkan Rumlar, Dinar civarına geldiğinde *“milliyetperverler”* tarafından tutuklanmış, ilerleyen zamanlarda 22 kişiden oluşan bu Aydınlı Rumlardan haber alınamayınca da bunların akıbeti hakkında Dâhiliye Nezareti, Karahisar-ı Sahip sancağından bilgi talep etmişti. Karahisar-ı Sahip Sancağı'ndan Dâhiliye Nezâretine gönderilen 26 Kasım 1919 tarihli cevabi yazıda; daha önce Nazilli'ye sevk edilip oradan İzmir'e gitmek üzere Dinar'a gelen ve 22 kişiden oluşan Rum ailelerin İzmir'e gitmelerinin sakıncalı görülmesi sebebiyle, Eylül ayı ortasında Denizli'ye iade edildikleri ve bunların zikredilen tarihten beri Dinar'da olmayıp, Denizli'ye varmış olmaları gerektiği bildirilmişti²⁸².

²⁸⁰ Gökbel, *a.g.e.*, s.171; Nazilli'ye gönderilen Aydın Rumlarının bir kısmı Nazilli Rum Kilisesi'ne yerleştirilmişti. Yunan mezalimini araştırmak için Aydın civarına gelen Tahkik Heyeti, 1 Eylül 1919 tarihinde Nazilli'ye de gelerek bu kilisedeki Rumların durumlarını incelemişti. Bkz: Turan, *a.g.e.*, s.324

²⁸¹ Aker, *a.g.e.*, s.445-446

²⁸² BOA DH. KMS, 50/3-12, Lef. 1-3, 26 Teşrinisani 1335 (26 Kasım 1919)

Bu tehcir esnasında keyfî uygulamaları önlemek için de bazı tedbirler alınmıştı. Tehcir işlerini gözetlemek amacıyla Denizli’de ‘*Çine Divan-ı Harbi Örfisi*’ adıyla bir divan teşekkül ettirilmişti. Bu divan-ı harbi örfî varlığını Mayıs 1920’lere kadar sürdürmüştü²⁸³.

Tehcir yalnızca Rum ve Ermenileri kapsamaktaydı. Çünkü Rum ve Ermenilerin düşman hesabına çalıştıkları sabit olmuştu. Museviler tehcir uygulamasının dışında tutulmuştu²⁸⁴. Buna rağmen Nazilli’de yaşayan Musevilerin de iç bölgelere doğru gitmek istedikleri görülmüştü. Nitekim Dâhiliye Vekili Behiç Bey’den Garp Cephesi Kumandanlığı’na gönderilen 1 Eylül 1336 (1920) tarihli şifre telgrafta; “*Nazilli’den Denizli’ye hicret eden 50 hane Musevi’nin İzmir ve Rodos Musevi cemaatlerinin müracaatları üzerine Antalya taraflarıyla Rodos’a nakli mümkün olup olmadığı, değilse nerelerde ve ne zaman yardım edilebileceği*” sorulmuştu. Zira bu hususla ilgili, Antalya’daki İtalyan temsilcisi mutasarrıflığa müracaatta bulunmuştu. Bu vesileyle Dâhiliye Vekili, Denizli ve Antalya Mutasarrıflıklarından, diğer Osmanlı tebaasına yapıldığı gibi Musevilere de gereken kolaylığın ve yardımın yapılmasını istemişti²⁸⁵. Görüldüğü gibi işgallerin başlamasıyla Yunanistan’a her türlü desteği veren gayrimüslimlerin, işgal alanlarında yaşamın zorlaşmasına bağlı olarak hem daha rahat yaşayabilmeleri, hem de kontrol altında tutulması için cephe gerisine sevk edildiği görülmekteydi. Alınan tedbirler sayesinde de bu insanların mağdur olmamaları sağlanmıştı.

V. Lozan ve Türk-Rum Nüfus Mübadelesi

Yunanistan’ın işgalci ordularına karşı yürütülen Türk Milli Mücadelesi, 1922 Eylül’ünde Batı Anadolu’nun Yunan işgalcilerinden temizlenmesiyle başarıya ulaşmıştı. 11 Eylül 1922’de imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması ile Trakya’dan Yunanların çekilmesiyle Misak-i Milli sınırlarımız içinde Yunan askeri kalmamıştı.²⁸⁶ Böylece, Yunanistan’ın ‘*Anadolu macerası*’ büyük felakete neticelenmiş ve Yunan ‘*Megali idea*’sı büyük bir darbe almıştı²⁸⁷. Bu ideal peşinde koşan Anadolu Rumları da Yunanların çekilişine paralel olarak, kitleler halinde buldukları toprakları terk etmek zorunda kalmışlardı²⁸⁸.

²⁸³ Köstüklü, “Millî Mücadele’de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları”, s. 681

²⁸⁴ A.g.m., s. 687

²⁸⁵ ATASE, K. 660, G. 129, B. 129-1

²⁸⁶ Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yay., Ankara 1993, s.35

²⁸⁷ Gürel, a.g.e., s.35

²⁸⁸ Alexander Anastasius Pallis, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, (Çev. Orhan Azizoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997, s. 48

20 Kasım 1922 tarihinde Lozan Konferansı'nın açılmasıyla birlikte de barış süreci işlemeye başlamıştı. Lozan Konferansı'nda çözüme kavuşturulmak istenen meseleler, üç dört senelik değil asırlık hesapları kapsıyordu. Bunun için konferans, İtilaf Devletleri'nin planladıklarının aksine kısa sürmemiş, uzun tartışmalara sebep olmuştu²⁸⁹.

Konferans'ta görüşülen ve çözüme kavuşturulan konulardan biri de “*nüfus mübadelesi*” meselesiydi. Hatırlanacağı üzere, Yunanistan'la Doğu Trakya ve Aydın Vilayeti'ndeki Rumlarla Makedonya'daki Türklerin mübadelesi gündeme gelmiş ancak, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine bu yöndeki girişim sonuçsuz kalmıştı. Ancak, Balkan Savaşlarından itibaren Rumların Yunan ‘*Megali İdea*’sı etrafında vatandaşı oldukları devlet aleyhinde her türlü faaliyet içerisinde yer alması ve özellikle Milli Mücadele yıllarında yaşanan ibret verici olaylara bağlı olarak toplumlar arasında oluşan zıtlık, bozulan güven ortamı ve Türk Devleti'nin Misak-ı Milli sınırları içerisinde homojen bir nüfus yapısına sahip olma isteği, mübadeleyi zaruri hale getiren sebepler arasında yer alıyordu. Zaten Lozan Konferansı'na gönderilen Türk Heyeti'ne Bakanlar Kurulu tarafından verilen 14 maddelik talimatnamenin 9. maddesinde azınlıklar konusundaki esas, mübadele olarak belirlenmişti²⁹⁰.

Netice itibariyle, Lozan görüşmelerinin ilk döneminde Türkiye ile Yunanistan; askeri esirler ile sivil tutukluların değişimi, sınırların çizilmesi ve Ege Adaları'nın durumu ve Türkiye'deki Rumlarla Yunanistan'daki Türklerin mübadelesi konularında anlaşmaya varmışlardı. Böylece 30 Ocak 1923'te imzalanan “*Türk ve Rum Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol*” ile “*Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyrukları ile Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesi*” kararlaştırılmıştı. Mübadeleye sadece İstanbul'da oturan Rumlar ile Batı Trakya'daki Müslümanlar tâbi olmayacaktı²⁹¹. Böylece, mübadele fikri 1914'te ortaya çıkmasına karşın 1923 Nüfus Mübadelesi Antlaşması'yla gerçek anlamda hayata geçirilebilmişti.

Mübadele konusunda hem Türkiye, hem de Yunanistan genelde hemfikirdi. Ancak, kimlerin ve hangi şartlarda mübadeleye tabi tutulacakları konusunda bir takım anlaşmazlıklar ortaya çıktı. Türkiye mübadelenin mecburi olmasını isterken, Yunanistan isteğe bağlı olması için ısrar etmişti²⁹². Yunanistan'ın bu ısrarının sebebi, savaş esnasında ülkeye gelenlere Lo-

²⁸⁹ Ramazan Tosun, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002, s.91

²⁹⁰ Mahmut H. Şakiroğlu, “Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s.228; T. Bıyıklıoğlu, *a.g.e.*, C.II, s.45

²⁹¹ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, TTK, Ankara 2000 s.177-183

²⁹² Ramazan Tosun, “Lozan ve Azınlıklar”, *Ata Dergisi*, S.10, Konya 2002, s.97

zan'dan sonra mübadilen gelen Rumlar da eklenince ülkenin demografik yapısında meydana getireceği olumsuz etkiydi²⁹³.

Sözleşme gereği her iki ülkenin sözleşmeyi onaylamasından sonra kurulan Karma Komisyon, Ekim 1923'te çalışmalarına başlayacak ve bunu takip eden bir yıl içerisinde önemli bir engelle karşılaşmadan bir kısım Türk ve Rum'un mübadelesini gerçekleştirecektir. Ancak, sözleşmenin 2.maddesinde geçen 'etablis' kelimesinin taraflarca farklı şekillerde yorumlanması nüfus mübadelesinin kesin çözümünü 1930 yılına kadar geciktirmiştir. Bu süre zarfında 384.000 kişi Türkiye'ye, 1920'den itibaren başlayan göç dalgalarıyla birlikte 1.250.000 kişi de Yunanistan'a göç etmiştir²⁹⁴.

Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalandığı esnada Aydın Vilayeti'yle ilgili oluşturulan bir istatistikte Aydın Sancağı'nın Rum nüfusu 32.740 olarak gösteriliyordu²⁹⁵. Bu Rumların bir kısmı Yunanların çekilişiyle birlikte İzmir'e gitmiş ve bir kısmı da Milli Mücadele döneminde iç bölgelere tehcir edilmişti. İşgalin tamamen sona erdirilmesinden sonra ise, Aydın ve çevresinde yaşayan Rumların büyük bir kısmı, Yunanistan'a gitmişti. Bununla birlikte mübadelenin tamamlandığı 1930 yılına kadar bölgede yaşayan Rumlara da rastlanmıştır²⁹⁶. Dolayısıyla 1930 yılına kadar Aydın ili sınırları içerisinde, çok az da olsa Rum nüfusunun mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

1915 yılına ait bir nüfus istatistiğinde, Menteşe Sancağı'nda 14.749 Rum nüfusu mevcuttu. Bu rakam, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yılları esnasında yaşanan tehcir ve göçlerle değişmişti²⁹⁷. Ama her halükarda, bu Rumlar da aynı şekilde, Yunan işgalinin sona ermesiyle birlikte Yunanistan'a ve Adalara doğru göç etmek zorunda kalmışlardı. 1920 yılında Muğla Kazası'nda 1.000-1.200 arasında Rum nüfusu mevcuttu. Bunlar 1923 yılının Eylül ve Ekim aylarında Muğla'dan Gökova İskelesi'ne, oradan da teknelerle Yunanistan'a gitmişlerdi. Yunanistan'a giden bu Rumların bir kısmı Atina'ya, diğerleri de Sisam, Sömbeki gibi Ege Adaları'na yerleştirilmişlerdi²⁹⁸. Ayrıca, Yunan Megali İdeasını destekleyen ve işgal yıllarında bütün mesailerini bu amaç uğruna harcayan başta Bodrum ve Fethiye olmak üzere

²⁹³ Gürel, *a.g.e.*, s.39

²⁹⁴ Seçil Akgün, "Birkaç Amerikan Kaynağında Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.257

²⁹⁵ Necmi Ülker, "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayeti'nin Nüfusuna Dair Bir Belge", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.V, İzmir 1990, s.36

²⁹⁶ Örneğin, Söke'de mukim Kostanti'ye ait dava kaydı için bkz: Söke ŞS 241, 22/(yok), 8 Mayıs 1926; Söke'nin Konak Mahallesi'nden Vasil oğlu Kosti'nin dava kaydı için bkz: Söke ŞS 213, 360/170, 17 Ekim 1927; Söke'de mukim Sandıklı'nın Ilıca Mahallesi'nden Manol oğlu Maranko'ya ait dava kaydı için bkz: Söke ŞS 213, 184/350, 3 Kasım 1927

²⁹⁷ Soyluer, *a.g.m.*, s.132

²⁹⁸ Bayram Akça, *Siyasal-Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s.41

Milas, Marmaris ve Köyceğiz Rumları da, 1923 yılından itibaren, asırlarca huzur içerisinde yaşadıkları toprakları terk ederek Yunanistan'a göç etmişlerdir²⁹⁹.

Bunlara ilaveten, nüfus mübadelesinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı süreçte sözleşme gereği mübadeleye tabi olup da Yunanistan'a gönderilmesi gerekenlerden bir kısmı çeşitli gerekçelere bağlı olarak Bakanlar Kurulu tarafından mübadeleden istisna edilmişlerdi. Özellikle savaş yıllarında insanî yardımını gördüğü Rum asıllı vatandaşları bu kapsamda değerlendiren Türk Hükümeti, ahali değişiminde önyargılı ırkçı bir yaklaşım içerisine girmemiş, bu insanlara sahip çıkmıştır³⁰⁰. Mübadeleden istisna edilenleri özel ve askerî nedenlere bağlı olarak iki kısımda değerlendirebiliriz. Özel nedenlerle istisna edilenler, mübadeleye tabi olmayan gayr-i Müslim erkeklerle evlenen Rum asıllı kadınlardan oluşmaktaydı. Daha sonra yapılan düzenlemelerle, mübadele sözleşmesinden evvel ihtida ederek Müslüman bir erkekle evlenen Ortodoks Rum asıllı kadınların da mübadeleden muaf tutulması kararlaştırılmıştı³⁰¹.

Mübadeleden askerî nedenlere bağlı olarak muaf tutulanlara gelince, bunlar da Milli Mücadele yıllarında insanî ve askerî yardımda bulunan Rumlardan oluşuyordu. Bu kişiler, Türklere yaptıkları hizmetlerden dolayı Yunanistan'a gönderilmemiş ve Türkiye'de bırakılmışlardı. Örneğin 1921 yılında Söke'de Yunanlar tarafından Türklere yapılan mezalim ve feci uygulamalara engel olarak Türkleri korumaya çalışan; Boran Nahiyesi'nde yerli Rumlar tarafından çıkarılan isyanı, jandarmaya yapılacak saldırıları ve kuşatma altına giren Türk birliklerini imha girişimini haber vermek suretiyle etkisiz hale getiren; ayrıca Denizli'de Üçüncü Süvari Fırkası Kumandanı İbrahim Bey'in nezdinde hükümet lehine casusluk yapan Türkiye vatandaşı Rum asıllı Kostantin Portil oğlu Dimitri, Dâhiliye Vekâleti ve Emniyet Genel Müdürlüğü'nün teklifleri ve 17.12.1924 tarihinde Hükümetin onayıyla, mübadeleden istisna tutulmuştu³⁰².

Yine Söke'de Yunan işgali zamanında, göç etme imkânı bulamayıp burada kalan Müslüman halkı yabancı bir şirkete ait fabrikada toplayarak katliamdan kurtaran Sökeli Doktor Perikli de, hükümetin aldığı karar gereğince mübadeleden istisna tutulmuş ve bundan sonra İstanbul'da ikamet etmesine müsaade edilmişti³⁰³. Bunlardan başka Bodrumlu hukukçulardan

---

²⁹⁹ Türkeş, *a.g.e.*, s.37-50

³⁰⁰ Hikmet Öksüz, "Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVI, S.48, Kasım 2000, s. 759

³⁰¹ BCA, 030.18.01.01.010.36.9, 27 Eylül 1924

³⁰² Öksüz, *a.g.m.*, s.760

³⁰³ BCA, 272.0.0.11.17.80.24, 01 Haziran 1924

İstimat Zihni Efendi de, Bakanlar Kurulu kararıyla mübadeleden istisna tutulanlar arasında yer almıştır³⁰⁴.

Bu istisna halleri dışında, o anda sıhhatleri göç etmeye müsait olmayanlarla ilgili de bazı tedbirler alınmıştı. Buna göre kimsesiz, hasta ve özürlü olan Rumların mübadelesi geçici bir süre tecil edilmişti³⁰⁵.

Sonuç olarak, bu değişimin uygulanmasıyla Türkiye son iki yüz yıldır Batı'nın iç işlerimize müdahalesine gerekçe oluşturan azınlıklardan büyük çapta kurtulmuştur³⁰⁶. Bu dönemde homojen yapıya sahip bir '*milli devlet*' oluşturmaya esas alan Türkiye'nin, ilerleyen zamanlarda Balkanlarda yaşanan etnik zıtlaşma, çatışma ve ayrışma göz önünde bulundurulduğunda³⁰⁷, mübadele girişimiyle bu konuda ne kadar isabetli bir karar aldığı ortaya çıkmaktadır.

---

³⁰⁴ Öksüz, *a.g.m.*, s. 760; Mübadeleden istisna edilenler içinde, Milli Mücadele'de Türkiye'yi destekleyen, Rumları patrikhanenin zararlı yönlendirmesine karşı uyarıcı ve Türk Ortodoks Patrikhanesi'ni kurmak suretiyle Anadolu Rumlarının Yunan emellerine hizmet etmesini engellemeye çalışan Papa Eftim de bulunuyordu. Papa Eftim'in ve Kayseri Rumlarının bu yöndeki faaliyetleri için bkz: Ramazan Tosun, "Kayseri'deki Rumların Mübadelesi", *Yeni Türkiye*, S.44, 2002, s.451-453

³⁰⁵ Tosun, "Lozan ve Azınlıklar", s.114

³⁰⁶ Tosun, "Lozan ve Azınlıklar", s.117

³⁰⁷ Öksüz, *a.g.m.*, s.761

İKİNCİ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERDE AİLE KURUMU VE GÜNLÜK YAŞAM

A. Aile Kurumu

Toplumların ekonomi, siyaset, eğitim, din gibi kurumlarının yanında en temel öğelerinden biri de ailedir. Aile, kan ve süt bağıyla evlilik bağının bir başkasıyla bağlandığı fertlerden meydana gelmektedir. Ailenin doğuşu ve biçimlenişinde kan bağının ayrı bir önemi vardır. Her toplumun kendi gelenekleri, görenekleri, örfleri, âdetleri, ekonomileri, dinî inanç ve değerleri ailenin oluşumu ve biçimlenişini üzerinde etkili olmuştur³⁰⁸. Osmanlı aile yaşamında da, bu etkenlere bağlı olarak farklı şekillenmelerin meydana geldiği söylenebilir. ‘*Osmanlı ailesi*’ denilince, Tuna kıyısında yaşayan Bulgar ailesinden Lübnan’ın Marunî ve Melkit Hıristiyanlarına, Hicaz’ın Araplarından Anadolu’nun Sünnî şehirli ve Alevi köylü Türklerine, Ege Rumlarından dört bucaktaki Yahudi ailelerine kadar çok geniş bir yelpaze anlaşılmalıdır³⁰⁹.

Ailenin şekillenmesinde yerel imkân ve şartlar, o bölgenin sosyal durumu ve aile yapısı etkili olmuştur³¹⁰. Genelde Osmanlı ve özelde Batı Anadolu’nun iç kesimlerinde (sahil bölgeleri istisna edilebilir) gelenek yapılı geniş aileler haneyi teşkil etmekteydi. Geleneksel çekirdek aile şehir ve köylerde, hayatın sürdürülebilmesi için uygun bir aile tipi değildi. Ailenin üretimi, kırsal alandaki iş bölümü, ailenin güvenliğinin sağlanması gibi nedenlerden dolayı üç kuşağın bir arada barınması gerekmektedir³¹¹. Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerde aile kurumu nasıldı? Yukarıdaki genel yaklaşımlardan sonra bu sorunun cevabını aramaya çalışacağız. Tereke kayıtları³¹², bize Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslim aileler ile ilgili yeterince bilgi vermektedir.

---

³⁰⁸ Hayri Erten, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001, s.31

³⁰⁹ İlber Ortaylı, *Osmanlı Ailesi*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2006, s.1

³¹⁰ Nermin Erdentuğ, *Sosyal Adet ve Gelenekler*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1997, s.24

³¹¹ Ortaylı, *a.g.e.*, s.4

³¹² Tereke kayıtlarının aile kurumunun aydınlatılmasındaki yeri ve önemi için bkz: Nuri Köstüklü, “Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi”, *Uşak Ün. Sosyal Bil. Dergisi*, Uşak 2008, C.1, S.1, s.17-26

I. Evlenme

1. Nişan

Evliliğin ön aşaması olan nişan, erkek ve kız taraflarının birbirine karşılıklı olarak evlilik vaadinde bulunmalarıdır. Hemen hemen bütün toplumlarda yaygın olan nişan geleneği İslâm hukukuna göre, evlilik öncesinde yapılması gereken bir uygulama değildir³¹³.

Kız isteme merasiminden düğünün yapılacağı zamana kadar geçen süreye ‘nişanlılık dönemi’ denilmekteydi. Böylece evlenecek olan eşler, bu dönemde birbirlerini tanıma fırsatı bulmaktaydı³¹⁴. Nişan genelde iki taraf akrabalarının katılımıyla icra edilen bir tören vesilesiyle ilan edilirdi. 1573 yılında İzmir’i ziyaret eden Alman gezgin M.S. Schulz burada şahit olduğu bir Yahudi nişan töreniyle ilgili şunları söylemektedir:

“Gelinin ve damadın arkadaşları, haham gelene kadar damadın evinde toplanmışlardı. Eve gelen herkes gülsuyu ile karşılanıyor ve güler yüzle selamlanıyordu. Damat ve babası iki şahitle birlikte, gelinin de oturmakta olduğu hahamın karşısına götürüldüler; haham, damada, gelini kadınlığa kabul edip etmediğini sordu ve kötü davranmayacağına dair söz istedi; damat ve babası aynı anda evet dediler. Ondan sonra haham, iki gencin ellerini üst üste koyarak onları takdis etti. Haham, daha sonra gelinin yanına gitti ve aynı şeyleri ona da sordu”. Bu şekilde yapılan törenle nişanlanan gençler bir yıl sonra da evlenmekteydiler³¹⁵.

Osmanlı’da nişanlanma ile ilk ilgili düzenleme 25 Ekim 1917 tarihli ‘Hukuk-ı Aile Kararnamesi’yle mümkün olmuştur. Kararnamede, nişanlanmakla veya nikâh vaadi ile nikâhın geçerli olmayacağı belirtilmişti³¹⁶. Böylece nişanın bir akit değil, sadece bir vaat olduğu ortaya çıkmaktadır³¹⁷.

Nişan sırasında erkek tarafından kızın ailesine çeyiz (cihaz) adı altında bir miktar eşya veya para verilmesi âdettendi. Bu uygulama Osmanlı toplumundaki gayr-i Müslimler arasında görüldüğü gibi Batı Anadolu’da yaşayan gayr-i Müslimlerde de görülmekteydi. Nitekim Men-teşe Sancağı’nın Fethiye (Megri) Kasabası’nda Hacı Yani, evlenmeden önce eşi Marya’ya çeyiz olarak kasabanın Sarrafoğlu Caddesi’nde iki katlı hane (depo olarak bilinen) ve bir arsa vermişti³¹⁸.

³¹³ Halil Cin, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Hukuku Fakültesi Yay., Konya 1998, s.49; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, C.II, İstanbul (ty), s.12

³¹⁴ Erdentuğ, a.g.e., s.75

³¹⁵ İlhan Pınar, *Gezginlerin Gözüyle İzmir (XVIII. Yüzyıl)*, Akademi Kitabevi, İzmir 1996, s.69

³¹⁶ *Düstur*, Tertip II, C. IX, s.762 (Madde 1)

³¹⁷ Yalnız Musevilerde nişan, resmi evlenme sözleşmesi olarak kabul edildiği için nikâh ve düğünden daha önemli kabul edilmekteydi. Bunun için bkz: F. William Kennel, “Eski Musevi Ailesi” (Çev. H.Ş.Yadsıman), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1995, S.9, s.478

³¹⁸ Megri ŞS 163, 96/119, 24 Cemaziyelahir 1324 (15 Ağustos 1906)

Nişan yapıldıktan sonra taraflardan biri veya her iki taraf anlaşarak nişanı bozduklarında bu durumu mahkemeye tescil ettirmişlerdir. Ayrıca, nişan sırasında verilen eşyanın iade edilmesi hususunda bir problem yaşanmamış olsa dahi, anlaşarak nişanı sona erdirdiklerini belirtip mahkemeden hüccet alma ihtiyacını duymuşlardır. Bundaki maksat, nişan bozulduktan sonra ortaya çıkabilecek muhtemel hukuki ihtilafları önlemek ve toplumsal baskıdan kurtulmak istemeleridir³¹⁹. Bununla beraber nişan yapıldığında drahoma (İslâm'daki mehire benzer) olarak verilen şeylerin, nişanın bozulması halinde iade edilmesi zorunluydu. Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde bu durum, “*eğer bunlar mevcut ise aynen, bozulmuş ise bedeli ödenir*” şeklinde düzenlenmişti. Hediye olarak verilen şeylerde ise, hibe hükmü kabul edilmiştir³²⁰.

Siciller esas alınarak yapılan çalışmalar göstermektedir ki, Müslümanlar arasında olduğu gibi gayr-i Müslimler arasında da nişan bozma olayı pek yaygın değildi³²¹. Hatta Aydın Sancağı'na ait tereke kayıtlarında bu konuda herhangi bir belgeye rastlamadık. Mentеше Sancağı'nda ise sadece bir tane nişan bozma olayına rastlanmıştır³²².

2. Nikâh

Nikâh, tarafların ve şahitlerin iştirakiyle akdedilen medeni bir akittir. Bu akit, kadın erkek ilişkisini hukuk açısından meşrulaştırırken, toplum tarafından da onaylanmasını sağlamaktadır. Böylece bir erkek ile kadın ortak hayat sürme, birbirlerinden yararlanma, çocuk sahibi olma ve çocuklarını yetiştirme amacıyla birlikteliğe adım atmış oluyorlardı³²³.

Yahudilikte evlilik, mutlaka olması gereken bir birliktelik olarak değerlendirilirdi. Herhangi bir geçerli neden bulunmuyorsa evliliğin yapılması zorunluluk olarak görülüyordu. Bundan dolayı Musevilikte evlenmeyen insanlara boş adam anlamında ‘*ravak*’ denilmekteydi³²⁴. Yahudiliğe göre aile sosyal ve dini bir topluluk olduğu için aile bağlarının sağlamlığı çok önemlidir. Ayrıca evlilik neslin devamını da temin ettiği için bekâr kalmak, büyük günahlardan sayılmıştır³²⁵.

Hıristiyanlığa göre evlilik, İsa ve kilisenin birliğinin sembolü olarak değerlendirilmekteydi. Bundan dolayı Hıristiyanlıkta aile, sosyal ve medeni bir kurum olarak değil de, tama-

---

³¹⁹ Erten, *a.g.e.*, s.37

³²⁰ Düstur, Tertip II, C. IX, s.762 (Madde 2 ve 3)

³²¹ Ali İhsan Karataş, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı*, Gökkuşbu Yay., İstanbul 2009, s.41

³²² Megri ŞS 163, 12/73, 27 Şevval 1323 (25 Aralık 1905)

³²³ Erten, *a.g.e.*, s.45

³²⁴ Asife Ünal, *Yahudilik'te, Hıristiyanlık'ta ve İslâm'da Evlilik*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1998, s.19

³²⁵ M. Akif Aydın, “Aile”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.II, s.196

men bir dini kurum olarak kabul edilmektedir³²⁶. Hıristiyanlıkta bekârlık, Musevilikte olduğu gibi zemmedilmemiş, yani kötülenmemiş, kimi zaman tavsiye dahi edilmiştir³²⁷.

Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-i Müslimler, diğer birçok konuda olduğu gibi aile hukukuyla ilgili meselelerde de kendi özel hukuklarına tabiydiler. Bu sebeple gayr-i Müslimlerle ilgili evlenme, boşanma, nafaka, miras vb. konularda yetki gayr-i Müslimlerin dinî otoritelerine verilmişti³²⁸. Gayr-i Müslimlerin nikâh işlemleri hahamlar, patrikler veya bunların tayin edeceği vekilleri tarafından yürütülmekteydi. Din adamları, bu konuda dışarıdan herhangi bir müdahale olmaksızın dinlerinin gerektirdiği kuralları dikkate alarak hareket ederlerdi³²⁹. Nikâh akdiyle ilgili Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde Müslümanlar için belirtilen düzenlemede, nikâhın iki şahit huzurunda yapılacağı, nikâha iki tarafın veya vekillerinin katılacağı, lafızların açık/anlaşılır bir biçimde olacağı, iki taraftan birinin ikamet-gâhında hâkim veya naip huzurunda tanzim edileceği, nikâhlı bir kadınla evlenilemeyeceği gibi hususlara yer verilmekteydi³³⁰. Nikâh akdine ait faslın sonunda bu düzenlemelerin Museviler için de geçerli olduğu belirtilmişti (Madde 39). Aynı konuda Hıristiyanlar için, nikâhın dini ayinler dairesinde ruhani memurlar tarafından icra olunacağı, ruhani memur tarafından kimlik bilgilerinin (hüviyet evrakı) kontrol edileceği veya kilise kapılarına ilanlar astırarak keyfiyetin ilan edileceği yönünde düzenleme yapılmıştır³³¹. Ayrıca nikâh akdini ruhani reisler yerine getirmediği takdirde, tarafların mahalli mahkemeye başvurmaları halinde nikâh işlemleri mahalli mahkemelerce yerine getirilebilecekti (Madde 44).

İslâm'daki mehir uygulamasının gayr-i Müslimlerde farklı bir şekilde tezahür ettiğini görmekteyiz. Buna göre, Yahudilikte evlenecek olan kadının ailesi tarafından kocaya verilen, Hıristiyanlarda ise ailenin kız evlada ayırdığı mal, gayrimenkul, şirket vb. gibi kızın hayatını

---

³²⁶ Aydın, "Aile", s.197

³²⁷ Suat Yıldırım, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Diyanet İşleri Baş. Yay., Ankara 1998, s.150

³²⁸ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.14

³²⁹ Karataş, *a.g.e.*, s.43; Osmanlı Devleti'nde yaşayan gayr-i Müslimler, aile hukukuyla ilgili işlerini kendi cemaat mahkemelerinde, mensup oldukları dinin kurallarına göre çözmeye hakkına sahiptirler. Bununla birlikte eğer arzu ederlerse bu konuda mahalli mahkemelere müracaat edebiliyorlardı. Aynı tür davalarda tarafların Müslüman veya gayr-i Müslim oluşlarına göre farklı mahkemelere gidilmesi farklı hükümlerin uygulanması yargı ikiliğine yol açmaktaydı. Özellikle Tanzimat'tan sonra söz konusu ikiliğin ortadan kaldırılmasına yönelik çalışmalar yapılmışsa da bu konuda en önemli adım 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi'yle gerçekleşmişti. Bu kararnameyle cemaat mahkemelerinin yetkileri ellerinden alınarak şeri mahkemelere verilmiştir. Böylece hukuk birliği sağlanmıştır. Bir buçuk yıl yürürlükte kalan kararname, gayr-i Müslimlerin Batılı devletler nezdinde yaptıkları teşebbüslerle 19 Mayıs 1919'da yürürlükten kaldırılmıştır. Bunda, cemaat mahkemelerinin yetkilerinin şer'i mahkemelere devredilmesinin gayr-i Müslimleri rahatsız etmesinin payı vardır. M. Akif Aydın, "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yay., Ankara 1992, C.II, s.447-455

³³⁰ *Düstur*, Tertip II, C. IX, s.766 (Madde 33-38);

³³¹ *Düstur*, Tertip II, C. IX, s.766 (Madde 40 ve 41)

devam ettirebilmesi için kendi ailesi tarafından verilen ‘*drahoma*’ vardı³³². *Drahoma* ile ilgili Menteşe Sancağı’ndan belgelere yansıyan birkaç örnek vermek istiyoruz: Rodoslu olup Fethiye’nin Yahudi Mahallesi’nde yaşayan ve Osmanlı’nın Musevi milletinden olan Semuel oğlu Murdhay, yine Rodoslu olup Fethiye’de sakin Semuel oğlu Hacı Hayim’in kızı Behore’yle evlenmek istemiş ve babasının rızasıyla nişanlanmışlar; bu nişandan dolayı Hacı Hayim, Semuel oğlu Murdhay’a, yani damada, on beş buçuk (15,5) Fransız lirası “*nişan*” vermiştir. Daha sonra Murdhay, Hacı Hayim’in kerimesi(kızı) Behore ile evlenmemiş ve başka birisiyle nikâhlanmıştır. Hacı Hayim de mahkemeye başvurarak, “*nişan*” olarak verdiği meblağın alınmasını talep etmiştir³³³. Burada geçen ‘*nişan*’ tabirinin ‘*drahoma*’ ile aynı anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. Yine Megri’nin Hıristiyan Mahallesi’nden ve Rum milletinden Yani kızı Despina’nın *drahoma* akçesi olarak 47.500 kuruş aldığını, tereke kaydından anlıyoruz³³⁴. Tereke kayıtlarında, vefat eden kadınların *drahoma* akçesi olarak alacakları varsa bu meblağ ve borçlunun ismi belirtilmekteydi. Fethiye Kasabası’ndan Hıralambos kızı Erini’ye ait terekede, babası Hıralambos’un *drahoma* akçesi olarak 15.190 kuruş borcu olduğu kaydı mevcuttur³³⁵.

Ruhani liderleri tarafından kıyılan gayr-i Müslim nikâhları öncelikle cemaat defterlerine kaydediliyordu. Bu nedenle gayr-i Müslimlerin aile hukuku hakkında en iyi bilgi kaynağını cemaat mahkemeleri tarafından tutulan bu defterler oluşturmaktadır³³⁶. 1881 yılında çıkarılan “*Sicill-i Nüfus Nizamnamesi*”yle birlikte Müslüman ahali arasında cereyan eden nikâh işleri şer’i mahkemeden, gayr-i Müslimler arasında yapılan nikâh işlemleri ise ruhani reisleri tarafından verilen izinname üzerine icra edilecekti. İmam veya ruhani reis izdivacın vukuundan itibaren sekiz gün içerisinde nüfus memuruna bir ilmühaber ile bu durumu bildirmek zorundaydı³³⁷. 27 Mayıs 1914 tarihli Sicill-i Nüfus Kanunu’na göre ise kıyılan nikâhın memura bildirilmesi görevi kocaya verilmişti³³⁸. Nikâh akdini nüfus memuruna bildirmeyenlere Ceza Kanunu’nun 483.maddesi gereğince para cezası veriliyordu. Bu hususla ilgili verebileceğimiz, sadece Söke Kazasından, onlarca örnek mevcuttur³³⁹.

³³² N.J., Pantazopoulos, *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, İnstitute for Balkan Studies, Thessaloniki 1967, s. 57

³³³ Megri ŞS 163, 12/73, 27 Şevval 1323 (25 Aralık 1905)

³³⁴ Megri ŞS 163, 23/78, 29 Zilkade 1323 (25 Ocak 1906); Ayrıca bkz: Megri ŞS 163, 73/205

³³⁵ Megri ŞS 161, 93/43, 7 Ramazan 1319 (18 Aralık 1901)

³³⁶ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s.71

³³⁷ *Düstur*, Tertip I, Zeyl I-II, s.19 (Madde 23)

³³⁸ M. Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985, s.139

³³⁹ Örneğin Rum Mahallesi’nden Mihal oğlu Dimitri’ye (Söke ŞS 256, 282/55, H.1333/1915); Akköylü Esteryo oğlu Pavli ve Mihal oğlu Dimitri ile Domatça Köyü’nden Kostanti oğlu Yorgi’ye evliliklerini nüfus memuruna bildirmedikleri için mahkeme tarafından para cezası verilmişti. Söke ŞS 282, 209-210/264, H.1338 (1919)

XX. Yüzyılın başlarında, Aydın ve Menteşe Sancaklarına ait mahkeme kayıtlarında gayr-i Müslimlere ait evlenme akdi ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte tereke kayıtları ve miras taksimini konu edinen diğer dava kayıtlarında gayr-i Müslimlerin evlilikleri hakkında bazı ipuçları elde edebiliyoruz. Belgelere göre, Aydın Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslimlerin genellikle kendi aralarında (Rumların kendi aralarında, Musevilerin kendi aralarında) evlilik yaptıkları görülmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla yapılan elli bir evlilikten sadece birinde Rum-Ermeni evliliğine rastlanmıştır. Söke'nin Domatça Karyesi'nden ve Rum milletinden Metelyadi oğlu Tabip Yorgi, Ermeni milletinden Mıgırdıç Kirkoryani kızı Dalyan ile evlenmişti³⁴⁰. İncelediğimiz dönemle ilgili, Menteşe Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslimlere ait otuz sekiz evlilikten dördü Musevilere, otuz dördü ise Rumlara aittir. Bu evliliklerin tamamında gayr-i Müslimler, kendi milletlerinden olanlarla evlilik yapmışlardır.

Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti, gayr-i Müslimlerin aile kuruluşu ile ilgili iş ve işlemlerinde yetkiyi, Hukuk-ı Aile Kararnamesi'ni istisna edersek, ruhani reislerine vermiş ve bu konuda herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Ailenin oluşumu sürecinde nişan, nikâh ve drahoma ile ilgili oluşabilecek muhtemel anlaşmazlıklarda ise mahalli mahkemelerinin kapıları, gayr-i Müslimlere her zaman açık olmuştur. Aydın ve Menteşe Sancakları'nda da ailenin oluşumu aşamasında nişan ve drahoma ile ilgili yaşanan problemler mahalli mahkemelere intikal etmiş ve sorunlar çözülmeye çalışılmıştır.

II. Boşanma

Boşanma hukuk tabiriyle evliliğin sona ermesi durumudur. Diğer bir ifade ile boşanma, evli çiftlerden birinin veya her ikisinin de istemesiyle evliliğin sona erdirilmesidir. İlahi dinlerin hiçbirisinde boşanma, farklı düzeylerde de olsa, hoş karşılanmamıştır. Semavi dinlerin hüküm sürdüğü toplumlarda boşanmayla ilgili genellikle üç uygulama şekli görülmektedir: Boşanmanın tamamen yasak olması, serbest olması ve boşanmanın belli sebepler dâhilinde hâkimin kararıyla gerçekleşmesidir³⁴¹.

İslâm hukuku, prensip itibariyle, evlenmenin eşler arasında sürekli bir hayat ortaklığı kurmasını öngörmüştür. İslâm, evliliğe büyük bir kutsiyet atfetmesine karşın boşanmayı da

³⁴⁰ Söke ŞS 233, 404/269, 4 Zilhicce 1328 (7 Aralık 1910)

³⁴¹ Halil Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuku Fakültesi Yay., Konya 1998, s.16

mutsuzluk ve huzursuzluk durumlarında bir çıkış yolu olarak belirlemiştir. Yine de önemli ve geçerli sebeplere dayanmayan boşanma günah sayılmıştır³⁴².

Boşanmanın meşru görüldüğü Yahudilikte boşanma yetkisi kocaya verilmiştir. Erkek, hazırladığı boşanma ilâmını şahitler huzurunda hanımına vererek onu boşamış olurdu. Eğer kadın, boşandıktan sonra başka bir erkekle evlenmemişse eski kocasıyla tekrar evlenebilirdi³⁴³. Ancak boşandıktan sonra başka biriyle evlenen kadın, ondan da boşanıp tekrar birinci eşiyle evlenemezdi³⁴⁴.

Hıristiyanlıkta evlilik kutsal ve çözülmez bir birliktelik olarak görüldüğünden boşanmamak evliliğin en temel özelliklerinden biri olmuştur. Evlilik İsa ve kilisenin birliğini sembolize ettiği için bozulması uygun görülmemiştir³⁴⁵. Bununla birlikte boşanma konusunda Hıristiyan mezhepleri arasında farklı anlayışların olduğunu görmekteyiz. Ortodoksluk ve Protestanlık bazı şartlarda boşanmaya izin verirken Katolik mezhebi boşanma konusunda bir takım değişiklikler yapmış ve bazı şartlar dâhilinde boşanma yerine ebedi veya geçici ayrılık imkânı tanımıştır³⁴⁶. Hıristiyanlığın boşanmayı neredeyse imkânsız hale getirmesi bu dine mensup olanların evlilikten uzaklaşmalarına sebep olmuştur. Zira kilisede evlenmeleri durumunda boşanamama, kilise dışında evlenmeleri halinde ise nikâhlarının geçerli sayılmaması gibi durumlar bazı Hıristiyanları evlilikten uzaklaştırarak evlilik dışı birlikte yaşamaya yöneltmiştir³⁴⁷.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Osmanlı toplumundaki gayr-i Müslimlerin evlenmelerinde olduğu gibi boşanmalarından da kendi cemaat mahkemeleri ve din adamları yetkili kılınmıştır. Boşanmak isteyen gayr-i Müslimler gerekli şartlar oluşmuşsa cemaat mahkemelerine müracaat ederek evliliklerini sona erdirebilmişlerdir. Her ne kadar şer’i mahkemelerde veya imamın huzurunda nikâh akitlerini yaptırılmaları yasaklanan ve sadece kendi dini hükümlerine göre evlenen gayr-i Müslimler, boşanmalarını kendi dini cemaatlerinde yaptırabildikleri gibi istemeleri halinde şer’i mahkemelerde de boşanabilmekteydiler³⁴⁸. Bununla birlikte, 1917 Hukuk-ı Alile Karanamesi’yle nikâh, nafaka, drahoma, cihaz (çeyiz) gibi

³⁴² Cin, *Eski Hukumuzda Boşanma*, s.34

³⁴³ Kennel, *a.g.m.*, s.491; Karataş, *a.g.e.*, s.63

³⁴⁴ *Düster*, Tertip II, C.IX, s.764; Tevrat’ta geçen bu husus 1917 yılında yürürlüğe giren Hukuk-ı Aile Karanamesi’nin 21. Maddesinde ‘*Museviler Hakkında Nikâhı Memnu’ Olanlar*’ başlığı altında zikredilmiştir.

³⁴⁵ Karataş, *a.g.e.*, s.64

³⁴⁶ H.Veldet Velidedeoğlu, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yay., İstanbul (t.y.), s.146; Ebedi ayrılığa izin verilmesinin sebebi zina, geçici ayrılığa müsaade edilmesinin nedenleri ise Katoliklikten çıkma, çocukların Katolikliğe aykırı yöntemlerle yetiştirilmesi, kötü hayat sürmek gibi olumsuz olayların önüne geçilmek amaçlanmıştır. Bu tür ayrılıklarda evlilik bağı tamamen iptal olmamakta, sadece birlikte yaşama sorumluluğu ortadan kalkmaktadır. Ebedi veya geçici olarak ayrılan eşlerin başkalarıyla evlenmeleri yasaktır.

³⁴⁷ Aydın, *Aile*, C.II, s.197

³⁴⁸ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001, s.206

işlemlerin yanında boşanma işleri de ruhani reislerin tasarrufundan alınarak şer’i mahkemelere verilmiştir³⁴⁹.

İncelediğimiz döneme ait Aydın ve Menteşe Sancakları’na ait mahkeme kayıtlarında boşanma durumunu şer’i mahkemeye taşıyan sadece bir tane örnek bulunmaktadır. O da biraz evvel bahsettiğimiz gibi, 1917 Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nden sonra gayr-i Müslimlerin boşanma işlemlerinin şer’i mahkemeler tarafından yapılacağına hükme bağlanmasından kaynaklanmaktadır. Daha önceki tarihlere ait boşanmanın şer’i mahkemelerde yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Sözüünü ettiğimiz boşanma davası Söke’nin Rum Mahallesi’nde yaşayan Rum milletinden Mihail oğlu Dimitri kızı Mariko’ya aittir. Mariko mahkemeye başvurarak kocası Kandila? oğlu Feliya ile daha önce Tire’de evlendiğini, bir buçuk sene evli kaldıklarını ve daha sonra kendisinin nafaka vermeden terk ettiğini, sekiz-dokuz seneden beri kayıp olduğunu, hala kendisinin hayatta olup olmadığını bilmediği ve ‘*aç bîlaç kaldığından dolayı Hukuk-ı Aile Kararnamesinin yüz otuz ikinci maddesinin dördüncü fırcası gereğince zevcinden müfarakatının bahs-i hükme alınmasını*’ talep etmiştir³⁵⁰. Görüldüğü gibi, evlilikten herhangi bir umudu kalmayan Mariko, mahkemenin kendisini kocasından boşamasını talep etmiştir. Mahkeme, evliliğin Tire Kazası’ndan yapıldığından ve Mariko’nun Söke’de geçici olarak ikamet ettiğinden dolayı davanın Tire’de görülmesine hükmetmiştir³⁵¹. Hukuk-ı Aile Kararnamesi’nin Hıristiyanların boşanmasını konu edinen 132. Maddesinin 4. Fırcasında, eşlerden birinin nereye gittiği bilinmediği ve beş sene müddetle de ortaya çıkmadığı durumda ikamet yerinde bekleyen eşin hâkime müracaat ederek boşanmayı talep edebileceği belirtilmektedir³⁵². Dolayısıyla yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere Dimitri kızı Mariko’nun boşanma talebinde, belirtilen boşanma nedenlerinin oluştuğu görülmektedir.

III. Ailede Eş Durumu

Osmanlı toplum yapısı ile ilgili yapılan çalışmalarda Türkler arasında çok kadınla evliliğin yaygın bir durum olmadığı görülmektedir³⁵³. Osmanlı toplumunda çok eşle evlilik, ne

³⁴⁹ *Düstur*, Tertip II, C.IX, s.781 (Madde 156) Detaylı bilgi için 22 nolu dipnota bakılabilir.

³⁵⁰ Söke ŞS 243, (yok)/197, 30 Cemaziyelevvel 1337 (3 Mart 1918)

³⁵¹ Söke ŞS 243, (yok)/198

³⁵² *Düstur*, Tertip II, C.IX, s.778, Ayrıca 132. Maddenin 5.Fırcasında da zevcelerden birinin diğerini beş seneden fazla terk etmesinin de boşanma sebebi sayılacağı belirtilmektedir.

³⁵³ Nuri Köstüklü, *Sosyal Tarih Perspektifinden Yalvaç’ta Aile (1892-1908)*, Günay Ofset, Konya 1996, s. 41; Erten, *a.g.e.*, s.57; Said Öztürk, “Osmanlı Toplumunda Çok Evlilik”, *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.3 (Mart 2001), s. 10; Hülya Akbulut, *Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Gayrimüslimler (1800-1850)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Ün. Sosyal Bil. Ens., Sivas 2007, s. 95; Karataş, *a.g.e.*, s.59; Köstüklü, “Osmanlı Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke ...”, s. 21

gayri ahlaki ne de gayri kanuni bir durumdu; ama hoş karşılanmazdı³⁵⁴. Bu yüzden, mirastan pay alan eşlerin birden fazla olduğu durumlar pek nadirdir. İslâm hukuku Müslümanlara dörde kadar evliliğe izin vermiş olmasına rağmen Türkler arasında evliliklerin genelde tek eşli olduğu görülür. Gayr-i Müslimlerde de birden fazla evliliğin pek de yaygın olmadığını söyleyebiliriz. Zira Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde, Hıristiyanların nikâhı ile ilgili olarak nikâhları altında iki ve daha fazla kadın bulunduramayacağı³⁵⁵ ve yine Hıristiyanların evliliklerinde nikâhın fesat olacağı durumlardan birinin de '*mevcut nikâh üzerine akdedilen ikinci nikâh*' olduğu belirtilmiştir³⁵⁶. Dolayısıyla Hıristiyanların ikinci evliliği yasaktır. Bununla birlikte Rumlara ait bazı tereke kayıtlarında ikinci eşin ismi zikredilmiştir. Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nde Musevilerin evliliklerinde eş sayısı ile ilgili herhangi bir düzenleme yapılmamıştır.

İncelediğimiz döneme ait Aydın ve Menteşe Sancağı ile ilgili gerek tereke kayıtlarında, gerekse miras taksimini konu edinen diğer davalardan (alacak, miras paylaşımı vb.) elde edilen verilere göre Aydın Sancağı'nda toplam elli bir, Menteşe Sancağı'nda toplam otuz sekiz gayr-i Müslim aileden sadece dördünde ikişer evlilik yapıldığı (mirasın iki eş arasında paylaşıldığı) görülmektedir³⁵⁷. Dolayısıyla Aydın Sancağı'nda gayr-i Müslimlerde tek eşle evlilik oranı %96 iken Menteşe Sancağı'nda bu oran %95 civarındadır. Bu da, her iki sancaktaki gayr-i Müslimlerde tek eşle evliliğin oldukça yüksek oranda olduğunu göstermektedir.

Her iki sancakta 1900-1922 yılları arasında sadece dört ailede iki eşle evliliğe rastlandığını ifade etmiştik. Şimdi bu evlilik örneklerini inceleyelim:

İlk örneğimiz Söke'nin Yoran Köyü'nden Yani oğlu Yako'ya aittir. Yako'nun veraseti, kendisinden önce vefat eden önceki zevcesi Sarı Nikola kızı Katherine'den doğan Yorgi, Kostantin, Vasil ve Katherine ile yine kendisinden önce vefat eden Yani kızı Afro'dan doğan Dimitraki'ye kalmıştır³⁵⁸. Görüldüğü gibi Yani oğlu Yako'nun iki eşi vardır, fakat bu iki eşten biri vefat ettikten sonra mı ikinci eşle evlenmiştir? Yoksa iki eşle aynı anda mı evlidir? Belgede bu hususu aydınlatacak başka bir bilgiye yer verilmemiştir. Yine buna benzer bir örnek de Menteşe Sancağı'nda mevcuttur: Muğla'nın Cazgırlar Köyü'nden Hacı Anastaş oğlu Kutü'nin veraseti zevcesi Todori kızı Sofya ve kızları ile kendisinden önce vefat eden diğer zevcesi Sareye'nin çocukları Anastaş, Angeli, Anakader ve Despina'ye kalmıştır³⁵⁹.

³⁵⁴ Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, s.75

³⁵⁵ *Düster*, Tertip II, C.IX, s.765 (Madde 30)

³⁵⁶ *Düster*, Tertip II, C.IX, s.769 (Madde 64)

³⁵⁷ Aydın Sancağı'ndaki elli bir evlilikten biri Ermenilere, biri Musevilere ve elli sekizi Rumlara aittir. Menteşe Sancağı'ndaki otuz sekiz evlilikten dördü Musevilere, otuz dördü ise Rumlara aittir.

³⁵⁸ Söke ŞS 235, 148/82, 22 Rebiulahir 1319 (8 Ağustos 1901)

³⁵⁹ Muğla ŞS 196, 16/10, 21 Muharrem 1341 (13 Eylül 1922)

Gayr-i Müslimleri ikinci evliliğe iten nedenlerden biri hiç şüphesiz neslin devamını sağlama oluşturmaktadır. Çocuk sahibi olma düşüncesi ve erkek evlat sahibi olma isteği, insanları ikinci bir evlilik yapmaya iten nedenlerin başında gelmektedir. Nitekim Söke'nin Rum Mahallesi'nden Ekserya oğlu Rumelili Çoban Vasil, bu sebebe örnek verebileceğimiz bir evlilik yapmıştır. Rumelili Çoban Vasil'in veraseti zevcesi Eksefon kızı İlida ile İlida'dan doğan çocukları Yorgi, Dimitri ve Preşkeva'ya? ve kendisinden önce vefat eden diğer zevcesi Anastasya'dan doğan çocukları İliya ve Marya'ya kalmıştır³⁶⁰. Birinci eşinden iki kızı vardır ve ikinci eşinden hem erkek hem de kız çocukları olmuştur. Son örneğimiz, Muğla'nın Cazgırlar Köyü'nden Hırsto'nun veraseti zevcesi Nikola kızı Hırso ile kendisinden önce vefat eden diğer zevcesi Kostanti kızı Anastasya'nın çocukları Yasme ve Sofya'ya kalmıştır³⁶¹. Hırso'nun ilk eşinden iki kızı vardır ve ikinci evlilik yapmıştır, ancak ikinci eşten çocuğu olmamıştır. Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, belgelerde zevcelerden birinin daha önce vefat ettiği belirtilmektedir. Dolayısıyla aynı anda iki eşten birinin hayatta olmadığı durumu da söz konusu olabileceğinden birinci eşin ölümünden sonra ikinci evlilik yapıldığı ihtimalini de göz önünde bulundurmak durumundayız.

Netice itibariyle şunu ifade edebiliriz ki, Aydın ve Menteşe Sancağı'nda yaşayan gayrimüslimlerin genelde tek eşliliği tercih ettikleri, bunun yanında gerek eşinin ölümü ile ikinci eşi alma, gerekse neslin devamı için erkek evlat sahibi olma düşüncesi ikinci evliliğin yapılmasına neden olmuştur.

IV. Ailede Çocuk Sayısı

Tereke kayıtları, Osmanlı ailesinin nüfus yapısını gösteren en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu kayıtlarda, vefat eden şahsın kendisine varis olan eşi, çocukları, kardeşleri vb. yakınlarının zikredilmesi hukukî bir zorunluluktur³⁶². Tereke kayıtları bize, ölen şahsın evliliği, çocuk sahibi olup olmadığı ve çocuk sayısı hakkında kesin bilgiler vermektedir. Tereke kayıtlarının yanında sicillerde yer alan ve miras anlaşmazlıklarını ihtiva eden kayıtlarda da çocuk sayısına dair bilgiler bulunmaktadır³⁶³.

Aydın ve Menteşe Sancakları'nda yaşayan gayr-i Müslimlerin ne kadarının kaç çocuğu olduğu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

³⁶⁰ Söke ŞS 235, 193/108, 16 Şevval 1319 (26 Ocak 1902)

³⁶¹ Muğla ŞS 196, 14/14, 9 Şevval 1336 (18 Temmuz 1918)

³⁶² Öztürk, *a.g.m.*, s.17

³⁶³ Ömer Demirel-Adnan Gürbüz-Muhiddin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, C.I, s.107

Tablo-5 : 1900-1922 Yılları Arasında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Yaşayan Gayr-i Müslim Ailelerin Çocuk Sayısı³⁶⁴:

Çocuk Sayısı	Aile Sayısı		Çocuk Sayısının Aile Sayısına Oranı		Toplam Aile Sayısı	Toplam Çocuk Sayısı
	Aydın Sancağı	Menteşe Sancağı	Aydın Sancağı	Menteşe Sancağı		
1 çocuk	5	4	% 10	% 11	9	9
2 çocuk	5	10	% 10	% 26.2	15	30
3 çocuk	8	3	% 15	% 8	11	33
4 çocuk	12	7	% 23	% 18	19	76
5 çocuk	11	4	% 22	% 11	15	75
6 çocuk	3	5	% 6	% 13	8	48
7 çocuk	3	1	% 6	% 2.6	4	28
8 çocuk	3	2	% 6	% 5	5	40
11 çocuk		1		% 2.6	1	11
Hiç çocuğu olmayan	1	1	% 2	% 2.6	2	0
TOPLAM	51	38	%100	%100	89	350

Yukarıdaki tabloya bakıldığında gayr-i Müslim ailelerin genel olarak çocuk sahibi oldukları görülmektedir. Çocuk sahibi olmayan her iki sancakta sadece birer aile vardır. On bir çocukla en fazla çocuk sahibi olan Menteşe Sancağı'nda yaşayan bir Rum'dur³⁶⁵. Aydın Sancağı'nda 3, 4, ve 5 çocuk sahibi olanlarda, Menteşe Sancağı'nda ise 2, 4, ve 6 çocuk sahibi olanlarda bir yoğunluk olduğu görülmektedir. Aydın Sancağı'nda bulunan 205 çocuktan 109'u erkek, 96'sı kız iken Menteşe Sancağı'nda bulunan 145 çocuktan 79'u erkek, 66'sı kızdır.

Aydın Sancağı'nda aile başına düşen çocuk sayısı % 4, Menteşe Sancağı'nda bu oran % 3,8 civarındadır. XIX. Yüzyılda Müslümanlarda çocuk sayısı aile başına 2,28 iken gayr-i Müslimlerde bu oran 3,38 civarındadır. Geçen yüzyıla göre ise çocuk sayısındaki artış Müslümanlarda %0,20 iken gayr-i Müslimlerde %0,74 civarında olmuştur³⁶⁶. Aynı durumun XIX.

³⁶⁴ Tabloda verilen bilgiler, Aydın Sancağı (Çine ŞS 184, Söke ŞS 233-235-237-253-273-275-293, Milas ŞS 330) ve Menteşe Sancağı (Megri ŞS 161-163, Muğla ŞS 196, Milas ŞS 155-316-326)'na ait kaynaklardan alınmıştır.

³⁶⁵ *Megri ŞS 163*, H.No: 144, s.149, 6 Rebiulevvel 1325 (19 Nisan 1907) Megri(Fethiye)'den Kara Yorgi oğlu Yani ile Nikola kızı Rine'nin on bir çocuğu bulunmaktadır: Marya, Despina, Hirisafine, Rine, Bandura?, Kalyone, Felle, Yorgi, Nikola, Teofan ve Vasil.

³⁶⁶ Abdurrahman Kurt, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998, s. 92; XIX. Yüzyılda Ankara'da yaşayan Müslüman ailelerin çocuk sayısı ortalaması 2.4 iken gay-

Yüzyılın sonlarında da geçerli olduğu görülmektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 1897 senesiyle ilgili istatistik yıllığına göre söz konusu yılda Aydın Vilayeti'nin nüfusu 1.478.424'tür. Bunlardan 1.203.776 (%81,4)'sı Müslüman, 271.391 (%22,5)'i gayr-i Müslimdir. Aynı yıl doğan çocuk sayısı Müslümanlarda 48.115 (%4), gayr-i Müslimlerde 16.665 (%6,1) olmak üzere toplam 64.780'dir. Buna karşılık aynı yıl içinde vefat eden çocuk sayısı Müslümanlarda 26.486 (%2,1), gayr-i Müslimlerde ise 4703 (%1,73) olmak üzere toplam 31.189'dur. Bu rakamlardan da anlaşıldığına göre bir yıllık süre içinde gayr-i Müslimler doğum oranı bakımından Müslümanlardan (%2,1) daha fazla iken ölüm oranı ise (%0,37) daha düşüktür. Dolayısıyla gayr-i Müslimlerin her bakımdan Müslümanlara göre nüfuslarını artırdıkları anlaşılmaktadır³⁶⁷.

Azınlık psikolojisi içerisinde olan gayr-i Müslimlerin çoğalma arzusu, kolera ve veba gibi hastalıkların Müslümanlar arasında daha fazla tahribata neden olması ve Müslüman erkeklerin savaflara katılmaları gibi sebepler gayr-i Müslimlerin nüfusunun Müslümanlara nazaran daha çok artmasında etkili olmuştur³⁶⁸.

V. Aile Bireylerini Korumaya Yönelik Uygulamalar

1. Vesayet

Vesayet, henüz medeni haklarını kullanma yaşına gelmemiş çocuklar veya akıl hastalığı gibi nedenlerle mallarını koruma ve bu malları işletme ehliyetine muktedir olmayan şahısların mallarını koruma, işletme ve tasarruf etme hakkının başka bir kişiye devredilmesidir³⁶⁹. Bu durumda olan çocuk ve yetişkinlerin haklarının korunması ve mallarının idaresi için İslam Hukuku, vasilik ve nazırlık müessesesini kurmuştur. Vasi, bir kimsenin mallarında veya çocuklarının işlerinde tasarruf etmek üzere tayin edilen kişidir. Vasiyi baba tayin etmişse buna '*vasiyy-i muhtar*', hâkim tayin etmişse buna da '*vasiyy-i mansub*' denilmekteydi. Vasiyy-i mansub, hâkimin vekilidir. Hâkim istediği zaman onu azledebilmekteydi.

---

rimüslimlerde bu oran 2.7'dir. Ömer Demirel, "Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, C. LIV, S.211, 1991, s.953; Trabzon'da yaşayan gayr-i Müslimlerde ise bu oran 3.16 civarındadır. Akbulut, *a.g.t.*, s. 99; XIX. Yüzyılda Samsun'da yaşayan gayr-i Müslimlerde ortalama çocuk sayısı üç-dörttü. M. Zeki Terzi, "Samsun Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı Müslim-Gayrimüslim İlişkileri", *Osmanlı*, C.4, (Ed. Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.300

³⁶⁷ *Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897*, (Haz. Tefvik Güran), B.D.İ.E.Yayınları, Ankara 1997, s.22-32

³⁶⁸ Kurt, *a.g.e.*, s.93-94

³⁶⁹ Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C.I, Nesil Yayınları, İstanbul 1996, s.24

Vasilik genellikle vasiyet yoluyla veya herhangi bir vasiyet olmadan ihtiyaç üzerine kadı tarafından vasi tayin edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. İlkinde, ölen şahıs henüz hayatta iken belirlediği şahsın vasi olmasını vasiyet etmekte idi. Bu şekilde vasi naspedilen şahıs, kendisini vasi olarak tayin eden kişinin ölümünden sonra elindeki yazılı belge ile mahkemeye başvurarak bu konuda mahkemeden hüccet talep ederdi. İkinci yöntemde ise, vesayet altında olma zorunluluğu olan bir şahsa mahkeme tarafından bir vasi tayin edilirdi³⁷⁰.

Vasilerin vesayeti altındaki çocukların mallarını en iyi şekilde idare etme ve koruma yükümlülüğü vardı. Bundan dolayı vasi seçiminde büyük hassasiyet gösterilmiştir. Vasi olarak atanacak şahıs, mahalle ileri gelenlerinin şahitlikleriyle güvenilir, çocuğun bakım ve gözetimini yapabilecek, malını işletebilecek kabiliyette olan kişiler arasından seçilmekteydi. Nitekim sicillerde geçen, “*emanet ile ma’ruf ve istikâmetle mevsûf ve her vechile umuru vesâ-yet ‘uhdesinden gelmeye kâdir idiüğü zeyl-i hatmide muharreru’l-esami kimselerin ihbarlarıyla zahir ve mütehakkık olan...*” ifadeleri bu durumu teyit etmektedir³⁷¹. Bundan başka, vasinin yapacağı tasarruflara nezarete bulunmak üzere mal sahibi veya hâkim tarafından gerektiğinde ‘*nâzır*’ adı verilen kimseler görevlendirilmekteydi. Örneğin, Fethiye (Megri) Kasabası ahali-sinden ve Rum milletinden olan Kara Mihal oğlu Hıralambos kızı Erini’nin küçük oğlu Arfa-li’nin “*tesviye-i umuruna*” babası Ergiros vasi tayin edilmiş; mahkeme, Arfali’nin dedesi Hıralambos’u da baba Ergiros üzerine nâzır tayin etmiştir³⁷².

a. Hasta ve Kayıplara Yönelik Vesayet

Şer’iye sicillerinde vesayet uygulamasının Müslümanlarda olduğu gibi gayr-i Müslimler arasında da farklı durumlardaki kişilere uygulandığı görülmektedir. Bunlardan ilk grubu, hastalık ve ihtiyarlık gibi sebeplerle kendisini (ve malını) idare edemeyecek durumda olanlar oluşturmaktadır. Bu durumda olanların bakımı ve mallarının idaresi için mahkeme tarafından bir vasi tayin edilmekteydi. Aydın Sancağı’nın Çine Kazası’na bağlı Rum Karakollar Köyü’nden Estavri kızı Mariçe Hanım, eşi Yorgi Yanako Efendi’nin “*malını beyhude yere sarf ile masarısını tebzir (dağıtma) ve israf ve ihlal ve emvalini itlaf ve kâr ve temettü’ yükümlülüğünü bilemediği*”ni iddia ederek mahkemeye başvurmuş ve eşinin vesayetini üzerine almak istemiştir. Mahkeme de, “*iddianın tatbik ve icra kılınması*”ndan sonra, Yorgi Yanako Efendi’nin sıhhatine kavuşana değin “*tesviye-i umurunu ve bi’l-cümle*

³⁷⁰ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.III, MEB Yay., İstanbul 1993, s.584

³⁷¹ Megri ŞS 161, 91/42, 11 Şevval 1319 (21 Ocak 1902); Söke ŞS 233, 54/34, 6 Safer 1328 (17 Şubat 1910)

³⁷² Megri ŞS 161, 92/43, 11 Şevval 1319 (21 Ocak 1902); Ayrıca bkz: Megri ŞS 163, 147/246, 8 Receb 1326 (6 Ağustos 1908)

muamelat ahz ve itasına vâkıf ve umur-u mesalihine muktedir olduğu” yönünde şahitlerin ifadesi neticesinde Mariçe Hanım, eşinin malını idare etmek için vasi tayin edilmiştir³⁷³.

Yine Menteşe Sancağı'nın Bodrum Kazası'na bağlı Hıristiyan Mahallesi'nde yaşayan ve Rum milletinden olan Franci kızı Sures' e?, mecnun olduğundan dolayı, annesinden kalan mallarının korunup idare edilmesi için babası Franci, vasi tayin edilmişti³⁷⁴. Böylece sıhhatini kaybetmiş olan bir şahsın mal varlığı yok olmaktan kurtarıldığı gibi diğer aile bireylerinin geçim sıkıntısı içerisine düşme olasılığı da bu şekilde önlenmiş olmaktadır.

Vesayet uygulamasının bir başka şekli ise, ortadan kaybolan veya uzun süre ikamet ettiği bölgeye gelmeyen kimselerin mallarının korunması ve çocuklarının gözetimi için vasi tayin edilmesidir. Aydın Sancağı'na bağlı Söke Kazası'nın Rum Mahallesi'nden Rumelili Çoban Vasil'in vefat etmesiyle mirası eşine, dört oğluna ve iki kızına kalmış; kızlarından Marya kayıp olduğundan Marya'nın hissesine düşen 612 kuruşun muhafazası için erkek kardeşlerinden İliya mahkeme tarafından vasi tayin edilmiştir³⁷⁵. Görüldüğü gibi, miras taksiminden sonra değişik nedenlerden dolayı hissesini alamayanların malları en yakın akrabasına teslim edilerek muhafazası temin edilmeye çalışılmıştır.

b. Çocuklara Yönelik Vesayet

Vesayet uygulamasının en önemlilerinden biri şüphesiz çocuklara ait olanıdır. Annababadan birinin veya her ikisinin ölmesi durumunda geride kalan ve korunmaya muhtaç olan aile bireylerinden birisi de hiç şüphesiz çocuklardır. Annesi veya babasını veyahut da her ikisini kaybetmiş bir çocuğun kendi kendini idare edebilecek yaşa gelinceye kadar korunması ve topluma kazandırılması için bazı önlemler alınmıştır. Bu durumda olan çocuklara ebeveynlerinden miras olarak kalan mal ve mülkün korunması, işletilmesi ve ihtiyaçları için kullanılması gibi durumları içeren vesayet kurumu özellikle çocuklar için işletilmekteydi³⁷⁶. Söz

---

³⁷³ Çine ŞS 182, 103/(yok), 7 Cemaziyelevvel 1331 (14 Nisan 1913). Diğer davalardan farklı olarak şahit sayısının bu davada fazla olduğu görülmektedir: Karakollar Köyü muhtar-ı evveli Panayot oğlu Yorgi, muhtar-ı sanisi Anderya Efendi, Karakollar Köyü'nden Hacı Manol, Mimar Kostanti oğlu Yorgi, Papas oğlu Yanako, Pavli, Kahveci Dimitri, Metropolit Vekili Papa Koni, İslam Karakollar Köyü muhtar-ı evveli Mehmet, muhtar-ı sanisi Bayram oğlu Mehmet, Müftü Ahmet Efendi.

³⁷⁴ Bodrum ŞS 173, 381/213, 29 Receb 1329 (26 Temmuz 1911)

³⁷⁵ Söke ŞS 235, 195/109, 5 Şevval 1319 (15 Ocak 1902)

³⁷⁶ Karataş, *a.g.e.*, s.78

konusu durum Osmanlı Devleti'nde geniş ölçüde uygulandığı gibi Aydın ve Menteşe Sancaklarında da uygulanmıştır³⁷⁷.

Tereke kayıtlarında vârislerin kimler olduğu belirtildikten sonra küçük yaştaki çocuklara kimin vâsi tayin edildiği de belirtilmekteydi. Bu belgelerden vâsilerin genelde hâkim tarafından tayin edildiği anlaşılmaktadır. Yine vâsi olarak da çoğunlukla annelerin tercih edildiği görülmektedir. Söke'nin Hıristiyan Bağarası Köyü'nden vefat eden Dimo oğlu Nikoli'nin çocukları Askilyo, Anderya, Erini, Andoreniki, Despina ve Erimi'nin "*tesviye-i umurlarına*" anneleri Estemat kızı Panayoti vasi tayin edilmiştir³⁷⁸. Yine Fethiye (Megri)'nin Rum Mahallesi'nden vefat eden Hacı Suva oğlu Hacı Vasil'in kızları Erini ve Varvara'ya vasi olarak anneleri Mesyos kızı Doriçe'yi tayin etmiştir³⁷⁹. Anne vefat etmişse vâsi tayini için mahkeme, babayı tercih etmektedir: Söke'nin Domatça Köyü'nden vefat eden Kostanti Karput zevcesi Estelya'nın çocukları Estefanos ve Nikola'ya vâsi olarak babaları Erestidi tayin edilmiştir³⁸⁰. Aynı şekilde Fethiye Kazası'ndan vefat eden Vasil Vasilyadi zevcesi Despina'nın çocukları Apostol ve Yani'ye vasi olarak babaları Vasil Vasilyadi tayin edilmiştir³⁸¹.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, vâsi tayininde her şeyden önce çocukların yakınında güvenilir kimseler seçilmekteydi. Anne ve babaların dışında vâsi olarak tayin edilenler arasında kardeş, amca, dede/nene, hala, teyze gibi yakın akrabalar³⁸² bulunmakla birlikte akrabalık bağı olmayan dava vekili veya tüccarlardan da tayin edildiği olmaktaydı. 7 Safer 1278 (14 Ağustos 1861) tarihli Hıristiyan terekeleri hakkında yapılan bir düzenlemede yetimin kimsesi bulunmaz ise milletlerinin emin ve itimat edilenlerinden bir vâsi ve bir nazır seçilmesi; seçilen vâsinin, yetimin malını telef etmeyip talim ve terbiyesi ile ilgilenmesi gerektiği belirtilmekteydi³⁸³. Mesela, Söke'nin Rum Bağarası Köyü'nden vefat eden Esiro oğlu Dimitri'nin kızı Anastasya'nın babasından kalan mallarını koruma ve işlerinin takibi için Söke'de ikamet eden Yorgi oğlu Hacı Anastaş vâsi tayin edilmiştir³⁸⁴. Yine Fethiye'nin Yahudi Mahallesi'nde ikamet etmekte iken vefat eden Yako Banatar oğlu Rodoslu Salamon'un çocukları Behor,

³⁷⁷ Genelde tereke kayıtlarında rastlanan bu türden vâsi tayinleriyle ilgili olarak değerlendirmeye alacağımız dava sayısı Aydın Sancağı'nda otuz iki, Menteşe Sancağı'nda ise yirmi dokuzdur. Bu davalardan elli yedisi Rumlara ait iken üçü Musevilere ve biri de Ermenilere aittir.

³⁷⁸ Söke ŞS 257, 183/93, 10 Şevval 1323 (8 Aralık 1905); Benzer örnekler için bkz: Söke ŞS 235, 37/157; Söke ŞS 235, 192/107; Söke ŞS 235, 194/109

³⁷⁹ Megri ŞS 163, 147/246, 8 Receb 1326 (6 Ağustos 1908); Bir diğer örnek için bkz: Megri ŞS 163, 140/33

³⁸⁰ Söke ŞS 233, 54/34, 6 Safer 1328 (23 Nisan 1903)

³⁸¹ Megri ŞS 163, 25/79, 29 Zilkade 1323 25 Ocak 1906)

³⁸² Söke ŞS 235, 135/211; Söke ŞS 233, 404/269; Söke ŞS 275, 6/117; Söke ŞS 275, 94/157; Megri ŞS 161, 32/114; Milas ŞS 325, 35/114

³⁸³ *Düstur*, Tertip I, C.I, s.298 (Hıristiyan Terekeleri Hakkında 7 Safer 1278 tarihiyle Tastir Buyrulmuş Tahrirat-ı Samiye-i Umumiye Suretidir)

³⁸⁴ Söke ŞS 233, 519/333, 6 Rebiulevvel 1329 (7 Mart 1911)

Hayim, Yasef, Rine ve Mazalto?’nun “*tesviye-i umurlarına*” Rodoslu olup Fethiye (Megri)’de mukim tüccardan Yakim Nevril Efendi vâsi tayin edilmiştir³⁸⁵. Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi, yaşı küçük olan çocukların mallarının muhafazası ve diğer ihtiyaçlarının idamesi için vâsi olarak başta anne ve babaları, yoksa en yakın akrabaları ve nihayetinde güvenilen birisi tayin edilmektedir³⁸⁶. Aydın ve Menteşe Sancaklarında gayr-i Müslimlerin akrabaları dışında vâsi olarak yine kendi dindaşlarından birilerini tercih ettikleri görülmekle birlikte nadiren de olsa Müslümanlardan birisini vâsi tayin ettikleri olmuştur. Örneğin, Fethiye Kazası’nın Hıristiyan Mahallesi’nden ve Rum milletinden olup vefat eden Lazari kızı Hıristine’nin küçük oğlu Hıralambos’un vâsisi Kaza Eytam Müdürü İbrahim Efendi olmuştur³⁸⁷.

Burada bahsetmemiz gereken bir husus da ailede herhangi bir sebeple meydana gelen boşanma olayında çocukların durumudur. Boşanma olaylarında belki de anne-baba kadar olumsuz etkilenen çocukların maddi sıkıntıları bir nebze de olsa giderilmeye çalışılmıştır. Çocuk, bakılmak ve büyütülmek için anneye bırakıldığı zaman, çocuğun malı yoksa her türlü masraf babaya aittir³⁸⁸. Baba çocuğun bütün masraflarını karşılamakla mükellef olduğu gibi, annenin de çocuğun “*terbiye-i nisvani*” için elinden geleni yapması gerekmektedir. Aksi takdirde, baba mahkemeye başvurarak çocuğun anneden (veya anne öldüğü takdirde annenin akrabaları tarafından) alınarak kendisine teslimini talep edebilirdi. Çine Kazası’ndan Bakkal Kosti Efendi, daha önce evli iken vefat eden Balcıoğlu Hırsto kızı Keveniçe? ile evliliklerinden olan oğlu Leonida’nın yedi yaşını doldurmuş olup iki yaşından beri Balcıoğlu Hırsto zevcesi Eleni’nin (çocuğun nenesi) yanında bulunduğunu; artık “*terbiye-i nisvana*”(kadın terbiyesi) ihtiyacı kalmadığını ifade ederek oğlu Leonida’nın kendisine teslimini talep etmiştir. Mahkeme de, icra kılınan tahkikat neticesinde, Leonida’nın “*terbiye-i nisvana*” ihtiyacı kalmadığına hükmederek babasına teslimine karar vermiştir³⁸⁹. Böylece çocuğun velayeti anneannesinden alınarak babaya verilmiştir.

Bütün bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, ailenin en önemli unsuru olan çocuk ve çocuğun haklarının korunması yönünde İslam Hukuku’nun getirdiği prensipler, Aydın ve Menteşe Sancaklarında gayr-i Müslimler için de hakkıyla uygulanmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla bu iki sancak genelinde babasını ve annesini veya her ikisini kaybeden gayr-i Müslim çocuk-

³⁸⁵ Megri ŞS 163, 123/135, 1 Safer 1321 (29 Nisan 1903)

³⁸⁶ Bazı bölgelerde gayr-i Müslim çocuklara Müslüman bir kimsenin vâsi olarak tayin edildiği ile ilgili bkz: Karataş, *age*, s.80

³⁸⁷ Megri ŞS 161, 8/3, 17 Şevval 1317 (18 Şubat 1900)

³⁸⁸ Cin, *Eski Hukukumuzda Boşanma*, s.115

³⁸⁹ Çine ŞS 185, 171/65, 18 Cemaziyelahir 1334 (22 Nisan 1916)

lar için mahkeme, hemen bir vâsi tayin etmek suretiyle bu çocukların toplumda mağdur duruma düşmelerini engellemiş olmaktadır.

2. Nafaka

Gayr-i Müslimlere ait sicil kayıtlarına göre, nafaka bahsini yetişkinler ve çocuklar açısından olmak üzere iki kısımda inceleyeceğiz.

a. Yetişkinlere Yönelik Nafaka

İslam Hukuku'nda ve Osmanlı uygulamasında kadın zengin olsa bile evlilik süresi içinde nafakası kocasına aitti. Herhangi bir sebeple evinden uzakta kalmak durumunda olan koca, geride bıraktığı karısının ve çocuklarının nafakasını temin etmek zorundadır. Nafakası karşılanmayan veya boşandıktan sonra nafakası temin edilmeyen kadınlar, mahkemeye başvurarak kocalarının mal varlığından hâkim kararıyla onların gıyabında kendilerine ve çocuklarına nafaka tayin ettirebilirlerdi³⁹⁰. Sicillerde bu şekilde kendilerine ve çocuklarına nafaka bağlanmasını sağlayan gayr-i Müslim kadınların olduğu görülmektedir. Örneğin, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Hacı Yanako oğlu Lefter kızı Angeliko mahkemede, zevci Kuşadalı Arabacı Kosti'nin bir süredir kendisine bakmamakta olduğunu, başka meskeni dahi olmadığından, "*başta mesken tedarikiyle infak temininde bulunulmasından*" bahisle kendisine nafaka bağlanmasını istemiştir. Arabacı Kosti, ne nafaka verebileceğini ne de mesken tedariğinde bulunabileceğini ifade etmişse de mahkeme, Angeliko'ya aylık beş yüz kuruş nafaka verilmesine karar vermiştir³⁹¹. Yine Söke'nin Rum Mahallesi'nden Dimitri kızı Mariko mahkemede, İzmir'e bağlı Tire Kasabası'nın Rum Mahallesi'nden Mihal oğlu Filiya ile evlenerek bir buçuk sene müddetle birlikte yaşadıklarını, Filiya'nın nafaka vermeden kendisini terk ettiğini ifade etmiş ve zor durumda kaldığından nafaka takdirinde bulunulmasını talep etmiştir³⁹². Bu iki örnekten de anlaşılmaktadır ki, zevcelerinin nafakalarını temin etmekle mükellef olan eşler her ne sebeple olursa olsun bu sorumluluklarını yerine getirmediği takdirde, mahkemeler Hukuku Aile Kararnamesi'nin 132.maddesinin 5. Fırkası gereğince, zor durumda kalan kadının geçimi için gerekli miktarda nafaka takdirinde bulunmaktadır³⁹³.

Eşlerin birbirlerine karşı yükümlülükleri dışında bir de anne veya babanın geçim sıkıntısı içersine girmesi durumunda çocuklarından nafaka talebinde bulunmaları hususu vardır.

³⁹⁰ Hamza Aktan, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B. A. A.K. Yay., Ankara 1992, C.II, s.407

³⁹¹ Söke ŞS 243, 15/41, 12 Zilkade 1336 (20 Ağustos 1918)

³⁹² Söke ŞS 243, (yok)/197, 30 Cemaziyelevvel 1337 (3 Mart 1919)

³⁹³ *Düstur*, Tertip II, C. IX, s.778

Örneğin, Söke'nin Yahudi Mahallesi'nden Yako oğlu Musa Leon Efendi mahkemeye müracaat ederek aciz durumda olduğunu, bir iş yapacak güce dahi sahip olmadığını ve nafakaya ihtiyacı bulunduğunu ifade etmiş; büyük oğlu İliya'dan kendisine nafaka alınmasını talep etmiştir. Mahkeme ise, İliya'nın babası Musa Leon Efendi'ye günlük ikişer kuruştan aylık altmış kuruş nafaka vermesine karar vermiştir³⁹⁴.

b. Çocuklara Yönelik Nafaka

Nafaka türlerinin en önemlisi ve sicillerde en fazla rastlanılanı hiç şüphesiz anne veya babasının ölümü ya da boşanmaları sonucunda geride kalan çocuklarla ilgili olanıdır. Anne veya babadan birisinin ölmesi halinde genellikle anne-babadan hayatta kalanı vâsi olarak atanıyor ve çocuğa kalan mirastan vâsi aracılığıyla nafaka tayin ediliyordu³⁹⁵. Anne ve babanın ölümüyle kimsesiz kalan çocuklara akrabalarının dışında vasi tayin edildiği de oluyordu. Bu durumda çocuklarının nafakası için ebeveynlerinden kalan malların gelirinden nafaka tahsis ediliyordu. Söke'nin Rum Mahallesi'nden iken vefat eden Kefalaki? oğlu Hacı Yorgi'nin küçük çocukları Menelaos ve Dimitriye'nin vâsisi olan mahalleden Vangel oğlu Nikoli, vâsileri bulunduğu çocukların nafakaya ihtiyaçları olduğunu, kendisinin de fakir olması nedeniyle çocukların ihtiyaçlarını karşılayamadığını ifade ederek nafaka talep etmiştir. Mahkeme, babalarından kalan bahçe ve bağların kira gelirlerinden Menelaos için günlük 7, Dimitriye için ise günlük 4 kuruş olmak üzere aylık toplam 330 kuruş nafaka takdir etmiş ve bu meblağın kullanımı için Nikoli'ye izin vermiştir³⁹⁶.

Ailede nafakayı temin etmekle mükellef olan babanın, bu mükellefiyeti yerine getirmeden evi terk etmesi veya kaybolması durumunda anne, mahkemeye başvurarak nafaka talebinde bulunabilirdi. Fethiye (Megri)'nin Loyis Köyü'nden Andorelli kızı Maryo, hâlâ zevci olan İstanbullu oğlu Yani'nin sulbünden olup kendisinden doğan küçük çocukları Ergiri ve Melice'nin ihtiyaçları için mahkemeye başvurmuştur. Maryo mahkemede, kocası Yani'nin "*bila-nafaka bırakıp diyar-ı ahara*" gittiğini belirtip çocuklarının ihtiyaçları için nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme de, çocukların ihtiyaçları için Yani'nin her gün için üç kuruş otuz para nafaka ödemesine karar vermiştir³⁹⁷.

³⁹⁴ Söke ŞS 233, 568/363, 13 Cemaziyelevvel 1329 (12 Mayıs 1911)

³⁹⁵ Fethiye (Megri)'nin Hıristiyan Mahallesi'nden Vasil Vasilyadi mahkemeye müracaat ederek hanımı Yani Efendi kızı Despina'nın ölümünden sonra iki oğlu Apostol ve Yani'nin vâsisi olduğunu beyan etmiş, ancak kendisinin de fakir olması nedeniyle çocuklarına nafaka bağlanmasını talep etmiştir. Kadı, çocuklara valide-lerinden kalan mallarından masraf olarak günlük 5 kuruş nafaka olarak verilmesine ve bunun babaları tarafından kullanımına izin verildiğine hükmetmiştir. Megri ŞS 163, 31/82, 29 Zilkade 1323 (25 Ocak 1906)

³⁹⁶ Söke ŞS 233, 382/258, 24 Zilkade 1328 (27 Kasım 1910); Benzer bir nafaka talebi için bkz: Megri ŞS 163, 60/ 198, 27 Receb 1327 (7 Ekim 1904)

³⁹⁷ Megri ŞS 163, 226/287, 20 Zilhicce 1327 (2 Ocak 1910)

Ebeveyninden birisini veya her ikisini kaybeden çocuğa kalan mirasın heba olmaması ve işletilmesi için, kalan miras vâsiler tarafından Eytam Sandığı'na verilmekteydi. Vâsiler, bakmakla mükellef oldukları çocukların ihtiyaçlarını temin etmekte güçlüklerle karşılaştıklarında mahkemeye başvurarak sandıktaki hisselerinin gelirlerinden nafaka talep etmekteydiler. Fethiye (Megri)'nin Musevi Mahallesi'nden Yakim Tevril Efendi mahkemedен, vâsisi bulunduğu Yako oğlu Salamon'un çocukları Behor, Yasef, Hayim, Rine ve Mazalto'nun ihtiyaçları için çocukların babalarından kalan ve Eytam Sandığı'nda bulunan 7040 kuruş nakit malından nafaka talep etmiştir. Hâkim de, çocuklardan her biri için ikişerden aylık on mecdiye nafaka verilmesini kararlaştırmıştır³⁹⁸. Bununla birlikte nafaka talebinde bulunulacak birisinin olmaması durumunda ise vâsi, mahkemeye başvurarak Eytam Sandığı'ndan nafaka alabilmekteydi. Söke'nin Yeni Camii Mahallesi sakinlerinden iken vefat eden Hacı Yakomi'nin kızı Kalyopi'nin vâsisi olan validesi kızının nafakaya ihtiyacı olduğunu ve kendisinin de fakir olması nedeniyle zor durumda olduğu beyan edince hâkim, sandıktan aylık altmış iki kuruş nafaka tahsisine hükmetmiştir³⁹⁹.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi, anne ve babanın boşanma veya ölümü durumlarında en büyük sıkıntıya hiç şüphesiz çocuklar maruz kalmaktadır. Çocukların mağduriyetlerinin giderilmesi için yapılan düzenlemeler Müslümanlar arasında olduğu gibi gayr-i Müslimler arasında da hakkıyla uygulanmış; böylece kimsesiz, sahipsiz, korunaksız kalması muhtemel çocukların zor duruma düşmesinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda yetim kalan çocukların haklarını en iyi muhafaza eden sistem hiç şüphesiz '*Eytam Sandıkları*' olmuştur.

3. Eytam Sandığı

Osmanlı Devleti'nde yetimlerle ilgili işlemlere daha önce İstanbul Kadılığı'na bağlı olarak kurulmuş olan Bâb Mahkemeleri ve Kısmet-i Belediye Mahkemesi, taşrada ise Müfettiş Hükâmlikleri'ne bağlı olan mahalli mahkemeler bakmaktaydı. Tereke ve yetim mallarının satışı ile ilgili şikâyetler artınca bazı tedbirlerin alınması lüzumu doğmuş ve yetim mallarının korunması ve muhafazası için bir komisyon kurularak '*Meclis-i Vâlâ*'da incelenmiştir⁴⁰⁰. Müzakereler sonucunda '*Emvâl-i Eytâm Nezâreti*'nin kurulması kararlaştırılmış ve nizâmnâmesi yayınlanmıştır. Nizâmnâmeğe göre nezâret, Şeyhülislamlık makamına bağlı olarak 7

³⁹⁸ Megri ŞS 163, 77/212, 22 Safer 1326 (26 Mart 1908); Ayrıca bkz: Megri ŞS 163, 64/104; Megri ŞS 163, 42/193

³⁹⁹ Söke ŞS 233, 230/170, 22 Cemaziyelahir 1328 (1 Temmuz 1910)

⁴⁰⁰ Ahmet Eryüksel, "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", *Şarkiyat Mecmuası VIII*, İstanbul 1998, s.334

Rebiulevvel 1268 (31 Aralık 1851) tarihinde kurulmuştur⁴⁰¹. Sandığın kuruluş ve işleyişini düzenlemek ve eksikliklerin giderilmesi amacıyla ilerleyen zamanlarda yeni düzenlemeler yapılmıştır⁴⁰². Böylece 1851 yılında kurulan Eytâm Sandıkları Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar varlığını devam ettirerek gerek Müslüman, gerekse gayr-i Müslim yetim çocukların ebeveynlerinden kalan mallarının muhafazasında mühim rol oynamıştır.

Yetim hakkı, ebeveynlerden birinin ölmesi ile birlikte başlayan ve rüştünü ispat edinceye kadar olan süreyi kapsayan hukuki bir süreçtir⁴⁰³. Ölen bir kimsenin miras olarak bıraktığı mal veya eşyanın (tereke), mirasçılar arasında taksimi yapılmadan önce cenaze masrafları ve borçları çıkartılmaktaydı. Geriye kalan mal veya eşya mirasçılar arasında taksim edilmekteydi. Yetime kalan mal ise, Müslüman çocuklarında olduğu gibi, gayr-i Müslimlerde de Eytâm Sandığı'na teslim ediliyordu⁴⁰⁴. Bu süreç şu şekilde işlemekteydi: Kasaba ve köylerde Müslim ve gayr-i Müslim Osmanlı tebaasından biri öldüğünde köyün muhtarı, imamı veya papazı resmi makamlara ölen kişiyi ve ölenin veresi içinde yetimin olup olmadığını bildirmekle yükümlüydü. Eytâm idaresine bağlı görevli memurlar terekenin yazımı ve taksiminden sonra yetime ait taşınır ve taşınmaz malların dökümünü yapar, satılması gereken eşya veya malı değerinde satar, satılmayan eşya veya mal ise kaza merkezlerinde bulunan sandıklarda muhafaza altına alınır ve yetimin sandıktaki malından isteyene faizle borç verilirdi⁴⁰⁵. Bu şekilde elde edilen gelire yetimin ihtiyaçları giderildiği gibi ebeveyninden yetime kalan mal da rüşt çağına kadar zayi olmaktan kurtarılmış olurdu.

Sicillerden anlaşıldığına göre, Aydın ve Muğla Sancakları'nda yaşayan gayr-i Müslim yetim çocuklarının malları Eytâm Sandığı'nda değerlendirilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, ebeveyninden çocuğuna kalan mal, çocuğun vasisi tarafından sandığa teslim ediliyor⁴⁰⁶, Sandık Müdürü aracılığıyla da taliplisine, kefil göstermek şartıyla, faiz karşılığı borç veriliyordu⁴⁰⁷. Örneğin Aydın Sancağı'na bağlı Söke'nin Konak Mahallesi'nden Fesçi Emin Efendi, Söke'nin Kelebiç Köyü'nden Toma oğlu Yani'nin küçük çocukları Filofidi, Dimitri, Aşelya ve Yoriçe'nin babalarından kalan malından 150 kuruşu, Söke Eytâm Müdürü Şakir

⁴⁰¹ *Düstur*, Tertip I, C.I, s. 270-275 (Eytâm Nizâmnâmesi)

⁴⁰² Veli İnanç, *Eytâm İdaresi, Sandıkları ve Marmaris Örneği (1885-1911)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla Ün. SBE, Muğla 2002, s.28

⁴⁰³ Aktan, *a.g.m.*, s.427

⁴⁰⁴ *Düstur*, Tertip I, C.I, s.298-300; Karaman, *a.g.e.*, s.370

⁴⁰⁵ *Düstur*, Tertip I, C.I, s.276-278 "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhânede Küşâd Olunacak Eytâm Sandıklarının Sûret-i İdâre ve Muhâfazası Hakkında Nizâmnâmedir" (1-7. Maddeler)

⁴⁰⁶ Fethiye (Megri) Kasabası'nın Hristiyan Mahallesi'nden Yorgaki oğlu Vasil zevcesi Kilyo, zevci Vasil'in ölümlünden sonra vasisi bulunduğu küçük çocukları Yani, Yorgi, Hrisanti ve Marya'ya ait 2518 kuruşu beş senelik vade ile (senelik 100 kuruşta 12 kuruş hesabıyla 1512 kuruş ki toplam 4028 kuruş) Fethiye (Megri) Kazası Eytâm Müdürü İbrahim Efendi'ye teslim etmiştir. Megri ŞS 163, 125/27, 29 Muharrem 1323 (5 Nisan 1905); Ayrıca bkz: Megri ŞS 163, 104/16

⁴⁰⁷ *Düstur*, Tertip I, C.I, s.278 (7. Madde)

Efendi elinden ve Tütüncü Mehmet Efendi ile Cafer Efendi oğlu Mehmet Efendi'yi kefil göstererek borç almıştır⁴⁰⁸. Aynı şekilde Menteşe Sancağı'na bağlı Bodrum Kasabası'nın Hıristiyan Mahallesi'nden İstanbullu oğlu Manol oğlu Mihail, aynı mahalleden İstanbullu oğlu Hıristofi'nin küçük kızı Frankolle'ye? ait 3220 kuruşu, Bodrum Eytâm Müdürü Ahmet Efendi elinden ve Hıristiyan Mahallesi'nden Toma Yorgi'yi kefil göstererek borç almıştır⁴⁰⁹.

Eytâm Sandığı'nda bulunan gayr-i Müslim yetimlere ait malları gayr-i Müslimler borç aldığı gibi Müslüman şahıslar da borç alabiliyorlardı. Örneğin Menteşe Sancağı'nın Fethiye (Megri) Kazası'na bağlı Erdek Köyü ahalisinden Koyuncuzade Ali Efendi, Megri'nin Hıristiyan Mahallesi'nden Lazari kızı Hırisanti'ye ait 2797 kuruşu, Megri Eytâm Müdürü İbrahim Efendi'nin elinden borç almıştır⁴¹⁰. Bununla birlikte Müslüman yetimlerine ait malları gayr-i Müslim şahıslar da borç alabiliyordu. Aydın Sancağı'na bağlı Çine Kazası'nın Karakollar Köyü'nden Dimitri oğlu Bakkal Mihal, Bağcılar Köyü'nden Katil Hasan'ın yetimleri Mehmet Ali ve Halil'e ait 1610 kuruşu, Çine Kazası Eytâm Müdürü Halil İbrahim Efendi elinden borç almıştır⁴¹¹.

Yetime kalan ve sandık idaresine verilen dükkân, arazi, değirmen ve hane gibi gayrimenkuller, sandık tarafından kira karşılığında taliplisine verilmekteydi. Böylece gayrimenkul muhafaza edildiği gibi buradan bir de gelir elde edilmekteydi. Söke'nin Uzun Çarşısı'nda yer alan iki dükkân seneliği 1800 kuruştan üç sene müddetle 5400 kuruş karşılığında Söke'nin Rum Mahallesi'nden Bahçıvan Nikolaoğlu Hacı Yorgi'ye kiraya verilmiştir⁴¹². Yine Fethiye Kazası'ndan Havancı oğlu Okernus'un vefatından sonra Faralya (Uzunyurt) Köyü'nde bulunan taş su değirmeni sandık tarafından müzayede usulüyle kiraya verilmiştir⁴¹³.

Eytâm Nizâmnamesi'ne göre Eytâm Sandıkları'nda biriken paralar birkaç şekilde değerlendirilmekteydi. Öncelikle esnaf, tüccar, memur ve ziraatla uğraşan kişilere, ihtiyaçlarını karşılamaları için faizle borç olarak verilmekteydi. Eğer bu sözü edilen kesim tarafından kullanılmazsa, yetimin mağdur edilmemesi için sandıktaki parası sarraflarca değerlendirilmekteydi⁴¹⁴. Sandığın uyguladığı faiz oranlarına bakıldığında, sandığın kurulduğu 1851 yılından XX. Yüzyılın başlarına kadar %5-12 oranında, dönemin şartlarına göre değişen oranlarda borç verildiği görülmektedir⁴¹⁵. Menteşe Sancağı'na bağlı Fethiye (Megri) Kasabası'nın Yahudi Mahallesi'nden Musevi Yako oğlu Murdhay Mayu'nun yetimleri Hayim, Ruben ve Yasef'e

⁴⁰⁸ Söke ŞS 233, 397/263, 17 Zilhicce 1328 (20 Aralık 1910)

⁴⁰⁹ Bodrum ŞS 174, 175/97, 20 Muharrem 1318 (20 Mayıs 1900)

⁴¹⁰ Megri ŞS 161, 8/ 3, 17 Şevval 1317 (18 Şubat 1900)

⁴¹¹ Çine ŞS 182, 220/(yok), 23 Rebiulahir 1330 (11 Nisan 1912)

⁴¹² Söke ŞS 238, 51/ 57, 26 Şaban 1327 (12 Eylül 1909)

⁴¹³ Megri ŞS 162, 8/54, 15 Rebiulahir 1322 (13 Mart 1914)

⁴¹⁴ *Düstur*, Tertip I. C.I, s. 280 (14. Madde)

⁴¹⁵ İnanç, *a.g.t.*, s.52

ait 7.828 kuruş, vâsileri olan anneleri tarafından beş senelik vade karşılığında 4.696 kuruş (beş sene sonunda toplam 12.524 kuruş) almak üzere sandığa teslim etmiştir⁴¹⁶. Aydın Sancağı'na bağlı Çine Kazası'ndan Anderya oğlu Bakkal Kostanti, Balcıoğlu Hırsto'nun torunlarına ait 3.206 kuruşu üç senelik vade karşılığında 865 kuruş (üç sene sonunda toplam 4.071 kuruş) vermek üzere borç almıştır⁴¹⁷. Görüldüğü gibi Menteşe Sancağı'nda faiz oranı %12 civarında iken Aydın Sancağı'nda faiz oranı %7 civarındadır. Fakat unutulmamalıdır ki, dönemim şartları faiz oranları üzerinde etkili olmaktaydı. Özellikle Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı esnasında düşük faizle borç para verilmiştir.

Yukarıda nafaka başlığı altında belirtildiği gibi çocukların bakımı babanın sorumluluğu altındaydı. Küçük çocuklara miras olarak kalan maldan vâsileri çocukların ihtiyaçları için kullanmak durumundaydılar. Eğer yetim çocuklara kalan mallar Eytâm Sandığı'na verilmişse ve çocukların geçimini vâsileri, sandıktaki malları olmadan temin edemiyorlarsa, sandığa başvurarak çocuklar için nafaka bağlanmasını isteyebilirlerdi. Bu durumda sandık görevlileri çocuğun vâsisine “*kifayet miktarı*” nafaka bağlamaktaydı⁴¹⁸. Örneğin Fethiye (Megri) Kazası'na bağlı Loyis Köyü'nün Orta Mahallesi'nden Kostanti oğlu Anderya zevcesi Estemat kızı Despina mahkemeye başvurarak, daha önce vefat eden Anderya oğlu Mine'nin çocukları olup kendisinin de torunları olan sekiz yaşındaki Marya ve on bir yaşındaki Despina'ye babalarından kalan ve sandığa verilen Fethiye'nin muhtelif yerlerindeki hane, bahçe ve tarlaların kira gelirlerinden nafaka olarak verilmesini talep etmiştir. Mahkeme de, çocukların hem neneleri, hem de vâsileri olan Despina'ye, muhtar ve ihtiyar heyetinden bir şahadetname getirmek şartıyla, çocukların ihtiyaçlarına kullanılması için dörder mecdiyeden aylık toplam sekiz mecdiye verilmesine karar vermiştir⁴¹⁹. Yine Fethiye (Megri) Kasabası'nın Yahudi Mahallesi sakinlerinden Yako oğlu Murdhay Mayu zevcesi Mazalto mahkemeye başvurarak, kocasının ölümü ile anneleri ve vâsileri bulunduğu küçük çocukları Hayim, Ruben ve Yesef'in yaşelerini temin etmekte zorlandığını ve çocuklarının sandıkta bulunan mallarının gelirinden çocuklara sarf edilmek amacıyla nafaka bağlanmasını talep etmiştir. Mahkeme de, çocukların sandıktaki 7.828 kuruştan aylık hâsil olan yetmiş kuruşun Mazalto'ya verilmesine karar vermiştir⁴²⁰.

Yetim çocuk, Eytâm Sandığı'na verilen malını rüşt yaşına geldiğinde, rüştünü ispat etmek koşuluyla, kendisine teslimini talep edebiliyordu. Nizâmname bu usul, “*sinn-i rüşde* (rüşt yaşına) *vusûlü yirmi yaşına bülüğundan itibar olunarak isbat-ı rüşd edecek eytâmın hali*

⁴¹⁶ Megri ŞS 163, 146/36, 7 Rebiulevvel 1323 (12 Mayıs 1905)

⁴¹⁷ Çine ŞS 182, 76/(yok), 8 Rebiulahir 1331 (17 Mart 1913)

⁴¹⁸ *Düstur*, Tertip I. C.I, s. 279 (8. Madde)

⁴¹⁹ Megri ŞS 163, 102/15, 6 Muharrem 1323 (13 Mart 1905)

⁴²⁰ Megri ŞS 163, 190/58, 5 Şaban 1323 (5 Ekim 1905)

meclis marifetiyle bi't-tahkik yedine teslim olunacak” şeklinde tarif edilmekteydi. Ancak malı “*israf ve tebzîr* (dağıtma)” etmeyeceğine güven oluşmazsa yetim hükmünde addolunacaktı⁴²¹. Bu hususla ilgili örnek vermemiz gerekirse, Aydın Sancağı'nın Söke Kazası'na bağlı Yoran Köyü'nden iken vefat eden Koraki oğlu Dimitri'nin oğlu Mihâl mahkemeye başvurarak, babasının vefatıyla sandığa tevdi edilen 7250 kuruştan hissesine isabet eden 1812 kuruşun, yirmi yaşından gün aldığı için kendisine teslimini talep etmiştir. Mahkeme de, Mihâl'in rüşt ispatını ve sandıktaki hissesinin teslimini kabul ederek Söke Kazası Eytâm Müdürü Şakir Efendi'ye bu yönde işlem yapması konusunda tembihte bulunmuştur⁴²². Yine Söke'nin Akköy Köyü'nden Todori oğlu Vangel Sarafyanos, babasının vefatıyla kendisine kalan ve yaşının küçük olması hasebiyle Eytâm Sandığı'na verilen malının rüşt yaşını doldurduğundan dolayı tarafına teslimini istemiştir⁴²³.

Eytâm Sandığı Müslim ve gayr-i Müslim çocukların malını muhafaza ettiği gibi yetişkinler için de başka bir uygulama ifa etmekteydi. Yaşadığı mahalli terk ederek başka bir yere giden ve nereye gittiği belli olmayan kimselerin (gâib) geride bıraktıkları varlıkları ölüm ilâmından sonra vereselerine dağıtılırdı. Eğer gâib olanın herhangi bir verese yoksa bu durumda malın heba olmaması için şahsın malı sandık kontrolüne verilirdi. Sandık ise, evvela gâib olan şahıstan alacağı olanların alacaklarını bu maldan kendilerine öder, geriye kalan kısmını ise beş sene müddetle muhafaza ederek işletirdi. Beş sene sonunda gâib ortaya çıkmazsa bu mal tamamen hazineye devredilirdi. Bu süre içinde ortaya çıkar ve malın kendisine ait olduğunu ispat ederse kendisine iade edilirdi⁴²⁴. Dolayısıyla her ne sebeple olursa olsun yaşadığı yerden başka bir yere giden/gitmek zorunda kalan bir kimsenin malı kendisi dönünceye kadar sandık tarafından muhafaza altına alınmış olmaktadır. Söke'nin Rum Mahallesi'nden Manol zevcesi Despinole Hatun vefat edince mirası kızı Hırısanti ile kardeşi Kosti'ye kalmış, Kosti ise gâib olduğundan ona düşen hisse ikametgâhı belli olana kadar veya tekrar yaşadığı mahalle dönene kadar muhafaza edilmek şartıyla Eytâm Sandığı'na teslim edilmiştir⁴²⁵.

Aynı şekilde bir şahsın geride bir verese bırakmadan vefat etmesi durumunda da o şahsın terekesi sandığa aktarılırdı. Söke'nin Çeltikçi Mahallesi'nden Hamza Ağa'nın fırınında çalışan Yanyalı Kosti herhangi bir verese bırakmadan vefat etmiş, terekesinin satış işleminden

⁴²¹ *Düstur*, Tertip I. C.I, s. 280 (13. Madde)

⁴²² Söke ŞS 233, 215/153, 26 Cemaziyelevvel 1328 (5 Haziran 1910)

⁴²³ Söke ŞS 253, (yok)/231, 21 Rebiulevvel 1332 (17 Şubat 1914); Bir diğer örnek için bkz: Milas ŞS 330, 12/10, 6 Ramazan 1336 (15 Haziran 1918); Söke ŞS 233, 500/324, 27 Safer 1329 (27 Şubat 1911)

⁴²⁴ *Düstur*, Tertip I. C.I, s. 279 (12. Madde)

⁴²⁵ Söke ŞS 233, 319/226, 16 Şevval 1328 (21 Ekim 1910)

elde edilen 884 kuruş Eytâm Sandığı'na teslim edilmiştir⁴²⁶. Yine Ispartalı olup Fethiye (Megri)'nin Doğanlar Köyü'nde sakin iken vefat eden ve tereke dökümünden ticaretle uğraştığı anlaşılan Yasef'ten kalan mallar “*eytam sandığı marifetiyle bi'l-müzâyede*” satılmış ve satış işleminden elde edilen 1373 kuruş herhangi bir varis ortaya çıkana kadar sandığın kontrolüne alınmıştır⁴²⁷.

Nizamnamelerde bir düzenleme olmamasına karşın Birinci Dünya Savaşı yıllarında askerlik görevini yerine getirirken vefat eden Müslim ve gayr-i Müslimlerin yetimlerine isabet eden terekelerden mahkeme harçlarının alınmadığı görülmektedir. Bu yönde mahkemelerin Müslim-gayr-i Müslim ayırt etmeksizin askerde ölen kişilerin yetimlerine isabet eden terekelerinin taksiminde ve diğer işlemlerinin görülmesinde daha dikkatli davranılması konusunda emirler çıkarıldığı görülmektedir⁴²⁸. Muğla'nın Cazgırlar Köyü'nden iken askerde vefat eden Hırsto oğlu Foti'nin veraseti zevcesi Hırso ile çocukları Yasme ve Sofya'ya kalmış, yetimlerin vâsiliğine amcaları Nikola tayin edilmiş ve tereke taksiminden herhangi bir harç ücreti alınmamıştır⁴²⁹.

Görüldüğü gibi anne veya babasını veyahut her ikisini de kaybeden ve toplumda savunmasız kalan çocukların korunup kollanması için oluşturulan kurumlardan Eytâm Sandığı, Aydın ve Menteşe Sancaklarında da gayr-i Müslim yetim çocuklarının korunmasında büyük rol oynamıştır. Ebeveyninden kalan malı idare edebilecek yaşa gelene kadar sandık, çocuklar adına bu malı muhafaza ettiği gibi işletmek suretiyle zaman içerisinde değer kaybına uğramasını da engellemiş olmaktadır. Ayrıca yetim kalan çocukların geçimini temin edemeyen vâsi, mahkemeye başvurarak sandıktaki malın gelirinden mahsup edilmek üzere çocukların iâşesi için nafaka alabilmekteydi. Mahkemelerin kararlarına bakıldığında bu amaçla mahkemeye başvuranların hiçbirisinin talebi geri çevrilmemiştir. Yetim çocukların malı muhafaza edildiği gibi herhangi bir verese bırakmadan vefat eden veya yaşadığı halde nerede yaşadığı bilinemeyen (gâib) kimselerin malları da bu sandıkların kontrolüne alınarak, daha sonra ortaya çıkacak vereselerine veya ikamet yerine döndüklerinde kendilerine teslimi amacıyla, kontrol altına alınmıştır.

---

⁴²⁶ Söke ŞS 273, 190/97, 3 Zilkade 1323 (30 Aralık 1905)

⁴²⁷ Megri ŞS 161, 36/117, 3 Safer 1321 (1 Mayıs 1903)

⁴²⁸ İnanç, *a.g.t.*, s.18

⁴²⁹ Muğla ŞS 196, 14/14, 9 Şevval 1336 (18 Temmuz 1918)

II. Günlük Hayat

I. Yaşanılan Mekânlar ve Yapılar

1. Hane, Bağ ve Bahçeler

Bir toplumda yaşanılan mekânlarla ailelerin yaşam tarzları ve ekonomik durumları arasında çok sıkı bir ilişki vardır. İnsanlar evlerinin mimari tarzlarını, odalarının konumunu, dekor motiflerini sadece fiziki koşullara göre değil aynı zamanda inançlarına, yaşam tarzlarına, örf ve adetlerine göre inşa ederler⁴³⁰. Gayr-i Müslimler, daha evvel de belirtildiği gibi, kendilerine ait mahallelerde ve köylerde oturdukları gibi Müslümanlara ait mahalle veya köylerde de ikamet ediyorlardı. Gayr-i Müslimlere ait tereke kayıtları ile alım-satım gibi belgeler bize Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslim ailelerin ikamet ettikleri mekânlar hakkında bilgi vermektedir.

Köylerde yaşayan gayr-i Müslimler genelde tek katlı evlerde oturmaktaydı. Bu evlerin bitişiğinde avlu ile birlikte ahır, samanlık gibi hayvancılıkla uğraşanlar için diğer yapılar da mevcuttu⁴³¹. Orta gelirli aileler de aynı şekilde tek katlı, genellikle avlu, ahır ve samanlıktan meydana gelen menzillerde oturmaktaydılar⁴³². Menzillerin hemen önünde, genellikle içerisinde meyve ağaçlarının bulunduğu bahçeler mevcuttu. Ayrıca evlere yakın mekânlarda üzüm yetiştirilen bağlık alanlar bulunmaktaydı⁴³³. Bundan başka, tarlalar da evlerinin uzağında bulunmakla birlikte hem tarlaların hem de bağların bir kısmında 'evlek' adı verilen ve birkaç gözden oluşan küçük odalar vardı⁴³⁴.

Kasaba merkezlerinde yaşayan ve maddi durumu iyi olanlar daha çok 'fevkani' diye tabir edilen iki katlı evlerde oturuyordu⁴³⁵. Söke ve Fethiye (Megri) gibi kaza merkezinde, genelde ticaretle meşgul olan gayr-i Müslim aileler fevkani (iki katlı) evlerde ikamet ediyordu. Bu aileler genellikle iki katlı evlerinin ilk katını mağaza, ikinci katını hane olarak kullanıyorlardı⁴³⁶.

⁴³⁰ Abdurrahman Kurt, "19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar", *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002)*, C.II, s.717

⁴³¹ Söke'nin Yoran Köyü'nden Yani oğlu Yako'nun iki ve dört göz ayrı ayrı haneleri ile ahır bulunmaktadır. Söke ŞS 235, 148/82, 22 Rebiulahir 1319 (8 Ağustos 1901)

⁴³² Megri ŞS 161, 5/95, 20 Şevval 1320 (20 Ocak 1903)

⁴³³ Söke ŞS 235, 148/82, 22 Rebiulahir 1319 (8 Ağustos 1901); Megri ŞS 161, 73/205, 10 Ramazan 1322 (18 Kasım 1904)

⁴³⁴ Karacasu ŞS 177, 54/(yok), 27 Şaban 1313 (1 Şubat 1896)

⁴³⁵ Milas ŞS 316, 243/274, 13 Ramazan 1327 (28 Eylül 1909)

⁴³⁶ Söke'de Esternos oğlu Bakkal Yorgi'nin üst katında (fevkani) üç oda ve bir divanhane ile alt katında (tahtani) mağazası olan mülkü için bkz: Söke ŞS 235, 94/187, 1321 (1904); Diğer birkaç örnek için bkz: Megri ŞS 163, 152/249, 1326 (1908); Milas ŞS 326, 1/(yok), 1327 (1909)

Osmanlı Devleti'nde gayr-i Müslim evlerinin yükseklik ve rengi ile ilgili olarak XVIII. ila XIX. yüzyıllar arasında düzenlemeler yapılmıştı. Buna göre 1724'te Müslümanların inşa edecekleri evlerin yüksekliğinin on zira⁴³⁷, gayr-i Müslim evlerinin ise dokuz zira' olacağı belirtilmişti. 1755'te gayr-i Müslimler evlerini on zira' ve 1826'da ise on iki zira' yüksekliğe kadar inşa edebileceklerdi⁴³⁸. Bununla birlikte bu düzenlemelerin genelde İstanbul ile sınırlı kaldığı, taşrada pek uygulanmadığı görülmektedir⁴³⁹. İncelediğimiz döneme ait, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslim evlerinin renk ve yüksekliği ile ilgili herhangi bir kısıtlama yapılmamıştır.

2. Kilise ve Havralar

Kilise ve havraların İslam şehirlerindeki varlığı ve zimmîlerin buralarda ibadet edebilmeleri İslam hukukunun gayr-i Müslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyeti ile yakından ilgilidir. Dini ayin ve ibadet hürriyeti din ve vicdan hürriyetinin bir unsurudur⁴⁴⁰. Gayr-i Müslimlere tanınan din ve vicdan hürriyeti kaçınılmaz olarak ibadet ve ayin hürriyetini ve bunların yapıldığı mekânlar olan mabetlerin dokunulmazlığını da içermektedir⁴⁴¹. Osmanlı Devleti'nde gayr-i Müslim cemaatlerin dini ayin ve ibadetlerini icra edebilmeleri hiçbir zaman gerçek anlamda bir sorun haline gelmemiştir. Fatih'le başlayıp uzun bir dönem devam eden süreçte gayr-i Müslimlere din ve ibadet hürriyeti tanınmıştır. Ne var ki, devletin zayıflamaya başlamasıyla bu alanda dış müdahaleler olmuş ve Osmanlı Devleti de Tanzimat döneminden itibaren bazı düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır⁴⁴².

1908 yılında Aydın Sancağı'nda toplam bir metropolit hane, 27 kilise, iki havra ve beş manastır, Menteşe Sancağı'nda ise beş kilise ve iki havra⁴⁴³ bulunmaktaydı⁴⁴⁴. Kilise ve havralarla ilgili detaylı bilgi "*Dini Hayat*" başlığı altında verilecektir.

⁴³⁷ Zira': İnsanın dirseğinden orta parmağı ucuna kadar olan uzunluk, arşın. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.648

⁴³⁸ A. İhsan Karataş, "Bursa'daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler", *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, C.16, S.2, s.145

⁴³⁹ Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, S.1, Ankara 1990, s.123

⁴⁴⁰ Mehmet Akman, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *Osmanlı Din Devlet İlişkileri*, (Haz. Vecdi AKYÜZ), Ayışığı Yay., İstanbul 1999, s. 231

⁴⁴¹ M. Akif Aydın, "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", *Osmanlı Din Devlet İlişkileri*, (Haz. Vecdi AKYÜZ), Ayışığı Yay., İstanbul 1999, s. 225

⁴⁴² Akman, *a.g.m.*, s.239

⁴⁴³ 1326 (1908) AVS, s.443-475 (Aydın), s.708 ve 723 (Menteşe)

⁴⁴⁴ 1918 yılına dair Aydın Vilayeti İstatistik Müdürlüğü'nce hazırlanan "Emlâk-ı Emirîye ve Mebâni-i Umumiye ve Hususîye İstatistiği"nde ise Aydın Sancağı'nda Musevilere ait 3 sinagog varken, 'mezahib-i muhtelif-i Hıristiyanîye'ye ait 45 kilise, 20 manastır ve bir ziyaretgâh bulunmaktaydı. Bunun için bkz: *İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği (1918)*, (Yay. Haz. Erkan Serçe), Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s.7

3. Kahvehane ve Meyhaneler

Müslümanlara, namaz vaktinden evvel veya iki namaz arasında oturup sohbet etmeleri amacıyla camilerin yanında bir yer tahsis edilmişken, hicri X. asırdan itibaren Yemen'den kahve gelince buralarda kahve içilmesi âdet haline gelmişti. Bundan dolayı da buralara kahvehane denmişti⁴⁴⁵. Daha sonraki zamanlarda kahvehaneler sadece Müslümanların değil gayr-i Müslimlerin de boş zamanlarında oturup sohbet ettikleri mekânlar arasında yer almıştır.

1908 yılında Aydın Sancağı'nda bulunan kahvehane ve meyhane sayısı 49'dur⁴⁴⁶. Her ne kadar burada kahvehanelerin ne kadarının gayr-i Müslimlere ait olduğuna dair bir bilgi verilmemişse de, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin günlük yaşamlarında kahvehanelerin yerinin olduğuna dair kayıtlar mevcuttur. Gerek tereke kayıtlarından, gerekse alacak davalarına ait belgelerden gayr-i Müslimlerin kahvehane işlettiklerini biliyoruz. Aydın Sancağı'ndan birkaç tane örnek vermek gerekirse; Sisam Adası'ndan gelip Söke'nin Rum Mahallesi'nde yaşayan Nikola, burada kahvehane çalıştırmaktaydı⁴⁴⁷. Yine Söke'nin Akköy Köyü'nden Yani oğlu Aleksî, Hıristiyan Bağarası Köyü'nden Yani Karabaş, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Halikya oğlu Nikola ve Kelebiç Köyü'nden Kahveci Yovakim'in⁴⁴⁸ kahvehaneleri mevcuttu.

Salnamelerde Menteşe Sancağı'nda kahvehanelerle ilgili bilgi mevcut değilse de, tereke kayıtlarından gayr-i Müslimlerin bu sancakta da kahvehane işlettikleri anlaşılmaktadır. Fethiye (Megri)'nin Loyis Köyü'nden Hacı Andon oğlu Dimitri⁴⁴⁹, yine aynı köyden Anderya oğlu Mine⁴⁵⁰ ve Milas'ın Rum Mahallesi'nden Todori⁴⁵¹ kahvehane işletliyordu. Günlük yaşam içerisinde gayr-i Müslimler için önemli bir yeri olan kahvehanelerde kimi zaman kumar oynatıldığı da oluyordu. Bu durum şikâyetlere sebep olmaktaydı⁴⁵².

Meyhanelere gelince, İslâm hukukunda, gayr-i Müslimlerin kendi dinlerine göre yasaklanmamış olan şarabı içebileceklerinin kabul edilmiş olması sebebiyle Osmanlı Devleti uygulamasında da gayr-i Müslimlerin meyhane açabileceği ve şarap içebilecekleri kabul edil-

⁴⁴⁵ Osman Nuri Ergin, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1987, s.124

⁴⁴⁶ 1326 (1908) AVS, s.447

⁴⁴⁷ Söke ŞS 235, 51/163, 22 Cemaziyelahir 1320 (26 Eylül 1902)

⁴⁴⁸ Söke ŞS 235, 137/(yok), Söke ŞS 249, 143/(yok), Söke ŞS 249, 159/(yok); Söke ŞS 249, 230/ (yok)

⁴⁴⁹ Megri ŞS 161, 51/189, 7 Safer 1322 (23 Nisan 1904)

⁴⁵⁰ Megri ŞS 161, 102/15, 6 Muharrem 1323 (13 Mart 1905)

⁴⁵¹ Söke'de yaşayan Milaslı Dimitri Zevcesi Eleni'nin tereke kaydındaki bu hususa dair bilgi için bkz: Söke ŞS 275, 8/117, 27 Safer 1324 (22 Nisan 1906)

⁴⁵² Söke'den Kahveci İliya ve Kahveci Yorgi kahvehanelerinde kumar oynattıkları için şikâyet edilmişlerdi. Bkz: Söke ŞS 282, H. No:8, s.33, 10 Rebiulâhir 1336 (23 Ocak 1918); Söke ŞS 256, Hüküm No:17, s.68

miş fakat bunlar bazı kayıtlara tabi tutulmuştu⁴⁵³. Fatih döneminde gayr-i Müslimlerin mahallelerindeki meyhanelerden başka bir yerde şaraplarını satmamaları, evlerinde satarlarsa bunlara el konulacağı belirtilmişti⁴⁵⁴. Genelde gayr-i Müslimlerin şarap içmelerine serbestlik tanınmışsa da 1559'da Bursa kadısına gönderilen bir hükümde Bursa'daki meyhanelerin kapatılması istenmiş, kadı da bu emri yerine getirmiştir. Ancak daha sonra toplumsal huzuru bozmamak, cami yakınında meyhane açmamak, Müslümanlara şarap satmamak, aleni şarap içmemek ve kanuni vergilerini ödemek koşuluyla gayr-i Müslimlerin şarap üretip satmalarına müsaade edilmiştir⁴⁵⁵. IV. Murat döneminde, siyasi dedikoduların yapıldığı mekânlar olması gerekçe gösterilerek meyhane ve kahvehanelerin kapatılmasına rastlanmıştır⁴⁵⁶. Yine XIX. yüzyılda da içki satışı ve meyhane çalıştırılmasına yönelik yasaklar devam etmiştir. Ama her halükarda gayr-i Müslimlerin şarap içmeleri ve meyhane açmaları tamamen yasaklanmamakla birlikte Müslümanlara satmaları, cami veya mescit yakınlarında ve Müslümanların çoğunlukla meskûn olduğu mahallerde meyhane açmaları yasaklanmış ve bazı yaptırımlar uygulanmıştır⁴⁵⁷. Örneğin, 1914 yılında Söke'nin İslam Çarşısı'nda bakkallık yapan Rum Mahallesi'nden Kosta Andonyadi'ye, müslümanlara rakı satmaktan dolayı Ceza Kanunu'nun 254. maddesine göre 4 beşlik para, 37. maddesine göre de bir günlük hapis cezası verilmişti. Üstelik Andonyadi rakıyı Müslümanlara Ramazan ayında satmıştı⁴⁵⁸.

XX. yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin sosyal hayatlarında meyhanelerin önemli bir yeri vardı. Meyhaneler genellikle gayr-i Müslimlerin yoğun olarak yaşadıkları mahalle veya köylerde bulunmaktaydı. Tereke kayıtlarında, vekâlet ve alacakla ilgili dava kayıtlarında konumuzla alakalı bilgiler bulmak mümkün olmaktadır. Aydın Kasabası'ndan Yorgi⁴⁵⁹, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Ergirü oğlu Vasil, Nikola, Lefter, Estemat, Todori ile Söke'nin Bağarası Köyü'nden Aristaki'nin meyhaneleri vardı⁴⁶⁰. Menteşe Sancağı'nda ise, Midillili olup Fethiye (Megri)'de sakin Estergo oğlu Dimitri ve Milas'ın Hıristiyan Mahallesi'nden Hırsto oğlu Estemat meyhane çalıştırmaktaydı⁴⁶¹. 1918 yılı vilayet istatistiğine göre sadece Aydın Sancağı'nda Rumlara ait meyhane sayısı

⁴⁵³ Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi...*, s. 355

⁴⁵⁴ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.I, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990, s.423-424

⁴⁵⁵ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.356

⁴⁵⁶ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.174

⁴⁵⁷ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.365

⁴⁵⁸ Söke ŞS Hüküm 123/15, 20 Ramazan 1332 (12 Ağustos 1914)

⁴⁵⁹ *Ahenk*, 27 K.sani 1315 (8 Şubat 1900), s.2

⁴⁶⁰ Söke ŞS 256, 29/177; Söke ŞS 233, 603/388; Söke ŞS 257, 12/3; Söke ŞS 256, 260/49; Söke ŞS 229, 551/75; Söke ŞS 277, 77/16

⁴⁶¹ Megri ŞS 613, 180/264, 3 Zilhicce 1326 (27 Aralık 1908); Milas ŞS 326, 42/(yok), 27 Şevval 1328 (27 Aralık 1910)

63'tü ki, bu sayı diğer sancaklar içerisinde İzmir'den sonra Rumların çalıştırdığı en fazla meyhane sayısını ifade etmekteydi⁴⁶².

4. Çarşı, Pazar ve Diğer Mekânlar

Aydın ve Menteşe Sancaklarında esnaf, çarşı, pazar ve dükkânlarda ticari faaliyetlerini devam ettirmektedirler. Sicillerde, gayr-i Müslimlerin büyük oranda ticarî faaliyetlerini bu tür mekânlarda yürüttüklerine dair bilgiler mevcuttur. Örneğin Söke'de Semerciler Çarşısı, deriye dayalı imalatın yapıldığı ve gayr-i Müslimlerin de bu çarşıda faal olarak ticaret yaptıkları bir yerdi⁴⁶³. Mahalle aralarında ve küçük köylerde dahi bulunan dükkânlar her iki sancakta da fazlasıyla mevcuttu. 1908 yılında Aydın Kazası'nda 1770, Çine Kazası'nda 282, Menteşe Sancağı'nın Bodrum Kazası'nda 200 ve Fethiye (Megri) Kazası'nda ise 514 dükkân bulunuyordu⁴⁶⁴. Birkaç kazaya ait verdiğimiz bu bilgilerden bile ticari hayatın canlılığı ile ilgili bazı ipuçları elde edilebilmek mümkündür. Aynı şekilde değirmen, fabrika, debbağhane, fırın, yağhane, mağaza gibi ekonomik üniteler de her iki sancaktaki ticari faaliyetlerin çeşitliliğini göstermektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi gayr-i Müslimler, bu zikrettiğimiz ekonomik faaliyetlerin hemen hepsinde yer almışlardır. Örneğin; Söke'nin Rum Mahallesi'nden Kör Kostanti ve Milas'ın Rum Mahallesi'nde Dimitri oğlu Yako değirmen işletmekteydi⁴⁶⁵. Yine Söke'de buğday pazarcısı Dimitri oğlu Mihal ile Fethiye (Megri)'nin Rum Mahallesi'nden Nikola fırın çalıştırmaktaydı⁴⁶⁶. Bu hususla ilgili "meslekler" başlığı altında detaylı bilgi verilecektir.

Her nahiye ve kasaba merkezinde haftanın belirli günlerinde Pazar kurulur ve halk her türlü ihtiyaçlarını bu pazarlardan karşılardı. Pazarlar halkın rahat bir şekilde alışverişini yapabileceği yer ve zamana göre kurulurdu/kurulması gerekirdi. Aksi takdirde pazardan beklenen menfaat temin edilmemiş olurdu. Burada Milas'ta kurulan mahalli pazarla ilgili Dersaadet'e intikal eden bir hususa dikkat çekmek istiyoruz. Milas'ta yaşayan Museviler, Kaymakam Safa Bey döneminde daha önce pazartesi günü yapılan mahalli pazarın günü değiştirilerek cumartesiye alındığını, bu günün ise kendilerinin ibadet günü olması hasebiyle hukuklarına riayet edilmediğini, liva meclisinin de mahalli pazarın cumartesi günü olması yönünde karar aldığını, dolayısıyla eskiden olduğu gibi mahalli pazarın Müslüman, Hıristiyan ve Musevi

⁴⁶² İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği (1918), s.16

⁴⁶³ Söke ŞS 235, 126/205, 18 Rebiulevvel 1321 (14 Haziran 1903)

⁴⁶⁴ 1329 (1908) AVS, s.443-723

⁴⁶⁵ Söke ŞS 275, 13/120, 10 Rebiulevvel 1324 (4 Mayıs 1906); Milas ŞS 326, 13/yok), 27 Receb 1326 (25 Ağustos 1908)

⁴⁶⁶ Söke ŞS 249, 93/(yok), 23 Şaban 1326 (2 Eylül 1908); Megri ŞS 163, 234/292, 9 Receb 1327 (31 Mart 1909)

ahalinin maksimum istifadesi için pazartesi yapılması gerektiğini bir dilekçe ile Dersaadet'ten talep etmişlerdir⁴⁶⁷.

Aydın ve Menteşe Sancaklarında yolcu ve tacirlerin konaklayacakları otel ve han gibi yapılar da bulunuyordu. Aydın Sancağı'nda biri Çine'de üçü de Söke'de olmak üzere 4 otel vardı⁴⁶⁸. Söke'de bulunan otellerden birini Garilakos isminde bir Rum⁴⁶⁹ ile 'Anadolu' adını taşıyan diğer oteli ise Manol Vasil kızı Marya çalıştırıyordu⁴⁷⁰. Salnamelerde geçmemesine rağmen Milas'ta bulunan bir oteli Hacı Yorgi isminde bir Rum işletmekteydi⁴⁷¹. Han ise her iki sancakta oldukça fazla sayıda vardı. Söke'de Hancı Nikola, babası Yanako'dan devraldığı hanı işletmekteydi⁴⁷².

2. Giyim Eşyaları

XV. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı Devleti'nde Müslüman olmayan halkın büyük ölçüde giyiniş serbestliği mevcuttu. Ancak daha sonraki yüzyıllarda gayr-i Müslimlerin giyimleri konusunda bazı düzenlemeler yapılmıştır. İlk dönemlerde giyim-kuşamda pek fark olmamış, ilerleyen zamanlarda gayr-i Müslim topluluklar Müslümanlar gibi giyinmeye başlayınca (sarık, ferace, dolama vs.) arada bir fark oluşturmak için, özellikle renk üzerinde durularak bir takım kısıtlamalar konulmuştu⁴⁷³. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İzmir'i ziyaret eden Alman gezgin M. S. Schulz, "Osmanlı'da bir insanın, başlığından, pabucundan veya çizmesinden hangi millete ait olduğunu anlamak çok kolaydır" demiştir⁴⁷⁴.

Gayr-i Müslim erkeklerin elbiselerinin son derece sade olması, göze batıcı olmaması ve koyu renkli olması şarttı. Bu düzenlemeler hükümet merkezinde titizlikle uygulanmakta, eyaletlerde ise valilerin, kadıların ve devlet memurlarının tutumuna bağlı olarak gevşemek-

⁴⁶⁷ BOA DH. UMVM, 1/79, Lef 1-3

⁴⁶⁸ 1326 (1908) AVS, s.467 ve 475

⁴⁶⁹ Söke ŞS 256, 144/20, 1 Zilkade 1332 (22 Eylül 1914)

⁴⁷⁰ Otelin işletmesiyle ilgili bazen aksaklıklar meydana geliyor ve bu durum mahkemeye intikal ediyordu. Otele gelen her yolcunun otel defterine kaydedilmesi gerekmekteydi. Manol Vasil kızı Marya'nın otele gelenleri deftere kaydetmediği anlaşılmış ve sebebi sorulduğunda, daha önce polislerin otele gelip yolcuları kaydettiğini, bundan dolayı kendisinin kaydetmediğini ifade etmiştir. Kanunlar hatırlatılarak birkaç gün içerisinde yolcuların deftere kayıtlarının yapılması istenmiştir. Söke ŞS 282, 117/107, 24 Şevval 1335 (13 Ağustos 1917)

⁴⁷¹ Milas ŞS 316, 97/202, 6 Zilkade 1328 (9 Kasım 1910)

⁴⁷² Söke ŞS 233, 6/5, 20 Zilhicce 1327 (2 Ocak 1910)

⁴⁷³ III. Murat'ın yayınladığı fermana göre Yahudiler kırmızı şapka, Hıristiyanlar ise siyah şapka giymek zorundaydılar. Her iki gayr-i Müslim toplumun sarık sarmaları yasaktı. Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyimi...", s.122; II. Murat Makedonya'yı fethettikten sonra gayr-i Müslimlerin giyim-kuşamı konusunda bir ferman yayınlamış, Hıristiyanlara mavi, Yahudilere sarı başlık ve uzun elbise giyme zorunluluğu getirmiştir. Yeşil renk ise Müslümanlara tahsis edilmişti. Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.344

⁴⁷⁴ Pınar, *a.g.e.*, s.72.

teydi. Ege adalarında ise büyük bir serbestlik bulunuyordu⁴⁷⁵. XVIII. yüzyılın başlarında Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman kadınların giyimleriyle ilgili bir emirname yayınlanmış; Hıristiyan ve Yahudilerin siyah, Müslümanların sarı renkli çarık giymeleri istenmişti⁴⁷⁶. Kılık-kıyafete ilişkin yasaklar sadece gayr-i Müslimler için değil, Müslümanlar için de konulmuştur. Müslüman kadınların Frenkler gibi şemsiye ile gezmeleri yasaklanmıştı. Dolayısıyla bu düzenlemelerde Müslim-gayr-i Müslim eşitliğinden söz edilmektedir⁴⁷⁷.

XIX. Yüzyılın başlarında da gayr-i Müslimlerin kendilerine mahsus kıyafeti terk edip Müslümanlara mahsus giymeleri yasaktı. Tanzimat dönemine gelindiğinde ise, gayr-i Müslimlerin kıyafetlerine karışılmadığı görülmektedir. Hatta Hıristiyanların şapka giymelerinin adli işlemlerde sıkıntıya yol açmasından dolayı yasaklandığı ve bütün tebaanın fes giymesinin emredildiği görülmektedir. Bu nedenle artık şapkaların giyilmesi değil aynı fesin giyilmesi emrediliyordu⁴⁷⁸.

Bu genel bilgileri verdikten sonra XX. Yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin giyim-kuşamı hakkında bilgi vermek istiyoruz. Özellikle tereke kayıtları bize bu konuda yeterli bilgiyi sunmaktadır. Her iki sancakta kullanılan giyim eşyalarını sosyo-ekonomik durum, örf ve adetler, inanç ve iklim gibi etmenler belirlemekteydi. Şimdi önce Aydın Sancağı'na ait tereke kayıtlarında geçen giyim eşyalarına bakalım. Aydın Sancağı'nda giyim eşyaları ile ilgili bize bilgi veren üç sicil örneği –ki üçü de Söke'ye ait- bulunmaktadır. Bunlardan ilki Söke Kazası'nda yaşayan Musevi milletinden Mordhay (Mordahay?)'a ait olan tereke örneğidir. Bu tereke kaydında geçen giyim eşyaları şunlardır⁴⁷⁹:

Babuç çift	Fistan
Bohça maa(birlikte) elbise	Gömlek
Ceket	Hümayun don
Ceket eteklik	Hümayun elbise takımı
Çocuk elbisesi	İç gömleği
Çocuk elbisesi parçası	Kuşak
Çocuk gömleği	Müstamel çorap
Çocuk takımı	Müstamel eteklik
Çorap	Pantolon
Elbise takımı	Peçene?

⁴⁷⁵ M. D'ohsson , *XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler*, (Çev. Zehran Yüksel), Tercüman Yay., (ty), s.84-104

⁴⁷⁶ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.346

⁴⁷⁷ Ercan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyimi...", s.122

⁴⁷⁸ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 354

⁴⁷⁹ Söke ŞS 293, (yok)/74, 8 Şaban 1337 (9 Mayıs 1919)

Eski ceket	Salta
Eteklik	Yelek

İkincisi, Söke Kazası'ndan Mordhay'ın zevcesi Radine'nin terekesi⁴⁸⁰:

Bohça maa elbise	Harb ve yemeni
Ceket	Hümayun elbise
Ceket önlük	Hümayun don ve gömlek
Çorap	İç gömleği
Don ve gömlek	Müstamel önlük
Eteklik	Peştamal
Eski ceket	Som takımı
Fistan	Tahta babuç
Gömlek	Yelek

Aydın Sancağı ile ilgili son olarak Söke Kazası'nın Rum Mahallesi'nde ikamet eden ve Rum milletinden olan Çizmeci Hacı Manol kızı Despina'nın terekesine bakalım⁴⁸¹:

Beyaz ceket	Resmi elbise
İşlemeli yelek	Siyah elbise
Pembe önlük	Terlik

Menteşe Sancağı'na ait tereke kayıtlarında da gayr-i Müslimlerin giyim alışkanlıklarını aydınlatacak örnekler bulmak mümkündür. İlk örneğimiz Fethiye (Megri) Kazası, Hıristiyan Mahallesi'nden Alekopulos oğlu Hiralambos'un terekesine aittir⁴⁸²:

Altın kordon	Kolalı yakalık
Altın yüzük	Müstamel fotin
Ceket	Müstamel palto
Gömlek düğmesi	Paltoluk
Gümüş saat	Yelek

İkinci örneğimiz, yine Fethiye Kazası'ndan Hıristiyan Mahallesi'nde ikamet eden Rum milletinden Toma kızı Marya'nın terekesi⁴⁸³:

⁴⁸⁰ Söke ŞS 293, (yok)/78, 9 Şaban 1337 (10 Mayıs 1919)

⁴⁸¹ Söke ŞS 273, 243/137, 27 Rebiulahir 1340 (28 Aralık 1921)

⁴⁸² Megri ŞS 163, 62/24, 19 Rebiulahir 1319 (5 Ağustos 1901)

Altın göğüslük	Entari
Altın kıratlık	İpek kefiyye
Altın küpe çift	Müstamel fes ve püskül
Çorap çift	Rubiyye altın
Denizlik	Sırlı gömlek

Son olarak Fethiye Kazası'ndan Kara Mihal oğlu kerimesi Hıralambos'un kızı Erini'ye ait tereke⁴⁸⁴

Adi küpe çift	Eldiven çift
Altın bilezik çift	Elmas yüzük
Altın düğme	Etrafi incili altın kelepçe
Altın elmas küpe	Gecelik has entari
Altın saat ve kordon	Gecelik ip entari
Altın yüzük	Gömlek
Basma fistan	İç donu
Çorap çift	Peştamal

Yukarıda verilen eşyaların dışında diğer terekelerde geçen giyim eşyaları arasında; ihram, Trablus kumaş, bağlık, ipekli bağlık, çorap bağı, Acem taklidi kuşak, Hama kumaş, Trablus iplikten kumaş, fes, kuşak bağı, Üsküdar yazma, işlemeli çuha aba da bulunmaktadır⁴⁸⁵.

Giyim-kuşam eşyaları içerisinde bazı kumaşların imal edildikleri yerlerin ismiyle adlandırıldıklarını görüyoruz. Hama kumaşını, Trablus kumaşını ve Üsküdar yazmasını bunlara örnek verebiliriz. Verilen bilgilerden gayr-i Müslim erkeklerin içlik, entari, kuşak, gömlek, pantolon, fes, yelek gibi elbiseler giydikleri görülmektedir. Kadınların ise, içlik ya da iç gömleği üzerine entari, yelek, önlük, ceket, çorap, peştamal giydikleri; maddi durumu iyi olanların ipekten yapılmış veya sırlı gömlek diye tabir edilen işlenmiş elbise giydikleri anlaşılmaktadır. Daha önce de belirtildiği üzere Tanzimat'tan sonra Müslim-gayr-i Müslim

⁴⁸³ Megri ŞS 163, 17/43, 15 Muharrem 1319 (4 Mayıs 1901)

⁴⁸⁴ Megri ŞS 161, 93/43, 7 Ramazan 1319 (18 Aralık 1901)

⁴⁸⁵ Megri ŞS 161, 93/43; Megri ŞS 163, 26/297; Megri ŞS 163, 30/81; Megri ŞS 163, 45/196; Megri ŞS 163, 53/94; Megri ŞS 163, 90/114; Megri ŞS 163, 124/135; Megri ŞS 163, 14/149; Megri ŞS 163, 149/247; Muğla ŞS196, 14/(yok); Muğla ŞS196, 15/(yok); Muğla ŞS196, 16/(yok); Muğla ŞS196, 17/(yok)

giyim eşyalarına devletin pek müdahale etmediği, bunun için gayr-i Müslimlerin kullandıkları giyim eşyalarının Müslümanların kullandıklarıyla benzerlik arz ettiği görülmekteydi⁴⁸⁶.

Ziyet eşyaları olarak çeşitli altın takılar da (altın gerdanlık, Macar altını, fındık altını, İstanbul altını, Kostantinos altını Venedik Macar altını vs.) tereke kayıtlarında yer almıştır. Bu takıların da biçim ve üretim yeri itibariyle farklı isimle belirtildikleri görülmektedir. Ziyet eşyalarının kullanımı ekonomik güce dayalı olduğu için her terekede bu tür eşya kaydına rastlamak mümkün değildir. Bundan başka saat gibi o dönem için lüks sayılabilecek bir eşyaya da terekelerde çok nadir rastlanmaktadır⁴⁸⁷.

Görüldüğü gibi, tereke kayıtlarında geçen giyim-kuşamla ilgili bilgiler; bize dönemin kıyafetleri, isimleri, ne tür kumaşların kullanıldığı, kumaşın cinsi, kalitesi ve diğer tercihlerle ilgili ipuçları vermesi açısından büyük bir öneme sahiptir⁴⁸⁸. Bu şekilde, Aydın ve Mentеше Sancaklarında yaşamış olan gayr-i Müslimlerin de, günlük hayatta kullandıkları giyim-kuşam eşyalarına vâkıf olabiliyoruz.

3. Günlük Hayatta Kullanılan Diğer Eşyalar

Aydın ve Mentеше Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin günlük hayatta kullandığı eşyaları, genel olarak tereke kayıtlarından tespit edebiliyoruz. Yine sancaklara ait örnekleri ayrı ayrı verecek olursak;

Söke'nin Rum Mahallesi'nden Eskarya oğlu Rumelili Çoban Vasil'in 5.998 kuruşluk terekesinden⁴⁸⁹;

Abayotur?	Kilim	Terazi dirhem
Balta ve keser	Lamba	Terze
Boyalı ilik	Maden tava	Tüfenk
Bulgur taşı	Müstamel keçe	Yastık
Çan	Müstamel semer	Yorgan
Çanak	Nühas	Yün minderi
Çifte tüfenk	Nühas maşrapa	
Çutura ?	Nühas tencere	
Dolap	Penayir	

⁴⁸⁶ Nurhan Mıstanoglu, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırşehir Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Ün. Sosyal Bil. Ens., Konya 2004, s. 102-104

⁴⁸⁷ Söke ŞS 249, 37/(yok), 5 Rebiulahir 1326 (7 Mayıs 1908)

⁴⁸⁸ Bu hususla ilgili detaylı bilgi için bkz: Nuri Köstüklü, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarih Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri (Muğla Örneğinde)", *Osmanlı'nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu*, 6-7 Mayıs 1999

⁴⁸⁹ Söke ŞS 235, 193/108, 16 Şevval 1319 (26 Ocak 1902)

Döşek	Sandalye
Eğer takımı	Sandık
Havan	Sofra Tahtası
Kahve değirmeni	Tabanca
Kantar	Taş dibek
Kıl çuval	Tekne

Söke'nin Rum Mahallesi'nden Eskarya oğlu Rumelili Çoban Vasil'in 48.088 kuruşluk terekesinden⁴⁹⁰;

Bakraç	Sandalye	Tencere
Kaşık	Seccade	Yastık
Lamba	Tava	Yorgan
Leğen	Tekneli sandık	Yük döşek

Söke'nin Rum Mahallesi'nden Manol oğlu Dimitri'nin 534.410 kuruşluk terekesinden⁴⁹¹;

Alaf kalburu	Eğer takımı	Orak makinesi
Arpa kalburu	Harman çapası	Sisam kalburu
Boyunduruk	Heybe	Urgan
Buğday kalburu	Heybe	Varil
Çatal ipi	Kepenek	Yular
Demir dirgen	Kızak tahtası	Zahire takımı
Demir çan	Kürek	

Söke'nin Konak Mahallesi'nde yaşayan ve Musevi milletinden olan Mordahay'ın 72.926 kuruşluk terekesinden⁴⁹²;

Askı lamba	İpekli çarşaf	Peşkir
Babuç çift	İskemle ve mangal	Rende
Balta	Kadayıf tepsisi	Saatlik ve çiçeklik
Battaniye	Kahve değirmeni	Sahan takımı

⁴⁹⁰ Söke ŞS 235, 136/211, 8 Cemaziyelevvel 1321 (2 Ağustos 1903)

⁴⁹¹ Milas ŞS 330, 3/2, 6 Cemaziyelevvel 1336 (17 Şubat 1918)

⁴⁹² Söke ŞS 293, (yok)/74, 8 Şaban 1337 (9 Mayıs 1919)

Bıçak, çatal, kaşık	Kahve cezvesi	Sarı mangal
Büyük sandık	Kanepe	Satır
Ceviz sandalye	Kapaklı tencere	Sırça takımı
Çarşaf	Karyola	Siyah sandalye
Çinko çanak	Karyola etekliği	Sofra peşkiri
Çizme	Kazan	Su tokası
Çul	Kırık küp	Şilte
Çuval	Kilim	Şirelik
Dikiş makinesi	Küçük ayna	Tabak
Dolap	Lamba ve şişeler	Tahta dolap
Döşek	Leğen	Tas
Halı	Makas	Tekne
Halı seccade	Mermerli kapdurpa	Teneke dolap
Hamur leğeni	Oturak	Ütü
Havan	Örme	Yastık-yorgan-yün

Menteşe Sancağı'na ait tereke kayıtlarında gayr-i Müslimlerin günlük hayatta kullandıkları eşyalarla ilgili oldukça fazla bilgi bulunmaktadır. Şimdi bunlara bakalım.

Fethiye (Megri) Kazası, Hıristiyan Mahallesi'nden Alekopulos oğlu Hıralambos'un 16.829 kuruşluk terekesinden⁴⁹³;

Asma kilit	Defter	Köklü sünger	Rakı kazanı ve edv.
Ayaklı su kupası	Desti	Küçük asma saat	Rakı kupası
Ayaklı tatlı tabağı	Dolap	Küp	Resmi zarf
Babuç bağı	Döşek çarşafı	Lamba	Saat
Babuç boyası	Duvar lambası	Lamba fitili	Sabun
Babuç fırçası	Elbise fırçası	Lamba şişesi	Sacayağı
Bakır kapaklı güveç	El tahtası	Loha (duvar kağıdı)	Sandık
Bakır kazan	Fener	Macun çatağı	Seccade
Bakır su leğeni	Fincan tabağı	Maden kaşık	Sigara kâğıdı
Bavul	Frenk organı	Maden kavgir	Sigaralık
Bel kayışı	Gaz tenekesi	Maden kefçe	Su şişesi
Berber makinesi	Hardal kâğıdı	Maden tav	Sünger

⁴⁹³ Megri ŞS 161, H.No:62, s.24, 19 Rebiulahir 1319 (5 Ağustos 1901)

Bıçak	Hasır	Mektup zarfı	Sürahi
Biberlik	Huni	Aynalı konsol	Şarap kupası
Bira şişesi	Kahve fincanı tak.	Mısır hasır	Şarap şişesi
Büyük asma lamba	Kaminot?	Minder	Şimşir sandalye
Büyük sofralı mangal	Kanepe	Misina	Şişe kapağı
Ceviz sandalye	Kantar	Misk sabunu	Tabak
Cincir makinesi??	Kantarlı terazi	Mum	Tahta fırçası
Çamaşır teknesi	Kapaklı sabunluk	Mürekkep ve hokkası	Tarabza
Çanta	Karnik kalemi	Müstamel şişe	Tencere
Çaydanlık	Karpuz lamba	Müstamel yorgan	Tepsi
Çay fincanı ve tabakları	Karyola	Nargile	Terazi ve dirhem tk.
Çay kasası	Kemik tarak	Orta ayna	Tütün tabağı
Çay şekerdanlığı	Keşan sicim	Pamuk yastık	Üççatallı şamdan
Çiçeklik	Kına kabuğu	Pehlivan yakısı	Varil
Çinko çanak	Kilim	Pencere perdesi	Yeni kâğıt
Çinko tabak	Konyaklı üzüm şişesi	Rakı okkası	Yün döşek
Çinko tas	Kova	Rakı kadehi	

Yukarıda verilen eşyaların bir kısmında adet sayısının fazla olması, Hıralambos'un ticaretle uğraştığını ve bir dükkânı olduğunu göstermektedir. Her ne kadar burada geçen eşyaların bir kısmı, bu şahsın gündelik kullandığı eşyalardan olmasa da, halka satıldığı için o dönem kullanılan eşyalar konusunda bizlere ipuçları vermesi bakımından önemlidir.

Milas Kasabası'ndan Hancı Nikola oğlu Sisamlı Yorgi'nin 3.042 kuruşluk terekesinden⁴⁹⁴;

Beşik	İskemle	Sandalye
Bıçak	Kandil tahtası	Sandık
Çan	Kibrit	Şişe
Çuval	Kupa	Teneke
Demir kürek	Lamba	Toprak şişe
Desti	Lamba camı	Tütün tablası
Dolap	Lamba fitili	Varil
Fener	Nacak	Yorgan

⁴⁹⁴ Milas ŞS 155, 179/59, 23 Cemaziyelevvel 1328 (2 Haziran 1910)

Gaz tenekesi	Orak	Yün teknesi
Güllük şişesi	Sabun	Zarf

Muğla Kazası, Cazgırlar Köyü'nden Hırsto'nun 6.220 kuruşluk terekesinden⁴⁹⁵;

Çanak	Kazan	Sandık
Çarşaf	Kilim	Sefer taşı
Döşek	Leğen	Sini
Güğüm	Minder	Yastık
Halı seccade	Namazla	Yorgan

Tereke örneklerinden de görüldüğü üzere her iki sancakta yaşayan gayr-i Müslimlerin günlük hayatta kullandıkları eşyaların çeşitliliği ekonomik durumlarına göre değişiklik göstermekteydi. Ticaretle uğraşanların terekeleri, kullandıkları eşya çeşitliliğinin yanında yaşam standardının da yüksekliği konusunda bizlere ipuçları vermektedir. O dönem için lüks sayılabilecek saat, kahve değirmeni, dikiş makinesi, ütü gibi eşyalara nadiren de olsa rastlanmaktadır⁴⁹⁶. Aynı şekilde tabanca, tüfenk gibi silahların yanında terekelerde geçmeyen fakat diğer dava kayıtlarında tespit ettiğimiz ve yasak silahlar arasında yer alan rovelver, mavzer tüfengi ve fişeği⁴⁹⁷ de, kullanılan eşyalar arasında yer alıyordu. Bu tür silahlar genellikle Rumlara ait tereke kayıtlarında rastlanıyordu.

Hemen hemen bütün terekelerde günlük yaşamın en önemli eşyaları olarak kilim, minder, yastık, yorgan ve döşek genelde yünden imal edilerek kullanılıyordu. Ayrıca ev işlerinde kullanılan leğen, bakraç, kazan ile mutfakta kullanılan tencere, tava, tabak, sahan, bıçak, kaşık, çatal gibi eşyalar ekonomik duruma göre kullanılan diğer eşyalardandı. Terekelerin bazılarında görülen çuval ve küp yiyeceklerin ve diğer ürünlerin saklanması için kullanılıyordu⁴⁹⁸.

Tarımsal uğraşının göstergesi olan çift aletleri; araba, kazma, bel, keser, orak, balta, pulluk, kalbur, kızak tahtası, dirgen gibi araçlar tarımla uğraşan ailelerin kullandığı eşyalardandı⁴⁹⁹. Aydınlatma aracı olarak; lamba, fener, mum, gaz lambası kullanılmaktaydı.

Bazı terekelerde zikredilen eşyalar, tereke sahibinin uğraşısını göstermekteydi. Fıçı⁵⁰⁰, arı kovanı, bal küpü⁵⁰¹ gibi değişik meslek guruplarına ait eşyalar bulunmaktaydı. Yine

⁴⁹⁵ Muğla ŞS 196, 14/14, 9 Şevval 1336 (18 Temmuz 1918)

⁴⁹⁶ Söke ŞS 249, 37/(yok); Söke ŞS 233, 232/171

⁴⁹⁷ Söke ŞS 282, 155/249, 7 Ağustos 1919

⁴⁹⁸ Söke ŞS 273, 259/108, 29 Receb 1340 (28 Mart 1922)

⁴⁹⁹ Söke ŞS 235, 87/184, 7 Zilkade 1320 (5 Şubat 1903)

kantar, terazi ve dirhemi gibi eşyalar, gayr-i Müslimlerin ticaretle uğraşmalarının bir göstergesi olarak kayıtlarda yer almaktadır.

Yukarıda verilen eşyaların dışında diğer terekelerden geçen eşyalar arasında; nühas, cezve, çul, yazma örtüsü, ipekli şemsiye, kahve değirmeni ve takımı, tunç çatal kaşık takımı, süt sinisi, buhurdanlık, hamur kesmesi, damacana, zembil, dikiş makinesi, mendil, işleme duvar manzarası, fotoğraf makinesi⁵⁰² gibi gayr-i Müslimlerin ekonomik durumlarına göre çeşitlilik gösteren eşyalar bulunmaktaydı⁵⁰³.

4. Yiyecek Maddeleri

Bölgenin iklim koşulları ve yeryüzü şekillerine bağlı olarak yetiştirilen ürünler, bölge halkı tarafından tüketilmekteydi. Aydın Sancağı'na ait terekelerde geçen buğday (hınta), arpa (şair), alaf, darı ve burçak gibi tarım ürünleri⁵⁰⁴ ile Menteşe Sancağı'na ait terekelerde geçen fasulye, nohut gibi baklagiller ve susam gibi ürünler⁵⁰⁵ başlıca tüketim maddesiydi. Bunların yanında pirinç bu bölgede yetiştirilmeyip, dışarıdan alınmaktaydı. İngiliz pirinci, rejon pirinci tabirleri buna işaret etmektedir.

Her iki sancakta yetiştirilen zeytin, hem sofralarda ham olarak tüketilmekte, hem de yağı çıkarılarak mutfakta kullanılmaktaydı. Gayr-i Müslimlerin terekelerinde zeytine ait kayda sıklıkla rastlanmaktadır⁵⁰⁶. 1908 yılına ait Aydın Vilayet Salnamesi'nde Aydın Sancağı'na ait 13, Menteşe Sancağı'na ait 17 yağhane bulunduğu dair bilgi zeytinin bölge ekonomisindeki yeri hakkında ipuçları vermektedir⁵⁰⁷.

O dönemde kullanılan eşyalardan bazıları bize, gayr-i Müslimlerin yemek kültürüyle ilgili bilgi vermektedir. Bunlardan bal küpü, kadayıf tepsisi, baklava sinisi, lokum şekeri, helva, halka şeker gibi ürünler tatlı alışkanlığı; çay fincanı, kahve fincanı, bira, rakı, konyak ve şarap kadehi gibi ürünler de içecek alışkanlığı hakkında bize bilgi vermektedir⁵⁰⁸. Yine

---

⁵⁰⁰ Söke'den Meyhaneci Kıryako'nun terekesi. Bkz: Söke ŞS 273, 259/108, 29 Receb 1340 (28 Mart 1922)

⁵⁰¹ Söke'nin Domatça Köyü'nden Babuşçuoğlu Kostanti'nin 25 adet kovanı bulunuyordu. Bkz: Söke ŞS 235, 136/211, 8 Cemaziyelevvel 1321 (2 Ağustos 1903)

⁵⁰² Fotoğraf makinesi sancak içerisinde sadece Fethiye (Megri)'de fotoğrafçılık yapan Kostanti oğlu Mihail'in terekesinde geçmektedir. Mihail, Sakız Adası'ndan olup Megri'de çalışırken intihar ederek vefat etmiştir. Megri ŞS 163, 102/49, 1 Zilkade 1319 (9 Şubat 1902)

⁵⁰³ Megri ŞS 161, 22/106; Megri ŞS 161, 34/115; Megri ŞS 161, 137/73; Megri ŞS 161, 43/17

⁵⁰⁴ Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903); Milas ŞS 330 (Söke'ye ait tereke kaydı), 3/2, 1326 (1918)

⁵⁰⁵ Megri ŞS 161, 62/24, 19 Rebiulahir 1319 (5 Ağustos 1901) Bu tereke kaydında makarna, arpa şehriye gibi tahıldan elde edilen ürünler de görülmektedir.

⁵⁰⁶ Megri ŞS 161, 62/24, 1319 (1901); Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903)

⁵⁰⁷ 1326 (1908) AVS, s.447 ve 708

⁵⁰⁸ Söke ŞS 233, 232/171, 1319 (1910); Söke ŞS 293,(yok)/74, 1337 (1919); Megri ŞS 163, 53/94, 1324 (1906)

terekelerde geçen baharat, Hindistan cevizi, hardal, tarçın, karanfil, limon tuzu gibi baharat ürünleri de gayr-i Müslimlerin yeme alışkanlıkları içerisinde yer almaktaydı.

Mevsim şartlarına göre sebze ve meyve yetiştiriciliğinin olduğunu tüketilen ürünlerden anlıyoruz. Meyve ve sebzeler mevsiminde taze tüketildiği gibi meyveler kurutulup daha sonra hoşaf yapılarak⁵⁰⁹; sebzeler de turşu yapılarak kışın tüketilmekteydi⁵¹⁰. Yine bağıcılıkla da uğraşan gayr-i Müslimler, üzümü mevsiminde yaş olarak ve kışın kuru olarak tükettikleri gibi, terekelerde geçen 'şirelik' tabirinden pekmez yaparak tükettikleri de görülüyordu⁵¹¹.

Gayr-i Müslimler hayvancılıkla da uğraşmaktaydılar. Hayvanlardan elde edilen süt hem sade olarak tüketilmekte, hem de bundan yoğurt, peynir ve yağ gibi yiyecek maddeleri yapılmaktaydı⁵¹². Bundan başka bölgede tüketilen gıda maddelerinden biri de balıktı. Gerek balık avlamakta kullanılan malzemelerden gerekse gayr-i Müslimlerin lakaplarından anlaşıldığına göre her iki sancakta da balık, tüketim maddeleri arasında yer alıyordu⁵¹³.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi Aydın ve Menteşe Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslimlerin yeme içme alışkanlığına bağlı olarak tüketim, bölgede yetiştirilen ürünlere dayandığı gibi bazıları -özellikle baharatlar, pirinç ve çay vs- sancak dışından temin edilen ürünlere de dayanıyordu. Her halükarda insanlar, ekonomik durumlarına göre bir yeme-içme alışkanlığına sahip bulunuyorlardı.

---

⁵⁰⁹ Megri ŞS 163, 90/114, 1324 (1906); Megri ŞS 163, 45/196, 1325 (1908)

⁵¹⁰ Megri ŞS 161, 62/24, 19 Rebiulahir 1319 (5 Ağustos 1901)

⁵¹¹ Söke ŞS 293, (yok)/s.74, 8 Şaban 1337 (9 Mayıs 1919)

⁵¹² Megri ŞS 161, 30/112, 26 Zilhicce 1320 (27 Mart 1903)

⁵¹³ Terekede 'misina' tabiri geçmektedir Megri ŞS 161, 62/24, 19 Rebiulahir 1319 (5 Ağustos 1901); Söke'nin Akköy Köyü'nden Balıkçı Atnaş oğlu Kostî. Söke ŞS 249, 163/(yok), 24 Zilkade 1325 (29 Aralık 1907); Söke'nin Rum Mahallesi'nden Kostanti. Söke ŞS 256, 165/26, 24 Zilkade 1332 (14 Ekim 1914)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERİN DİNİ HAYATI VE EĞİTİM-ÖĞRETİM KURUMLARI

A. Dinî Hayat

I. İnanç ve İbadet Özgürlüğü

İnanç ve ibadet özgürlüğü, kişilerin istedikleri dini serbestçe seçmeleri ve seçtikleri dinin gereklerini yerine getirebilme hakkına sahip olmalarıdır. İslam dininde insanlar inançları konusunda serbest bırakılmışlardır. Bu konuda İslam, din hürriyeti bakımından diğer dinlere inananlara en hoşgörülü davranan bir din olmuştur⁵¹⁴. İslam nazarında din, kişilerin birbirleriyle ilişkilerini düzenleyen hukuk kurallarını da içerdiğinden, gayr-i Müslimlere din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde kendi hukuklarını uygulamaları imkânı da tanınmıştı. Bu konuda genel prensip İslam âlimleri tarafından “*gayrimüslimleri din olarak benimsedikleri şeylerle baş başa bırakmak*” şeklinde özetlenmiştir⁵¹⁵.

Zimmet kurumu da bu temel üzerine oturtulmuş, zimmîlere dinlerini değiştirmeleri için baskı yapılmamıştır. İslam ülkesinde anlaşma gereği devamlı oturma hakkına sahip olan gayr-i Müslimlerin mal ve can güvenlikleri, inanç, ibadet, çalışma, seyahat hürriyeti gibi temel hakları koruma altına alınmıştır. Gayr-i Müslimler de İslam devletine bağlı olmayı, belirlenen mali ve sosyal yükümlülüklerini yerine getirmeyi taahhüt etmiş oluyordular⁵¹⁶.

Osmanlı Devleti de, İslam hukukunun zimmîlere ilişkin kurallarını esas almış ve gerektiğinde bu konuda örfi hukuka başvurmuştur. Zimmîlerle ilgili din hürriyeti, sadece inanç ve ibadet hürriyeti ile sınırlı kalmamıştır. Devletin onlara sağladığı bu özgürlük evlenme, boşanma, miras ve vasiyet gibi özel hukuku ilgilendiren alanları da kapsamıştır⁵¹⁷. Hatta teşkilatlanma ve eğitim-öğretim de din ve vicdan hürriyeti çerçevesinde değerlendirilmiştir⁵¹⁸.

Osmanlı Devleti'nin gayr-i Müslimlere karşı uyguladığı inanç ve ibadet özgürlüğü daha kuruluş devrinden itibaren görülmeye başlanmıştır. Osmanlı'nın Hıristiyan unsurlara adanetli davranışı ve mezheplerine uygun yaşamalarına müsaade etmesi, onların Osmanlı idare-

⁵¹⁴ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.20

⁵¹⁵ Halil İnalçık, *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK, Ankara 1995, s.184; Aydın, “Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti”, s.227

⁵¹⁶ Hüseyin Algül, “Müslümanların Siyasi Hâkimiyeti Altında Yaşayan Gayrimüslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslam Tarihi'ne Yansıması”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, C.7, 1998, s.13; Aydın, “Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti”, s.223

⁵¹⁷ M. Akif Aydın, “Osmanlı'da Hukuk”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, C.I, s.420

⁵¹⁸ Jacques Robert, *Batı'da Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği*, (Çev. İzzet Er), İz Yayıncılık, İstanbul 1998, s.11

sine meyletmesine neden olmuştu. Böylece dini inanış ve mezhep farklılıklarına müsamaha ile yaklaşım, Osmanlı'nın bir kurtarıcı olarak görülmesine sebep olmuştu. Gibbons'un da dediği gibi, “*Osmanlıların devletlerini kurarken din hürriyetine öncelik vermeleri*” o dönem Osmanlı'yı mevcut diğer devletlerden ayıran bir özellik olmuştur⁵¹⁹.

1326'da Orhan Bey Bursa'yı ele geçirdiği zaman, orada bulunan Musevi cemaati diğer halkla birlikte şehri terk etmesine rağmen daha sonra şehre dönmüştür. Bir süre sonra civar şehirlerde oturan diğer Museviler de Orhan Bey'in daveti sonucunda Bursa'ya gelerek kendilerine burada bir havra inşa etmişlerdi⁵²⁰. İstanbul'un fethinden sonra padişah fermanıyla, halkın korkmalarına gerek olmadığı, mal, can, ırz, din, mezhep, örf ve adetleri için hiçbir endişe duymamaları gerektiği ve isteyenlerin evlerine dönebilecekleri belirtilmekteydi⁵²¹. Yine fethi müteakip Fatih Sultan Mehmet, Batı Avrupa'da zulüm gören Yahudilerin Osmanlı topraklarına göç etmesini desteklemişti.

Öyle ki, Sultan Mehmet Almanya, İspanya ve Batı Avrupa'nın değişik yerlerinde zulme maruz kalan Yahudileri Osmanlı topraklarına göç etmelerini teşvik etmişti. Bunun için XV. Yüzyılın başlarında Almanya'daki zulümden kaçmış olan Edirne Başhahamı Isaac Tzarfati, Fatih'in teşvikiyle Yahudiler'e hitaben bir mektup yazmış ve onları Osmanlı ülkesine davet etmiştir. Tzarfati mektubunda: “*Ağtularınız, iç çekişleriniz bize ulaştı. Alman topraklarında katlanmak zorunda kaldığınız acılar ve baskılardan haberdarız.. Din kardeşlerimin feryatlarını işitiyorum.. Barbar ve zalim millet, seçilmiş insanların imanlı evlatlarına insafsızca baskı yapıyor.. Roma'nın rahipleri ve piskoposları ayaklandılar. Her zaman yeni yeni zulümler icat ettiler. Onlar sizi kazığa bağlamak hevesindedeler... Öğütlerime kulak verin kardeşlerim. Ben de Almanya'da doğdum ve Alman hahamlarıyla ilahiyat okudum, ama kendi öz ülkemden çıkarıldım ve Tanrının kutsadığı, tüm güzelliklerle dolu olan Türk topraklarına geldim. Burada huzur ve mutluluk buldum. Türkiye sizin için de bir barış ülkesi haline gelebilir. ..hiç şüpheniz olmasın ki burada herhangi bir güçlükle karşılaşmayacaksınız. Oradan göçmeli ve buraya yerleşmelisiniz. Burada Türklerin topraklarında şikâyetçi olacağınız hiçbir şey yok” demekteydi⁵²².*

Fatih gibi II. Bayezid de, 1492'de İspanyolların zulmünden kaçan Yahudilerin Osmanlı topraklarına yerleşip inançlarına göre yaşamaları için onlara kucak açmıştı. Bu şekilde devam eden Yahudi göçüyle Selanik, İstanbul ve İzmir mıntıklarında önemli bir ekseriyet

---

⁵¹⁹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, TTK, Ankara 1995, s.184; İnalcık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, s.143

⁵²⁰ Galanti, *Türkler ve Yahudiler*, s.14; M. S. Sharon, *a.g.e.*, s. 31

⁵²¹ Uzunçarşılı, *a.g.e.*, C. I, s. 467

⁵²² Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti”, s. 308

oluşturmuşlardı⁵²³. Osmanlı Yahudileri o güne kadar teşkil ettikleri cemaatle de altın çağlarını yaşama imkânı bulmuşlardır⁵²⁴.

Osmanlı Devleti, idaresi altında yaşayan gayr-i Müslimlere tanıdığı inanç ve ibadet özgürlüğü bakımından muasırı diğer devletlere nazaran oldukça ileri bir seviyededir. Gayr-i Müslimlere tanınan bu özgürlük, ayinlerini serbest bir şekilde yapabilmelerini de kapsıyordu⁵²⁵. Bu açıdan Osmanlı uygulamasının oldukça istikrarlı ve gayr-i Müslimlerin ayin ve ibadetlerini serbestçe icra edebilmelerine en müsait ortamı barındırdığı söylenebilir⁵²⁶. Bu serbestlik ortamında Osmanlı Devleti, hiçbir zaman gayr-i Müslimlere dinlerini değiştirmeleri için de baskı yapmamıştır. İnalçık, XV. asırda Osmanlı Devleti'nin hiçbir şekilde İslamlaştırma politikası gütmeyeceğini ifade etmektedir. Ayrıca Osmanlı, ordusunda görev yapan Hıristiyan sipahileri de, dolaylı yoldan dahi olsa, Müslümanlaştırmaya çalışmamıştır⁵²⁷.

Kanunların uygulanışı bakımından da Müslim-gayr-i Müslim farkı gözetilmemiştir. Mahkeme kayıtlarına bakıldığında Müslümanlarla gayr-i Müslimler arasında dava konusu olan meselelerde gayr-i Müslimler haklı görülerek şikâyet konusu mağduriyetin giderildiği görülmektedir⁵²⁸. Akdağ'ın belirttiğine göre “.... *Ahalisi Hıristiyan (Rum veya Ermeni) olan köylerde, imam yerine papaz bulunduğundan başka böyle köylerin kethüdaları da tabii olarak gene kendilerinden yani Hıristiyan kimselerden idi. Ziraatçi Türk ve Hıristiyan halk, ister ayrı köylerde köy komşusu ister aynı köyde ev komşusu olarak yaşamakta bulunsunlar, birbirleriyle çok iyi geçiniyorlardı. Esasen devlet kanunları her iki topluluğu da hiç din farkı gözetmeden 'reaya' saymakta idi*”⁵²⁹.

Gayr-i Müslimlerle ilgili bu anlayış daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Nitekim XIX. Yüzyıl Osmanlı sultanlarından II. Mahmut, “*ben tebaamın Müslümanını camide, Hıristiyanını kilisede, Musevisini de havrada fark ederim. Aralarında başka türlü bir fark yoktur. Cümlesi hakkında muhabbet ve adaletim kavidir ve hepsi hakiki evladımdır*” demek suretiyle gayr-i Müslimlerin baskı altında kalmadan kendi inançlarını yaşamaları gerektiğini vurgulamıştır⁵³⁰.

⁵²³ Ahmet Yaşar Ocak, “Din ve Düşünce”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, s.117

⁵²⁴ Stanford Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi Milleti”, s.309

⁵²⁵ Aydın, “Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti”, s.225

⁵²⁶ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.284

⁵²⁷ İnalçık, *Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar I*, s.141, 167; Mitahat Sertoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Azınlık Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ekim 1969, S.25, s.44; Bozkurt, *a.g.e.*, s.20. Kıbrıs'taki 300 yıllık Osmanlı idaresi süresince sadece 400 gayr-i Müslimin Müslüman olması, gayr-i Müslimlere karşı din değiştirme konusunda herhangi bir baskının yapılmadığını göstermektedir.

⁵²⁸ Karataş, *a.g.e.*, s.118

⁵²⁹ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.II, Barış Yayınevi, Ankara 1999, s.36

⁵³⁰ Kaynar, *a.g.e.*, s.95

Devletin bu alanda gayr-i Müslimlere gösterdiği hoşgörünün, XIX. yüzyılda da devam ettiğini görüyoruz. Nitekim Sultan Abdülhamid Darulaceze'yi yaptırdığında buraya Müslümanların yanında Hıristiyan ve Yahudilerin de gelebileceğini dikkate alarak cami ile birlikte kilise ve havra da yaptırmıştı⁵³¹.

Osmanlı Devleti, gayr-i Müslimlerin ibadet yerlerini korumuş, kilise ve manastırlardan avaid, izinname gibi adlar altında para toplanmasını ve ayinlere müdahaleyi yasaklamış, kendi mukaddes yerlerini ziyaretleri hususunda karşılaştıkları engeller devletçe giderilmiş; kadınlara gönderilen emirlerle önceden gayr-i Müslimlerin tasarrufunda olan emlak, arazi kilise ve manastırlara ve bu kurumların ruhban ve hizmetçilerine müdahale edilmemesi emredilmiştir⁵³². Örneğin, 1909 yılında, Aydın'da belediyenin Hıristiyanlara ait bir kiliseden talep ettiği emlak vergisi şikâyetlere sebep olunca, belediye Dâhiliye Nezareti tarafından uyarılarak, bu tür müesseselerden kesinlikle vergi alınmaması tembih edilmişti⁵³³. Böylece, Osmanlı Devleti'nin kuruluş devirlerinden itibaren ortaya koyduğu bu müsamahanın, XX. yüzyılın başlarında da devam ettiği görülmüştü.

Osmanlı Devleti'nde gayr-i Müslimler kendi dinlerini muhafaza hakkına sahipti. Din değiştirmeye zorlanmaları yasaktı. Ancak Müslüman olan bir gayr-i Müslim'in tekrar eski dinine dönmesine de izin verilmezdi. Bu konuyla ilgili 'irtidat' hükümleri İslam tarafından belirlenmişti. Aynı şekilde gayr-i Müslimlerin mensubu oldukları dine ait mezheplerini değiştirmeleri de padişah fermanlarıyla yasaklanmıştı. 1702 tarihli bir fermanla Katolik papazlarının Ermeni ve Süryani zimmîleri kendi dinlerine sokmak için çalıştıkları, şikâyet üzerine sabit olunca, suçlular cezalandırılmıştı. 1834 yılında da Hıristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan bir kanun çıkartılmış, 1844'te İngiliz Büyükelçisi Lord S. De Redcliffe'nin baskısı sonucu bu yasak kaldırılmıştır⁵³⁴. Hıristiyanların mezhep değiştirmelerinin Osmanlı sultanları tarafından düzenlenmesi İslam hukukundan değil, muhtemelen cemaatler arası dengenin korunması gibi siyasi düşüncelerden kaynaklanmaktaydı⁵³⁵.

1839 Tanzimat Fermanı'yla başlayan kanun önünde eşitlik durumu 1856 Islahat Fermanı'yla "her din ve mezhepte bulunan kaffe-i teb'ayı şahane hakkında bila istisna" gayr-i Müslimlere daha önce tanınmış olan din hürriyetinin aynen devam ettiği bildirilmekteydi. Yine 1876 Anayasası'nda da aynı şekilde gayr-i Müslimlerin din ve mezhebine karışılmayacağına vurgu yapılmıştır. Anayasanın 11. maddesinde "devletin dini İslam olmakla beraber,

---

⁵³¹ Algül, *a.g.m.*, s.23

⁵³² Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.286

⁵³³ BOA ŞD, 1437/4, 14 Teşrinievvel 1325 (27 Ekim 1909)

⁵³⁴ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914*, s.21 ve 43

⁵³⁵ Karataş, *a.g.e.*, s.120

düzen ve umumi adabı ihlal etmemek şartıyla Osmanlı devletinde diğer dinlerin ve milletlere verilmiş olan mezhep imtiyazlarının serbestçe icrası devletin himayesindedir” şeklinde bir cümleye yer verilmişti⁵³⁶.

XVIII. yüzyılın sonlarından başlayıp XX. yüzyılın başlarına kadar devam eden süreçte, gayr-i Müslimlerle ilgili meydana gelen her sorun diğer devletlerin müdahalesine sebep olsa da, gayr-i Müslimlerin inanç ve ibadet hürriyetleri yine devam etmekteydi. Devlet bu özgürlüğü ihlal edenlere karşı tedbirler almış ve bununla ilgili suçu sabit olanları cezalandırmıştır. Bunun en güzel örneklerinden biri Aydın Sancağı’nda görülmüştü. Nitekim 1907 yılında Söke’de bulunan kiliseye ait panayırda Hıristiyanları rahatsız edenler tutuklanmış ve mahkemeye sevk edilmişti⁵³⁷.

1. Ayinleri

Kilise ve havraların İslam şehirlerindeki varlığı ve gayr-i Müslimlerin buralarda ibadet edebilmeleri, İslam hukukunun gayr-i Müslimlere tanıdığı din ve vicdan hürriyeti ile yakından ilgilidir. Gayr-i Müslimlere tanınan din ve vicdan hürriyetinin doğal bir sonucu olarak da onlara ibadet ve ayinlerini serbest bir şekilde yapma imkânı sunulmuştu. Osmanlı Devleti idaresi altında yer alan gayr-i Müslimler, kilise ve havralarında rahat bir şekilde ibadet edebiliyorlardı⁵³⁸. Öyle ki, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İzmir’i ziyaret eden Alman gezgin M. S. Schulz, burada bir Katolik Ermeni ayinine şahit olmuş ve “*bu insanların Türkiye’de bu kadar özgür olmaları beni şaşkınlık içinde bıraktı*” diyerek gayr-i Müslimlerin ayinlerini serbest bir şekilde yaptıklarını dile getirmiştir⁵³⁹.

Din adamlarına verilen beratların çoğunda zimmîlerin ibadetlerini rahatça yapabilecekleri, yönetici veya halk tabakasından hiçbirisine ibadetleri konusunda müdahale edilmemesi gerektiği açıkça belirtilmiştir. Başta Rumlar olmak üzere Ermeni ve Yahudi din adamlarına verilen beratlarda bu hususu görmek mümkündür⁵⁴⁰. XX. Yüzyılın başlarında Aydın Sancağı’nda görev yapan Rum metropolitlerine verilen beratlarda da aynı şekilde ibadetlerini rahat bir şekilde yapabilecekleri ve her türlü müdahaleden masun tutulduklarına yer verilmişti⁵⁴¹.

⁵³⁶ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu 1839-1914*, s.56 ve 84

⁵³⁷ BOA DH. MKT, 1196/67

⁵³⁸ Yavuz, *a.g.e.*, s.239

⁵³⁹ Pınar, *a.g.e.*, s.65

⁵⁴⁰ Karataş, *a.g.e.*, s.121

⁵⁴¹ BOA A. {DVNSGMC. d. 5, s.54 (Patriklik, Metropolitlik, Piskoposluk Berat Defteri)}

Osmanlı Devleti'nde ister Müslüman olsun, ister gayr-i Müslim olsun hiçbir ayırım yapılmaksızın bütün tebaanın ibadetlerini rahat bir şekilde yapabilmeleri için gerekli tedbirler alınmaktaydı. Örneğin kaza ve nahiye merkezlerinde kurulan haftalık pazarların Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin kutsal günlerine denk gelmemesine dikkat edildiği görülmektedir. Buna bağlı olarak gerek Müslümanların, gerekse gayr-i Müslimlerin kutsal günlerine denk gelen pazarların günü değiştirilmiş; ibadet ve ayinlerine engel olacak bütün engeller ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır⁵⁴². Nitekim Milas'ta bulunan Museviler, bu konuyla alakalı Sadarete bir dilekçe göndermişlerdi. Dilekçelerinde Museviler; eskiden beri pazartesi günleri kurulmakta olan haftalık pazarın Milas Kazası Kaymakamı Safa Bey'in idaresi zamanında, herhangi bir müracaat olmamasına rağmen, cumartesi gününe alındığını belirtmişlerdi. Museviler için cumartesi gününün "*husûsât-ı dîniye itikâd-ı merasimi*" olması nedeniyle, kaza meclisi tarafından alınan bu kararın Musevilerin hukukuna riayet edilmediğini ifade etmişlerdi. Osmanlı tebaası olarak kendi hukuklarının muhafazası gereğince Milas Kazası pazarının "*kema fi's-sabık (eskiden olduğu gibi)*" tekrar pazartesi günü yapılmasını talep etmişlerdi. Milaslı Museviler dilekçelerinde ayrıca, kaza pazarının cumartesi günü kurulması yönündeki kaza meclisi kararını liva meclisinin de tasdik ettiğini ve bundan dolayı başvurularının sonuçsuz kaldığını da belirtmişlerdir. Dilekçelerinin sonunda Milas'taki Müslüman, Hıristiyan ve Musevi ahalinin pazardan en iyi şekilde istifade edebilmeleri için gün olarak pazartesinin daha uygun olduğunu vurgulamışlardı⁵⁴³. Görüldüğü gibi Museviler, kendileri için kutsal bir gün olan cumartesi gününde yapılan pazardan istifade edemeyecekleri gerekçesiyle Milas'ta kurulan pazarın gününün değiştirilmesini talep etmişlerdi. Bu taleple ilgili nasıl bir muamelenin yapıldığına dair şuan için elimizde bir belge mevcut değildir. Genel uygulamalar çerçevesinde, muhtemelen Musevilerin bu talebi Sadaret tarafından olumlu değerlendirilmiştir.

Gayr-i Müslimlerin ibadetlerini mabetlerinde serbestçe yapabilmeleri için her türlü imkanı sağlayan devlet, herhangi bir olumsuzluk vukuunda ise gerekli tedbirleri almıştır. Nitekim Söke'de Hıristiyan ahalinin kilise tarafından tertip edilen panayıra katılmaları esnasında meydana gelen bir olay Sadarete kadar intikal etmiş ve gerekli önlemler alınmıştır. Şöyle ki, Aydın Vilayeti'nden Sadaret Makamına gönderilen 15 Ağustos 1323 (28 Ağustos 1907) tarihli tahriratta; Söke'de bulunan bir kilisenin panayır tertip ettiği, panayıra katılmak isteyen halkın kahvehanelerde toplandığı bir sırada Takip Müfrezesi Kumandanı Vasfî Efendi'nin

⁵⁴² Akif Erdoğan, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler I", OTAM, Ankara 1994, S.5, s.99

⁵⁴³ BOA, DH. UMVM, 1/79, Lef 1-3, 24 Cemaziyelahir 1337 (27 Mart 1920)

“*sâika-i sekerayla (sarhoşluğun etkisiyle)*” Hıristiyanlardan üç kişiyi yakaladığı, bunlardan ikisini darp edince Hıristiyanlardan bir kısmının kilisenin çanını çalarak tepkisini gösterdiği, bir kısmının da metropolithaneye giderek durumu bildirdiği ve orada toplanan halkın münasip bir şekilde mahalli idarece dağıtıldığı belirtilmişti. Bunun üzerine valilik, Aydın Mutasarrıflığı ile Söke Kaymakamlığı’na gerekli tedbirlerin alınması ve olayla ilgili tahkikatın acilen yapılması emrini vermişti. Ayrıca böylesine bir olayın “*pek ziyade çirkin ve şâyân-ı teessüf*” olması nedeniyle ilgili makamlarca gerekli önlemlerin alınarak tekrarlanmasına müsaade edilmemesi emredilmişti. Dâhiliye Nezareti’nden Aydın Vilayeti’ne gönderilen 28 Ağustos 1323 (12 Eylül 1907) tarihli tezkireyle de, panayır esnasında bazı Hıristiyanları darp eden Mülazım Vasfi Efendi’nin ivedilikle İzmir’e sevk edilip tutuklu olarak Divan-ı Harb tarafından muhakemesinin yapılması, verilecek hükmün İzmir Fırka-i Kumandanlığına bildirilmesi istenmiştir⁵⁴⁴. Dolayısıyla gayr-i Müslimlerin ibadet ve ayin özgürlüğüne engel olabilecek herhangi bir olaya müsaade edilmediği gibi suçlu görülenler hakkında da gerekli tedbirler alınmıştır.

Daha evvel nüfus başlığı altında ifade ettiğimiz üzere Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti aleyhinde her türlü zararlı faaliyetin içerisinde yer almışlardı. Hükümet de, başta Doğu Anadolu Bölgesi’nde zararlı faaliyetlerin içerisinde yer alan Ermeniler olmak üzere, diğer bölgelerden de bu tür faaliyetlere katılanları Suriye taraflarına göç ettirmişti. Aydın ve civarında yaşayan Ermenilerin ise göç ettirilmediğini belirtmiştik. Zaten, bu bölgede yaşayan Ermenilerin zararlı faaliyet içerisinde olduklarına dair bir bilgi şu an için elimizde mevcut değildir. Hatta daha savaşın başlarında Aydın Ermeni Kilisesi’nin ordumuzun başarısı için bir ayin tertip ettiği de gazetelerde yer almıştı. Mahalli memurların da hazır bulunduğu bu ayinde, ordumuzun ve donanmayı hümayunumuzun “*tevali-i tasarruf ve muzafferiyeti için*” dua edilmişti⁵⁴⁵.

Burada son olarak bir hususu daha belirtmek istiyoruz. O da gayr-i Müslimlerin hac meselesidir. Bilindiği gibi dini sebeplerle, dini önemi olan mekân ve yerlere yapılan ziyaret ve gezilere hac ibadeti adı verilmektedir. Müslümanlar hac ibadeti için Kâbe’ye giderken, Hıristiyan ve Museviler Kudüs’e gitmekteydi. Hacca gitmek isteyen gayr-i Müslimlere Osmanlı Devleti, herhangi bir kısıtlama getirmemiştir⁵⁴⁶. Hatta değişik zamanlarda çıkarılan

⁵⁴⁴ BOA DH. MKT, 1196/67

⁵⁴⁵ *Ahenk*, 27 Teşrinisani 1330 (10 Aralık 1914)

⁵⁴⁶ C. Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, C.I, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1964, s.331

emirlerle hac için Kudüs'e giden gayr-i Müslimlere gidiş ve gelişlerinde zorluk çıkarılmaması ve kendilerine gerekli izinlerin verilmesi istenmekteydi⁵⁴⁷.

İncelediğimiz döneme ait Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin hacca gidiş-gelişlerine dair bir belgeye rastlamadık. Ancak tereke kayıtlarında geçen "ihram", "ihramlık" gibi eşyalar, gayr-i Müslimlerin hac ibadetini yaptıklarını göstermektedir⁵⁴⁸. Yine şahısların isimlerinin başlarında kullandıkları "hacı" unvanları da gayr-i Müslimler içerisinde hac ibadetini yapanların bulunduğunu göstermektedir⁵⁴⁹.

2. Mezarlık Tahsisi

Gayr-i Müslimler de Müslümanlar gibi cenazelerini kendi dini inançlarına göre törenler yaparak yine kendilerine mahsus mezarlıklara defnedebilmekteydiler. Gayr-i Müslimler için tahsis edilen bu mezarlıklar devlet tarafından korunmakta idi. Bu mezarların kimi zaman haksız müdahalelere sebep olduğu ve bunun da gayr-i Müslimler tarafından şikâyet edildiği görülmüyordu. Mezarlıklara yapılan tecavüzler fermanlarla men edilmesine rağmen gayr-i Müslimlere tahsis edilen mezarlara Müslümanlarca yapılan tecavüzler (mezarlıklara ev yapılması, miri arazi dışında bulunan mezarlıklarda defin için zorla para alınması gibi) mahkemelere şikâyet ediliyordu. Bu şikâyetleri değerlendiren mahkemeler de, haksız müdahaleleri engelleyici kararlar veriyorlardı⁵⁵⁰.

Gayr-i Müslimler, kendilerine tahsis edilen mezarlıkların ihtiyaca cevap veremez hale gelmesi halinde mezarlıkların genişletildiği görülmekteydi. Ancak gayr-i Müslim mezarlıklarının genişletilmesi konusunda zaman zaman problemler de yaşanmıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Bursa'da Yahudilere ait mezarlığın genişletilmesi konusunda bir anlaşmazlık

---

⁵⁴⁷ *İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul'da Sosyal Hayat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998, s.84

⁵⁴⁸ Megri ŞS 161, 5/95, 20 Şevval 1323 (20 Ocak 1903); Megri ŞS 163, 144/149, 6 Rebiulevvel 1325 (19 Nisan 1907); Megri ŞS 163, 26/297, 25 Rebiulevvel 1327 (16 Nisan 1909). Bu tereke Fethiye (Megri)'nin Yahudi Mahallesi'nden iken vefat eden Musevi Sürya oğlu Yasef'e aittir. Terekede ihramın 59 adet olduğu belirtilmiştir. Bir şahsın bu kadar ihram kullanması ihtimal dâhilinde değildir. Terekede bulunan eşyaların genelde çeşitli kumaşlardan oluştuğu durumundan hareketle Yasef'in manüfaturacı olduğu ihtimal dâhilindedir. Yine bu sadece bu terekede geçen "Yahudi yortusu bezi" tabirinden de Musevilerin dini ritüellerine uygun eşyaları kullandıkları anlaşılmaktadır.

⁵⁴⁹ Oldukça fazla olan örneklerden sadece birkaç tanesi için bkz: Söke'nin Rum Mahallesi'nden Basmacıoğlu Hacı Vasil. Söke ŞS 235, 191/107, 16 Şevval 1319 (26 Ocak 1902); Yine aynı mahalleden Yani oğlu Bahçıvan Andon. Söke ŞS 253, (yok)/195, 9 Şaban 1331 (14 Temmuz 1913); Fethiye (Megri)'nin Hıristiyan Mahallesi'nden Hacı Manol Pavlidi. Megri ŞS 161, 9/4, 6 Safer 1318 (5 Haziran 1900)

⁵⁵⁰ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrisinde İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.53

olmuştu. Müslümanlara ait bir vakıfla Yahudiler arasında mezarlığın sınırı meselesinde çıkan uyuşmazlık ancak mahkemece çözümlenmişti⁵⁵¹.

H. 1284 (1867) yılında çıkarılan “*Dersaadette Milel-i Muhtelifeye Tahsis Edilecek Kabristanlar ile Bunların Haricinde Defn-i Emvatın Teyid-i Memnûiyeti Hakkında İrade-i Seniyye*” ile gayr-i Müslimlerin de ölülerini defnetmeleri için problem olmayacak yerlerin tahsis edilmesi kararlaştırılmış ve bu hususta gerekli tedbirlerin alınması görevi Zabtiye Nezareti’ne verilmişti. Yine bu irade ile her milletin ölüleri için ayrı ayrı mezarlıklar tahsis edilmiş ve bunlara ilişkin haritaların çıkarılması kabul edilmişti⁵⁵². Bu düzenleme kapsamında, R.1320 (1904) yılında Nazilli’nin Atça Nahiyesi’nde yaşayan Rumlar, Rum cemaati adına bir kabristan kurulması için Aydın Valiliği’ne başvuru yapmışlardı. Kabristanın Atça Nahiyesi’nin Çomaklı Köyü’nde miri arazi olup Hıralambo uhdesinde bulunan üç buçuk dönüm büyüklüğündeki arazi üzerine kurulması kararlaştırılmıştı. Kurulacak mezarlıkla ilgili Aydın Metropolitliği de “*mahall-i mezkûrun kabristan itihazında bir günâ mahzur olmadığı*”, yönünde görüş bildirince Aydın Vilayeti, bu talebi Dâhiliye Nezareti’ne iletmişti. Dâhiliye Nezareti ise, vilayetin talebini ve hazırlanan haritaları, görüşülüp karara bağlanması için Şûra-yı Devlet’e havale etmiştir. 24 Temmuz 1904 tarihinde kabristan kurulması talebini değerlendiren Şûra-yı Devlet, Çomaklı Köyü’nde miri araziden olan ve Hıralambo uhdesinde bulunan üç buçuk dönüm büyüklüğündeki arazi üzerinde Rum cemaati için bir kabristan kurulmasının uygun olduğuna karar vermiştir. Neticede “*Aydın Vilayeti’nin Çomaklı Köyü’nde Rum cemaati için kabristan itihazı*” için 1557 numara ve 4 Eylül 1904 tarihli irade çıkarılarak Aydın Vilayeti’ne gönderilmişti⁵⁵³. Bu karar aynı zamanda kayıtlara işlenmesi için Defter-i Hakanî’ye de bildirilmişti⁵⁵⁴.

Yerleşim alanlarının genişlemesiyle şehirlerin ortasında kalan kabristanlar, sağlık, yer darlığı vs. gibi nedenlerden dolayı şehirlerin dışında uygun alanlara taşınmaktaydı. Örneğin, Milas Kaymakamlığı, kasaba merkezinde Rum cemaatine mahsus kabristanın mahalle ortasında kaldığı ve “*faide-i hıfzıssıhaya muvafık olmadığı gibi vüsatı (genişliği) bulunmadığı*” gerekçesiyle yerinin değiştirilmesi için Menteşe Mutasarrıflığı’na başvurmuştu. Yeni kabristanın, yakın bir mesafede bulunan Sudere eteğinde, ziraata uygun olmayan, hiç kimsenin tasarrufunda bulunmayan ve 56-40 metre ölçülerindeki arazi üzerinde kurulması öngörülmüştü.

⁵⁵¹ Karataş, a.g.e., s.130

⁵⁵² Kenanoğlu, a.g.e., s.311

⁵⁵³ BOA İ. AZN, 57/8, Lef 1-3. Şûra-yı Devlet, kabristanın kıymetine nispeten 60 para bedel-i öşr takdir ile kurulmasına karar vermiştir. Hazırlanan haritada ise, kabristanın Rum Mahallesi’ne uzaklığının 278 metre, istasyona olan uzaklığının da 209 metre olduğu; bir tarafında demiryolu hattı, bir tarafında yol ve bir tarafında ise şire bahçesi bulunduğu belirtilmiştir. Kabristan haritası için bkz: EK:6

⁵⁵⁴ BOA BEO, 2426/181913, 26 Receb 1322 (6 Ekim 1904)

Yeni kabristana ruhsat verilmesi için mutasarrıflıktan gelen talep, vilayet idare meclisinde görüşüldükten sonra Aydın Valiliği tarafından 22 Temmuz 1907 tarihinde Defter-i Hakanî Nezareti'ne gönderilmişti. Aydın Valiliği tarafından Nezarete gönderilen tahriratta, kabristan yerinin değiştirilmesi gerektiği ifade edilmiş ve yeni kurulacak kabristan mahalline yakın camii veya hayır müessesesi bulunmadığı için tayin edilen yerin uygun olduğu belirtilmişti. Ancak, Arazi Kanunnamesi'ne göre metruk arazilerin civardaki köy ve kasabaların ortak istifadesine ait olduğu, dolayısıyla bu tür arazilerin mezarlık olarak tahsis edilemeyeceği hükmüne dayalı olarak bu arazide mezarlık kurulamayacağı hükmü vardı. Valilik, bu hüküm câri olsa da, yapılan araştırmada tayin edilen mahallin daha önce mezarlık olarak kullanıldığına dair bazı kalıntılar görüldüğünden, zikredilen mahallin Rum cemaati için kabristan yeri olarak tahsis edilmesinde bir mahzur bulunmadığını belirtmişti. Defter-i Hakanî, Aydın Vilayeti'nden gelen yazıyı incelemiş ve tahsis edilmesi istenen arazinin Hıristiyan mezarlığı olarak Rum cemaati namına kayıt edilebilmesi için talep yazısını 12 Ekim 1907 tarihinde Şura-yı Devlet'e havale etmiştir⁵⁵⁵. Şûra-yı Devlet'te görüşülen talep uygun bulunarak Milas'ın Sudere Dağı eteğinde Rum cemaati için yeni kabristan kurulmasına müsaade edilmiş ve bununla ilgili irade ancak 25 Ağustos 1908'de çıkarılarak Dâhiliye Nezareti'ne havale edilmişti⁵⁵⁶. Böylece Rumların yeni kabristan kurmak için yer tahsisi talebi, ilgili makamlarca uygun görülerek olumlu karşılanmış ve bu yönde gerekli düzenlemeler yapılmıştır.

II. Kilise ve Havralar

Kilise kelimesinin yaygın olarak bilinen ve kullanılan anlamı Hıristiyan ibadetinin yapıldığı yerle ilgilidir. Hıristiyanlar I. yüzyılın sonuna kadar sinagoglarda ibadet ediyorlarken bu tarihlerde Yahudilerin onları sinagoglara sokmama kararı almaları üzerine ibadetlerini evlerde yapmaya başlamışlardı. IV. yüzyıldan itibaren oluşan serbest ortamdan sonra ise Hıristiyanlar, toplu ibadet için kiliseler inşa etmeye başlamışlardır⁵⁵⁷.

Hıristiyanlar için bir diğer ibadet mahalli de manastır idi. Manastır, '*tek, yalnız*' manasına gelmekte olup, daha çok münzevi hayatı benimseyenlerin yaşadıkları mekânları ifade etmek için kullanılmaktadır. Hıristiyan geleneğinde hayattan yüz çevirip münzevi bir

---

⁵⁵⁵ BOA ŞD, 1428/10, Lef 1-8. Rumlara tahsis edilen mezarlık alanı umuma ait olduğu için vergiyeye tabi olmamasına rağmen bir kereye mahsus olmak üzere 1375 kuruş kıymet hesabıyla binde 30 paradan on misli itibariyle 10,5 kuruş bedel-i aşar alınmıştır. Bu bedelin de Rum Kilisesi evkafından alınacağı belirtilmiştir.

⁵⁵⁶ BOA İ. AZN, 80/1326 B 14

⁵⁵⁷ Mehmet Aydın, "Kilise", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, C.26, s.11

hayat sürdürmek için dağlara çekilmeyi ifade etmektedir⁵⁵⁸. İslam tarihinde Hıristiyanların mabetleri için şehirlerde olanlarına kilise, şehir dışında olanlarına ise manastır denilmektedir.

Yahudilerin ibadet yerlerine gelince, İbranicede 'toplama evi, cemaat evi' gibi manalarda kullanılan sinagog kelimesi, İslam'daki camiinin karşılığını oluşturmaktadır. Sinagog kelimesinin karşılığı olarak Türkiye ve bazı Balkan ülkelerinde daha çok yine İbraniceden gelen 'havra' kelimesi kullanılmaktadır⁵⁵⁹.

Kilise ve havraların İslam şehirlerindeki varlığı ve gayr-i Müslimlerin buralarda ibadet edebilmeleri, İslam hukukunun gayr-i Müslimlere tanıdığı din ve vicdan özgürlüğü ile alakalıdır. İslam hukukuna göre gayr-i Müslimler tarafından kurulmuş olup savaş yapılmadan alınan şehirlerdeki kilise ve havralar muhafaza edilir, tahrip edilmezdi. Bu durum zimmet anlaşmasının bir gereğidir ve cizye ödemeyi kabul eden gayr-i Müslimler, kendilerine ait topraklarda yaşamaya devam edebildikleri gibi ibadet yerlerine de sahip olabilmekteydiler⁵⁶⁰.

Fatih İstanbul'u fethettikten sonra Hıristiyan ve Yahudi din adamlarına kendi dinleri üzerinde kalmaları yönünde beratlar vermiş, mabetlerinde ibadetlerini serbestçe icra edebileceklerini belirtmişti. Fetihden sonra Yahudi ve Hıristiyanlara ait mabetlerden bir kısmı camiye çevrilirken büyük çoğunluğuna dokunulmamıştır. Böyle yapılmasının sebebi, şehrin barış yoluyla alındığı muamelesinin yapılmasıdır. Çünkü fetihden önce Bizans sınırları içerisindeki Yahudi ve Hıristiyanlar Fatih Sultan Mehmet ile ittifak etmişler ve tekfura yardım etmeyeceklerine dair söz vermişlerdi. Fatih de fetihden sonra bunun eseri olarak İstanbul'daki kilise ve havraların eski halleri üzerine bırakılmasına müsaade etmiştir⁵⁶¹. Bir savaş sonucu fethedilen İstanbul'un sulh yoluyla fethedilmiş gibi gösterilmeye gayret edilmesi, gayr-i Müslimlere ait mabetlerin kendilerine bırakılması düşüncesinde ileri gelmekteydi. Yine 1692'de İstanbul'daki Yahudilerin ibadetleriyle ilgili olarak Rumeli ve Anadolu kazaskerlerine fermanlar gönderilerek yanan Yahudi mabetlerinin tamir ettirilmesi istenmişti⁵⁶².

Osmanlı Devleti, her hangi bir yer fethettiğinde, hâkimiyetin bir sembolü olarak, orada bulunan kiliselerden birini (özellikle en büyük kiliseyi) camiye çevirmiştir. Diğer kiliseler ise Hıristiyan halkın ihtiyacı için tahrip edilmemiş, eski halleri üzerine bırakılmıştır⁵⁶³. Nitekim İstanbul'un fethinden sonra şehrin sembolü olan (şehrin en büyük kilisesi) Ayasofya Kilisesi

⁵⁵⁸ Salime Leyla Gürkan, "Manastır", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, C.27, s.558

⁵⁵⁹ Baki Adam, "Sinagog", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, C.37, s.223

⁵⁶⁰ Akman, a.g.m., s.221-232

⁵⁶¹ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998, s.165

⁵⁶² Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, s.11

⁵⁶³ Akman, a.g.m., s.238; Levent Öztürk, "Kilise (İslam Tarihi)", *DİA*, C.26, s.16. Öztürk, fetihden sonra şehrin en büyük kilisesinin, fethin bir sembolü olarak camiye çevrilmesi uygulamasının Selçuklular döneminde başladığını ve bir gelenek haline geldiğini belirtmektedir.

hâkimiyetin bir işareti olarak camiye çevrilmiştir. Bundan başka bazı kiliselerin de camiye çevrildiği görülmekle birlikte zimmîlerin ihtiyacına yetecek olanlara dokunulmamış ve kendilerine bırakılmıştır⁵⁶⁴. Camiye çevrilip içinde namaz kılınan bir yerin tekrar kilise haline getirilmesine ise izin verilmemektedir. Bununla birlikte fetihten sonra yapılan kiliselerden, içinde ezan okunduğu tespit edilenler yıktırılmak yerine camiye çevrilmiştir. Bu kiliselerin camiye çevrilmesinin sebebi içinde ezan okunması değil, sonradan yapılmasıdır. Zira fetihde gayr-i Müslimlerin elinde bırakılan kiliseler içinde ezan okunmakla kiliseye çevrilmemektedir. Ancak, fetih esnasında içinde namaz kılınan kilisenin camii olmuş sayılacağı bir kuraldır. Bunun dışında sonradan içinde ezan okunmakla bir kilise camiye çevrilmiş sayılmamaktaydı⁵⁶⁵.

Bazı şehirlerde Müslümanların sayılarının artması ve mevcut camilerin ihtiyacı karşılamaması durumunda boş kalan kiliseler bedeli karşılığında devlet tarafından satın alınarak camiye çevrilmekteydi⁵⁶⁶. Bunun yanında gayr-i Müslimler tarafından kullanılmayan bir kilise Müslüman mahallesinin ortasında kalmış ve yakın bir mahalde gayr-i Müslimlerin ihtiyaçlarını karşılayan başka bir kilise mevcutsa, bu tür kiliselerin camiye çevrilmesi daha kolay olmaktadır⁵⁶⁷.

Tanzimat'tan sonra yayımlanan Rum, Ermeni Patrikliği ve Hahamhane Nizamnameleriyle kiliselerin hukuki statüsü ayrıntılı bir şekilde tespit edilmişti⁵⁶⁸. Yine 1865 yılında çıkarılan bir nizamnameyle "*kiliselerin tertibine ve icrâ-yı ayinine mahsus sabık-ı vechile kâffe-i gümrük rûsumatından muaf*" olduğu belirtilmiş ve böylece kiliselere gerekli olan eşya için gümrük muafiyeti getirilmiştir⁵⁶⁹. 1910 yılında çıkarılan bir kanunla da devlet, kilise yapacak kurumlara para yardımında bulunmayı taahhüt etmiştir⁵⁷⁰. Lozan Antlaşması'nın 42. maddesinde yer alan "*Türkiye hükümeti söz konusu azınlıkların Kiliseleri, Havraları,*

---

⁵⁶⁴ Philip Mansel, *Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924 Konstantinopolis*, (Çev: Ş. Erol), İstanbul 1996, s.48-49. Mansel, Osmanlı'nın kiliseleri camiye çevirmesinin İslam'ın üstünlüğünü pekiştirmek amacıyla yapıldığını ve Pammakaritos Kilisesi'ni II. Mehmet'in Patrik Gennadios'u ziyareti esnasında burada dua okuduğu gerekçeyle camiye çevirdiğini belirtmektedir.

⁵⁶⁵ İstanbul'daki Patrik Kilisesi camiye çevrilince Halep'teki ehl-i örf ve diğer Müslümanların Halep'teki kiliseleri de camiye çevirme teşebbüsleri, İslam'a aykırı olduğu gerekçeyle kabul edilmemiştir. Çıkarılan hükümde bu tür uygulamalar kesinlikle yasaklanmıştır. Hükümde; "*(...) zikrolunan patrik kilisesi hin-i fetihde ehl-i İslam içinde namaz kılıp şer' ile cami-i şerif olması lazım olmağın cami-i şerif olmuşdur, gasbla şimdi cami olmuş değildir. Hin-i fetihde içinde namaz kılınmayıp ehl-i zimmet ellerinde ibka olunan kiliselere hilaf-ı şer'-i şerif dahl ettirmeyesin (...)*" denilmekteydi. Kenanoğlu, a.g.e., s.300-301

⁵⁶⁶ Kenanoğlu, a.g.e., 302

⁵⁶⁷ Akdağ, a.g.e., C.II, s.41-42

⁵⁶⁸ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.902-937 (Rum Patrikliği Nizamnamesi); s. 938-961 (Ermeni Patrikliği Nizamnamesi); s.962-975 (Hahamhane Nizamnamesi)

⁵⁶⁹ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.610-617, 7 Zilhicce 1281 (3 Mayıs 1865) "Devlet-i Aliye ve Devlet-i Ecnebiye Tebaasından ve Mezahib-i Muhtelifeden bil-cümle Ruhban Takımıyla Manastır ve Amakin-i Sairesi Hakkında Gümrük Muafiyeti Nizamnamesidir"

⁵⁷⁰ *Düstur*, Tertip II, C.II, s.431-433, 25 Cemaziyelahir 1328 (4 Temmuz 1910) "Rumelinde Kain Münazaun fih Kilise ve Mektebler Hakkında Kanun".

Mezarlıkları ve öteki dini kurumlarına her türlü koruyuculuğu göstermeyi yükümlenir”⁵⁷¹ hükmüyle de devletin bu alandaki hoşgörü anlayışındaki devamlılık ortaya konulmuştur.

1. Aydın ve Menteşe Sancağı’nda Kilise, Havra ve Manastırlar

XIX. Yüzyılın sonlarında Aydın Sancağı’nda toplam 23 Rum kilisesi, üç Ermeni kilisesi, bir Katolik kilisesi ve iki de havra bulunuyordu. Bunlardan başka biri sancak merkezinde biri de Söke’de olmak üzere iki Metropolithâne vardı. Menteşe Sancağı’nda ise, Rumlara ait 25 kilise ve bir havra vardı⁵⁷².

1908 yılına ait vilayet salnamesine göre Aydın Kasabası ve köylerinde dört, Karapınar Nahiyesi’nde beş, Sobiçe Nahiyesi’nde dört, Köşk Nahiyesi’nde bir, Söke Kazası’nda dokuz, Karacasu Kazası’nda bir ve Nazilli Kazası’nda üç olmak üzere toplam 26 kilise; yine Aydın Kasabası’nda iki de havra bulunmaktaydı. Bundan başka Aydın Sancağı’nda beş Manastır vardı. Menteşe Sancağı’nda ise, Bodrum Kazası’nda iki, Köyceğiz Kazası’nda bir, Fethiye (Megri) Kazası’nda bir ve Milas Kazası’nda bir olmak üzere toplam beş kilise; biri Bodrum Kazası’nda ve biri de Milas Kazası’nda olmak üzere toplam iki de havra vardı⁵⁷³. Aydın Sancağı’nda bulunan 26 kilisenin üçü Ermenilere aitti. Bunun yanında 1891 yılına ait salnameye göre Menteşe Sancağı’nda 25 kilise olduğu görülürken, 1908 yılına ait salnamede sadece beş kilise olduğu belirtilmektedir. Bu süre zarfında kilise sayısında bu oranda eksilme pek mantıklı gelmemektedir. Dolayısıyla salnamelerdeki bilgilere temkinli yaklaşmanın zarureti ortaya çıkmaktadır.

Rumların kiliseleri genellikle kasaba merkezlerinde kendilerine ait mahallelerde yer almaktaydı. Örneğin Karacasu Kasabası’nın Rum Mahallesi’nde Rum cemaatine ait bir kilise vardı⁵⁷⁴. Aynı şekilde Bodrum Kasabası’nın Hıristiyan Mahallesi’nde Rum cemaatine ait Aya Yorgi Kilisesi mevcuttu⁵⁷⁵. Söke’nin Bağarası Köyü’nde Rum cemaatine ait olup Aya Dimitri adını taşıyan bir manastır vardı⁵⁷⁶. Yine XIX. yüzyılın ortalarında Fethiye’de Aya Nikola adında bir manastır bulunmakta idi⁵⁷⁷. Ancak bu manastırın XX. Yüzyılın başlarında varlığını devam ettirip ettirmediği ile ilgili elimizde şu an için bir bilgi mevcut değildir. Yine

---

⁵⁷¹ Soysal, *a.g.e.*, I, s. 96; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı “Tutanaklar Belgeler”*, C.II, Ankara 1973, s.42

⁵⁷² 1308 (1891) AVS, s.446-455

⁵⁷³ 1326 (1908) AVS, s.443-723

⁵⁷⁴ Karacasu ŞS 178, (Hüküm no ve sayfa no verilmemiş), 29 Şevval 1316 (12 Mart 1899)

⁵⁷⁵ BOA DH. MKT, 2568/111, 22 Teşrinisani 1317 (5 Aralık 1901)

⁵⁷⁶ Söke ŞS 274, 291/61

⁵⁷⁷ BOA ŞD, 1396/1, 24 Temmuz 1878 (5 Ağustos 1862)

Musevilerin yoğun olarak yaşadıkları Milas Kasabası'nın Musevi Mahallesi'nde bir havra bulunuyordu.

Aydın Sancağı'nda Ermenilere ait üç kilisenin bulunduğunu ifade etmiştik. Bu kiliselerden birisi Aydın Kasabası'nda, biri Söke ve diğeri de Nazilli Kazası'nda idi⁵⁷⁸. Aydın Kasabası'ndaki Ermeni Kilisesi Acemyan Mahallesi'nde idi ve '*Surp Asvazazin Kilisesi*' olarak bilinmekte idi. Nazilli Kazası'ndaki Ermeni Kilisesi'nin ismi ise '*Surp Heripesime Kilisesi*' idi. Söke Kasabası'nda bulunan Ermeni Kilisesi Rum Mahallesi'nde yer alıyordu. Buradaki kilisenin ismi de Aydın Kasabası'ndaki kiliseyle aynı adı taşıyordu. Ermeni Patrikliği 1915 yılında, Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne başvurarak kendi cemaatlerine ait olup daha önce inşa edilen adı geçen kiliselere ruhsat verilmesini talep etmişti⁵⁷⁹.

Kiliselerin yönetimi ve gelir-gider durumu kurdukları vakıflar aracılığıyla idare edilmekteydi. Nitekim Milas Kazası'nda Rum cemaati adına kurulmak istenilen mezarlık için ödenmesi gereken bedel-i aşarın Rum Kilisesi evkafından alınacağı belirtilmişti⁵⁸⁰. Yine Karacasu Kasabası'nda bulunan Rum cemaatine ait kilisenin bir vakfı vardı⁵⁸¹. Ancak vakfi bulunmayan kiliseler de mevcuttu. Söke'deki Ermeni Kilisesi gibi⁵⁸².

2. Kilise ve Havraların İnşa ve Tamiri

Osmanlı Devleti'nde kilise ve havraların statüsü, İslam hukuku esaslarına göre düzenlenmişti. İslam Hukukunun bu konudaki temel prensiplerine göre Osmanlı Devleti'nde kilise, manastır ve havra gibi ibadethanelerin varlığı korunmuş, bunların tamir ve inşasında ise yine İslam hukukunda var olan "*aslına fazla bir şey eklemeyen tamir etme*" anlayışı geçerli olmuştur⁵⁸³. Bazı istisnalar dışında Tanzimat'a kadar yeni kilise yapılmasına izin verilmemekle

---

⁵⁷⁸ 1308 (1891) AVS, s.446

⁵⁷⁹ BOA ŞD, 1449/8, 21 Nisan 133 (4 Mayıs 1915). Aynı belgede, Aydın'da bulunan Ermeni Kilisesi'nin Rebiulevvel 1249 (Ağustos 1833), Nazilli'de bulunan Ermeni Kilisesi'nin de Safer 1257 (Nisan 1841) tarihinde inşa edildiği belirtilmektedir. Her iki kilise de "emr-i âliye" kayıtlı iken Söke'de bulunan kilise kayıtlı değildir.; Söke'de Ermenilere ait bir "Ermeni Mahallesi" bulunmasına rağmen kendilerine ait kilise Rum Mahallesi'nde yer almaktaydı. Söke'de Ermeni Mahallesi için bkz: Söke ŞS 235, 198/250, 17 Zilkade 1321 (4 Şubat 1904)

⁵⁸⁰ BOA ŞD, 1428/10, Lef 1-8

⁵⁸¹ Karacasu ŞS 178, (Hüküm no ve sayfa no verilmemiş), 29 Şevval 1316 (12 Mart 1899). Hacı Pandeli oğlu tüccardan Hacı Panayot, bu vakfın mütevellilerindendi.

⁵⁸² BOA ŞD, 1449/8, Lef 6, 10 Haziran 1331 (23 Haziran 1915)

⁵⁸³ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.289

birlikte değişik sebeplerle tahrip olan veya içinde ibadet edilmesi mümkün olmayan gayr-i Müslim mabetlerinin tamirlerine belli kurallar dâhilinde izin verilmiştir⁵⁸⁴.

Osmanlı Devleti'nde kilise ve havraların inşa ve tamiri meselesinde bazı ölçütler vardı. İbadet yerlerinin hukuki durumlarını tespitinde uygulanan ölçüt, bunların kadim (eskiden beri var olan) mi yoksa hâdis (sonradan inşa edilen) mi olduğu idi. İslam hukukunun da gereği olarak eskiden beri (fetihten önce) var olan gayr-i Müslim mabetlerinin tamirine izin verilirken sonradan yapıldığı anlaşılmalara izin verilmez, izinsiz olarak inşa edilen mabetler yıktırılırdı. Nitekim konulan kural ve belirlenen kriterlere uyulmaksızın yapılan veya tamir edilen kiliseler yıktırılmıştır⁵⁸⁵. Fethedilen yerlerde gayr-i Müslimlerin yeni kilise ve havra yapmalarına izin verilmemesi uygulamasının XVIII. ve XIX. yüzyılda biraz gevşediği görülmektedir. Çünkü bu dönemde Anadolu'nun birçok yerinde gayr-i Müslimler yeni kiliseler inşa etmişlerdi⁵⁸⁶.

II. Mahmut Dönemi'nde Rumların kilise yapmalarına izin verildiği gibi para yardımında da bulunulmuştu. 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda ise, gayr-i Müslim mabetlerinin tamirine mani olunmayacağı, ancak bunların yeniden yapılmasının Bab-ı Âlî'nin iznine tabi olduğu hükmü yer almıştı⁵⁸⁷.

Arşiv belgelerine ve bu konuyla alakalı yapılan çalışmalara bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına değin hemen her dönemde gayr-i Müslimlerin kilise tamiri için izin istedikleri ve umumiyetle bu tamir taleplerinin olumlu karşılandığı anlaşılmaktadır. Hatta ibadethaneler ihtiyacı karşılamıyorsa yıkılıp genişletilerek yeniden yapılmasına da izin veriliyordu. Örneğin 1901 yılında Bodrum Kasabası'nın Hıristiyan Mahallesi'nde bulunan Aya Yorgi Kilisesi'nin yıkılarak yeniden ve genişletilerek inşa edilmesi için Bab-ı Âlî'den izin istenmişti. Mahallinde yapılan incelemelerde; yenilenecek olan kilisenin 1,5 dönüm arazi üzerine yapılacağı, uzunluğunun 36 zira⁵⁸⁸, genişliğinin 15 zira' ve yüksekliğinin de 12 zira' olacağı belirtilmişti. Kilisenin inşası için 70 bin kuruş gerekmekteydi ve bunun 40 bin kuruşu kilise sandığından, geriye kalan 30 bin kuruşu ise

---

⁵⁸⁴ Ercan, *a.g.e.*, s.233; İslam şehirlerinde yeni kilise ve havralar inşasına İslam alimlerinin cevaz vermemesi, bu şehirlerdeki gayr-i Müslim nüfusun az ve mevcut mabetlerin yeterli olmasından ileri gelmektedir. Daha sonraki dönemlerde ihtiyaç oldukça yeni kilise ve havraların inşasına izin verilecektir. Aydın, "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", s.226

⁵⁸⁵ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s.289

⁵⁸⁶ M. Sacit Pekak, Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşlarının İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos), *Bilig*, Güz 2009, S.51, s.173

⁵⁸⁷ Akman, *a.g.m.*, s. 240. Kanun-ı Esasi'nin 11.maddesinde; "...memalik-i Osmaniyyede maruf olan bilcümle ed-yânın serbesti-i icrası ve cemaat-i muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyenin kemâkan cereyanı devletin taht-ı himayesindedir" ifadeleri yer almaktaydı.

⁵⁸⁸ Zira': İnsanın dirseğinden orta parmağı ucuna kadar olan uzunluk, arşın. Bkz. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.648

toplanılacak yardımlarla karşılanacaktı. Hıristiyan Mahallesi'nde yeniden yapılacak bu kilisenin İslam mahallelerine yakın olmadığı ve çevresinde camii veya diğer hayrat vs. bulunmadığı, yapılacak kilisenin iki bin Rum ahaliye hizmet vereceği de belirtilerek talep mazbatası Dâhiliye Nezareti'ne gönderilmişti. Daha sonra Şura-yı Devletçe görüşülen kilise yapım ve inşa talebi, “*mahall-i mezkurede iki bin Rum ahali sakin olup icrâ-yı âyin için başka kilise olmadığı işâr-ı vâkıadan anlaşılmış*” olmasına binaen belirtilen ölçüleri aşmaması ve gerekli olan masrafın halktan zorla toplanmaması koşuluyla kabul edilmişti⁵⁸⁹. İslam hukukunda kilise ve havraların İslam mahalleleri yakınlarına yapılmaması uygulamasına⁵⁹⁰ bu dönemde de riayet edildiği bu belgeden anlaşılmaktadır.

Bu hususla ilgili bir de Aydın Sancağı'ndan örnek vermek istiyoruz. Aydın Sancağı'na bağlı Köşk Köyü'nde bulunan Rum Kilisesi'nin harap olması nedeniyle yıkılıp yeniden inşa edilmesi yönünde Rum Patrikliği tarafından bir talep olmuştu. Şûra-yı Devlet, yapılması talep edilen kilise inşası için arsanın durumu ve kıymeti gibi hususların mahallinde araştırılmasını valilikten istemişti⁵⁹¹. Aydın Valiliği tarafından mahallinde yapılan tahkikat neticesinde hazırlanan mazbatada; harap kilisenin yıkılıp eski arsa üzerine uzunluğu 24 zira', genişliği 12 zira' ve yüksekliğinin de 12,5 zira' olmak üzere 3 kapı ile 11 pencereyi muhtevi olarak inşa edilecek kilise için 700 lira gerektiği ve bu meblağın da kilise vakfı tarafından karşılanacağı belirtilmişti. İnşa edilecek kiliseden, zikredilen köyde ikamet eden 98 hanede 256 Rum istifade edecekti⁵⁹². Bu kilisenin yapımına izin verilip verilmediğine dair bir belgeye rastlamadık. Ancak ihtiyaç halinde kilise inşa ve tamiri konusunda herhangi bir zorluk çıkarmayan devletin, Köşk Köyü'nde yeniden inşa edilmek istenen kiliseye de muhtemelen izin verdiğini söyleyebiliriz.

Gayr-i Müslimlerin kimi zaman bazı evleri kiralayarak bir süre sonra bu haneleri ibadethaneye dönüştürdükleri görülüyordu. Daha evvelki asırlarda bu konuda oldukça hassas olan Osmanlı yönetimi, bu tür mekânların sık sık denetlenmesini, kanunlara aykırı olarak mabet haline getirilen evlerin yıkılmasını veya gayr-i Müslimlerin elinden alınmasını istemiştir⁵⁹³. Bu uygulamanın XX. Yüzyılın başlarında da devam ettiği görülmektedir. Nitekim Mentеше Sancağı'na bağlı Köyceğiz Kazası'nın merkezi olan Yüksekum Kasabası'nda Fırıncı Kostı adlı şahsın terk ettiği bir hanede izinsiz olarak bir Rum kilisesi, yine aynı yerde izinsiz olarak bir de Rum mektebi açılmıştı. Köyceğiz Kaymakamlığı'na

⁵⁸⁹ BOA DH. MKT, 2568/111, 22 Teşrinisani 1317 (5 Aralık 1901)

⁵⁹⁰ Akman, *a.g.m.*, s.236

⁵⁹¹ BOA ŞD, 1447/1, 11 Eylül 1329 (24 Eylül 1913)

⁵⁹² BOA İ. AZN, 115/1332 Ra 16, (14 Mart 1914)

⁵⁹³ Ahmed Refik, *Onikinci Asr-ı Hicride.....*, s.81

verilen emirde “..*tahkikat-ı vakiadan anlaşılmiş ve kilise ve mekteb küşad-ı irade-i seniyye ve ruhsatname-i resmi istihsaline mütevakkıf bulunmasına mebni mezkur hanenin seddiyle orada icra-yı ayin ve tedrisatın men’i*” istenmişti. Kaymakamlık emri yerine getirmiş ve hem kilise hem de mektep olarak kullanılan haneyi kapatmıştı. Ancak daha sonra Aydın Metropolitliği’nin, bu kilise ve mektep için daha önce ferman alındığını ve ruhsatnamesinin bulunduğunu belirtip ruhsatnameyi ibraz etmesi üzerine adı geçen mekân tekrar açılmıştı⁵⁹⁴.

Gayr-i Müslimler daha önce inşa ettikleri ibadethanelerinin “*ruhsat-ı resmiyeye rabtı*” için başvurarak kayıt altına alınmasını istiyorlardı. Bunun için genelde daha evvel inşa edilmiş mabetlere ruhsat talep edilmekteydi. Nitekim Ermeni Patrikliği’nden 4 Mayıs 1915 tarihinde Adliye Mezâhib Nezareti’ne yapılan başvuruda Aydın Vilayeti’nde kayıt altında olmayan on Ermeni kilise bulunduğu belirtilmiş ve bu kiliselerin kayıt altına alınması talep edilmişti⁵⁹⁵. Bu kiliselerden biri de Söke Kazası’nda bulunan ‘*Surp Asvazazin Kilisesi*’ idi. Mevzu, Adliye ve Mezâhib Nezareti tarafından Sadaret’e iletilmiş ve daha sonra Şura-yı Devlet’e intikal eden taleple ilgili Aydın Vilayeti’nden bilgi talebinde bulunulmuştu⁵⁹⁶. Kilise Söke’nin Rum Mahallesinde idi ve 1126 arşın büyüklüğünde bir arsa üzerinde bulunmaktaydı. Kilise binasının uzunluğu 26, genişliği 12,5 ve yüksekliği 8 arşın ebadındaydı. Ayrıca kilisenin altı kapısı ve sekiz penceresi vardı. En büyük kapısının hemen yanında ve yüksekliği 10 arşın olan bir de çan kulesi mevcuttu. Kilisenin bitişiğinde ise, uzunluğu 9, genişliği 4 ve yüksekliği 5 arşın olan papaz odaları bulunmakta idi. Bunlara ilaveten kiliseye ait bazı tezyinatın (değerli eşyalarının) saklanması için de uzunluğu 7, genişliği ve yüksekliği 5’er arşın olan bir oda vardı. Bu kilise Söke’de 36 hanede 73 erkek ve 58 kadın olup toplam 131 Ermeni’ye hizmet vermekteydi. Aydın Vilayeti’nce düzenlenen ve Şura-yı Devlet’e gönderilen mazbatada yukarıdaki bilgi verildikten sonra kilise arsasının sırf mülk olduğu ve gelir getiren mülk özelliği taşımadığı da belirtilmişti. Valilik ayrıca, kilisenin vakfı ile ilgili herhangi bir bilginin bulunmadığını ifade etmişti⁵⁹⁷.

⁵⁹⁴ BOA DH. İD., 162-2/24, s.54, 25 Rebiulahir 1332 (23 Mart 1910)

⁵⁹⁵ Bu kiliselerden üçü İzmir’de, biri Aydın Vilayeti’nin Göztepe Köyü’nde, biri Aydın Vilayeti’nin Bayraklı Köyü’nde, biri Menemen Kazası’nda, biri Saruhan Sancağı’nda, biri Bergama Kazası’nda, biri Kuşadası Kazası’nda ve biri de Söke Kazası’nda idi.

⁵⁹⁶ Bununla ilgili yazışmalar için bkz: BOA ŞD, 1449/8, Lef 1-10

⁵⁹⁷ Aydın Valiliği tarafından tanzim olunan rapor: “*Söke Ermeni Kilisesi’nin ruhsat-ı resmiyeye rabtı hakkındaki Adliye Nezâreti Celilesi’nin tahrîrâtı sûretini min zeyl 6 Mayıs 1331 tarih ve 20537/260 numaralı emirname-i vilayetpenahi tahkikat-ı lâzime icrasıyla tebeyyün edecek neticeye göre raporunun tanzim ve takdîmi zımında meclis-i idarenin 1 Haziran 1331 tarih ve 394 numaralı kararıyla memur tayin olduğumuz cihetle ber mücib-i karar mahalline azîmet olunarak mezkûr kilisenin muhteviyât-ı dâhiliye ve hâriciyesi bilâ-taraf gezilip nazar-ı tetkikaddan geçirildi. Kilisenin binası mine’l-kadim mevcut bulunduğu ve bu hususdaki ta’limat-ı mahsusanın beşinci maddesine temas etmekte olduğundan olvechile icrâ-yı tedkikata mübâderet olundu. Mezkûr kilise hakkında bu ana değin ruhsat-ı resmiye istihsaline müracaat edilmediğinden ruhsat-ı resmiyeye merbût bulunduğu ve tebaa-i devlet-i âliye-i Osmaniyyeden Söke Ermeni milletine aid idüğü ve müştemilatı papaz efendi’nin*

Kilisenin hali hazırdaki durumu değerlendirilmiş ve Şurâ-yı Devlet kararıyla 8 Nisan 1916 tarihinde “*ruhsat-ı resmîyeye rabtı*”na onay verilmiştir⁵⁹⁸. Onay mazbatası daha sonra Dâhiliye Nezâreti’ne gönderilmiş, iradenin icrasının Sadaret ve Adliye Nezareti’nin sorumluluğunda olduğu belirtilmişti⁵⁹⁹.

‘*Kilise ve Mektepler Kanunu*’ olarak da bilinen ve 1910 yılında çıkarılan “*Rumelide Kâin Munâzaun fih-Kilise ve Mektebler Hakkında Kanun*”a göre yeni yapılacak kiliselere hükümet nakdi yardımda bulunacağını kabul etmişti⁶⁰⁰. Oysa incelediğimiz dönemle ilgili olarak Aydın ve Menteşe Sancaklarında inşa ve tamiri yapılan kiliselere hükümetin bu konuda her-hangi bir yardımda bulunmadığı, inşa ve tamir edilen kiliselerin giderlerinin bir kısmının kili-se vakıflarından bir kısmının da Hıristiyan ahaliden karşılandığı görülmüştü⁶⁰¹.

İnceldiğimiz dönemde Aydın ve Menteşe Sancaklarında Musevilerin havralarıyla ilgili inşa ve tamirine ait herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

III. Din Adamları

Giriş bölümünde de ifade ettiğimiz gibi, millet sistemi çerçevesinde ülkedeki gayr-i Müslimler “Rum Milleti”, “Ermeni Milleti” ve “Yahudi Milleti” olarak üç gurup halinde sınıflandırılmıştı⁶⁰². Bu sistemle her milletin başında o cemaatin seçtiği ve Osmanlı Dev-

---

ikâmetine mahsus otuzaltı arşun murabbai’nda ve zemmini bodrumlu fevkânî iki oda ve bir sofa ve yedi yüz otuz arşun murabbai’nda havlu ile otuz beş arşun murabbai’nda kilisenin tezyînatını hıfza mahsus kilise binası dâhilinden geçilir bir kapulu kargir bir odası vardır ve müessesât-ı asliyeden olan kilise haritasında heyet-i umûmiyesi mufassalan gösterildiği vechile tavlan yirmi altı ve arzan on iki buçuk ve irtifa’an sekiz arşun mimariden ibaret olub avluya nâzır altı ve medhul üzerinden koridora nâzır iki pencere ki cem’an sekiz pencere ve kilisenin bir medhal kapusuyla koridorun dört adet açık kemerli kapusu vardır. Ve kargir cesim kapusu üzerinde ma’a kapu on arşun irtifaında ve el-yevm isti’mal edilmekte bir çan kulesi mevcut olup kilise kâmilan kargirdir. Ve kilise ile müştemilatının işgal edildiği arsa mikdar-ı cem’an 1126 arşundan ibareddir. Ve kilise hakkında bir gunâ kayd-ı resmî olmaması üzerine idilen tahkikât ve tedkikât neticesinde vakfına dair bir malûmat olmadığı gibi icâre-i zemin ve mukâtaaya ve bedel-i aşara merbût değildir. Ve mevki’an Rum Mahallesi’nin vasatında kâin bulunması hasebiyle arsa mirî olmayub nev’an sırf mülk bulunduğu anlaşıldığı ve müştemilatından olan papaz efendinin ikâmetine mahsus odası müessesât-ı asliyenin haricinde olub akar olmadığı ve kilise ve müştemilatının mebnî olduğu arsanın kıymeti beher arşunda murabbai kırk arşun itibariyle kırk beş bin arşun değerinde olduğu edilen keşif ve tedkikât ve tahkikât neticesinde tebeyyün etmiş olduğundan beyne işbu raporumuz bi’t-tanzîm takdim huzur-ı âlilerine kılınur olbabda. 10 Haziran 1331 Meclis-i İdare Tahrîrât Kâtibi ve Tapu Memuru” BOA ŞD, 1449/8, Lef 6, 10 Haziran 1331 (23 Haziran 1915)

⁵⁹⁸ BOA MV, 242/25; BOA DH. İ. UM., 88/1-342

⁵⁹⁹ BOA İ. DUIT, 135/43, 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916). Mazbatada iki adet de kiliseye ait harita bulunmaktadır.

Harita için bkz: EK: 5

⁶⁰⁰ Düstur, Tertip II, C.II, s.431-433

⁶⁰¹ BOA İ. AZN, 115/1332 Ra 16, (14 Mart 1914)

⁶⁰² Ahmet Gündüz, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri”, *Türk Dün-yası Araştırmaları*, Ağustos 2008, S.175, s.2

leti'nin bir beratla onayladığı bir dini lider bulunmakta idi. Devlet, yüzyıllarca, tebaası olan gayr-i Müslimlerle ilişkilerini bu dini liderler aracılığıyla yürütmüştü⁶⁰³.

Milletleri temsil eden ve padişah tarafından atanan patrikler ve hahambaşılara haklarını ve sorumluluklarını içeren bir berat verilirdi. Bazı istisnalar dışında verilen bu beraatların içeriği Osmanlı Devleti'nin yıkılışına değin genellikle aynı kalmıştır. Bu belgelere göre patriğe, diğer din adamları üzerindeki yetkileri, eğitim, hastane, vakıf gibi kurumları idareleri; evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukukuna ilişkin tasarrufları, ruhban sınıfının kendi dinleri ile ilgili suç işlemeleri halinde patrik tarafından cezalandırabilmeleri gibi haklar verilmişti⁶⁰⁴.

Osmanlı Devleti'nde patriklere üç tuğlu Osmanlı Paşası unvanı verilmekteydi. Bu şekilde yönetim kademesinde vezirlik seviyesinde bir makama nail olan patrikler devletin koruması altına girmiş oluyorlardı. Vezirlik rütbesiyle birlikte "*millet başı*" unvanı da verilen patrikler, böylece ruhani liderliklerinin yanında dünyevi yetkilere de nail olmaktaydılar⁶⁰⁵.

Tanzimat öncesi dönemde geçerli olan bu kurallar, Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla değişime uğramış ve din kıstasına dayanan '*millet sistemi*' kaldırılarak, yerine '*Osmanlı vatandaş*' kavramı konmuştu. Böylece teokratik Osmanlı Devleti'nde din kavramı hukuk için belirleyici bir rol olmaktan çıkarılmış ve Osmanlı topraklarında yaşayan herkesin fark gözetilmeksizin aynı hak ve güvencelerden yararlanacakları belirtilmişti⁶⁰⁶. 1856 Islahat Fermanı ise, sadece gayr-i Müslimlerin hukukî statülerinde, dinî ve sosyal yaşantılarında değişiklik yapacak düzenlemeleri içermekteydi. Patriklik makamına getirilen kişi, ömrünün sonuna kadar bu makamda kalacaktı. Bunun yanında Patriğin sadece dinî yetkileri olduğu belirtilerek dünyevî yetkileri elinden alınmıştı. Bundan sonra Patrik sadece dinî sorunlarla ilgilenebilecekti⁶⁰⁷. Böylece "*millet sistemi*"nde önemli bir değişikliğe gidilmiş, patriklerin dinî ve dünyevî işlerdeki bazen keyfiliğe kadar varan otoriteleri sınırlandırıldığı gibi çıkarılan cemaat nizamnameleri ile de bu durum teyit edilmişti⁶⁰⁸. Yunan isyanından itibaren büyük problem oluşturmaya başlayan Rum Ortodoks Patrikhanesi, XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Rumlar arasında Yunan propagandası ve Megali idea'nın savunuculuğunu aleni olarak yapmaya

⁶⁰³ Shaw, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi ...", s. 309; Nejat Göyünç, *a.g.e.*, s.39; Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.30

⁶⁰⁴ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 31; 1912 yılında Aydın Metropolitliğine tayin olan Ezmarağdos Efendi'ye de aynı yönde berat verilmiştir. BOA A. {DVNSGMC.d. 5, s.40, 30 Receb 1330 (15 Temmuz 1912)

⁶⁰⁵ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992, s.21

⁶⁰⁶ Akyılmaz, *a.g.m.*, s.681

⁶⁰⁷ Bozkurt, *a.g.e.*, s.56

⁶⁰⁸ Bu nizamnamelerle başta Patrik ve Hahambaşı seçimi teferruatlı bir şekilde düzenlendiği gibi, cemaat işlerinin yürütülmesi ile piskopos, metropolit ve hahamların görevleri de detaylı bir şekilde belirtilmişti. *Düstur*, Tertip I, C.II, s.902-937 (Rum Patrikliği Nizamnamesi-1862); s. 938-961 (Ermeni Patrikliği Nizamnamesi-1863); s.962-975 (Hahamhane Nizamnamesi-1865)

başlamış, Birinci Dünya Savaşı ve özellikle Milli Mücadele yıllarında, büyük bir ihanet tablosu sergilemişti⁶⁰⁹. Patrik, İzmir'in işgalinden hemen önce yayınladığı beyannamede, “Osmanlı Rumlarının her türlü tebaalık sorumluluklarından muaf olduklarını ilan ederek maskesini tamamen çıkarmış” ve işgalin başlamasıyla birlikte Türkiye’de bulunan Rumların Yunan ordusuna katılmaları için çağrıda bulunmuştu⁶¹⁰. Türkiye, Lozan Konferansı’nda “bir fesat ve hıyanet ocağı olan ve memleketimize nifak tohumları eken” bu teşkilatı ülkeden tamamen çıkarmak için büyük çaba harcamış ancak, başta İngiltere olmak üzere diğer devletlerin girişimiyle ülke dışına çıkarılamamış, sadece dinî işlerle meşgul olmak şartıyla İstanbul’da bırakılmıştır⁶¹¹.

Aynı şekilde Ermeni Patrikliği de 1877-78 Osmanlı Rus Harbi yıllarından başlamak üzere yabancı ülkelerden aldıkları destekle Türk topraklarında Büyük Ermenistan kurmanın hayali içerisine girmiş ve XX. yüzyılın başlarında Ermenileri devlete karşı kışkırtmaktan geri kalmamıştı⁶¹². Ermeni Patrikhanesi’nin sergilediği tutum ve davranışları artık bu kurumun Türkiye’de kalamayacağını bariz hale getirmiş ve İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi, Birinci Dünya Savaşı esnasında, lağvedilerek Kudüs’e nakledilmişti⁶¹³.

Patrikler ve hahambaşılar, cemaatlerine mensup kendi sorumlulukları altındaki gayr-i Müslimlerle irtibatlarını bölgelere tayin ettikleri dinî liderler vasıtasıyla sağlamaktaydılar. Metropolitler patrikten sonraki en büyük dinî lider olup buldukları bölgelerdeki rahip, papaz, keşiş gibi din adamlarından ve kendi dindaşları olan ahaliden sorumluydular. Patriğin dışındaki din adamlarının atanması veya görevden alınması cemaatin kendi iç işlerinden kabul edildiği için bu tür işler patriklerin kontrolü altında gerçekleşmekteydi. Bunun yanında partiğin, tayin edeceği metropolit, piskopos gibi din adamlarını Divan-ı Hümayun’a bildirme yükümlülüğü vardı⁶¹⁴. 1862 yılında çıkarılan Rum patrikliği Nizamnamesi ile metropolit ve piskoposların tayiniyle ilgili olarak, “cemaat-i metropolidan” tarafından uygun görülenlerin patrik tarafından atanacağı belirtilmekteydi⁶¹⁵. Nitekim 1910 yılında Aydın Metropolitliğine tayin edilen Penarens Efendi, metropolitan cemaati tarafından uygun görülerek patrik tarafından atanmıştı⁶¹⁶. Aynı şekilde 1920 yılında Piskopos Kastantinos’tan boşalan Söke Piskoposluğu’na, “*erbab-ı ehliyet olan*” Piskopos Antimos tayin edilmişti⁶¹⁷.

⁶⁰⁹ Yavuz Ercan, “Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi’nin Rolü”, s.203

⁶¹⁰ M. Süreyya Şahin, *a.g.e.*, s.225

⁶¹¹ Sofuoğlu, *a.g.e.*, s. 141

⁶¹² İlter, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, *Yeni Türkiye*, 2000, S.38, s.875-876

⁶¹³ Bayur, *a.g.e.*, C.III/3, s. 57-59

⁶¹⁴ Ercan, *a.g.e.*, s. 244

⁶¹⁵ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.907

⁶¹⁶ BOA A. {DVNSGMC. d. 5, s.32, 6 Şaban 1328 (13 Ağustos 1910)}

⁶¹⁷ BOA A. {DVNSGMC. d. 4, s.54, 5 Ramazan 1320 (6 Aralık 1920)}

Patrik, tayin edeceği din görevlisinin ismini Bâb-ı Âlî'ye bildirir ve olumsuz bir durum olmazsa tayin talebi gerçekleşirdi. Bâb-ı Âlî ise, teklif edilen şahsın devlete bağlılığı ve liyakatine göre karar verir, buna göre tayin talebini kabul veya reddederdi. Nitekim 1917 yılında Söke'de yeni bir metropolitlik dairesi kurulması düşünülmüş ve metropolitliğe de Aleksandır Zilano adlı bir din görevlisi tayin edilmek istenmişti. Rum Patrikliğinin talebini değerlendiren Bâb-ı Âlî hem Söke'de yeni bir metropolitlik dairesi kurulmasına, hem de adı geçen şahsın metropolit olarak tayinine karşı çıkmıştır. Çünkü Aleksandır Zilano, Beyoğlu'nda ikamet eden Mihâl Mutafı adlı şahsın Yorgi (22 yaşında) ve Estelyo (30 yaşında) adındaki iki oğlunu “*Sisam'a götürmek sûretiyle hizmet-i askeriyeden kurtarmak*” için Sisam pasaportları tedarik etmişti. Bu durum Yorgi ve Estelyo'nun üzerinde çıkan evrakların incelenmesiyle ortaya çıkmıştı⁶¹⁸. Dolayısıyla devlete bağlılığında şüphe edilen bu şahsın dinî göreve tayini kabul edilmemiştir.

Ortodoks Kilisesi'ndeki hiyerarşik düzene göre patriklerden sonra metropolit piskopos, onlardan sonra da piskopos gelmekteydi. Patrikler sorumlulukları altındaki bölgeleri metropolitler arasında taksim etmekteydiler. Her metropolitliğin altında çok sayıda papazlık bölgesi vardı⁶¹⁹. Ortaylı'ya göre 1857'de Osmanlı Devleti sınırları içinde Ortodoks Rumlara ait bir metropolitlik ve ellialtı da piskoposluk dairesi vardı. Ermeni Gregoryan Patrikliğinin ise, yirmialtı piskoposluk dairesi mevcuttu⁶²⁰. Aydın Sancağı'nın merkezinde Rumlara ait bir metropolitlik dairesi varken Söke Kazası'nda ise yine Rumlara ait bir piskoposluk dairesi mevcuttu⁶²¹. Menteşe Sancağı'nda ise, ne “*Patriklik, Metropolitlik, Piskoposluk Berat Defteri*”nde, ne “*Rumların Ahkâm Defteri*”nde, ne de Aydın Vilayeti Salnamelerinde metropolitlik dairesinin bulunduğu dair bir bilgiye rastlanmazken; Megri (Fethiye) Şer'iyeye Sicilleri'nde yer alan dava kayıtlarında “*Megri Kazası Metropoliti Divanosyus Efendi*” kaydı bulunmaktadır⁶²². Dolayısıyla Menteşe Sancağı içerisinde en fazla Rum nüfusunu barındıran Fethiye (Megri)'de metropolitlik idaresi olmasa da bir metropolit veya onun vekili bulunduğu

⁶¹⁸ BOA DH. EUM. 3. Şb, 24/10, 10 Receb 1335 (2 Mayıs 1917), Lef 1-3. Bilgi talebi üzerine, 1 Kasım 1917 tarihinde, Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti Celilesi'ne gönderilen yazıya göre, Aleksandır Zilano aslen Sisamlı olup Sisam serkerdesi (eşkırıya reisi) Sofukoli'nin akrabasından olduğu, Balkan Harbi'ni müteakip Edremit ve Ayvalık havalisindeki Rumlara açıktan açığa kışkırttığı, Rumlara devlete karşı ayaklanmaya teşvik ettiği ve dolayısıyla bu şahsın Adalar Denizi'nden uzak bir yerde ikamete mecbur tutulması gerektiği bildirilmekteydi.

⁶¹⁹ Augustinos, *a.g.e.*, s.60

⁶²⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.77

⁶²¹ BOA A. {DVNSGMC. d. 4, s.54 (Rumların Ahkam Defteri)

⁶²² Megri ŞS 161, 60/198, 27 Receb 1332 (7 Ekim 1904); Adı geçen şahıs 1902 yılından 1904 Şubat ayına kadar görülen davalarda “*Megri Kazası Metropoliti Vekili*” olarak anılırken, 7 Ekim 1904 yılına ait davada ise sadece “*Megri Kazası Metropoliti*” olarak zikredilmektedir. Bu davalar için bkz: Megri ŞS 161, 111/55, (1902); Megri ŞS 161, 34/176, (Nisan/1904); Megri ŞS 161, 19/163, (Şubat/1904)

anlaşılmaktadır. 1326 (1908) yılına ait Aydın Vilayet Salnamesi'ne göre ise, bu dönemde Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı Milas'ta bir Hahambaşı vekili bulunuyordu⁶²³.

Aydın ve Menteşe Sancaklarında Rum Ortodoks Hıristiyanlarının en büyük dini yetkilisi metropolitti. Ermeniler, İzmir Ermeni Gregoryan Piskoposluğu'na, Yahudiler ise İzmir Hahambaşılığı'na bağlı idiler. Metropolit ve hahambaşılardan hakları oldukça genişti. Metropolitler, kilisenin kanunları doğrultusunda görev yerlerinde ikamet etmek zorundaydılar. Sorumluluğu altındaki Hıristiyanların dinî işlerini (evlenme, boşanma ve miras gibi aile hukukunu ilgilendiren hususlar) görmek ve gözetmekle yükümlüydüler. Bundan başka memuriyetleri dâhilindeki yerlerin ahalisini koruyup kollamak gibi mükellefiyetleri de vardı. Metropolitler tayin olunduklarında hemen görev yerlerine hareket etmek zorundaydılar ve görev yerlerini izinsiz olarak terk edemezlerdi. Metropolit ve piskoposlar, görevlerinde “*kayd-ı hayat ile daim*” olacakları belirtilmişse de Hıristiyanlar tarafından şikâyet vâki olduğunda, herhangi bir ağır hastalığa yakalanmaları veya cinayet cinsinden ağır bir suç işlemleri halinde patrik tarafından görevlerinden alınabiliyorlardı⁶²⁴.

Metropolit ve din adamlarının görevlerinden alınmaları genelde patrik ve cemaat mensuplarının talepleri üzerine gerçekleşmekteydi. Patrik, divana başvurarak bir din adamının görevden alınmasını talep ederken yerine seçtiği başka birisinin atanmasını istemekteydi. Din adamlarının azledilmelerine veya cezalandırılmalarına sebep olan davranışlar arasında, memuriyet mahallerindeki kendi cemaatine mensup ahali ile anlaşamamaları, yaşlılık veya akli melekenin zayıflaması, dinlerine muhalif harekette bulunmaları ve görev yerlerine gitmemeleri zikredilebilir⁶²⁵.

Metropolitlerin istifa etmeleri halinde boşalan görev alanları için patrik tarafından yeni tayinler yapılmaktaydı. İstifa edenlerin veya kendi isteğiyle yer değişikliği talebinde bulunanların bu talepleri genellikle kabul edilerek boşalan metropolitlik veya piskoposluk dairelerine hemen yeni tayinler yapıldığı görülmektedir. Örneğin, 1910 yılında Aydın Metropolitisi Tarasyus Efendi görevinden istifa edince yerine Gelibolu Metropolitisi Penarenius Efendi tayin edilmişti⁶²⁶. 1910 yılında Aydın Metropolitisi olan Penarenius Efendi, iki yıl aradan sonra memuriyet yerinin değiştirilmesini talep edince İmroz Metropolitliği'ne tayin edilmişti. Penarenius Efendi'den boşalan Aydın Metropolitliği'ne de Filibe Metropolitisi Ezmarağdos Efendi tayin edilmişti⁶²⁷.

---

⁶²³ 1326 (1908) AVS, s.727

⁶²⁴ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.909 ve 915

⁶²⁵ Karataş, *a.g.e.*, s.156

⁶²⁶ BOA A. {DVNSGMC.d. 5, s.32, 6 Şaban 1328 (13 Ağustos 1910)}

⁶²⁷ BOA A. {DVNSGMC.d. 5, s.40, 30 Receb 1330 (15 Temmuz 1912)}

Osmanlı Devleti, sadakatle ve iyi niyetle görevini yerine getiren ve başta askeriye olmak üzere ilmiye ve mülkiye sınıfına ait görevlilere meciidiye nişanı vererek onları ödüllendirmektedir⁶²⁸. Nitekim bu ödüllerin görevlerini layıkıyla yapan ve devlete sadakati anlaşılan metropolit ve piskoposlara da verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin, Söke Piskoposu Kostantinos ile birlikte Kuşadası Metropolit Antimos ve Ayvalık Piskoposu Dorotyos Efendilere “*sadakatâne ve müstakîmâne îfâ-yı vazife etmekte*” oldukları gerekçesiyle dördüncü dereceden meciidiye nişanı verilmişti⁶²⁹.

Osmanlı Devleti’nde kuruluşundan beri oldukça geniş bir hoşgörüyü mazhar olan gayrimüslim din adamları, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren farklı idealler peşinde koşmaya başlamışlardır. Aydın ve Menteşe Sancaklarında özellikle Rum din adamları, bu dönemde Yunan propagandası ve Megali İdea’nın yerel temsilcileri gibi patrikhaneden aldıkları emirleri yerine getirmek için büyük çaba sarf etmişlerdir. İzmir’in işgaliyle birlikte Aydın’daki Rum din adamları, Yunan kuvvetlerinin Aydın’a kadar gelecek ortamı hazırlamak için büyük bir gayret göstermişlerdir. Bu çabalarında İngilizler de kendilerine yardımcı oluyordu⁶³⁰. Benzer çalışmaları Aydın’ın diğer kazalarında da görmek mümkündür. Bu din adamları, Yunanların çekilişiyle birlikte, artık yaşadıkları bölgede barınamayacaklarını anladıkları için onların ardı sıra gitmişlerdir⁶³¹. Menteşe Sancağı içerisinde ise bu dönemde, Yunan propagandasına karşı çıkan din adamlarına rastlanmıştır. Örneğin, Muğla Metropolit Papa Dimitri, Rum Ortodoks Patrikliğine muhalefet eden ve ‘*Türk Ortodoks Cemaati*’nin temsilciliğini yapan Papa Eftim’e destek olmak ve Milli Mücadele’de Türklerin yanında yer aldıklarını ifade etmek için, Türk idaresinden duyduğu memnuniyeti Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği talgrafla dile getirmişti⁶³². Zaten Muğla ve çevresinde, bazı ileri gelen Rum zenginlerin dışında Yunan emellerine hizmet eden bir Rum topluluğuna rastlanmamıştı⁶³³.

IV. İhtida (Müslümanlığı Seçmeleri)

1. İhtida

⁶²⁸ *Düstur*, Tertip I, C. I, s.725-730 (Mecidiye Nişân-ı Hümayununun Sûret-i Teşkili)

⁶²⁹ Bu hususla ilgili yazışmalar için bkz: BOA İ. TAL., 134/1315 Za 075, (1897); BOA BEO, 1016/76128, (1897); BOA DH. MKT, 2138/9, (1898). Kostantinos 1920 yılına kadar Söke’de piskoposluk görevini devam ettirmiştir.

⁶³⁰ Asaf Gökbel, *Aydın Milli Mücadelesi*, s.117; M. Şefik Aker, *a.g.e.*, s. 91; Bu dönemde Aydın Metropolit olan Tarasos Efendi, keskin bir Megalo İdeacı idi. Örgütçülük işlerini siyasi amaçlarla yapıyor ve bölgede asayişsizliğin yayılmasını arzu ediyordu. Bkz: Turhan, *a.g.e.*, s. 61

⁶³¹ Aker, *a.g.e.*, s. 118

⁶³² Zekeriya Türkmen, “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayrimüslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri”, *Askeri Tarih Bülteni*, S.49, Ağustos 2000, s. 121

⁶³³ Türkeş, *a.g.e.*, s. 35

Kelime olarak hidayete ermek, doğru yolu bulmak, gerçeğe ulaşmak anlamlarına gelen ihtida, terim olarak inançsız iken veya başka bir dine mensup iken İslam dinini tercih edip Müslüman olmayı ifade etmektedir. İslam tarihi boyunca Müslümanlarla değişik vesilelerle ilişki içinde olan gayr-i Müslimlerin bir kısmı İslam dinini kabul ederek Müslüman olmuşlardır. Bu şekilde Müslüman olanlara 'mühtedî' denilmektedir⁶³⁴.

İslam hukuk sisteminde gayr-i Müslimlerin din değiştirmeye zorlanmaları yasaktı. Osmanlı tarihi boyunca padişahlar, gayr-i Müslimlerin din ve vicdan hürriyeti konusunda oldukça hassas davranmışlar ve yayınladıkları fermanlarla mabetlerine dokunulmamasını, ibadetlerini rahat bir şekilde yapmalarını temin etmişlerdir. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren gayr-i Müslimler hiçbir şekilde Müslüman olmaya zorlanmamışlardır⁶³⁵. Kuruluş yıllarında Osmanlı, gerek Balkanlarda gerekse Anadolu'da ihtidayı teşvik etmiş ve ihtida edenleri ödüllendirmişti. Ancak kesinlikle baskı uygulama yoluna gitmemiştir. Nitekim Balkanlarda 1430'lu yıllarda ihtidalar sayısal olarak az ve münferitti⁶³⁶. Yine Kıbrıs'ın fethinden sonra geçen üç yüz yıllık sürede Türk idaresindeki gayr-i Müslimlerden İslam'ı seçenleri sayısı sadece 400'dür ki, bu konuda herhangi bir baskı ve şiddet olmadığını en açık kanıtıdır⁶³⁷. Anadolu'da da durum pek farklı değildi. Osmanlı Devleti'nin farklı dönemlerinde Bursa⁶³⁸, Trabzon⁶³⁹ ve Konya⁶⁴⁰ ile ilgili yapılan araştırmalarda ihtida eden gayr-i Müslimlerin oranının çok büyük olmadığı görülmektedir. Osmanlı Devleti, idaresi altında bulunan gayr-i Müslimleri zorla İslamlaştırmış olsa idi muhtemelen ihtida edenlerin oranı oldukça yüksek olurdu.

Devlet, gayr-i Müslimlerin zorla Müslümanlaştırma yönünde bir politika izlemediği gibi ihtida edenlerin eski dindaşları tarafından rahatsız edilmeleri veya tekrar eski dinlerine dönmeleri yönünde baskı yapmalarına da müsaade etmemiştir. Bunun aksine davranan gayr-i Müslimler cezalandırılmıştır. Örneğin, Yahudilerin kendi cemaatlerinden Müslüman olanları

---

⁶³⁴ M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB Yayınları, İstanbul 1993, C.II, s.607; Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderub Kitabevi, İstanbul 1989, s. 1436

⁶³⁵ Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara 1994, s.80

⁶³⁶ Havva Selçuk, "Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482)", *Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, Yıl 2002, s.91

⁶³⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, 20

⁶³⁸ Osman Çetin, *a.g.e.*, s. 34

⁶³⁹ Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Ün. Yayınları, İstanbul 1988, s.119-140

⁶⁴⁰ Ali Özgökmen, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Ün. SBE, Konya 1996, s. 26

tekrar eski dinlerine dönmeye zorlamaları şeklindeki hareketler devlet tarafından yasaklanmış, bu işi yapanlar ise gerekli cezaya çarptırılmıştır⁶⁴¹.

Osmanlı Devleti'nde ihtida ile ilgili durum böyle iken Tanzimat'tan sonra gayr-i Müslimlerin din değiştirmelerine kilise ve cemaatler müdahale etmeye başlamışlardır. Buna ilaveten 1843 yılında İslamiyet'i kabul edip, bir süre sonra pişman olarak tekrar eski dinine dönen bir Ermeni'nin idam edilmesi, İngiltere ve Fransa'nın tepkisine yol açmıştı. Hükümet de bu tepki karşısında gayr-i Müslimlerin İslam'dan çıkmaları (irtidat) halinde öteden beri uygulanan ölüm cezasını kaldıramayacaklarını, ancak gayr-i Müslimlerin ihtidalarında daha dikkatli olunacağına dair bu devletlere teminat vermekle yetinmişti. İlerleyen tarihlerde diğer bazı devletler de bu konuda Osmanlı Devleti'ne benzer yönde baskı yapmışlardır⁶⁴².

Patrikhane Hıristiyanlara devletin baskı yaptığını ve bu baskı sonucu gayr-i Müslimlerin Müslüman olduğunu iddia etmekteydi. Ancak 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda "*tebdil-i din ü mezheb etmek üzere kimse icbâr olunmaması*" ifadesi yer almaktaydı⁶⁴³. 1856 yılında yapılan ayrı bir düzenleme ile de Müslüman olmak isteyenlerin uya-cakları usuller belirlenmişti. Buna göre Müslüman olmak isteyen çocuklar dinî şefleri ve aileleriyle tartışırken yanlarında bir de hükümet temsilcisi bulunacaktı. Bab-ı Âli 20 Haziran 1903 tarihinde yeni bir nizamname çıkararak, Müslüman olan 10-15 yaş arası Hıristiyan çocukların -önceleri aileleriyle yaşamalarına izin verilmişken- artık Müslüman ailelerle yaşayacakları uygulamasını başlatmıştı. Böylece Müslüman olmak isteyen gayr-i Müslim çocuklara aileleri veya dinî cemaatleri tarafından yapılacak olası baskıların önüne geçilmesi hedeflenmişti⁶⁴⁴. Ancak hükümet bu uygulamadan daha sonra vazgeçmişti. Öyle ki, 1914 yılında Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından vilayetlere gönderilen bir şifreli telgrafla, daha önce Müslümanlarla evlenen Ermeni kız ve kadınlarının ailelerine teslimi istenmekteydi. Talat Bey, "*Kanun-i Esasî hürriyet-i vicdaniyeyi kabul ve emr eylemiş olduğundan bunlardan yine eski dinlerini isteyenlerin*" serbest bırakılmalarını istemiş ve böylece nikâhlarının kendiliğinden sakıt olacağını, mahkemelerin de bu yönde karar almalarını ifade etmişti⁶⁴⁵. Görüldüğü gibi gayr-i Müslimlerin zorla Müslümanlaştırıldığı iddialarının aksine devlet, ihtida edenlerin de tekrar eski dinlerine dönebilmelerinin önünü açmıştır.

Gayr-i Müslimlerin ihtidalarına kilise ve cemaat reisleri genelde karşı çıkmışlar ve bu hususta bazen engellemelerde dahi bulunmuşlardı. Özellikle 1917 yılında İstanbul'da yaşayan

⁶⁴¹ Kenanoğlu, *a.g.e.*, s. 313

⁶⁴² Halide Aslan, *Tanzimat Dönemi'nde İhtida (1839-1976)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Ün. SBE, Ankara 2008, s.156

⁶⁴³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, TTK, Ankara 1983, s.261

⁶⁴⁴ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 130-135

⁶⁴⁵ BOA DH. ŞFR, 93/300, 28 Teşrinisani 1334 (28 Kasım 1914)

Rum ve Ermeni milletine mensup genç kızlar “İslamlarla peydâ-yı münasebet eylemeleri” gerekçesiyle hapsedilip işkenceye tabi tutulmuşlardı. Polis Memuru Hayri Efendi ile evlenmek isteyen Katerina isminde bir Rum’u İstanbul Rum metropoliti, Rum Hastanesi’ndeki ‘bimarhanede taht-ı tevkife’ aldırarak kararından vazgeçirmeye çalışmıştır. Benzer hadiselere Ermenilere ait hastanelerde de görüldüğü, yapılan teftişten sonra anlaşılmıştır⁶⁴⁶.

İslam hukukunun uygulandığı Osmanlı Devleti’nde gayr-i Müslimlerin zorla Müslümanlaşması söz konusu değilse de Müslümanlarla uzun yıllar aynı ortamda yaşayan gayr-i Müslimlerin onlardan etkilenecek veya diğer psikolojik nedenlerden dolayı bir kısmının kendi istekleri doğrultusunda Müslüman oldukları görülmüştür. Tabii, ihtida için belirli şartların oluşması gerekliydi.

Tanzimat’tan sonraki döneme ait belgeler ışığında ihtidaların hangi şartlarda cereyan ettiğini araştıran Şeker’e göre ihtida edecek bir gayr-i Müslim’in şu şartları taşıması gerekmektedir:

- a) Müslüman olmak isteyen kimse kendi isteği ile Müslüman olacak ve hiçbir şekilde baskı altında tutulmayacaktır.
- b) Müslümanlığı kabul edenlerin neden Müslüman olduklarının bilincinde olmaları ve bu kararı vicdani kanaatlerine göre almış olmaları gerekmektedir.
- c) Müslüman olmak isteyen gayr-i Müslim’in 21 yaşından gün almış olması gerekmektedir.
- d) Bir gayr-i Müslim evlilik veya menfaat için ihtida etmiş olmamalıdır. İhtida edecek kimse, yakınları ve eski dininin ruhani temsilcisi ile de görüştürülmeli ve ancak bundan sonra meskûn idarî birimde resmî meclisin ve insanların huzurunda kelime-i şahadet getirerek Müslümanlığını açıklamalıdır⁶⁴⁷.

1897 yılında başlatılan bir uygulamayla da, Müslüman olmak isteyenler bu isteklerine dair taleplerini “Meclis-i İdare-i Vilayet”e bildirmek zorundaydılar. Buradan alınan bir belgeyle de meclis huzurunda ve şahitler önünde kelime-i şahadet getirip bir Müslüman ismi alan şahsın bu ihtidası sicile kaydedilerek ‘ihtida ilamı’ sonuçlandırılırdı⁶⁴⁸.

⁶⁴⁶ BOA EUM. 3. Şb, 25/22, 21 Teşrinisani 1333 (21 Kasım 1917)

⁶⁴⁷ Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Müh tediler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007, s.42

⁶⁴⁸ Ahmet Yiğit, “İzmir Şer’iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3, 11 Spring 2010, s. 635

2. Aydın ve Menteşe Sancaklarında İhtida Eden Gayr-i Müslimler

Diğer şehirlerde olduğu gibi Aydın ve Menteşe Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslimlerden de ihtida edenler sicillere kaydedilmiştir. İhtida kayıtları sicillerde doğrudan veya dolaylı olarak yer almaktadır. Doğrudan ihtidalar mahkemede, mühtedinin kendi iradesiyle Müslüman olmak istediğini, hangi dine ve milliyete mensup olduğunu, yeni isminin ne olacağı gibi hususlar açıkça belirtilerek yapılmaktaydı. Bu şekilde yapılan ihtidalar *'ihtida ilamı'* şeklinde sicillere kaydedilmiştir⁶⁴⁹. Bu şekilde meydana gelen bir ihtida olayına Aydın Sancağı'nda rastlıyoruz. 1908 yılında, Söke Kazası'nın Rum Mahallesi sakinlerinden Taşçı Mihâl kızı Dimitrole mahkemeye başvurarak Müslüman olma isteğini iletmişti. Mahkemede Söke İdare Meclisi Azası'ndan ve aynı zamanda Rum milleti papazlarından olan Metropolit Vekili Papaz Dimitri Efendi de hazır bulunmuştur. Şahitler ise, Söke'nin Büyük Camii Mahallesi'nden Osman oğlu Giritli Mustafa ve Söke Sandık emini Hasan Efendilerdi. Akdedilen mecliste kelime-i şahadet getiren Dimitrole, *"şeref-i İslam ile müşerref olmuş"* ve *"Fatıma"* ismini almıştır⁶⁵⁰.

Dolaylı olarak bilinen ihtidalar ise miras, alım-satım, vekâlet ve benzeri kayıtlarda geçen ve isimlerinin yanında *"muhtedî"* kelimesinin yer almasından anlaşılmaktadır. Bu durum o kişinin sonradan Müslüman olduğunu göstermektedir. Ancak bu şahısların ne zaman ihtida ettiklerini tespit etmek mümkün değildir. Nitekim 1924 yılına ait bir sicil kaydında, Söke'nin Kemal Paşa Mahallesi ahalisinden iken on sene önce vefat eden Bahçıvan Yorgi'nin veraseti zevcesi Elisare? ile büyük kızı Marya'ya kaldığı, anne ile kızın da arka arkaya vefatıyla mirasın tamamı Yorgi'nin diğer kızı *'ihtida eden'* Hayriye'ye kaldığı belirtilmektedir⁶⁵¹.

Ahmet Yiğit'in İzmir Şer'iyye Sicilleri üzerine yaptığı araştırmaya göre Menteşe Sancağı'nda iki Yahudi (biri Muğla'dan biri de Milas'tan) ve Nazilli'den de bir Yahudi olmak

⁶⁴⁹ Osman Çetin, *a.g.e.*, s. 3

⁶⁵⁰ *"Söke Kasabasının Rum Mahallesi sakinlerinden ve devlet-i aliyenin Rum milleti nisvanından olup zatı Söke'nin Kebir Camii Mahallesinden Giritli Mustafa Sakalâkî bin Osman ve Söke Sandık Emini Hasan Efendi bin Hüseyin tarifleriyle tahminen yirmi beş yaşlarından olan Taşçı Mihâl kerimesi Dimitrole veledet Mihâl mahkeme-i şer'ide ber mucib-i usul ... kasaba-i mezkûr meclis-i idare azasından millet-i merkûme papaslarından metropolit vekili Papas Dimitri Efendi hazır olduğu halde mezbûre mühtedâ-i Allahu Teâlâ meclis-i şer'de bi't-tav' ve'r-rızâ şeref-i İslâm ile müşerref olub talebiyle ismi Fatıma ... olunduğunu tescil ve Söke Mahkeme-i Şer'iyyesinden i'lâm olundu. 16 Safer 1337"* Milas ŞS 330, 46/105, 10 Kasım 1919. (Milli Kütüphane'de Milas'a ait olduğu belirtilen bu defterdeki bütün sicil kayıtları Söke'ye aittir. Muhtemelen tasnif esnasında bir yanlışlık yapılmıştır. Bkz: Mikrofilm No:6419)

⁶⁵¹ Söke ŞS 215, 89/18, 19 Rebiulevvel 1343 (18 Ekim 1924)

üzere toplam üç gayr-i Müslim, İzmir’de ihtida etmişler ve ihtidalarını İzmir’deki mahkemeye tescil ettirmişlerdi⁶⁵².

İhtida sonucu hayat düzenleri eskisine göre değişen kimselerin en büyük sorunlarından birisi hiç şüphesiz eski çevrelerinin kendilerini anlamaları ve kabullenmeleri meselesidir. Çoğu zaman mühtedi ile eski çevresi arasında bir çatışma ortaya çıkabilmektedir⁶⁵³. Genellikle bu tarz din değiştirmeler kişinin yakın çevresi veya mensubu olduğu cemaat tarafından kabullenilmemiş ve değişik seviyelerde tepkilere yol açmıştır. Hatta bu tepkiler kimi zaman ihtida eden kadının kocasına da yansıtılmıştır. Örneğin, Söke Kazası’nda Yoran Divan-ı Umumiye memuru olarak görev yapan Ali Efendi, mühtedi bir Rum kızıyla evlendiği için Rum halkının saldırısına maruz kalmıştı. Bu izdivaca kızan Rum halkı önce Yoran Divan-ı Umumiye Dairesi’nin kapısını kırarak Ali Efendi’yi darp etmişler, daha sonra başta yevmiye defterleri olmak üzere şahsi eşyasını da yağma etmişlerdi. Hali hazırda Yoran ve Akköy Köylerinde Rum çetelerinin çıkarmış olduğu karışıklık devam ettiği için Ali Efendi’nin yerine yeni birisinin şimdilik atanmayacağı da Dâhiliye Nezareti tarafından Aydın Vilayeti’ne gönderilen 20 Mart 1919 tarihli bir yazı ile bildirilmişti⁶⁵⁴. Ali Efendi’ye yapılan bu muamele Aydın Valiliği’nce İtilaf Devletleri’nin temsilcilerine de bildirilmişti⁶⁵⁵. Mayıs ayı içerisinde Ali Efendi bir kez daha Rumların saldırısına uğrayacaktır. Yine Ali Efendi’nin Yoran’daki eşyası yağma edilmiş, Rumlar tarafından ağır bir şekilde darp edilmiş ve zevcesi Rumlar tarafından kendi gözü önünde tecavüze uğramıştı. Daha sonra Yunan çeteleri Ali Efendi’nin zevcesini dağa götürmüşlerdi⁶⁵⁶. Görüldüğü gibi ilk olayda Rumlar, ihtida eden birisiyle evlenmesinden dolayı Ali Efendi’yi darp etmişlerdi. İkinci hadisede ise, dönemin şartlarına bağlı olarak tepkileri biraz daha ağır olmuş ve maalesef insaf sınırlarını zorlamıştır.

İhtida ederek Müslüman birisiyle evlenen bu Rum kadınlarının durumu, 30 Ocak 1923’te imzalanan “*Türk-Yunan Halklarının Mübadelesine ilişkin Sözleşme ve Protokol Antlaşması*”nda gündeme gelmişti. Zorunlu mübadele, *Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla ve Yunan topraklarında yerleşmiş, Müslüman dininden Yunan uyruklarını kapsamaktaydı*⁶⁵⁷. Kanununun yürürlüğe girmesiyle birlikte Türkiye’de yaşayan Rum Ortodokslar mübadeleden kurtulma amacıyla ihtida ederek bu maddenin dışında kalma çabası içine girdikleri görülmüştü. 1924 Ocak’ta mübadelenin uygulanmaya başlanmasıyla birlikte bu şekilde mübadeleden kurtulma çabalarının arttığı görülmüştü. Örneğin,

---

⁶⁵² Yiğit, *a.g.m.*, s. 643

⁶⁵³ Aslan, *a.g.t.*, s.150

⁶⁵⁴ BOA DH. EUM. AYŞ, 9/57, Lef 1-5, Mart 1335 (1919)

⁶⁵⁵ BOA EUM. AYŞ. 6. Şb, 49/72

⁶⁵⁶ ATASE, K.93, G.86, B.86-3

⁶⁵⁷ Soysal, *a.g.e.*, s. 177-183

mübadelelele başlanmasıyla Muğla'dan mübadele Rumlarını taşıyan Kazım Toprak bu hususla ilgili şunları anlatmıştır:

“Neleri var neleri. Mübadelede gelinlik Rum kızları ‘Biz Müslüman oluyoruz, bizi kaydet’ dediler dayıma. Dayım da ‘olmaz’ dedi. Nedenini sorduklarında, ‘Defter kapandı da ondan’ deyiverdi dayım. Zaten bazıları Müslüman olmuştu. Bakiye, Müslüman oldu, Felek’te kaldı. Kardeşinin kızı Dudu da döndü. Muğla’da kaldı... Türkler ile Rumlar arasında kavga dögüş yoktu. Çok iyi geçinirlerdi. Zor ayrıldılar.”⁶⁵⁸ “Genç kızlar istemiyordu bu rezaleti. Muğla’da bir Müslüman’la evlenip kalmak istiyorlardı. Zaten çoğunun Müslüman sevgilisi vardı. Yalvardılar... Yalvardılar... Defterdar, defter kapandı, yapamam dedikçe, güzelim kızlar kendilerini yerlere atıp çırpınıp durdular. Eğer kabul etseydi, birçok genç Muğla’da kalacaktı”⁶⁵⁹.

Müslümanlarla evlenerek mübadele haricinde kalmaya çalışan Rum Ortodoks kadınların durumu ile ilgili Heyeti Vekile 24 Ocak 1924’te bir karar almış ve Mübadele Sözleşmesi’nin imzalanmasından önce Müslümanlarla evlenmiş olan Rum Ortodoks kadınların mübadele dışı tutulduğunu ve bu konuda söz konusu durumdaki kişilerin mübadeleyle dâhil edilmeyeceğini belirtmiştir⁶⁶⁰.

Heyeti Vekile 27 Temmuz 1924’te ise yeni bir karar alarak bu soruna son noktayı koymuştur. Buna göre, Lozan Antlaşması’nın imzalanmasından önce ihtidâ ederek evlenmiş olan kadınlar ile antlaşmanın imzalanmasından önce ihtidâ etmeyerek Türklerle evlenmiş olan kadınların mübadeleyle tabi olmadıkları belirtilmiştir. Bu kararname ile mübadele kararından önce fiilen ihtidâ eden ya da Türk kadın veya erkekle evlenerek ihtidâ eden, işgal sonrasında da Müslümanlığa bağlılığını sürdüren Rum Ortodokslardan ihtidâ edip, resmi kayıt işlemlerini yaptırmamış olanlardan evlenerek çocuk sahibi olan mühtedilerin mübadeleyle tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır⁶⁶¹.

⁶⁵⁸ Ertuğrul Aladağ, *Andonia Küçük Asya’dan Göç*, Belge Yayınları, İstanbul 1995, s.72

⁶⁵⁹ Aladağ, *a.g.e.*, s. 17-18

⁶⁶⁰ BCA, 30.18.1.118.102.62

⁶⁶¹ “...muahedenin birinci maddesi Türk arazisinde mütemekkin Rum Ortodoks dininden bulunan Yunan tebaasının mecburî mübadelesinin icra edileceği tatbik bulunmuş olmasına göre Türklerle izdivaç olsalar dahi Rum Ortodoks dininde bulunan Türk tebaası ...daire-i şumûlüne dahil her fert bi’l-istisna mecburî mübadeleyle tâbî ve fakat Lozan Muahadenamesinin yevm-i akdinden mukaddem Türklerle müteehhil olup ihtidâ etmiş olanlar “Rum Ortodok Yunan” kaydı haricine çıkmış olduklarından bu kâbil eşhasın mübadeleyle tabi olmaması derkâr olacağı ve Türklerle müteehhil kadınların tevlid ettikleri çocukların pederlerine ve Türk aileleri nezdindeki Rum çocuklarının da taleb-i vukuunda tali komisyonlara teslimi hakkında olacağı ve binaen aleyh ihtidâ da olmak lazım geleceği ve bu husustaki itirâzât ve müracaatın önüne geçilmek üzere ihtidâ tarihinde muahedename tarihiyle tekayyüdü zarîreti hasıl olduğu beyan kılınmasına .... lede’l-mütalaa mübadele mukavelesinin tarih ve imzasından evvel ihtidâ ederek izdivac etmiş olan kadınlar ile mezkur tarihten evvel ihtidâ etmeyerek Müslümanlarla izdivac etmiş olan kadınların mübadeleyle tabi olmadıkları tezekkür edilmiş ve keyfiyet vekalet-i müşârun ileyhâ ile Dahiliye ve Hariciye Vekalet-i Celilelerine tebliği...” BCA, 30.18.1.1.10.36.9

B. Eğitim-Öğretim Kurumları

Osmanlı Devleti, eğitim öğretim kurumlarını açma ve yönetme hususunda Türk ve Müslümanları serbest bıraktığı gibi azınlıkları da serbest bırakmıştır. Hatırlanacağı üzere, İstanbul'un fethinden sonra Rum cemaatine din, dil, gelenek ve göreneklerinde tamamen serbest hareket etme hakkı tanınmıştı. Bu konuda muhatap alınan patriğe, Rum cemaatinin eğitim ve kültür kurumlarını, kiliselerini, hastanelerini yönetme yetki ve sorumlulukları da verilmişti. Rumlara verilen bu haklar daha sonra Ermeni ve Yahudilere de tanınmıştı. Böylece devletin idaresi altında bulunan gayr-i Müslimlere, aynen Müslümanlar da olduğu gibi eğitim ve kültür kurumlarını açma ve yönetme hakkı verilmiştir⁶⁶². Gayr-i Müslimlerin eğitim-öğretimi çoğunlukla mabetlerinde veya bu mabetlerine bağlı olarak kurulan mekteplerinde yapılmaktaydı. Her cemaatin kendilerine ait havra, kilise ve benzer mabetlerinin yanında bunlara bağlı mektepleri vardı. Bu mekteplerin idaresi mabetlerde olduğu gibi kendi din adamları tarafından yürütülüyordu⁶⁶³.

Gayr-i Müslim cemaatlerin idare ettikleri okullar tamamen müstakil bir niteliğe sahipti. Gayr-i Müslimler bu cemaat okullarında millî dillerinde eğitim yapmakta ve ders programlarını diledikleri gibi düzenlemekteydiler. Devlet bu okulları, önceleri hiç denetlememiş ya da denetlemeye lüzum görmemiştir. Böylesine özerk bir statü içinde hareket edebilme imkânına sahip olan gayr-i Müslim okulları, zamanla gayr-i Müslimlerin kendi tarih ve kültürlerinin öğretildiği, bağımsızlık fikirlerinin aşılandığı ve hatta millî istiklalleri uğruna, yabancı devletlerin siyasetlerine âlet oldukları kurumlar haline gelmişti⁶⁶⁴.

1839 Tanzimat Fermanı'nda, farklı din ve mezhep mensuplarının oturdukları bölgelerde kendi kilise, okul vs. tamir etmelerine, bakımını yapmalarına izin veriliyor, ancak bu gibi kurumların yeniden açılabilmesi için mülkî açıdan bir engelin olup olmadığının araştırılarak izin verilebileceği hükme bağlanıyordu. 1856 Islahat Fermanı'yla da, bütün cemaatlerin sanat, sanayi ve genel eğitim verecek okullarını açmalarına yetki veriliyor, ancak bunlar bir maarif meclisinin nezaret ve denetimine bırakılıyordu. Bu sayededir ki, bu tarihten itibaren gayr-i Müslim okullarının sayısında hissedilir bir artış yaşanmıştı⁶⁶⁵.

⁶⁶² Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, İstanbul 1997, s.725

⁶⁶³ Eryılmaz, *Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s.166; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s. 56

⁶⁶⁴ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 167;

⁶⁶⁵ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.41 ve 60

Bu kısmi düzenlemelere rağmen gayr-i Müslim cemaat okulları denetimden ve kanunî bir kontrolden uzak durumdaydı. 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi⁶⁶⁶’ne kadar bu durum böyle devam etmişti. Bu nizamname, hem eğitim hem de yönetim açısından bir dönüm noktası niteliği taşımaktaydı. 1869 yılından itibaren Osmanlı Devleti’nin eğitim ve kültürle ilgili konuları bu nizamnamede yer alan hükümler çerçevesinde yürütülmeye çalışılmıştır.

Nizamname ile okullar iki ana bölüme ayrılmış; devlet kendi okullarının her türlü sorumluluğunu üstlenirken, fert veya cemaat okullarının kurulup yönetilmesini kurucularına bırakmış, sadece denetlenmesi görevini üstlenmişti⁶⁶⁷. Nizamnamede Müslim ve gayr-i Müslim çocuklar için ayrı ayrı sıbyan ve rüştiye mektepleri açılması öngörülüyordu. Gayr-i Müslim çocuklar ilkokul tahsillerini ya kendilerine ait okullarda ya da kendileri için açılacak rüştiye okullarında yapabileceklerdi. Bu okullarda okutulacak dersler maarifçe denetlenecek, din dersleri cemaatlerin ruhanî reisleri tarafından verilecekti. Her beş yüz haneli kasabada Müslim ve gayr-i Müslimler için ayrı birer rüştiye mektebi açılacaktı. Bunları bitiren Müslim ve gayr-i Müslimler birlikte bin haneden fazla nüfuslu kazalarda açılacak idadilerde okuyacaklardı. Her vilayet merkezinde açılacak Sultaniye mekteplerine de Müslim ve gayr-i Müslim çocuklar birlikte gideceklerdi⁶⁶⁸.

Nizamnamede Müslim ve gayr-i Müslim okullarında görev alacak öğretmenlerin yetiştirilmesinden yeni açılacak okullara, okutulacak derslerden okullar için alınacak ruhsata kadar hemen her konuda düzenlemeye yer verilmişti⁶⁶⁹. Nizamnamenin 129. maddesinde yeni açılacak okullar için resmi ruhsat alınması mecburiyeti getirilmişken daha önceden açılan ve ruhsatsız oldukları bilinen okullar için de ruhsat alma mecburiyeti getirilmiştir⁶⁷⁰. Bu uygulama neticesinde Aydın ve Menteşe Sancaklarında bulunan Rum, Ermeni ve Musevi cemaatlerine ait rüşdî derecesindeki okulların ruhsatları 1899’da yılında verilmişti⁶⁷¹. Aynı şekilde 1902 yılında, Aydın Vilayeti dâhilinde ruhsatı olmayan 255 Rum mektebiyle Müslim, ecnebi ve diğer gayr-i Müslimlere ait 65 mektebe, nizamnamenin bu hükmü doğrultusunda ruhsat verilmişti⁶⁷².

---

⁶⁶⁶ *Düstur*, I. Tertip, C.II, s.184-219 (Maârif-i Umûmiye Nizamnâmesi)

⁶⁶⁷ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.79

⁶⁶⁸ Bozkurt, *a.g.e.*, s.161; Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.81

⁶⁶⁹ Bozkurt, *a.g.e.*, s. 162

⁶⁷⁰ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.204

⁶⁷¹ 1321 (1903) Maarif Nezareti Salnamesi, s.384-387

⁶⁷² BOA MF. MKT, 488/10, 27 Şubat 1317 (12 Mart 1902)

1876 Kanun-ı Esasi'sinin 15 ve 16. maddelerinde her Osmanlı vatandaşına özel veya genel eğitim imkânı tanınarak gayr-i Müslimler Osmanlılık kimliği altında toplanmak istenmiş ve devletin tüm okullar üzerindeki denetleme hakkı belirtilmişti⁶⁷³.

Yine 1881 yılında yapılan düzenleme ile bütün okulların ve eğitim yerlerinin gözetim yetkisinin Maarif-i Umumiye Müdürüne ait olduğu, okulların nizamname hükümleri çerçevesinde müfettişlerce denetleneceği belirtilmişti. 6 Mayıs 1886'da gayr-i Müslim ve yabancı okulların teftişi ve programları ile kitaplarının incelenmesi için Maarif Nezareti bünyesine "*Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği İdaresi*" kurulmuştu⁶⁷⁴. Böylece gayr-i Müslimlerin özel okulları ile yabancı devlet okulları üzerinde ilk kez "*müfettiş-i mahsusa*" aracılığı ile denetim sağlanmaya çalışılmıştır.

Ayrıca 1896 yılında yayınlanan "*Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*"ın 28. maddesi ile yerli gayr-i Müslimler (*gayr-i Müslime-i milliye*) tarafından açılacak okullarla ilgili kayıtların tutulması, ders programları ve öğretmen diplomalarının maarif müdürlüğüne denetleneceği belirtilmiş; 34. maddesi ile de, gayr-i Müslim okullarında Türkçe derslerinin okutulması ile ilgili düzenlemeye yer verilmişti. Düzenlemenin 47. maddesinde ise, Hıristiyan azınlıkların adına bir okulun açılabilmesi için o bölgede okul açılacak nüfus yoğunluğunun bulunması şartı koşulmuştur⁶⁷⁵.

1910 yılında çıkarılan "*Rumeli'de Kâin Münâzaun-fih Kilise ve Mektepler Hakkında Kanun*" ile de, Rum Patrikliği ile Bulgar Eksarhlığı arasındaki kilise ve mekteplerle ilgili anlaşmazlığın çözümüne bağlı olarak hükümetin mektep yapımına maddi katkı sağlayacağı ifadesine yer verilmişti⁶⁷⁶. Böylece ilk kez bir İslam devleti, gayr-i Müslimler için yapılacak kilise ve okullar için para yardımında bulunmayı taahhüt etmişti⁶⁷⁷.

1914 yılında kapitülasyonların kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti, daha önce sıkıntı çekilen fakat düzenleme yapılmayan bazı konularda yeni düzenlemeler yapma imkânı bulmuştu. Bu çerçevede 1915 tarihli "*Mekâtib-i Husûsiye Talimatnamesi*" çıkarılmıştır. Talimatnameye göre, gayr-i Müslim cemaatler tarafından yapılacak mekteplerin köy veya mahalle dâhilinde olmakla beraber "*vüs'at ve gürültüleri mevcut sair mekâtib ile diğer cemaat mabedinden işidilemeyecek derecede uzak bulunma*"sı şartı getirilmişti. Ayrıca bu okullarda oku-

⁶⁷³ Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991, s.209

⁶⁷⁴ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1999, s.33-36

⁶⁷⁵ Vahapoğlu, a.g.e., s.84-90

⁶⁷⁶ "*Münazaa'-fih kilise veya mektep bulunan bir karye veya çiftlik veya kasabada ahaliden bir kısmı patrikhaneye diğer kısmı eksarhhaneye mensup oldukları halde o kilise veya mektep esasen hangi taraf namına müessis ise o tarafa teslim edilecek ... ve taraf-ı âher için yeniden o gibi müesseseler inşa edilmek üzere beşinci ve altıncı maddelere göre cânib-i hükümetten muâvenet-i nakdiye ikâ olunacaktır*" (3. Madde). *Düstur*, Tertip II, C.II, s.431

⁶⁷⁷ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.167

tulacak Türkçe ile Türkiye tarihi ve coğrafyası derslerinin Türkçe olarak Türk muallimler tarafından okutulması mecburiyeti getirilmişti⁶⁷⁸. Böylece devlet ilk kez cemaat okullarında denetim imkânına kavuşuyordu. Ancak Sevr Antlaşması ile bu talimatname yürürlükten kalktı. 1922 yılında Mudanya Mütarekesi imzalandıktan sonra gayr-i Müslim okulları tekrar “*Mekâ-tib-i Husûsiye Tâlimatnamesi*” ne tabi kılındılar. Rum okulları sorunu ise ancak Lozan’da çözüme kavuşturulabilmişti⁶⁷⁹.

I. Sıbyan Mektepleri

Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi’nin 3. maddesinde “*her mahallede veya köyde ve icabına göre bir iki mahalle veyahut iki köyde lâakal (en azından) birer sıbyan mektebi bulunacak ve muhtelit (karışık) olan köy ve mahallelerde İslâm mektebi başka ve etfâl-i gayr-i Müslime mektebi başka olacaktır*” ifadeleri yer almaktaydı⁶⁸⁰. Bu madde ile Müslim ve gayr-i Müslim çocuklarının gidecekleri okulların ayrı olması gerektiğine hükmedilmişti. Böylece din farkına göre sıbyan mektepleri birbirinden ayrılırken ilköğretimin dinî esasları ihtiva edecek şekilde yapılacağı da belirtilmiş olmaktadır.

Salnamelere göre, 1901-1908 yılları arasında Aydın Sancağı’nda gayr-i Müslimlere ait toplam yirmi sıbyan (iptidaî) mektebi mevcuttu. Menteşe Sancağı’nda ise toplam on üç sıbyan (iptidaî) mektep bulunuyordu⁶⁸¹.

Nizamnamenin 6. maddesinde sıbyan mektebinin tahsil süresinin dört sene olduğu belirtildikten sonra Müslümanlara ait mekteplerde okutulacak derslerin isimleri zikredilmiş, gayr-i Müslimlere ait mekteplerde ise kendi dinî usullerince ruhani reisleri tarafından ve kendi lisanlarıyla öğretim yapılacağı belirtilmiştir.

Bir mahallede veya köyde bir cemaate ait iki mektep varsa bunlardan biri erkek çocuklara, diğeri de kız çocuklara tahsis edilecekti. Bu imkânı bulamayan yerlerde ise kız ve erkek çocuklar aynı mektepte okuyacaklardı⁶⁸². Bu çerçevede her iki sancakta da kızlara tahsis edilen gayr-i Müslim mekteplerin bulunduğu görülmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi gayr-i Müslim cemaatlara ait mekteplerde dersler ruhanî reislerinin tayin edeceği öğretmenler

⁶⁷⁸ Vahapoğlu, a.g.e., s.93

⁶⁷⁹ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.169

⁶⁸⁰ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.184

⁶⁸¹ 1319 (1901) AVS, s.224-408; 1320 (1902) AVS, s.212-416; 1323 (1905) AVS, s.198-385; 1326 (1908) AVS, s.494-721

⁶⁸² *Düstur*, Tertip I, C.II, s.186

aracılığıyla verilecekti. 1901 yılına ait salnamede yer alan bilgilere göre Aydın ve Mentеше Sancaklarında bulunan bazı mekteplere ait muallim ve öğrenci sayıları şu şekildeydi⁶⁸³:

Tablo-6: 1901 Yılında Aydın ve Mentеше Sancağı'nda Bulunan Gayr-i Müslim İptidaî Mektepleri

Sancak	Kaza	Mektep	Muallim Sayısı	Öğrenci Sayısı
Aydın	Söke	Rum Mektebi	4	174
		Rum İnas Mektebi	6	258
	Çine	Rum Mektebi	1	35
		Rum İnas Mektebi	1	42
	Karacasu	Rum Mektebi	1	25
Menteşe	Bodrum	Rum Mektebi	3	130
		Rum İnas Mektebi	1	40
		Musevi Mektebi	1	25
	Fethiye	Rum Mektebi	1	80
		Rum İnas Mektebi	1	50
	Milas	Rum Mektebi	2	85
		Musevi Mektebi	2	30

Görüldüğü gibi öğrenci sayılarına paralel olarak mekteplerde görevlendirilen muallim sayısı da artmaktaydı. Ayrıca bazı kazalarda inas mekteplerindeki öğrenci sayısının erkeklerin devam ettiği mekteplerdeki öğrenci sayısından fazla olduğu görülmektedir.

1918 yılına ait *'Emlâk-ı Emirîye Mebâni-i Umumîye ve Hususîye İstatistiği'*ne göre ise, Aydın Sancağı'nda biri Aydın Kazası'nda biri de Nazilli Kazası'nda olmak üzere Musevilere ait iki mektep varken; Rumlara ait, Aydın Kazası'nda biri inas(kız) olmak üzere toplam on bir mektep, Nazilli Kazası'nda biri inas (kız) olmak üzere toplam dört mektep, Karacasu Kazası'nda bir zükur (erkek), Söke Kazası'nda ikisi inas (kız) olmak üzere toplam on mektep ki, genel olarak sancakta yirmi altı mektep bulunmaktaydı⁶⁸⁴. Bozdoğan ve Çine Kazalarında gayr-i Müslimlere ait herhangi bir mektep kaydı bulunmuyordu. Oysa yukarıda verdiğimiz salname kaydında Çine'de biri inas, diğeri zükur olmak üzere iki Rum mektebinin bulunduğu belirtiliyordu. Dolayısıyla geçen bu zaman zarfında zikredilen mekteplerin kapanmış olabileceği ihtimal dâhilindedir.

⁶⁸³ 1319 (1901) AVS, s. 224-231 (Aydın), s. 383-408 (Menteşe)

⁶⁸⁴ *İzmir ve Çevresi Resmî, özel Binalar İstatistiği (1918)*, (Yay. Haz. Erken Serçe), Akademi Kitabevi, İzmir 1998, s.7

1916 yılında Menteşe Maarif Müfettişliği tarafından düzenlenen bir belgeye göre ise Menteşe Sancağı'nda gayr-i Müslimlere ait mekteplerin bulunduğu yerler daha detaylı şekilde verilmiştir. Buna göre mekteplerin sayısı ve ait olduğu cemaatler ise şu şekildeydi⁶⁸⁵:

Tablo-7: 1916 Yılında Menteşe Sancağı'nda Bulunan Gayr-i Müslim Mektepleri

Bulunduğu Yer	Erkek	Kız	Ait Olduğu Cemaat
Muğla Kasabası	1	1	RUM
Cazgırlar Köyü	1	0	
Fethiye Kasabası	1	0	
Kaya Köyü	1	1	
Milas Kasabası	1	1	
Milas Güllük Köyü	1	0	
Milas Akbük Köyü	1	0	
Milas Mandalyat Köyü	1	0	
Bodrum Kasabası	1	1	
Köyceğiz Dalyan Köyü	1	0	
Milas Kasabası	1	1	MUSEVİ

Yukarıda ifade edildiği gibi aynı mahalle veya köylerde kızlar için de mektep açılması öngörülmüşse de bazı kasaba ve köylerde inas (kız) mekteplerinin bulunmadığı görülmektedir. Bazı kasaba ve köyde inas (kız) mekteplerinin olmaması, kızların da erkeklerle birlikte aynı mektepte öğrenim gördüğünü göstermektedir.

1896 yılında yayınlanan “*Vilâyât-ı Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vazâifini Mübeyyin Tâlimat*”ın 34. maddesinde “*mekâtib-i gayri müslimede lisan-ı Osmaninin tedris ettirilmesi mukarrer (kararlaştırılmış) olduğundan Türkçe derslerinin mektebin derecesine göre şâkir-dânca kâbil-i istifade olacak bir surette tedrisine ait vesâile tevessül edilecektir*” hükmü yer almıştı. Bununla gayr-i Müslim okullarında Türkçe derslerinin öğretim programı kapsamına girdiği, bu sebeple okulun öğretim kademesindeki yerini dikkate alarak öğrencinin öğrenebileceği ölçülerde yararlanmasının takip edilmesi istenmekteydi. Türkçe'nin başta kasabalar olmak üzere zamanla köylerde bulunan gayr-i Müslim okullarına kadar yaygınlaştırılması hedefleniyordu⁶⁸⁶. Öyle ki, Türkçe derslerinin okutulması amacıyla görevlendirilecek muallimlerin gideri için devlet maddi destek de sağlamaktaydı⁶⁸⁷. Örneğin, Aydın Kasa-

⁶⁸⁵ BOA MF. MGM. 9, s. 9, 13 Kânunusani 1333 (26 Ocak 1916)

⁶⁸⁶ Vahapoğlu, a.g.e., s.88

⁶⁸⁷ M. Macit Kenanoğlu, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. VI, S.12, 2008, s.189

bası'nda bulunan Rumlar, mekteplerinde “*lisan-ı resmî-i Osmanî'nin tedrisi için tayin oluncak muallim*”e ihtiyaç duyduklarından bahisle valiliğin bu konuda kendilerine gerekli ödeneği yapmasını talep etmişlerdi. Bu talep üzerine, Aydın Vilayeti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 21 Aralık 1908 tarihli yazıda, Aydın Kasabası'ndaki Rum mektebi ile Denizli'nin Kasaba Kazası'nda bulunan Musevi mekteplerinde “*Osmanî muallimi (Türkçe)*” görevlendirilmesi talepleri için ödenecek tahsisata müsaade edilmesi istenmekteydi. 7 Mart 1909 tarihinde Maarif Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne gönderilen cevabi yazıda, sözü edilen taleplerin karşılanması için 1909 yılı bütçesinden ve vilayetin maarife ait gelirlerinden gerekli ödeneğin yapılması istenmiştir⁶⁸⁸. Görüldüğü gibi gayr-i Müslim okullarında Türkçe dersleri okutulmuş ve bunun için devlet gerekli ödeneğin yapılması noktasında herhangi bir zorluk çıkarmamıştır.

II. Rüştîye Mektepleri

II. Mahmut devrinde, sıbyan mekteplerinin yetersiz olduğu düşüncesiyle bu okulların üstünde, sınıf-ı sani denilen ve daha sonra ‘*rüşdiyye*’ olarak anılacak okulların açılmasına karar verilmişti⁶⁸⁹. 1867'ye kadar Rüştîyelere gayr-i Müslim çocuklar alınmazken büyük devletlere karşı, eğitim alanında Osmanlı tebaası arasında bir fark olmadığını göstermek amacıyla, bu tarihten itibaren Hıristiyan çocukları da bu okullara alınmaya başlanmıştı⁶⁹⁰.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi diğer birçok alanda olduğu gibi rüştiyelerin durumu ile ilgili hususları da tespit etmişti. Nizamnamenin 18. maddesinde bir ikamet mahallinde beş yüz haneyi geçen nüfusun tamamı Müslüman ise yalnız Müslümanlara, gayr-i Müslim ise gayr-i Müslimlere ait rüştiye olacağı hükmü yer almaktaydı. Ancak nüfusun hem Müslüman hem de gayr-i Müslimlerden oluşması halinde yüz haneden fazla olanlar bu tür okulları açma müsaadesini alabilecekti. Rüştîyelerde okutulacak dersler içinde din ve fen bilimlerine ait derslerin öğretimi sıbyan okullarında olduğu gibi kendi lisanlarında din adamlarınca sağlanacaktı⁶⁹¹.

Rüştiyelerin sayısı 1870'lerden sonra özellikle vilayetlerde hızla artmıştır. XX. Yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında gayr-i Müslim cemaatlere ait rüştiye

⁶⁸⁸ BOA MF. MKT, 1108/60

⁶⁸⁹ Kodaman, *a.g.e.*, s.92

⁶⁹⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.VII, Ankara 1961, s.201

⁶⁹¹ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.187-188

derecesinde okullar mevcuttu. 1899’da her iki sancakta bulunan rüştiyelere ait bilgiler şu şekildeydi⁶⁹²:

Tablo-8: 1899 Yılında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Bulunan Rüştiye Derecesindeki Okullar

Sancak	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Ruhsat Sahibi	Mektebin Derecesi	Talebe Adedi	
						Erkek	Kız
Aydın	Aydın	Alyans	Musevi	Gavril Arya	Rüştiye	75	
Aydın	Aydın		Rum	Aydın Piskoposluğu	Rüştiye	60	
Aydın	Aydın	Kirkoryan	Ermeni		Rüştiye	13	5
Aydın	Söke		Ermeni		Rüştiye	30	9
Aydın	Nazilli	Narsyan	Ermeni		Rüştiye	30	
Aydın	Nazilli		Rum	Aydın Piskoposluğu	Rüştiye	17	12
Aydın	Nazilli		Rum	Aydın Piskoposluğu	Rüştiye	10	4
Menteşe	Milas	Lamyenus	Rum	Hamitabad Metropolitliği	Rüştiye	24	
Menteşe	Milas		Musevi		Rüştiye	56	5
Menteşe	Megri	Lamyenus	Rum	Hamitabad ve Karaağaç Metropolitliği	Rüştiye	154	

Görüldüğü gibi Rum mekteplerinin çoğu yakınlarında bulunan kendi cemaatlerinin ruhani merkezlerine bağlıydılar. Musevilere ait okul ise Gavril Arya adında bir Musevi şahıs üzerine kayıtlıydı. Hemen belirtelim ki, bu mekteplerin yapılış tarihleri XIX. Yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Örneğin Milas’taki Rum mektebinin inşa tarihi H.1259 (1843)’dur. Aydın Nazilli’deki Ermeni Arsyen Mektebi’nin yapılış tarihi ise H.1302 (1884)’dir. Bu mekteplerin çoğu ruhsatlarını H.1314 (1896) yılından itibaren almaya başlamışlardı⁶⁹³.

1903 yılına ait Maarif Salnamesi’nde Aydın ve Menteşe Sancaklarındaki gayr-i Müslimlere ait yukarıdaki on mektepten sekizi varlığını aynı şekilde devam ettirirken sadece ikisinin (Nazilli’de bulunan iki Rum mektebi) kaydı bulunmamaktadır. Biraz ileride bahsedeceğimiz üzere bu iki okulun da “*nim idadi*” derecesine yükseltildiği anlaşılmaktadır⁶⁹⁴.

III. İdadî Mektepleri

İdadîler rüştiye için öğrenci yetiştiren sıbyan mekteplerinde öğretmen olarak görev alacak veya Harp Okulu ile Askerî Tıbbiye’de okumak isteyen gençlerin eksik bilgilerini

⁶⁹² 1317 (1899) Maarif Nezareti Salnamesi (MNS), s.1032-1033

⁶⁹³ 1317 (1899) MNS, s.1032

⁶⁹⁴ 1321 (1903) MNS, s.384-387

tamamlamak için açılmıştı⁶⁹⁵. Programları rüştiyelerden pek farklı olmayan bu okullarda 11-14 yaş arası öğrenciler öğrenim görmekteydi.

İdadî teriminin bir ortaöğretim terimi olarak kullanılması, 1869 Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'yle birlikte ortaya çıkmıştır. Bu mekteplerin açılması ile Müslüman ve gayr-i Müslim tebaanın kaynaştırılarak ortak bir kültürde yetiştirilmek isteniyordu. Bunun için dört yıllık rüştiyelerin üstünde, öğretim süresi üç yıl olan idadîlerin açılması düşünülmüştü. İdadîler, bin haneden fazla olan yerlerde kurulabilecekti⁶⁹⁶. İlk idadî okulu Aydın Sancağı'nda 1889'da Menteşe Sancağı'nda ise 1890 yılında açılmıştı. 1903 yılında her iki sancak merkezinde yine birer idadî mektebi vardı. Bu mekteplerde Türkçe'nin yanında Arapça, Farsça ve Fransızca, Dinî ilimler, Ahlak, Hendese, Cebir, Usul, Coğrafya, Tarih, Hüsniyat, Resim gibi dersler okutuluyordu. Aydın Mekteb-i İdadîsi'nde 105 Müslim ve 8 gayr-i Müslim olmak üzere toplam 113 öğrenci öğrenim görmekteydi. Muğla Mekteb-i İdadîsi'nde ise, 103 Müslim ve 5 gayr-i Müslim olmak üzere toplam 108 öğrenci öğrenim görmekteydi. Her iki idadîde görev yapan muallimlerin hepsi de Müslümanlardan oluşuyordu⁶⁹⁷.

Başlangıçta idadîler gündüz (nehârî) öğretim yaparken ilerleyen tarihlerde, özellikle taşralarda gece (leylî) idadîleri kurulmaya başlanmıştı. İdadîlerin öğrenim süresi üç yıldır. Daha sonra rüştiyelerle birleşerek öğrenim süresi yedi yıla çıkarıldı. 1892 yılında ise idadîlerle ilgili bir talimatname hazırlanmış ve bazı düzenlemeler yapılmıştı. Buna göre idadîler beş ve yedi senelik olmak üzere ikiye ayrılmış, yedi yıllık idadîlerden mezun olanlara “*tam idadî şahâdetnamesi îtâ kılınacağı*” belirtilmiş, beş yıllık idadîlerden mezun olanların ise diğer yedi yıllık idadîlere imtihana tabi tutulduktan sonra kayıt yaptırabilecekleri belirtilmişti⁶⁹⁸. Gerek Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde gerekse, biraz evvel zikredilen talimatnamede “*nim idadî*”yle ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemişti. Ancak yedi yıllık idadîlerden mezun olanlara ‘*tam idadî diploması*’ verildiği gerçeğinden hareketle beş yıllık idadîler de muhtemelen ‘*nim idadî*’ (yarım idadî) olarak nitelendirilmiştir.

Devlet tarafından açılan idadîlerde Müslim gayr-i Müslim ayrımı yapılmamış ve aynı okulda eğitim görmeleri temin edilmişti. Ancak gayr-i Müslimlerin kendi ruhanî reislerinin nezdinde açtıkları idadîler de bulunmakta idi. 1903 yılında Aydın Sancağı'nda “*nim idadî*” derecesinde Rumlara ait on mektep vardı. Bu mekteplere ait bilgiler şu şekildeydi:

⁶⁹⁵ Koçer, *a.g.e.*, s.130

⁶⁹⁶ Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S.2008*, Pegem Akademi, Ankara 2009, s.166

⁶⁹⁷ 1321 (1903) Maarif Nezareti Salnamesi, s.353-355

⁶⁹⁸ Kodaman, *a.g.e.*, s.127

Tablo-9: 1903 Yılında Aydın Sancağı'nda Rumlara Ait İdadî Derecesindeki Mektepler

Sancak	Kaza	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Ruhsat Sahibi	Mektebin Derecesi	Talebe Adedi	
					Erkek	Kız
Aydın	Aydın	Rum	Aydın Piskoposluğu	Nim idadi	60	
Aydın	Söke	Rum	Kuşadası ve Havalisi Metropoliti	Nim idadi		80
Aydın	Söke	Rum	Kuşadası ve Havalisi Metropoliti	Nim idadi	60	
Aydın	Söke	Rum	Kuşadası ve Havalisi Metropoliti	Nim idadi	40	
Aydın	Söke	Rum	Kuşadası ve Havalisi Metropoliti	Nim idadi	31	
Aydın	Söke	Rum	Kuşadası ve Havalisi Metropoliti	Nim idadi	75	
Aydın	Söke	Rum	Kuşadası ve Havalisi Metropoliti	Nim idadi	34	
Aydın	Söke	Rum	Alaşehir ve Havalisi Metropoliti	Nim idadi		21
Aydın	Nazilli	Rum	Aydın Piskoposluğu	Nim idadi	15	17
Aydın	Nazilli	Rum	Aydın Piskoposluğu	Nim idadi	11	10

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere, bu mektepler cemaatlerin idaresi altında kurulmuş ve giderleri de cemaatlerin kilise veya havraların bünyesinde kurdukları vakıfları aracılığıyla karşılanmıştır⁶⁹⁹.

Bununla beraber Aydın ve Mentеше Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerden vilayet merkezi olan İzmir'deki gayr-i Müslim idadîlerine (Rumlara ait sekiz, Ermenilere ait bir idadî vardı) gidip orada öğrenim görenler de muhtemelen bulunmakta idi⁷⁰⁰.

IV. Mektep İnşa ve Tamiri

Tanzimat Fermanı'nda, gayr-i Müslimlerin kendi okullarını tamir etmelerine, bakımını yapmalarına izin veriliyor, ancak bu gibi kurumların yeniden açılabilmesi izne tâbi tutuluyordu. 1856 Islahat Fermanı'yla da, bütün cemaatlerin sanat, sanayi ve genel eğitim verecek okullarını açmalarına yetki verilmiş, denetimlerinin devlet tarafından yapılacağı hükme bağlanmıştı⁷⁰¹.

Gayr-i Müslimlerin mektep açma ve tamiri ile ilgili en önemli düzenleme 1869 Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile mümkün olmuştu. Nizamnamenin 129. Maddesi gayr-i

⁶⁹⁹ Söke'de açılan mektepler, Söke Piskoposluğu'na değil, Kuşadası ve Alaşehir Metropolitliklerine bağlıydı. Belgelerde de, XX. Yüzyıl başlarında Söke Piskoposluğunun Aydın Metropolitliğine değil Kuşadası Metropolitliğine bağlı olduğu görülmektedir. BOA A. {DVNSGMC.d. 4, s.54; Gayr-i Müslim mekteplerinin giderleri, cemaatlere ait vakıflar aracılığıyla karşılanmaktaydı. Nitekim Giresun'da yaşayan Ermeni ve Rumlara ait mekteplerin giderleri de buradaki kilise vakıfları aracılığıyla karşılanmaktaydı. Bkz: Oktay Karaman, "Giresun Kazası'nda Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri ve Gayrimüslimlerin Durumları (XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başları)", *Başlangıçtan 20. Yüzyıla Karadeniz Tarihi Sempozyumu* (25-26 Mayıs 2005), C.I, s.649

⁷⁰⁰ Ertan Gökmen, "Aydın Vilayeti İdadî Mektepleri" *OTAM*, S.23, Bahar 2008, s.115

⁷⁰¹ Vahapoğlu, *a.g.e.*, s.41 ve 60

Müslimlerin ve yabancıların yeni bir okul açarken dikkat edecekleri hususları düzenlemişti. Nizamnamenin bazı maddeleri daha sonra yapılan düzenlemelerle değiştirilmesine rağmen XX. Yüzyılın başlarında bile gayr-i Müslimlerin okul açma işleri, bu nizamnamenin 129.maddesine göre yürütülmekteydi⁷⁰². Bu maddeye göre, gayr-i Müslim cemaatler tarafından açılan okullar ücretsiz olacak, okulların kuruluşu ve işletilmesi ile ilgili harcamalar kurumu kuran şahıs veya kurumlar tarafından karşılanacak, bu okullarda ders verecek öğretmenlerin diplomaları, ders programları ve kitaplarının genel ahlak ve devlet politikalarına uygunluk açısından Maârif Nezareti veya vilayet maarif müdürlüğüne tasdik edilecekti. Bu şartları taşıyan okulların açılması için ruhsat verilecekti. Dolayısıyla bu şartlar “*kâmilên mevcut olmadıkça mekâtib-i husûsiye küşâdına ve devamına ruhsat*” verilmeyeceği ve “*hilâfına hareket vukûu tarihinde men’ ve sed*” edileceği belirtilmişti⁷⁰³. Örneğin, Milas Kazası’nda Musevilere ait bir sıbyan mektebi, yukarıdaki şartlara riayet edilmediği gerekçesiyle kapatılmak istenmişti. Bir şikâyet üzerine Mentеше Mutasarrıflığınca yapılan teftiş neticesinde, mektepte Haham Yakotira Efendi’nin şahadetnamesiz (diplomasız) “*tedris ve ta’lim*” yaptığı anlaşılmış ve mektebin kapatılmasına karar verilmişti. Ancak Milas Musevileri Maarif Nezareti’ne bir dilekçe göndererek durumlarını izah etmiş ve mektebin kapatılmamasını istemişlerdi. Milas Kazası Musevîlerinden Musanî Kapiloto imzasıyla 28 Teşrinievvel 1317 (4 Kasım 1901) tarihinde Nezarete gönderilen mektup şöyleydi:

“...*takdim edilen pişgâh-ı âlileri kalınan istidâ’-yı çâkirânemizden müsteban olacağı* (açık olacağı) *vechile bugün esefengiz bir vaziyette bulunmakta olduğumuzdan ve saâdetimiz zât-ı âli-i âsîfânelerinden menû ve mütevekkîf olmakla* (mutluluğumuz zat-ı âlilerine bağlı olmakla) *merhamet-i sâmilere ilticâ etmeye ictisâr eyledik* (cesaret ettik) *zirde mümzî* (imzası olan) *kulları ile cemaatimizin ekserîsi Haham Yakotira Efendi’nin 25 sene evvel ibadetimizi ve kendimize iktifa edecek kadar yazı tahsil etti idik. Mûmaileyhden her cihetden istifade ettiğimizden husûsan medresesinde çocuklarımıza da tedris etmek için rica edip iktidarımıza göre ücret veriyoruz. Bundan maâda* (başka) *ücret vermeye kudreti olmayan talebelere de sevap için meccânen tâlim etdiriyor. Mûmaileyhden ne kadar memnun olduğumuzu târif gayr-i kâbilidir. Bâhusus tâlim-i sıbyan her din ve milletde serbest olup evvela kendi dinini belleyecek kadar okuyup yazı öğrenmek için ruhsata lüzum yok iken maâriften tedris ruhsatını haiz olmadığından Milas Kazası Kaymakamı her ne kadar beis yoktur demiş ise de maârif âzâsından rüşdiye muallimi tedrisine mümânaat edilmek üzere maarif müdürüne bi’t-teşvik onun vesâtatıyla* (vasıtasıyla) *mektebin kapatılacağı mesmu’-ı acizânemiz oldu* (mektebin kapatılacağını haber aldık). *Mâlum-ı mezkurden okuyan mahdumlarımız henüz 5-6 yaşlarında olup şimdilik*

⁷⁰² Ali Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan ‘Kilise Defterleri’nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri’nden Örnek Fermanlar)”, *OTAM*, S.9, Ankara 1998, s.171

⁷⁰³ *Düstur*, Tertip I, C.II, s.204-205

bu derslerden başka okuyamazlar. Kulları maârifin terakkisi uğrunda ve evlatlarımız devlet ve millete hayırlı yetiştirmek için canımızı feda ederiz inşallah ilerde Türkçe ve Fransızca lisanlarının kıraatlerini ve sarflarını öğretmek için iktidarımıza göre müsteid (kabiliyetli) bir muallim nasb ve tayin edeceğiz. Tahsil-i ulûm ve fûnûna yarayacak talebelerin çoğu fakir olduğumuz cihetle zengin takımlarımız açtıkları mektepte kabul etmiyorlar. Hatta sefâlette yaşayan sekiz-on tilmizi (talebeyi) tard etdiler. Bu mekteb de millet mektebi olub ibtidâiye dersleri tadrîsi olunmaz. Sıbyanlarımız ise o mektebe devam edecek derecede değildirler. Her halde yalnız Yakotira Efendi'nin ders vermesine mütevekkif ve bundan istifâdemiz vardır. Efendi-i mâmaileyh ders vermez ise tâ'rif ve beyandan müstağnî olduğu üzere adeta ve hâşâ Cenâb-ı Hakka ibâdet etmek ne demek olduğunu bilmeyerek her ahlak ve mesalik-i zemîyeyi (kötü meslekleri) iktisap edip ve câhil kalarak sokaklarda sürünecekleri ve müebbeden (ebedi) cehâlet ve zulmet içinde kalacakları bedihîdir. Şimdi ise sokaklarda sürünmekdedirler. Mademki sıbyanlarımızın tadrîsi Kanunnâme-i Hümâyun ahkâmınca ruhsat istihsâline mütevakkıftır lutfen ve merhameten âcizlerimizin evlatlarımızın din ve diyânetlerini öğrenmeyerek her bir fenalığa sülûk ettirmemek üzere bu gibi mektebe ruhsat muktezî ise bir kat'a ruhsatnâmenin bir an evvel i'tâ ve irsâlini istihâm ve intizâr eyleriz.”

Maarif Nezareti yukarıdaki dilekçeyi alınca Aydın Vilayeti'ne 13 Teşrinisani 1317 (26 Kasım 1905) tarihinde bir tezkire göndererek; Milas'taki Musevi çocuklarının devam ettikleri mektebin diploması olmayan bir şahsın muallimliği nedeniyle kapatılmasının, çocukların tahsilini olumsuz etkileyeceği ve kapatılmak istenen mektebin daha önceden açılmış olduğunun anlaşılmasından dolayı Haham Yakotira Efendi'nin imtihana tabi tutulmasını istemişti. Yapılacak imtihan neticesinde ehliyetine itimat edilirse kendisine bir ehliyetname, mektebe de bir ruhsatname verilmesi tembih edilmişti. Ayrıca Nezaret, Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin de sorunun bu şekilde hallinin uygun olacağı yönünde karar bildirdiğini ifade etmişti.

Aydın Vilayeti'nden Maârif Nezareti'ne gönderilen 15 Kânunusani 1317 (28 Ocak 1902) tarihli cevabî yazıda; Mekâtib-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Müfettişliği'nin görüşü doğrultusunda Menteşe Mutasarrıflığı'nın da Musevilere ait mektebin kapatılmayıp “*ruhsat-ı resmîyeye rabt*”nın daha uygun olacağı yönünde karar aldığı ve mektep için bir ruhsat düzenlendiği ifade edilmişti. Maarif Nezareti de 31 Kânunusani 1317 (13 Şubat 1902) de mahallinde alınan kararı onaylayarak Milas Musevi Mektebi'nin eğitim öğretime devam etmesine olur vermişti⁷⁰⁴.

Gayr-i Müslimler inşa edecekleri okulun alanı, ölçüleri ve yapılacak masrafin nerelerden karşılanacağına dair bilgileri vilayete bildiriyorlar ve vilayet de bu bilgileri Bâb-ı Ali'ye

⁷⁰⁴ BOA MF. MKT, 596/30, Lef. 1-6. Dilekçe için bkz: Ek-8

gönderiyordu. Daha sonra Şurâ-yı Devlet'te görüşülen talep uygun görülürse okul yapımına müsaade ediliyordu. Örneğin, Aydın Kasabası'nda yaşayan Museviler, küçük çocukları için bir mektep inşa etmek istemişler ve mektebi de, istasyon yakınlarında Fransız tebaasından olup Paris'te ikamet eden Musevi Jojer Lohen adlı şahsa ait üç dönüm arazi üzerine yapmayı düşünmüşlerdi. Mektep, uzunluğu 23, genişliği 10,5 ve yüksekliği de 4 metre ebatlarında, 12 kapılı ve 24 pencerele olarak yarım kargir şeklinde inşa edilecekti. Bunun için lazım olan 100.160 kuruşun bir kısmı yardım yoluyla (200 lira daha önce toplanmıştı) bir kısmı da Alyans İsrailit Cemiyeti tarafından karşılanacaktı. Aydın'da yaşayan Musevi cemaatinin *"mecmûu 390 hanede 1054 nüfus zükuru hâvi olup bunların henüz mektepleri bulunmadığından böyle bir mektebe ihtiyaçları"* vardı. Aydın Vilayeti'ne intikal eden bu talep Vilayet İdare Meclisi'nce değerlendirilmiş ve inşasında hali hazırda bir mahzur olmadığını anlaşılması neticesinde, vilayetçe hazırlanan mazbata 7 Mart 1321 (20 Mart 1905) tarihinde Şura-yı Devlet'te görüşülmek üzere Bâb-ı Âli'ye havale edilmiştir. Şûra-yı Devlet de, Aydın'daki Musevilerin mektep inşa etme talebini değerlendirmiş ve 17 Mayıs 1321 (30 Mayıs 1905) tarihinde Musevi çocukları için bir mektep yapılmasını uygun bulmuştur⁷⁰⁵.

Gayr-i Müslimlerin mektepleri genellikle kilise veya havraların bahçesinde yer almaktaydı. Yeni yapacakları mektepler için de öncelikle kilise veya havraların bahçelerini tercih etmekteydiler. Nitekim Rum Patrikliği tarafından Adliye Nezareti'ne yapılan başvuruda, Fethiye (Megri) Kasabası'nda yaşayan Rum çocuklarının eğitimi için bir mektebe ihtiyaç duyulduğu ve mektebin kasabada yaşayan 380 Rum ve 4 Yahudi ile 45 yabancıya hitap edeceği belirtilmişti. Mektebi kasabadaki Aya Nikola Kilisesi'nin bahçesine yapmayı uygun görmüşlerdi. Yapılacak okulun masrafını ahaliden Hacı Nikola Loyezidi karşılayacaktı. Mektep, uzunluğu 25, genişliği 25 ve yüksekliği de 7 metre ebatlarında olacaktı. Netice itibariyle Rumların talebi vilayete intikal etmiş, mahallinde yapılan tahkikattan sonra düzenlenen mazbata vilayetten Adliye Nezareti'ne gönderilmişti. Rumların mektep inşa talebi Şûra-yı Devlet'te 23 Nisan 1896'da görüşülerek uygun bulunmuş ve ruhsat verilmesine karar verilmiştir⁷⁰⁶. Görüldüğü gibi gayr-i Müslimlerin eğitim ve öğretim hürriyeti ile ilgili olarak

---

⁷⁰⁵ BOA ŞD, 1423/7, Lef. 1-5

⁷⁰⁶ BOA ŞD, 1396/1, Lef. 1-9; Nizamnamenin 129. Maddesi gereğince gayr-i Müslimler ihtiyaçları doğrultusunda okullarını daha serbest bir şekilde inşa etmekteydiler. Bu konuda kendilerine bir zorluk çıkarılmamıştır. Ancak özellikle Rumların yeni yaptıkları okulların genişlik-uzunluk ölçülerinin eskiye nazaran biraz daha genişlediği görülmekteydi. Böyle yapmalarındaki amaç, ileride bu okulların Rum teşkilatları tarafından değişik amaçlar için de kullanılması düşüncesiydi. Örneğin, Aydın Vilayeti içerisinde yer alan Seydiköy Nahiyesi'nde Rumların yaptırdığı mektebin uzunluğu 37, genişliği 26 ve yüksekliği ise 9,5 metre olacaktı. Üç kapılı ve 48 pencerele olarak inşa edilecek mektebin bir nahiye için bu şekilde oldukça büyük yapılması dikkat çekiciydi.

Osmanlı Devleti uygulamada her türlü kolaylığı göstermekteydi. Genellikle bu tür durumlarda taleplerin geri çevrilmediği görülmüştür⁷⁰⁷. Aydın ve Menteşe Sancaklarından da verilen örneklerde görüleceği üzere devlet, nizamname hilafına dahi olsa gayr-i Müslimlerin lehine kararlar almış ve her ne şekilde olursa olsun gayr-i Müslimler mağdur edilmemiştir.

Bunun için bkz: İlnur Polat, “Türk Yunan İlişkileri Çerçevesinde Rum Eğitim-Öğretim Kurumlarının Yeri ve Önemi”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.446

⁷⁰⁷ Güler, “Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri...”, s.170

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERİN PROPAGANDA, CASUSLUK, EŞKIYALIK VE ÇETE FAALİYETLERİ İLE DİĞER ASAYİŞ OLAYLARI

A. Yunan Propagandası ve Casusluk Faaliyetleri

Yunanistan bağımsız bir devlet olduktan sonra bütün dış politikasını, Osmanlı Devletinin topraklarından kazanım elde etme üzerine kurmuş ve yayılmacı bir politika takip etmeye başlamıştı. Merkezi İstanbul'da olan ve “*Megali İdea*” diye adlandırdığı Bizans İmparatorluğunu canlandırma politikası için de “*Etnik-i Eterya Cemiyeti*”ni kurmuştu. Nitekim Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin programında; Batı Trakya, Selanik, Ege Adaları, Girit Adası ve Batı Anadolu'nun Yunanistan'a ilhakı, Pontus Rum Devleti'nin yeniden kurulması, İstanbul'un ele geçirilmesi ve Bizans İmparatorluğunun diriltilmesi yer almaktaydı⁷⁰⁸. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti zayıflamış olmasına rağmen, Yunanistan yukarıdaki emellerini gerçekleştirmek için Osmanlı ile tek başına mücadele edecek askeri, ekonomik ve siyasi güce sahip değildi. Dolayısıyla Girit ve Teselya'da uzunca bir süre propaganda ve kışkırtma girişiminde bulunmuşsa da Osmanlı ile herhangi bir savaşa girişmemiştir⁷⁰⁹.

Yunanistan, Osmanlı Devleti'nden ilk toprak kazanımını İngiltere'nin ön ayak olmasıyla, hiç savaşmadan Yedi Ada'yı alarak gerçekleştirmişti. Ayrıca 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan durumdan istifade ederek Girit'te isyan çıkarmış, 1881'de Teselya ve Norda'yı ele geçirmişti. 1895'te Girit'te Etnik-i Eterya Cemiyeti'nin çabalarıyla başlatılan ayaklanma, 1897'de Yunanistan'ın doğrudan müdahalesiyle genişlemiş ve yaklaşık bir ay süren bu savaşta Yunanistan ağır bir yenilgi almıştı. 1897 Osmanlı-Yunan Harbi'nden Yunanistan'ın hezimetle uğrayarak çıkması, Yunan genişlemesini bir müddet için durdurmuştu⁷¹⁰. Ancak 6 Ekim 1910 tarihinde iktidara gelen Venizelos, fırsatları değerlendirerek, Yunan “*Megali İdea*”sı düşünüyü gerçekleştirmek için fırsat kollamaya başlamıştı. Onun beklediği bu fırsat Balkan Savaşları ile ortaya çıkmıştı⁷¹¹. Böylece, savaşın çıkışından kısa bir süre başlayıp Milli Mücadele'nin sonlarına değin sürecek ve Yunan emellerine hizmet edecek olan bir propaganda ve casusluk faaliyeti başta Batı Anadolu olmak üzere Rumların yoğun olarak

---

⁷⁰⁸M. Salih Mercan, “Türk-Yunan İlişkileri ve Devletlerarası Tutum”, *Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1993, s.135; Yücel Özkaya, “İstiklal Savaşında Türk Halkının Kuva-yı Milliye ve Milli Orduya Katkıları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.260

⁷⁰⁹Şükrü S. Gürel, *Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993, s.31

⁷¹⁰Mercan, *a.g.m.*, s.136; Gürel, *a.g.e.*, s.31

⁷¹¹Dimitri Kitsikis, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyat, (t.y.), s.21-23

yaşadıkları her yerde kendini gösterecektir. Bu faaliyetlerin başarıya ulaşmasında, Rumlar tarafından oluşturulan cemiyetlerin de büyük desteği olmuştu⁷¹².

Bu cümleden olmak üzere Aydın Vilayetinin merkezi İzmir’de yoğun olarak görülen propaganda ve casusluk faaliyetleri⁷¹³ Aydın ve Menteşe Sancaklarında da görülmekteydi. Nitekim Balkan Savaşı’nın devam ettiği yıllarda Ahenk Gazetesi, Söke’den aldığı bir mektubu “*Sinemada Yunan Menâzırı*” başlığı altında yayımlamıştı. Buna göre, Söke’nin Rum Mahallesi’nde bulunan ve gayr-i Müslim müşterilerin yoğun olarak uğradıkları sinematografhanede, 24 Kasım akşamı Yunan Kralı George’un cenaze törenini gösteren kurdeleler program haricinde gösterime sunulmuştu. Bunun üzerine polis memurları duruma müdahale etmiş, Osmanlı Devleti ile savaşıyor bir devlete ait manzaraları gösteren kurdeleleri yasaklayarak, bunu gösterime sunanları tutuklamışlardı. Tutuklananların daha başka zararlı hareketleri de göz önüne alınarak Söke’deki komutan Hayri Beyin aldığı önlem sonucu bunlar Divân-ı Harb-i Örfî’ye teslim edilmişlerdi⁷¹⁴. Bu ve benzeri propaganda faaliyetleri Rumların yoğun olarak yaşadığı bölgelerde sıklıkla görülüyordu. Bu tür faaliyetler, Milli Mücadele yıllarına kadar yoğunluğu artarak devam etmiş ve yerli Rumlar da bu süreçte aktif rol almışlardı. Bununla ilgili örnekleri yeri geldikçe temas edeceğiz.

Balkan Savaşları’ndan büyük kazanımlar elde ederek çıkan Yunanistan için, 1914’te başlayan Birinci Dünya Savaşı da önemli fırsatlar ortaya çıkarmıştı. Ancak Venizelos, Anadolu’da kendisine müttefiklerin Ege’yi yani Batı Anadolu’yu Yunanistan’a katma teklifine karşılık istedikleri Çanakkale muharebeleri sırasında cephe açma şartını, Kral I. Konstantin’e kabul ettiremedi⁷¹⁵. Ancak Venizelos pes etmedi ve siyasi manevralar neticesinde İtilaf Devletlerinin de desteğiyle 1917’nin ortalarında Yunanistan’ı savaşa sokmayı başardı⁷¹⁶. Yunanistan savaşa dâhil oldu olmasına; ama daha önce kendisine teklif edilen yerler St. Jean de Maurienne Antlaşmasıyla İtalyanlara verilmişti. Buna rağmen Yunanistan savaş boyunca Batı Anadolu’ya doğru genişleme hedefi doğrultusunda gizli ve açık faaliyetlerini sürdürmekten geri durmadı. Bunun bir neticesi olarak Yunanistan, Ege Bölgesindeki Rumları gerek Yunanistan adına gerekse İtilaf Devletleri hesabına casusluk yapmaya teşvik etti.

---

⁷¹² Yunan emellerine hizmet etmek amacıyla Anadolu’da Rumlar tarafından oluşturulan cemiyetler şunlardı: Küçük Asya Cemiyeti, Yunan Kızılhaç Teşkilatı, Rum İzci Teşkilatı, Rum Muhacirleri Merkez Komisyonu ve Kordus Komitesi. Ayrıca İstanbul’da Etnik-i Eterya’nın bir şubesi mevcuttu. Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s.32; Köstüklü, *Milli Mücadele’de Denizli Isparta ve Burdur Sancakları*, s.167-171

⁷¹³ Berber, *a.g.m.*, s.67-71

⁷¹⁴ *Ahenk*, 25 Mayıs 1913, s.1

⁷¹⁵ Kitsikis, *a.g.e.*, s.23

⁷¹⁶ Bayur, *a.g.e.*, C.III/3, s.550-571; Gürel, *a.g.e.*, s.34

Yunanistan'ın savaşa dâhil olmasından sonra Batı Anadolu'da yaşayan Rumların casusluk faaliyetlerine hız verdiği görülmekteydi. Nitekim 1917 yılının sonlarına doğru Dâhiliye Nezareti İzmir, Manisa, Denizli, Aydın sancaklarında sakin olan bazı Rumların casusluk yaptıkları yönünde duyum alındığını belirterek gerekli tahkikatın yapılması konusunda Aydın Valiliği'nin dikkatini çekmişti. Vilayetçe yapılan tahkikat neticesinde İzmir, Denizli, Akhisar, Söke gibi yerlerden casusluk yaptığı iddia edilen Rumlarla ilgili bilgiler nezarete arz olunmuştu. Buna göre, Söke'den casusluk yaptığı iddia edilen Hacı Halikya namında bir ailenin bulunduğu, altı kardeşten oluşan bu aileden Aristaki ve Yanako'nun meyhanecilikle, Nikolaki'nin sinemacılıkla, Toma ve Vasil'in kömür madenlerinde amelelikle uğraştığı ve Angel'in ise İstanbul'da askerlik vazifesini ifa etmekte olduğu bilgisi verilmişti. Adı geçen şahıslarla ilgili takibin devam ettiği de nezarete iletilen bilgiler arasındaydı⁷¹⁷.

Batı Anadolu'nun sahil kesiminde yaşayan Rumlar çoğu zaman sahile yakın adalardaki Rumlarla işbirliği ederek İtilaf Devletleri hesabına casusluk yapmaktaydı. Özellikle Fethiye, Kaş ve Finike gibi sahile kıyısı olan yerlerden bilgi toplayıp Meis Adası'na firar eden Rumlar, bu bilgileri adalardaki Rumlar aracılığıyla Fransızlara iletiyorlardı. Fransızlar, sahil kesiminde yaşayan Rumlardan casusluk konusunda faydalandıkları gibi sahillere yakın bölgelerde propaganda yaparak Rumlar arasında ayrılık tohumları da ekmekteydi. Dâhiliye Nezareti de, Teke ve Menteşe Mutasarrıflıklarına gönderdiği 26 Mayıs 1918 tarihli bir yazı ile Rumların bu tür casusluk faaliyetlerine dikkat çekmiş ve sahillerde gerekli önlemlerin alınmasını istemişti. Bu tür faaliyetlerin önlenmesi için sahillerde devriye postaları görevlendirilmişse de, casusluğun önüne geçilememişti. Casusluk faaliyetlerinin devam etmesi üzerine Başkumandanlık Vekâleti, 5. Ordu Kumandanlığına emir vererek Fethiye, Kaya, Kalamaki, Demre, Finike ve Antalya'daki Rumlardan bu tür faaliyetlere karışanların 3-4 günlük mesafede olacak şekilde iç bölgelere nakledilmesini istemişti⁷¹⁸. Menteşe Mutasarrıflığı ise, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 28 Kasım 1918 tarihli şifrede, yukarıda belirtilen uyarılar doğrultusunda tahkikat yapıldığını, casusluk yapan Rumlara Yahudilerden bazı şahısların yardım ettiğini, sahillerde yaşayan Rumların iç bölgelere nakillerinin elzem olduğunu; ancak iç bölgelerde de gayr-i Müslimlerin casusluk faaliyetinde bulunması hasebiyle iç bölgelere nakillerin tedrici ve dikkatli yapılmasının yerinde olacağını belirtmişti⁷¹⁹. Görüldüğü gibi

⁷¹⁷BOA DH. EUM. 3. Şb, 24/32, 27 Teşrinievvel 1333 (27 Ekim 1917)

⁷¹⁸BOA DH. ŞFR, 87/306, 26 Mayıs 1334 (26 Mayıs 1918)

⁷¹⁹BOA DH. ŞFR, 585/123, 28 Kasım 1334 (28 Kasım 1918)

devlet casusluğun engellenmesi için tedbirler almaya çalışıyor ancak, bu tür faaliyetleri önleyemiyordu.

Casusluk yapan gayr-i Müslimler mülki ve askeri makamlarca tutuklandıkları zaman Dâhiliye Nezareti'nin bilgisi dâhilinde Divan-ı Harbe sevk edilmekteydi. Nitekim Marmaris'te ticaretle uğraşan Osmanlı Devleti'nin Musevi tebaasından Hayim Amato'nun yabancılarca casusluk yaptığı Marmaris Gurup Kumandanı Fevzi Bey'in tahkikatı sonucunda sabit olunca Divan-ı Harbe sevk edilmişti⁷²⁰. Muğla sahillerinde de bir casusluk teşkilatı ortaya çıkarılmış ve 14 Aralık 1916'da casusluk yapan 127 kişi Divan-ı Harbe sevk edilmişti⁷²¹.

Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimler, özellikle Rumlar, başta Yunan propagandası olmak üzere kimi zaman Yunanistan'a kimi zaman da Yunanistan'ın teşvikiyle İtilaf Devletleri'ne casusluk yaparak Osmanlı Devleti'nin aleyhinde faaliyetlerde bulunmuşlardı. Gayr-i Müslimler bu tür faaliyetlere Milli Mücadele döneminde de devam etmişlerdi.

Yunanlar henüz Anadolu içlerine yayılmaya başladıklarında, bazı Rumları, Yunanistan lehine propaganda yapmaları için, işgal edecekleri mıntikalara göndermişlerdi⁷²². Aydın ve Menteşe Sancaklarının yerli Rumları da, Batı Anadolu'da Yunan idaresinin kurulmasını arzu etmişler ve asırlarca huzur içerisinde birlikte yaşadıkları Türklere karşı düşmanca davranmaya başlamışlardı. Bu arzularının gerçekleşmesi için de Yunanlar lehine propaganda yapmışlardı.

Aydın, Yunanlılar tarafından işgal edildikten sonra yerli Rumlar, Müslümanların hafif bir tepkileri karşısında, "*Hepinizi defedeceğiz, keseceğiz, burası bir Yunanistan oldu, defolup gidiniz Konya'ya*" gibi sözler sarf ediyorlardı. Hele bu tepki sarhoş olan Rumlara yöneltiliyse, Türklerin '*mukaddesatlarına sövüp saymaktan ve Türkleri kesip biçmekten*' başka söz etmiyorlardı. Aydın'da bulunan iki İngiliz zabiti buradan ayrılınca yerli Rumların artık gördükleri herkese, yukarıdaki sözleri söylemeleri âdet haline gelmişti⁷²³. Bu tür sözleri Yunan askerleri de yaygın olarak Türklere karşı kullanıyordu⁷²⁴. Bununla ilgili bir şikâyet işgal yıllarında mahkemeye intikal etmişti. Söke'nin Rum Mahallesi'nden Esteradi oğlu Yorgi'nin, "*halkın galeyânını mûcip Devlet-i Aliyye'nin aleyhinde itâle-i lisanda (kötü lisanda) bulunduğu*" iddia edilmiş; şahitlerin ifadesiyle, "*Buraya herhalde gelecek Yunan*

⁷²⁰BOA DH. EUM. 3. Şb, 11/10, 30 Teşrinisani 1331 (13 Aralık 1915)

⁷²¹BOA DH. EUM. 5. Şb, 31/53, 30 Teşrinisani 1332 (13 Aralık 1916)

⁷²²Nuri Köstüklü, "Milli Mücadele'de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S. 15, s. 674

⁷²³ATASE, K. 93, G. 90, B. 90-14

⁷²⁴ATASE, K. 93, G. 90, B. 90-9, 90-10, 90-11 ve 90-12

Hükümeti adildir. Sizin hükümet adaletsizdir” gibi sözler sarf ettiği sabit olunca mahkeme de Yorgi’ye 12 lira para cezası vermişti⁷²⁵.

Her ne kadar Menteşe Sancağı Yunan işgaline uğramasa da bu bölgede yaşayan Rumlardan bir kısmı aynen Aydın Sancağında olduğu gibi Megali İdea için çalışmaktan geri durmamışlardı. Burada Rum cemaatinin önde gelenlerinden ve Yunan gizli emellerinin Muğla’daki temsilcilerinden olan Hacı Petro ile Barutçu⁷²⁶ ve Dimestoklu aileleri, Muğla’da bu yönde önemli görevler ifa etmişlerdi. Aynı şekilde Hacı Yanni, Hacı Nikola Lövizidi ve Krumadi Konstanti Fethiye’deki Rumları, Yunan idealinin etrafında tutmaya çalışmışlardı. Bodrum ve Milas’ta da Yunan işgalinin kendi bölgelerine ulaşmasını uman ve *“Yaşasın Venizelos!”* nidalarını haykıran Rumlara rastlanmaktaydı⁷²⁷.

Bu tür propaganda faaliyetlerinde etkin rol oynayan Rumlar, Yunanlarla savaşın yoğunluk kazandığı günlerde Türkler aleyhinde casusluk faaliyetleri içerisine girdikleri de müşahede edilmişti. Aydın’ın ikinci kez işgali günlerinde 8 Ağustos 1919 tarihinde Nazilli’de din adamı olması muhtemel Hacı Kostı (Kosta?), Mahika oğlu Yani ile Sehyon oğlu Anaskaş’ı kiliseye çağırması; Yaniye 50 ve Anaskaş’a 40 lira vererek kendilerine verdiği mektubu Aydın’daki Yunan komutanına vermelerini tembih etmişti. Mektubu Yunan komutanına veren bu şahıslar, Yunan komutandan aldıkları mektubu Hacı Kostı’ye vermek üzere Aydın’dan geri dönerken yolda Kuva-yı Milliye ileri karakol müfrezelerine yakalanmışlar. 10/11 Ağustos gecesi Kuva-yı Milliye Komutanı Hacı Şükrü ve Demirci Mehmet Efe huzurunda Yani, Anaskaş, Hacı Kostı ve olayla ilgisi olduğu anlaşılan Lazoros Lazoridis’in soruşturması yapılmıştır. Soruşturma sonunda bu şahısların hainlik ve casusluk yaptıkları sabit görüldüğünden idamlarına karar verilmiş ve aynı gece idam edilmişlerdi⁷²⁸.

Casusluk sadece Yunanlılar adına yapılmıyordu. İtilaf Devletleri hesabına da yapıldığı oluyordu. Nitekim 57. Tümen Kumandanı Albay M. Şefik Bey, casus faaliyetleriyle ilgili olarak: *“Milas Rumlarının İzmir’le olan ilgileri ya da İtalyanlara tercümanlık eden bazı Rum ve İtalyan uyrukluların, İngilizler ve Yunanlılar hesabına casusluk yaptığı bilinmekteydi”*

⁷²⁵ Ceza Kanunu’nun 99. Maddesi gereğince 12 Lira para cezası verilmiş, vermediği takdirde 48 saat süreyle hapsedileceği belirtilmiştir. Söke ŞS 282, 176/255, 3 Zilhicce 1337 (31 Ağustos 1919)

⁷²⁶ Muğla Rumları içerisinde hatırı sayılır bir ekonomik gücü elinde bulunduran Barutçular, İzmir, Aydın ve Muğla bölgesinin ticaretinde söz sahibi idiler. Barutçular ailesinden olan Dr. Mihail Barutçu, Aydın ve Havalisi Mavri Mira Cemiyeti Başkanı Teohari Yorkiyadi’nin yazıhanesinde Yunanlıları Aydın’a davet eden topluluğun içerisinde yer alıyordu. Ünal Türkeş, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul 1973, s.172; Barutçuların daha önceki yıllarda da muzır işlerle uğraştığına dair bir örnek vermek istiyoruz: Barutçu ailesinden Dimitri 1903 yılında *“berâ-yı ticaret Söke’de bulunduğu esnada hakkında vuku bulan isnat üzerine taht-ı tevkife alınıp yedindeki evrakan muzır olduğu i’nde’l-muayene”* anlaşılmış ve tevkif edilmişti. BOA DH. MKT, 757/18, 6 Temmuz 1319 (19 Temmuz 1903)

⁷²⁷ Türkeş, a.g.e., s.27-50

⁷²⁸ Köstüklü, “Millî Mücadele’de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları”, s.676

demidir⁷²⁹. Milas'ta yaşayan Rumlardan bazıları Fransız tebaası iken, bazıları da Yunan tebaası idi⁷³⁰. Dolayısıyla yabancı devlet tebaasından olan bu şahısların daha rahat hareket ederek bu tür faaliyetlere tevessül etmeleri kuvvetle muhtemeldi. Nitekim Fethiye'de kendisini Fransız Konsolosu olarak tanıtan Rum Vasilaki Teodusyani, İngiliz ve Fransız zabitlerine casusluk yaptığı gerekçesiyle tutuklanmıştı⁷³¹.

Rumların bu casusluk faaliyetleri sayesinde Yunan ordusu, kendi ülkelerinde savaşır gibi onların kılavuzluğunda Anadolu içlerine kadar büyük direniş görmeksizin ilerleme imkânı bulmuştu⁷³². Milli Mücadele'nin ilerleyen yıllarında Menteşe ve Aydın Sancaklarında yaşayan Rumların Yunanlılar hesabına yaptığı casusluk faaliyetinin devam etmesi⁷³³ üzerine 57. Tümen Kumandanı Nazmi Bey bir rapor hazırlamış ve buna göre Rumlar, cephe mıntıkası dışına çıkarılmıştır⁷³⁴.

Milli Mücadele yıllarında casusluk faaliyetine katılan ve düşmana bilgi taşıyanlar, işgalin sona ermesiyle tespit edilerek mahkemelerde yargılanmışlardır. Örneğin, Söke'nin Rum mahallesinden Yorgi oğlu Tabib Aleksi, "*Yunanlarla muhabere ve casusluk eylediği iddiasıyla*" tutuklanmıştı⁷³⁵. Aynı şekilde casusluk isnadıyla tutuklanan Koçarlı Nahiyesine bağlı Yeniköy Köyü ahalisinden Yorgi oğlu Dimestoklu'nun da suçu sabit görülerek dava dosyası Aydın Bidayet Mahkemesine gönderilmişti⁷³⁶. Bu şekilde savaş yıllarında casusluk faaliyetlerinde bulunan Rumlar, adalet önüne çıkarılmış ve büyük bir ihtimalle suçlu görülenler cezalandırılmıştır.

Aydın ve Menteşe Sancaklarında Yunan işgalini ve Batı Anadolu'nun Yunan toprağı olmasını arzulayan ne kadar çok Rum varsa, bunların yanında Yunan işgaline karşı olan, işgalle huzurlarının kaçacağını bilen çok az akl-ı selim Rum'a da rastlanmaktaydı. Bilindiğı gibi Aydın'ın Yunanlılar tarafından işgali (27 Mayıs 1919) burada yaşayan Rumları sevindirmişti ve çoğu yerli Rum Yunan mezalimine ortak olmuştu. 30 Haziran'da Aydın işgalden kurtarılınca akıbetlerinden endişe eden Rumlardan bazıları Yunanlı askerle birlikte geri çekilmişti. Yunanlılarla birlikte gitmeyen ve burada kalan Rumlar ise korku ve panik içerisinde, Yunanlıların Aydın'a gelmesine ve başlarını belaya sokmasına lanet etmişlerdi⁷³⁷.

---

⁷²⁹ M. Şefik Aker, *57. Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)*, ATASE, Ankara 2006, s.142.

⁷³⁰ BOA DH. EUM. 5. Şb, 58/13

⁷³¹ BOA DH. EUM. AYŞ, 27/63, 30 Teşrinisani 1335 (30 Kasım 1919)

⁷³² Buğdaycı, *a.g.e.*, s. 36

⁷³³ Söke'nin Yoran Köyü'nde bir casusluk komitesi tutuklanarak Muğla'ya sevk edilmişti. Bkz: ATASE, K. 669, G. 42, B. 42-1, 12 Eylül 1921

⁷³⁴ Köstüklü, *Milli Mücadele'de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, s. 175

⁷³⁵ Söke ŞS 276/2, 74/90, 3 Rebiülevvel 1341 (24 Ekim 1922)

⁷³⁶ Söke ŞS 276/2, 70/88, 3 Rebiülevvel 1341 (24 Ekim 1922)

⁷³⁷ Aker, *a.g.e.*, s. 199; Gökbel, *a.g.e.*, s. 245

Aydın'ın ikinci kez işgal edildiği gün, yani 3 Temmuz 1919'da işte bu Rumlardan bazıları İzmir'e bir mektup göndererek tepkilerini göstermişlerdi. Aydınlı Rumlardan Yorgi Yuvano, Pandeli Tukidi, Estemat Yani, Estero Papadaki, Diyonis Kalfelisi, Yeolitis Papadaki Anakestopulos ve Doktor Satilidi'nin imzalarını ve "Aydın'dan Yunan İşgal Kumandanlığı Karargâhına" başlığını taşıyan mektupta: "Yunan askerlerinin buraya tekrar gelişi, buradaki Hıristiyanların durumlarının tehlikeye düşmesine bais olacaktır. Türk Hükümeti buradaki Hıristiyanların hukukunu, kardeşçe tehlikeden kurtardılar ve iltifat ediyorlar ve cümlemizi hükümet içine topladılar; taht-ı muhafazaya aldılar ki, bu canlarımızı gâib ettirmeyerek ve her bir ihtiyacımızı temin ediyorlar. Zan etmeyin ki, bu mektubu Türk Hükümetinin tazyikiyle yazdık. Kendimiz tarafından yazılmıştır. Size tekrar bildiriyoruz ki, cümlemizi toplayıp taht-ı muhafazaya almışlardır. Türk Hükümeti tarafından para sarf edilerek her bir ihtiyacımız temin ediliyor." ifadelerini kullanarak, yaşamış oldukları yerde tamamen Türk hükümetinin hoşgörüsü altında olduklarını bildirmişlerdir⁷³⁸.

Nazilli'nin işgal edilmesinin ardından buradaki Rumlar da benzer içerikli mektuplar göndermişlerdir. Nazilli'de yaşayan bazı Rumlar ile Nazilli Rum Horası'nın imzasını taşıyan ve İtilaf Devletlerinin temsilcilerine gönderilen mektupta; "Memleketimizde İslâm ve Hıristiyanların gerek insanca ve gerek maddeten uğradıkları büyük zayıat ile şahit olduğumuz faciadan ricat eden (geri çekilen) Yunan ordularını sorumlu buluyoruz. Bu faciaya bir an evvel son vermek ve ricat halinde bulunan Yunan ordularının bu münasebetsizliklerine mani olmak için gerek mümessilleriniz, gerek hükümetleriniz nezdinde teşebbüsât-ı lâzımede bulunulmasını hem cemaatimiz namına hem de insaniyet ve medeniyet nâmına ricâ ve istirham ederiz." denilmek suretiyle, yaşanmış ve yaşanmakta olan bütün sıkıntıların sebebinin Yunan ordusu olduğu bildirilmiştir⁷³⁹.

Menteşe bölgesinde yaşayan gayr-i Müslimlerden de Türk idaresinden memnun olan bir kesim bulunmaktaydı. Özellikle Muğla Rumlarından bazıları Yunan propagandalarına itibar etmemişlerdi. Bu dönemde Rum Metropolitleri olan Papa Dimitri'nin 6 Haziran 1921 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgraf bu hususu teyit etmektedir. Metropolit telgrafında görüşlerini şu şekilde dile getirmişti: "Asırlardan beri dünya azınlıkları içerisinde, tarihin hiçbir millete nasip etmediği geniş imtiyazlarla yaşayan ve bilhassa Milli Hükümetimizin cins ve mezhep ayırmaksızın bütün halkına tatbik ettiği geniş ve büyük hak ve adalet feyizinden eşit şekilde yararlanan azınlıklar, tâbi oldukları hükümete isnat ve iftiralara maruz kaldığını görmekte elemlidir. ...Şunu da gayet serbestçe arz ederim ki, ekalliyetler denilen

⁷³⁸ ATASE, K. 94, G. 2, B. 2-1

⁷³⁹ Celal Bayar, *Ben De Yazdım.*, C.VI, Baha Matbaası, İstanbul 1968, s. 1943

bizler iki ecnebi hükümetin ilgisi bulunan patrikhane ile alakasını keserek gelecekte beraber olmak üzere necip Türk milletiyle bir bütün teşkil etmeye karar vermişiz”⁷⁴⁰.

Buna benzer tepkiler Isparta gibi iç bölgelerde yaşayan Rumlarda da görülmüştür⁷⁴¹. Bu yönde gösterilen tepkilerin ve yazılan mektupların, Rumların öldürülmekten korkmalarının bir tezahürü olarak ortaya çıktığı ihtimalini de gözden uzak tutmamak gerekir. Zira işgalleri bütün Rumların sevinçle karşılaması, din adamlarının Yunan işgalinin yayılması için yaptığı faaliyetler dikkate alındığında meseleye temkinli yaklaşmanın lüzumu ortaya çıkmaktadır. Ancak her ne olursa olsun, Yunan unsurunun da bu işgallerden önemli ölçüde zarar görmüş olduğu aşikârdır.

Bununla birlikte, bu bölgedeki Yahudi cemaati de genel olarak Milli Mücadele yıllarında sorun teşkil edecek herhangi bir hareket içerisine girmemişti⁷⁴². Zaten Balkan Savaşlarından Milli Mücadele’ye kadar süren savaşlar döneminde Yahudiler, devlet için herhangi bir problem oluşturmamıştı. Balkan Savaşları ile Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin bütünlüğünü savunmuşlar, Milli Mücadele yıllarında ise ulusal bütünlüğü desteklemişlerdi⁷⁴³.

B. Eşkîyalık ve Çete Faaliyetleri

I. XX. Yüzyılın Başlarından Mütareke Dönemine Kadar

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bölgede yaygınlaşan eşkıyalık, çeşitli nedenlere dayalı olarak, XX. yüzyılın başlarına değin varlığını devam ettirmişti. Bu eşkıyalık hareketi içinde Rumlar da önemli bir yer işgal ediyordu. Zira Mora isyanı ve ardından Yunanistan’ın bağımsızlığını kazanması, Batı Anadolu’da önceden var olan eşkıyalığı birçok yönden etkilemişti. Mora Yarımadası, engebeli bir araziye sahip olduğundan bölgede geçim daha çok denizciliğe dayanıyordu. Mora’nın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte burada yaşayanlar adalarda meskûn olanlarla birlikte geçimlerini sürdürebilmek için Batı Anadolu kıyılarına çıkmaya başlamış ve Ege Bölgesinde “*Rum Eşkîyası*” olarak yaklaşık bir asır bölgenin asayişini ihlal etmişlerdi⁷⁴⁴.

⁷⁴⁰ Zekeriya Türkmen, “Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayrimüslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri”, *Askeri tarih Bülteni*, S.49, Ağustos 2000, s.121

⁷⁴¹Köstüklü, “Millî Mücadele’de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları”, s.679

⁷⁴²Türkeş, *a.g.e.*, s.28-52

⁷⁴³ Shaw, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudi Milleti”, s. 321; Galanti, *a.g.e.*, s. 62-63

⁷⁴⁴Sabri Yetkin, *Egede Eşkîyalık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.52

Rum çetelerini “*Etnik-i Eteryâ Cemiyeti*” eşkıyalığa teşvik edip dağlara çıkarıyordu. Cemiyet, amacına ulaşabilmek için Karabacak, Karayot oğlu Nikola, Kaptan Anderya, Kaptan Aleko ve Kaptan Foti gibi Rum çetelerini dağa çıkartıyor, bölgenin zengin Rum tüccarları da bu çetelere her türlü desteği veriyordu.

XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Batı Anadolu’da zeybeklerin faaliyetleri bir yana Rum eşkıyasının da etkin olduğu görülüyordu. Ege’de faaliyet gösteren Rum çeteleri bu dönemde, kurban olarak özellikle bölgedeki yabancıları seçiyordu. Bunun nedeni Batı kamuoyunun dikkatini çekip bölgeye yapılacak müdahaleyi hızlandırmaktı. Yabancıların fidye için dağa kaldırılmasına Avrupa kamuoyunun göstereceği tepkiyi asgariye indirmek isteyen II. Abdülhamid, yabancılar için istenen fidyenin devlet tarafından ödenmesi yönünde bir adım atmıştı⁷⁴⁵. Bundan cesaret alan Rum çeteleri ise eylemlerini hızlandırmıştı. Nitekim Rum eşkıyasından Kosti oğlu Göricele Tako, Köyceğiz’de İngiliz tebaasından Marbot’u dağa kaldırmış ve 12 bin kuruş fidye istemişti⁷⁴⁶. Rum çeteleri fidye için sadece yabancıları kaçırmıyorlardı. Bölgenin muteber yerli ahalisini de bu amaçla dağa kaldırdığı oluyordu. Örneğin, Milas Kazası ahalisinden Mustafa Ağa Rum eşkıyası tarafından dört bin lira fidye talebiyle dağa kaldırılmış, jandarmanın zamanında takip kolları çıkarması neticesinde eşkıyanın tamamı ölü olarak ele geçirilmişti⁷⁴⁷.

XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Aydın Vilayetinin güvenlik durumu pek de iyi bir durumda değildi. Aydın Vilayetinde Türklere sonra en fazla nüfusa sahip cemaat Rumlardı. Yunanistan’ın vilayet dâhilinde yürüttüğü propaganda çalışmaları, bölgedeki yerli Rumların Yunanistan’la zaten var olan duygusal ve kültürel bağlarını iyice kuvvetlendirmişti. Buna bağlı olarak sahile yakın kesimlerdeki Rumlar, Yunan sempatisini açığa çıkararak zararlı faaliyette bulunuyorlardı. Nitekim Söke ve Çine civarında “*Rum anasır-ı kesîri eskâr-ı Yunaniye’ye mütemâyil*” bir tutum sergiliyor ve asayîşi bozuyorlardı⁷⁴⁸. Yöneticiler, her türlü önlemi almalarına rağmen, bir türlü Rum çetelerinin faaliyetlerini önleyemiyorlardı. Bu şekilde, Balkan Savaşlarına kadar bölgede Rumların bu yöndeki faaliyetleri, güvenlik zafiyeti oluşturmadan devam etmişti.

Balkan Savaşlarının patlak vermesi ve özellikle Anadolu’ya çok yakın olan Midilli, Sakız ve Sisam adalarının Yunanistan tarafından işgal edilmesi, adalarda üstlenen ve Yunanistan’ın desteklediği Rum eşkıyasının Anadolu sahillerine çıkmasına neden olmuştu. Yerli Rumlardan da destek alan bu eşkıyalar, Batı Anadolu’da her türlü suçu işledikleri gibi Türk

⁷⁴⁵Yetkin, *a.g.e.*, s.57

⁷⁴⁶BOA BEO, 980/73448, 13 Safer 1335 (14 Temmuz 1897)

⁷⁴⁷BOA DH. MKT, 990/10, 4 Temmuz 1321 (17 Temmuz 1905)

⁷⁴⁸BOA DH. MKT, 2877/62, 29 Haziran 1325 (12 Temmuz 1909)

halkı arasında korkuya neden oluyorlardı⁷⁴⁹. Bunun yanında “*Megalo İdea*”nın savunuculuğunu yapan Etnik-i Eteryacı Cemiyeti, asayişsizliği artırmak için bölgedeki Rum çetelerini örgütlediği gibi Yunanistan’dan bazı çeteleri Ege sahillerine çıkartmaktaydı⁷⁵⁰. Ege sahillerine çıkan Rum çeteleri yerli Rum çetelerle birleşerek Batı Anadolu’nun sahilleri ile sahile yakın iç bölgelerde faaliyette bulunuyordu. Adalardan bölgeye gelen çeteler eylemi gerçekleştirdikten sonra yine adalara kaçıyor, bu yüzden de ele geçirilemiyordu. Bunun üzerine Rum eşkıyalarla daha iyi mücadele etmek isteyen devlet, kıyılardaki eşkıya giriş çıkışını önlemek için Reji şirketine ait vapur ve sandallardan yararlanmaya başlamış, aynı zamanda Reji kolcularından da destek alarak eşkıyalığın önüne geçmeye çalışmıştı. Bu sayede başta Söke sahilleri üzere Ege kıyılarında Rum çetelerinin faaliyetlerinin hızı kesilmişti⁷⁵¹.

Birinci Dünya Savaşı’nın başından itibaren ise Batı Anadolu’da Rum çetelerin faaliyetlerinde artış görülmüştü. Yunan Hükümeti, 1915 yılından itibaren Batı Anadolu’yu kendi topraklarına katma düşüncesine kapılmış ve bu yöndeki girişimlerinin bir tezahürü olarak, Ege Bölgesi’ndeki azınlıklarla daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Ege Bölgesi’ndeki Rum çeteleri Adalara veya Yunanistan’a geçerek askerlik eğitimi alıyor, bir isyan veya savaş çıkması halinde nasıl hareket edeceklerini öğreniyorlardı⁷⁵². Bu çetelerle kimi zaman güvenlik güçleri, kimi zaman da yerli halk mücadele ediyordu. Örneğin, 1915 yılında Marmaris’e yakın bir mevkiide Rum çetesinin görülmesi üzerine yerli halk tedbir almış ve çete kaçmaya mecbur bırakılmıştı⁷⁵³.

Bu dönemde Marmaris kıyısına yakın olan Sömeki Adası, İtalya’nın işgali altında olduğu için Rum asker firarileri, adı geçen adaya kaçarak burada barınıyor, fırsat bulduklarında da yine İtalyan zırhlısı ve motorları himayesinde Ege kıyılarına çıkarak eşkıyalık yapıyorlardı. Nitekim belirttiğimiz şekilde sahile çıkan Rum eşkıyası, Marmaris Kazasının Aziziye Köyü civarında devriye gezen jandarma erlerinden birini ve bu esnada olay yerinden geçen bir kadını şehit etmişti. Yapılan tahkikat neticesinde eşkıyanın Aziziye ahalisinden asker firarisi Tiro oğlu Andon ve Manol, Vasil oğlu Yorgi, Kostı ile Rufni oğlu Lefter’den oluştuğu; adı geçen beş eşkıyanın Sömeki Adası’ndan bir kayıkla Karaburun Koyu’na geçip Aziziye Köyü civarında şekavet ederek geri kaçtıkları anlaşılmıştı⁷⁵⁴. Görüldüğü gibi adalardan gelen Rum çeteleri ile yerli Rumların teşkil ettiği çeteler, “*teşrik-i mesai*” ederek Aydın

⁷⁴⁹Engin Berber, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayetinde İç Güvenlik Sorunu”, *Askeri Tarih Bülteni*, S.28, Şubat 1990, s.62

⁷⁵⁰Zeynel Besim Sun, *Çakıcı Efe*, İzmir 1934, s.123-124

⁷⁵¹BOA DH. H, 61/39, 23 Haziran 1327 (6 Temmuz 1911)

⁷⁵²Sofuoğlu, *a.g.m.*, s.216

⁷⁵³BOA DH. EUM. 3.Şb, 29/17, 16 Nisan 1331 (29 Nisan 1915)

⁷⁵⁴BOA DH. EUM. 3.Şb, 29/36, 31 Teşrinievvel 1331 (13 Kasım 1915)

ve Menteşe sahillerinde ve sahile yakın iç bölgelerde asayiş bozucu faaliyette bulunup güvenlik birimlerine yakalanmadan tekrar adalara firar ediyorlardı.

Yine savaşın devam ettiği yıllarda Rum eşkıyasının, Söke ve civarında da faaliyetlerine devam ettiği görülmekteydi. Öyle ki, bu eşkıyaya, daha evvel Osmanlı ordusunda görev yapmış, Balkan Harbi'nde Osmanlı'nın yenilmesiyle birlikte birliğinden kaçarak Sırplarla "teşrik-i mesai etmek" suretiyle İslam ahalisine zulmetmiş, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde polislik görevinden atılınca Atina'ya kadar gitmiş ve şimdilerde ise Söke civarında bulunan Komanovalı eski Polis Memuru Ali Rıza Bey de yardım ediyordu. Polis Müdüriyeti tarafından yapılan tahkikat neticesinde, adı geçen şahsın Atina'da bulunan İtilaf Hükümetleri Kumandanlığı tarafından Anadolu sahillerindeki Rum çeteleriyle birleşerek bölgede karışıklık çıkarıp asayiş ihlal etmek için gönderildiği anlaşılmıştı⁷⁵⁵.

3 Ekim 1909'da Aydın Vilayetinde de uygulanması kabul edilen "Men-i Şekâvet Kanunu" nun 27. maddesi eşkıya ve yardımcılarının yargılanması için Divan-ı Harb-i Örfilerin kurulmasını öngörüyordu. İlk olarak sadece Aydın Sancağında kurulan Divan-ı Harp, daha sonra İzmir'de de faaliyete geçmişti⁷⁵⁶. Böylece, çete teşkilinde rol oynayanlar tahkikat sonucu takibe alınıp yakalandıkları zaman Divan-ı Harbi Örfilerde yargılanarak gerekli cezalara çarptırılıyordu. Nitekim Milas'ta çete teşkil ederek dağlarda ve köylerde gezip asayiş bozan bir Rum çetesi, güvenlik birimlerince yakalanmış ve İzmir Divan-ı Harbi Örfisi tarafından yargılanmıştı. Bunlardan Makedonyalı Atnaş ile Mandalyat Köyü'nden Cesur oğlu Yani'nin idamlarına, Fırıncı Pire oğlu Vasil ile Deli Hakimoğlu olarak bilinen Salamon oğlu Politehos'un otuzar yıl küreğe konulmalarına karar verilmişti⁷⁵⁷. Aynı şekilde Marmaris'te çete teşkil ederek silah zoruyla halkı katledip, eşya ve hayvanlarını kaçıran Rum eşkıyası ve bunlara yardım eden yerli ahaliden bazı Türkler tespit edilmiş ve İzmir Divan-ı Harbi Örfisince idama mahkûm edilmişlerdi⁷⁵⁸. Alınan bu tedbirlere rağmen, Rum eşkıyasının Batı Anadolu sahillerinde, özellikle Söke ve çevresindeki asayiş bozucu faaliyetleri, mütareke döneminde de hız kesmeden devam etmişti.

⁷⁵⁵BOA DH. EUM. 3. Şb, 12/39, 22 Mart 1332 (4 Nisan 1916)

⁷⁵⁶Yetkin, a.g.e., s.158

⁷⁵⁷BOA DH. EUM. EMN, 79/19, 20 Nisan 1330 (3 Mayıs 1914)

⁷⁵⁸İsimleri tespit edilen Rum eşkıyası şunlardan oluşuyordu: Marmaris'in Turgut Köyü'nden Karabacak Marko oğlu Yani, Kıbrıslı Mihal oğlu Nikola, kardeşi Espiro, Karakaçakoğullarından Nikola'nın oğlu Nikita ile diğer oğlu Dimitri, Kıbrıslı Mihal'in damadı Petro ve biraderi Todori, Orhaniye Köyü'nden Babuşçu Kıstantin oğlu Dimitri, kardeşi Vasil, diğer kardeşleri Nikita ve İliya, Pavli'nin oğlu Mihal, diğer oğlu Nikita, Kaladaki Yorgi'nin oğlu Vasil, Selimiye Köyü'nden Kosti oğlu Mihal, Turgutlu Kaşutluoğlu? Yani oğlu Yorgi ile eşkıyaya yardım eden Bayır Köyü'nden Kuyucu oğlu Mehmet ve Deli Bekir oğlu Süleyman. Adı geçen eşkıyanın, Askeri Ceza Kanunu'nun 70 ve Mülkiye Ceza Kanunu'nun 56. maddelerine tevfikan idamlarına Denizli Divan-ı Harb-i Örfisi'nce giyaben verilen karar, ele geçtikleri takdirde tekrar muhakeme edilmek üzere tasdik olunmuştu. BOA İ. DUİT, 174/3, 5 Mayıs 1333 (5 Mayıs 1917)

II. Mütareke Dönemi

Birinci Dünya Savaşı'nın aleyhimize sonuçlandığı belli olunca, Adalardan bir takım kışkırtıcı bildirimler ve broşürler gelmeye başlamıştı. Bunlar Söke ve çevresinde oturan yerli Rumlar tarafından dağıtılıyordu. Mütarekenin imzalanmasından hemen sonra Söke Kazası dâhilinde yaşayan Rumlar Yunanistan'ın da teşvikiyle⁷⁵⁹ faaliyetlerini artırmışlar, Yoran Köyü'nden Akköy istikametine dönmekte olan 174. Alay, 6. Bölük Kumandan Vekili Sıtkı Efendi'yi pusuya düşürerek şehit etmişlerdi⁷⁶⁰.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Adalara firar eden Rumlar mütarekenin imzalanmasından itibaren tekrar Ege sahillerine gelmeye başlamışlardı. Yunanistan, mütarekeden sonra Batı Anadolu'da Rum nüfusunu fazla göstermek için, Rumların Yunanistan ve Adalardan Anadolu'ya geçmelerini destekliyordu. Yunanistan böyle yapmakla, Batı Anadolu'da asayiş'i zayıf göstererek yabancı müdahaleyi temin etmeyi hedefliyordu⁷⁶¹.

Paris Barış Konferansının toplanmaya başlamasından itibaren de, Rumların bütün Ege sahillerinde çete faaliyetlerine ağırlık verdiği görülmüştü. Ayvalık, Urla ve Söke sahilleri bunların başında geliyordu. Sisam Adası'ndan Söke sahillerine geçen Rumlar, Yoran Köyü ile Domatça Nahiyesindeki Rumlarla birleşerek Müslümanlara eziyet etmeye başlamışlar⁷⁶²; yine Sisam'dan gelip Akköy Nahiyesindeki yerli Rumlarla birleşen Rum çeteleri, buradaki karakola saldırmışlar⁷⁶³, karakolda bulunan jandarma erlerinin bir kısmını şehit edip bir kısmını da yaralayarak jandarmaya ait silah ve cephaneyi yağmalamışlardı⁷⁶⁴.

Mart (1919) ayının başlarından itibaren ise, daha evvel asker firarisi olarak Adalara giden Rumların külliyetli olarak geri döndükleri görülüyordu. Üstelik silahlanmış olarak dönen bu Rumlara, Batı Anadolu'da bulunan ve eli silah tutan Rumlar da iştirak ediyordu. Akköy ve Yoran Köylerinde bu şekilde toplanmış Rum çete grubunun sayısı bine ulaşmıştı⁷⁶⁵.

Rumlara, Adalardan Batı Anadolu sahillerine geçmesi konusunda en fazla teşvik ve desteği Yunanistan yapıyordu. Yunan vapurlarıyla Midilli Adası'ndan Ayvalık sahillerine ve Sisam Adası'ndan da Söke sahillerine çıkan Rumlar Yunan emellerine hizmet etmek için

⁷⁵⁹Ahenk, 17 Teşrinisani 1334 (17 Kasım 1918), s.2

⁷⁶⁰ATASE, K. 6, G. 41, B. 41-1, 19 Kânunuevvel 1334 (19 Aralık 1918)

⁷⁶¹ATASE, K. 2, G. 2, B. 2-1, 1334 (1918)

⁷⁶²BOA DH. EUM. 6. Şb, 49/72, 3 Şubat 1335 (1919); Lef. 1-4

⁷⁶³ATASE, K. 11, G. 16, B. 16-2, 20 Şubat 1335 (1919)

⁷⁶⁴ATASE, K. 11, G. 18, B. 18-1, 22 Şubat 1335 (1919); Rumlardan jandarmaya karşı silah kullananlar, güvenlik birimleri tarafından tespit edilip yakalandıktan sonra yerel mahkemeler tarafından cezalandırılıyordu. Örneğin, Söke'de jandarmaya karşı silah kullanan Yorgi oğlu Penayi'ye altı ay hapis cezası verilmişti. Söke ŞS 281, 11/56, 20 Cemaziyevvel 1337 (21 Şubat 1919); Bir diğer örnek için bkz: Söke ŞS 282, 42/65, 1337 (1919)

⁷⁶⁵ATASE, K. 184, G. 151, B. 151-1, 6 Mart 1335 (1919); ATASE, K. 43, G. 2, B. 2-2

büyük çaba sarf ediyorlardı⁷⁶⁶. Söke sahillerine çıkan bu Rumlardan bir kısmı, Nisan (1919) ayı başlarında, 57. Fırka Kumandanlığınca yakalanıp mülkî makamlara teslim edilmiş⁷⁶⁷, Rumların toplanıp şekavet edecekleri muhtemel olan Yeniköy, Tuzburgazı, Domatça ve Kelebiç gibi Rum köyleri sıkı bir gözetim altına alınmıştı⁷⁶⁸.

Alınan tedbirlere rağmen, Rum çeteleri Müslüman köylerini basarak yüzlerce masum insanı katletmişti. Biz bunlardan sadece birkaç tanesini burada zikretmek istiyoruz. Örneğin 10 Nisan 1919 tarihinde, İslam Kelebiç Tahtacı Köyü'nden dağa odun kesmeye giden Bektaş oğlu Hamit, Rum çeteleri tarafından kulakları kesilmek suretiyle katledilmişti⁷⁶⁹. Bundan birkaç gün sonra ise, Söke'nin Akburgazı Köyü'nden Koca Mehmet oğlu İsmail, köy civarında sekiz kişilik bir Rum çetesi tarafından boğazı kesilerek katledilmiş, hanımı da yine aynı çete tarafından karnı yarılmak suretiyle şehit edilmişti⁷⁷⁰.

Rum çetelerinin saldırısına uğrayan bir diğer şahıs da, Söke'nin Yoran Köyü'nde Divan-ı Umumiye Memuru olarak bulunan Kıbrıslı Ali Efendi idi. Ali Efendi, Müslümanlığı kabul etmiş bir Rum kızıyla evlenmişti ve bu durum Rumlar tarafından pek de iyi karşılanmamıştı. Öyle ki, Mart ayı içerisinde kendisi ve hanımı Rumlar tarafından saldırıya uğramış ve evi yağmalanmıştı⁷⁷¹. Hatta bununla da yetinmeyen Rumlar, kendi gözü önünde hanımına tecavüz etmişlerdi⁷⁷². Sadece şu örnekler bile bu çetelerin masum insanlara reva gördüğü muameleyi nazara vermemiz için yeterlidir.

III. Yunan İşgali'nden Milli Mücadele'nin Sonuna Kadar

İzmir'in işgaliyle birlikte Rumların çetecilik faaliyetlerinde hissedilir bir artış görülmüştü. Yunan işgali Rumların cesaretini artırmış, özellikle Kuşadası-Söke dolaylarında Türklere zulüm ve işkence etmeye başlamışlardı⁷⁷³. Bu faaliyetlerden Menteşe Sancağı içerisinde Rumların yoğun olarak yaşadığı Fethiye Kazası da nasibini almıştı. Rumların buradaki faaliyetleri, Söke ve çevresindeki Rumların faaliyetleri kadar olmasa da, bu bölgedeki Rumların da asayışı bozarak yabancı müdahalenin oluşması için çaba gösterdikleri görülmüştü⁷⁷⁴.

⁷⁶⁶ATASE, K. 11, G. 32, B. 32-4; ATASE, K. 11, G. 43, B. 43-1

⁷⁶⁷ATASE, K. 432, G. 65, B. 65-1, 9 Nisan 1335 (1919)

⁷⁶⁸ATASE, K. 11, G. 48, B. 48-2; ATASE, K. 432, G. 150, B. 150-2; ATASE, K. 432, G. 134, B. 134-1

⁷⁶⁹ATASE, K. 93, G. 86, B. 86-2

⁷⁷⁰ATASE, K. 93, G. 86, B. 86-3

⁷⁷¹BOA DH. EUM. AYŞ, 9/57, 20 Mayıs 1335 (1919)

⁷⁷²ATASE, K. 93, G. 86, B. 86-3, 25 Mayıs 1335 (1919)

⁷⁷³Gökbel, *a.g.e.*, s.109

⁷⁷⁴BOA DH. EUM. AYŞ, 3/73, 25 Mayıs 1335 (1919)

Daha işgalin ilk günlerinde, Aydın'ın zengin Rumları metropolit önderliğinde bir heyet teşkil ederek İzmir'e gitmek suretiyle Yunanlıları Aydın'a davet etmişlerdi. Zaten Venizelos'un ekonomik ve ticari kazanımlar için Yunan işgal sahasını genişletip Aydın'ı da işgal etme düşüncesi vardı⁷⁷⁵. Yerli Rumlar bu işgali hızlandırma hevesine düşmüşlerdi. Aynı şekilde Rumlar ve Türklerden oluşan bir başka heyet de Teohari Yorgiyadi'nin yazıhanesinde toplanmışlar ve Aydın havalisi namına hazırladıkları bir davet mektubu ile Karapınar mevkiinde Yunanlıları karşılamaya gitmişlerdi⁷⁷⁶.

Aydın ve çevresinde bulunan yerli Rumlar daha işgalin ilk günlerinden itibaren huzursuzluk çıkarmaya başlamışlardı. Nitekim Aydın Vilayeti tarafından 30 Mayıs 1919 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika Konsolosluklarına gönderilen yazıda, İzmir'in işgalinden cesaret alan yerli Rumların yaşadıkları bölgelerde huzursuzluk çıkardıkları, Aydın Mutasarrıflığının da aynı durumdan şikâyetçi olduğu, dolayısıyla Yunanlılardan kuvvet alan Rum tecavüzünün önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmişti⁷⁷⁷.

Aydın 27 Mayıs 1919'da Yunan işgaline uğrayınca⁷⁷⁸, Aydınlı Rumlar işgali büyük bir tezahüratla ve ellerinde Yunan bayraklarıyla karşılaşmışlar; "*bazı gafil Türklerin*" de al bayrağımızın yerine evlerine Yunan bayrağı astığı görülmüştü⁷⁷⁹. İşgal günü Rumlar İslam hanelerine girmişler, kadınların, kızların ırzlarına tecavüz etmişler; ardından onları öldürmüşler, Ermeni ve Yahudilerin feslerini çıkarıp şapka giydirmişlerdi. Müslüman mahallelerine petrol gazı taşımışlar ve Müslüman mahallere giden su kanallarının yönlerini değiştirmişlerdi. Türk mahalleleri yakılınca söndürme olanağını bu şekilde ortadan kaldırmayı düşünmüşlerdi. Dükkânlarındaki Türkçe levhaları indirerek Rumca levhalar asmışlardı. Böylece Müslüman mağazaları yağmalanmaya başlanınca gayr-i Müslimlere ait mağazalar ayırt edilmiş olacaktı⁷⁸⁰. İşgalden sonra Rumlar taşkınlıklarını artırmış Türklerin feslerini yerlere atmışlar, küfür etmişler, تنها yerlerde rastladıkları Türkleri aramak bahanesiyle dövmüşler, eşyalarını gasp etmişler ve Türklere her türlü eza ve cefayı reva görerek canlarına kast etmişlerdi⁷⁸¹.

İşgalin ertesi günü, Aydın istasyonunda hat tamirâtı ve istasyon telgrafçılığı yapan Yanako ve Manolaki Estasyos adlarında iki Rum, ikmal mavzerleriyle silahlanmış şekilde Yunan askerlerine katılmışlar ve Türklerin öldürülmesinde gönüllü olarak Yunan askerlerinin

---

⁷⁷⁵Turan, *a.g.e.*, s. 143

⁷⁷⁶Aker, *a.g.e.*, s. 106

⁷⁷⁷BOA, DH. İ. UM. EK, 88/1-342, 30 Mayıs 1335 (1919)

⁷⁷⁸Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, TTK, Ankara 1989, s. 37

⁷⁷⁹Aker, *a.g.e.*, s. 110

⁷⁸⁰BOA, DH. KMS, 52-3/7

⁷⁸¹Turan, *a.g.e.*, s.146-147

yanında yer almışlardı. Yunanlılar Aydın'ı işgal ettikten birkaç gün sonra Söke Kazasının köylerinden, Denizli, Isparta, Burdur ve daha başka yerlerden gelen genç Rum erkekleri Aydın'da birleşmişlerdi. Bu gençler daha sonra Yunanlılar tarafından silahlandırılmışlar, deniz sırtlarında ve Boğazbaşı Meydanı'nda yerli tüm gençler ile beraber talimde bulunmuşlar ve Aydın Muharebesi'nde Türklere karşı Yunanlılarla birlikte hareket etmişlerdi⁷⁸². Ayrıca Rum gençleri depodan çıkarılan Osmanlı silahlarıyla ve ahaliden toplanan silahlarla teçhiz edilmiş, Rum kadınları da Rum mahallesine cephaneye taşımıştı. Aydın Kazasında yerli Rumların ellerindeki silahlar kontrol edildiğinde, Osmanlı ordusuna ait olduğu anlaşılmıştı⁷⁸³. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Mustafa Kemal, 28 Mayıs 1919'da valilik ve mutasarrıflıklara gönderdiği genelge ile işgallere tepki olarak Hıristiyan halkın rahatsız edilmemesini istemişti⁷⁸⁴. Görüldüğü gibi, böyle bir ortamda bile Türk idaresinin müsamahakâr tavrı ortaya konmuştur.

Nazilli ise 4 Haziran 1919'da işgale uğramıştı. Burada da işgali alkışlarla karşılayan Rumlar: "*Kahrolsun Türkler!*" diye bağırılmışlar⁷⁸⁵, Türk kadın ve kızlarına saldırıda bulunarak minarede ezan okuyan müezzinleri dayakla aşağıya indirmişlerdi⁷⁸⁶.

Yunan işgalleri devam ederken Çine'deki Rumlar, buranın da işgal edileceği ümidiyle evlerini badanalamakla meşguldüler. Hatta Rum papazı, Çine Müftüsünden Yunanlıları Çine'ye birlikte davet etmeyi teklif etmişti. Daha sonra bu Rum papazı ve Rumlardan bazıları Aydın'a kaçmışlardı⁷⁸⁷.

Söke'ye gelince, burası önce 17 Mayıs 1919'da İtalyan işgaline uğramış, 1 Mayıs 1920'den sonra ise Yunanistan tarafından işgal edilmişti⁷⁸⁸. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Sökeli Rumların oluşturduğu çeteler faaliyetlerine mütarekeden hemen sonra başlamıştı. İzmir'in işgali onlara daha da bir cesaret vermiş, Sisam Adası'nda gelen Rumlarla birleşerek yaşadıkları bölgelerde Türklerin sadece canlarına kastetmekle kalmamışlar; mallarını yağmalamış, eşyalarını çalmış ve hayvanlarını gasp etmişlerdi⁷⁸⁹. 8 Şubat 1919 tarihinden 11 Aralık 1919 tarihine kadar sadece Söke ve çevresinde Türk köylülerine ait 3365 büyük baş, 860 küçükbaş hayvan ile 78 at Rum çeteleri tarafından gasp edilmişti⁷⁹⁰. Yine Söke'deki

⁷⁸² ATASE, K. 93, G. 90, B. 90-3 ve 90-17; Batı Anadolu sahillerindeki Rumlara Yunan Salib-i Ahmer gemileri de silah dağıtmıştır. ATASE, K. 31, G. 113, B. 113-1

⁷⁸³ ATASE, K. 93, G. 90, B. 90-18

⁷⁸⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998

⁷⁸⁵ Zafer Çakmak, *Yunan İşgali ve Rum Mezalimi (1919-1922)*, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s.179

⁷⁸⁶ BOA, DH. KMS, 52-4/1, Lef. 12-13

⁷⁸⁷ Aker, *a.g.e.*, s.118.

⁷⁸⁸ Çakmak, *a.g.e.*, s.182.

⁷⁸⁹ Rahmi Apak, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK, Ankara 1990, s.93

⁷⁹⁰ ATASE, K. 93, G. 86, B. 86-5/2. (EK:11)

Rumlardan bazıları Yunan askerleriyle birlikte Türklere karşı savaşmak için askeri depodaki silahları çalmaya teşebbüs etmişti⁷⁹¹. Çetelerin bu bölgedeki faaliyetleri, Yunan işgalinin devam ettiği süre zarfında varlığını korumuş,⁷⁹² hatta 1923 yılı içerisinde dahi Söke ve çevresinde Rum çetesine rastlanmıştı⁷⁹³.

Bu dönemde, Aydın ve Antalya sancaklarında faaliyet gösteren Rum çeteleri, Muğla Livası dâhilindeki İslam ahalisine de taarruz edip canlarına kastetmeye başlamıştı. Bunun üzerine Muğla Mutasarrıfı Hilmi Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 15 Temmuz 1919 tarihli ârizada, Muğla Livasının İzmir Divan-ı Harbi Örfisine bağlı olduğunu ancak, İzmir'in Yunan işgaline uğraması neticesinde bu bölgeyle olan irtibatın kesildiğini, emniyet ve asayişin temini için liva dâhilinde bir Divan-ı Harbi Örfî kurulmasına müsaade edilmesi gerektiğini belirtmişti⁷⁹⁴.

Rum çete faaliyetlerinin bu ölçüde artırması ve Mutasarrıflıkların önlem alınması yönündeki talepleri neticesinde Dâhiliye Nezareti, İdare-i Örfiye Kararnamesi'ne dayanarak daha önce Aydın'da bulunan İdare-i Örfî Divan-ı Harbi'ni Çine'deki 57. Fırka nezdinde yeniden teşkilini sağlamıştı⁷⁹⁵. Dâhiliye Nezareti'nden Muğla Mutasarrıflığına gönderilen 12 Ağustos 1919 tarihli şifre ile de, silahlı çetelerin Çine'de yeni teşekkül eden Divan-ı Harb-i Örfîde muhakemelerinin uygun görüldüğü bildirilmişti⁷⁹⁶.

Bunun yanında, Rumların Yunan işgaliyle birlikte icra ettikleri bütün bu insanlık dışı zulüm ve katliam ile Müslümanların eşyaları ve mallarına verdikleri zararlar, işgalin sona ermesiyle birlikte, yerel adli makamlarca araştırılmış; bu tür suçlara bulaşanlar yargılanmış ve suçu sabit görülenler cezalandırılmıştı. Nitekim "*eşhası katl ve cebr ve şiddet icrâsıyla eşya ve emvâlini ahz (alma) ve gasp ve efâl-i sâire maddelerinden maznûn (zanlı)*" Söke'nin Kelebiç Köyü'nden Hırsto oğlu Kosti, Nikola oğlu Nikos Agusti, Papa Mandalya oğlu Miko, Pavli oğlu Katmerci Yanako, Papaz Yorgo oğlu Papa Manol ile bu kötü fiilleri işledikleri şahitlerin şahadetiyle sabit olan Ergir oğlu Deli Mihal, Kalaycı oğlu Nikola ve Esiro oğlu Kurtlako?, Zareli Dimitri, Yorgi, Rum Yeniköy'den Kiryako ve Bağarası Köyü'nden Yorgi, Kelebiç Köyü'nden Hacı Papaz, Hacı Anderya oğlu Adrosidi?, Nikola oğlu Muhtar Anderiko ve Denizli'nin Hisar Nahiyesinden Kuşçu İbrahim oğlu Osman, yukarıda sayılan suçlardan

⁷⁹¹Rum Yeniköy'den Kıbrıslı Dimitri oğlu Yani, Kalaycı Esteradi oğlu Dimitri, Keçeci Yani oğlu Niko, Domatçalı Yani Leonida, Panayot Rika bunlardan bazılarıydı. Bkz: Söke ŞS 282, 126/241, 8 Temmuz 1335 (1919)

⁷⁹²Söke ve çevresinde buluna Daltaban Yani çetesinin faaliyetleri ile ilgili bkz: BOA DH. EUM. AYŞ, 75/97, 2 Mayıs 1336 (1920)

⁷⁹³Kelepçeli Aleko ve arkadaşlarının Kelebiç civarında icra ettikleri olaylarla ilgili bkz: Söke ŞS 212, 55/96, 10 Kânunuevvel 1339 (10 Aralık 1923)

⁷⁹⁴BOA DH. KMS, 53-2/17, 15 Temmuz 1335 (1919)

⁷⁹⁵BOA DH. KMS, 53-2/73, 12 Ağustos 1335 (1919)

⁷⁹⁶BOA DH. ŞFR, 102/114, 12 Ağustos 1335 (1919)

dolayı yargılanmaları için Söke Bidayet Mahkemesine sevk edilmişlerdi⁷⁹⁷. Bu çerçevede işgal zamanında emniyeti ihlal ve eşkıyaya yataklık ettikleri iddiasıyla yakalanan Söke'nin Domatça Köyü'nden Yani oğlu Kutu, Kısti oğlu Nikola, Zari Arvadis, Manolis, Kelebiçli Manol, Yorgi, Kosta, Dimitri, Kardaki ve Çakıllılı Manolyadi, işledikleri suçların sabit görülmesi neticesinde tutuklanmışlardı⁷⁹⁸.

Görüldüğü gibi, Aydın ve Menteşe Sancaklarında Rumlar tarafından icra edilen çete faaliyetleri, XX. yüzyılın hemen başlarında münferit bir durum arz ederken, Yunanistan'ın teşvik ve desteğiyle Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren artmaya başlamış, mütareke döneminde ise organize bir hal alarak yoğunlaşmıştı. Daha evvel zengin tüccarları kaçırmak veya halkın malını gasp etmek şeklinde ortaya çıkan çetecilik faaliyeti, mütareke ve Milli Mücadele yıllarında ise Türk halkının canına kasteden bir vaziyet almıştır. Rumlar böyle yapmakla Türkleri Anadolu'nun iç bölgelerine göç etmeye zorlamayı ve Batı Anadolu'da bir Yunan hâkimiyet sahası oluşturmayı amaçlamışlardı.

C. Kaçakçılık

XX. yüzyılın başlarında bölgenin asayişini tehdit eden bir diğer mesele de kaçakçılıktı. Ege sahillerinin uzun bir kıyı şeridinde sahip olması ve bu kıyı şeridinin denetimden yoksun oluşu, bölgede kaçakçılığın çok rahat bir şekilde yapılmasına olanak sağlıyordu. Özellikle silah ve barut kaçakçılığı başta vilayet merkezi olmak üzere sahile kıyısı olan Aydın ve Menteşe Sancaklarının da güvenliğini tehdit ediyordu⁷⁹⁹.

Silah ve barut kaçakçılığı daha çok Sakız, Sisam ve Meis gibi adalardan Rumların yoğun olarak yaşadıkları Ege kıyılarına doğru yapılıyordu. Bu hususta Etnik-i Eterya Cemiyeti Rumları kışkırtıyor ve başta tüfek olmak üzere rovelver ve tabanca gibi kullanılması yasak olan silahlar ile barut ve dinamit gibi bomba yapımında kullanılan maddelerin Anadolu içlerine ulaştırılmasını teşvik ediyordu. Rum köylerinde bulunan kilise ve manastırlar da bu noktada Rum kaçakçılarına büyük destek vermektedir⁸⁰⁰.

Silah kaçakçılığının en fazla yapıldığı yerler arasında Söke sahilleri de vardı. Çünkü burası Sisam Adası'na oldukça yakın bir noktada bulunuyordu ve kaçakçılar genellikle gece karanlığından istifade ederek bu işi icra ediyorlardı⁸⁰¹. Adalardan getirdikleri silahlarla bölgede asayiş bozmayı hedefleyen Rumlar, kimi zaman güvenlik birimlerince yakalanarak

⁷⁹⁷ Söke ŞS 276-2, 73/90, 3 Rebiülevvel 1341 (24 Ekim 1922)

⁷⁹⁸ Söke ŞS 276-2, 75/90, 3 Rebiülevvel 1341 (24 Ekim 1922)

⁷⁹⁹ Sabri Yetkin, *Ege'de Eşkıyalar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997, s.60

⁸⁰⁰ BOA Y.PRK. MYD, 22/81, 2 Teşrinisani 1315 (14 Kasım 1899)

⁸⁰¹ BOA Y.PRK. ASK, 233/8, 14 Eylül 1321 (27 Eylül 1905)

çeşitli cezalara çarptırılrsa da⁸⁰², genellikle takipten kurtulmak için tekrar adalara kaçıyorlardı. Hükümet de bu durumu göz önünde bulundurarak Dikili, İzmir, Aydın, Ödemiş, Muğla Mustahfiz Taburlarıyla Megri (Fethiye) Bölüğü'nü, Dikili'den Fethiye'ye kadar olan bütün sahili gözetlemesi için görevlendirmişti⁸⁰³.

Hükümet kaçakçılığı önlemek için bir yandan emniyet kuvvetlerini harekete geçirirken diğer taraftan da gümrük kontrollerini sıklaştırmıştır. Nitekim 9 Nisan 1912'de çıkarılan bir yasayla, gümrüklerde el konulan kaçak silah ve diğer malları ihbar edenlere ödül verilmesi uygulamasını başlatmıştı. Uygulamaya göre ihbar edene ödül olarak, ihbar ettiği malların değerinin %20'si oranında ödül verilecekti⁸⁰⁴. Bu düzenlemenin yapılmasından birkaç yıl sonra Milas'ta bir Rum'a ait hanede barut bulunduğu dair yapılan şikâyet⁸⁰⁵, uygulamanın bir nebze de olsa işe yaradığını göstermesi açısından önemlidir.

Bu tür düzenlemelerin yanında, mülkî ve askerî makamlar tarafından alınan bazı önlemler vasıtasıyla sahil bölgelerinin korunmasına çalışıldıysa da istenilen sonuç alınamamıştır⁸⁰⁶. Zira ilerleyen yıllarda silah kaçakçılığının bölgede devam ettiği görülecektir. Örneğin Söke Kazası'nda, bu tür faaliyetlere Milli Mücadele yıllarında da rastlanmıştır⁸⁰⁷.

Bölgede kaçakçılığı yapılan diğer bir meta da tütündü. Tütün kaçakçılığı genellikle tütün üreticilerinin elde ettikleri ürünleri Reji idaresi yerine el altından bu işle uğraşanlara satması şeklinde oluyordu. Tütün üreticilerini kaçak tütün satmaya iten en önemli etken Reji'nin uyguladığı düşük fiyat politikasıydı. Reji, üreticinin elindeki tütünü ucuzca almak için her yolu deniyordu. Bu durumda üretici de, tütünü Reji'den daha yüksek fiyat veren kaçakçılara satıyordu. Öyle ki, XIX. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti'nde Reji'nin toplam satışı 8 milyon kiloda kalırken kaçak tütün satışı 10 milyon kiloya ulaşmıştı. 1896 yılında sadece İzmir'de sigara içen nüfusun %69'u kaçak tütün kullanıyordu⁸⁰⁸. Aydın ve Menteşe sancakları da tütün kaçakçılığının görüldüğü yerlerin başında geliyordu. Özellikle Söke ve Milas kazaları, bu hususta diğer kazalara göre biraz daha öne çıkmıştı⁸⁰⁹.

Reji'nin halka kalitesiz ürün sunması da tütünün kaçak yollarla alınıp satılmasına neden oluyordu. Halk, Reji'nin sattığı kalitesiz tütünü almak yerine, kaçakçıların sattığı daha ka-

⁸⁰² Söke ŞS 249, 183/(yok), 8 Muharrem 1325 (11 Şubat 1908)

⁸⁰³ Engin Berber, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayeti'nde İç Güvenlik Sorunu", *Askeri Tarih Bülteni*, S.28, Şubat 1990, s.81

⁸⁰⁴ *Düstur*, Tertip II, C.IV, s.450

⁸⁰⁵ BOA DH. EUM. 3. Şb, 4/42, 12 Mart 1331 (25 Mart 1915)

⁸⁰⁶ Berber, *a.g.m.*, s.82

⁸⁰⁷ Söke ŞS 256, 110/12, 1332 (1914); Söke ŞS 92/233, 1337 (1919)

⁸⁰⁸ Oktay Gökdemir, *Aydın Vilayeti'nde Tütün Rejisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Ens., İzmir 1994, s.88-89

⁸⁰⁹ Gökdemir, *a.g.t.*, s.138

litelisini tercih ediyordu. Bu şekilde tütün satın alanlar tespit edildiğinde ise Reji Nizamnamesi'nin 51. maddesi uyarınca çeşitli cezalara çarptırılıyordu. Tütün kaçakçılığını genellikle Rumlar yapıyordu ve bununla ilgili sadece Söke Kazası'nda onlarca örnek mevcuttu. Örneğin, Rum Mahallesi'nden olup elinde 100 gram kaçak tütün bulduran Dimitri Kolara, nizamnamenin ilgili maddesi uyarınca mahkemeye sevk edilmişti⁸¹⁰. Kaçak tütün kullananların yanında satanlar da tespit edilince cezalandırılıyordu. Yine Rum Mahallesi'nden Sarando oğlu Hırsto'ya, bakkalında kaçak tütün sattığı için mahkeme tarafından iki lira para cezası ile verilmişti⁸¹¹. Bu konuyla ilişkilendirebileceğimiz bir başka husus da, tütünün kullanımı için gerekli sigara kâğıdının temini ile ilgili yaşanan problemlerdir. Kaçak yollarla sigara kâğıdı temin edip satanlar da aynı şekilde mahkemeler tarafından yargılanıp gerekli cezalara çarptırılıyorlardı. Örneğin, Çine'nin Karakollar Köyü'nden Nikolaki'ye, bakkalında bandrolsüz 220 adet sigara kâğıdı bulundurduğu için '*Sigara Kâğıtları İstihlak Kanunu*'nun 7. maddesi uyarınca 4.400 kuruş para cezası verilmişti⁸¹².

Görüldüğü gibi, XX. yüzyılın başlarında, Aydın ve Menteşe sancaklarının kıyı şeridinde, gayr-i Müslimler tarafından silah ve barutun yanında ekonomik değeri yüksek olan tütün kaçakçılığı yapılmış; hükümet de bu tür faaliyetlerin önlenmesi için bazı tedbirler almaya çalışmıştı. Ancak, olası bir takip durumunda kaçakçılar, güvenlik birimlerine yakalanmadan Ege Adalarına kaçtıkları için, alınan tedbirler, bu soruna kesin bir çözüm getirememiştir.

D. Günlük Hayatta Karşılaşılan Diğer Asayiş Olayları

XX. Yüzyılın başlarında gayr-i Müslimlerin günlük yaşantısı içerisinde meydana gelen olumsuz olaylarla ilgili olarak, özellikle Aydın Sancağında, yeterince bilgi bulmak mümkündür. Bu olayları; adam yaralama/öldürme, tecavüz, mülk tecavüzü, iftira, dolandırıcılık, yalan şahitlik, kumar oynama ve oynatma gibi başlıklar altında toplayabiliriz.

I. Yaralama (Cerh)

Gayr-i Müslimlerin günlük yaşantıları esnasında, değişik nedenlerden dolayı aralarında tartışma çıkmakta ve bu durum çoğu zaman kavgaya dönüşerek birbirlerini yaralamaya

⁸¹⁰ Söke ŞS 256, 65/159, 26 Şevval 1332 (17 Eylül 1914); Yine bkz: Söke ŞS 256, 72/161, 86/ 166 ve 88/166

⁸¹¹ Söke ŞS 282, 29/149, 29 Rebiülahir 1336 (11 Şubat 1918)

⁸¹² Söke ŞS 276/2 (Bu defterdeki dava kayıtları Çine'ye aittir), 47/66, 24 Rebiülevvel 1337 (28 Aralık 1918); Diğer bir örnek için bkz: Söke ŞS 276/2, 48/66, 1337 (1918)

kadar gitmekteydi. Örneğin, 1915 yılında, Çine'nin Hamitabad Mahallesi'nden Musevi Şerbetçi Behor'un eşi Renya, aynı mahalleden Terzi Avram'ın eşi Reneze'yi (?) taş atarak yaralamış, şahitlerin ifadeleri ve doktorun da Reneze'nin yaralandığı yönünde düzenlediği raporu üzerine, Ceza Kanunu'nun 179. maddesi gereğince 1 lira para cezası ve 37. maddesi uyarınca da 4 gün hapsine karar verilmişti⁸¹³. Yine 1916 yılında, Çine'nin Karakollar Köyü'nden Aleksis kızı Katine ile Katine'nin kızı Aleksandre ve Aleksandre'nin kızları Mariçe ile Kiryakiçe, bahçe meselesinden dolayı Yorgi kızı Odokya'yı ağaçtan aşağı çekerek yaralanmasına sebep olmuşlar ve muhakemeleri sonucu cezalandırılmışlardı⁸¹⁴.

Kavga bazen birçok kişi arasında meydana gelmekte ve taraflar yaralandıkları gerekçesiyle birbirleri hakkında şikâyetçi olmaktadır. Örneğin, 1908 yılında, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Hacı İliya'nın kızı Eleni, Bahçıvan Andon'un eşi Dimitro ve kızı Mariko, Esiro'nun kızı Elenya, Yanako'nun kızı Marya, Hacı İliya'nın eşi Kalyoni ve Ashina oğlu Yorgi kavga etmişler ve şahitlerin ifadesiyle muhakemelerine karar verilmişti⁸¹⁵.

Bu tür olaylar kimi zamanda gayr-i Müslimlerle Müslümanlar arasında meydana gelmekteydi. Örneğin, 1907 yılında, Söke'den Cafer Efendi oğlu Nuri ile beraber Kuşadası Redif Taburu'ndan Mülazım-ı Sâni Yusuf oğlu Hamdi Efendi ve Polis memurlarından Mehmet Efendi, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Lokantacı Aristidi ve çırağı Estemat'ı darp etmişlerdi. Yaralama olayı şahitlerin ifadesiyle sabit olduğundan adı geçenlerin mahkemeye sevk edilmesine karar verilmişti⁸¹⁶. 1918 yılında, yine Söke'nin Bağarası Köyü'nden Manol oğlu Yorgi, Kokoçaki oğlu Hıralambo, Kara Yani oğlu Anesti ve Manyadi Dimitri, Aydın Jandarma Taburu Merkez Karakol Kumandanı Süleyman Onbaşı'nın evine girerek eşini yaraladıkları iddiasıyla mahkemeye sevk edilmişlerdi. Olaya ilişkin herhangi bir şahit bulunamadığından adı geçenler beraat ettirilmişlerdi⁸¹⁷.

II. Adam Öldürme (Katl)

Yukarıda ifade edildiği gibi gayr-i Müslimlerin kendi aralarında veya Müslümanlarla ilişkileri esnasında meydana gelen anlaşmazlıklar kimi zaman birbirlerini öldürmeye kadar gitmekteydi. Gayr-i Müslimlerin kendi aralarında meydana gelen ve ölümlerle sonuçlanan olaylara şunları örnek verebiliriz: 1908 yılında, Söke'nin Akköy Köyü'nden Apakoğlu Esiro,

⁸¹³Söke ŞS 276/2, 116/123, 26 Şevval 1333 (6 Eylül 1915). Bu defter 1904-1921 yılları arasındaki mahkeme kararlarını kapsamakta olup kararların hepsi Çine Kazası'na aittir. Defter Milli Kütüphane'de Mikrofilm No: 6526/2'de yer almaktadır. Muhtemelen tasnif esnasında bir hata yapılmıştır.

⁸¹⁴Söke ŞS 276/2, 116/123, 25 Zilhicce 1334 (23 Ekim 1916)

⁸¹⁵Söke ŞS 249, 185/(yok), 8 Muharrem 1325 (11 Şubat 1908)

⁸¹⁶Söke ŞS 249, 146/(yok), 27 Şevval 1325 (3 Aralık 1907)

⁸¹⁷Söke ŞS 282, 38/151, 10 Cemâziyelevvel 1336 (21 Şubat 1918)

aynı mahalleden Angel oğlu Yorgi'yi kendi mağazasında sırtından bıçaklamış ve Yorgi'nin ölümüne sebep olmuştu. Yine 1908 yılında Milas'ın Akyülük Köyü'nden LenidaYornel'i katlettiği gerekçesiyle Değirmenci Vasil oğlu Manol, tutuklanmış; ancak şahit bulunamadığından serbest bırakılmıştı. 1909 yılında ise, Söke'nin Bağarası Köyü'nden Hacı Manol oğlu Panayot, aynı köyden Külahlı oğlu Filason'u (?) döverek öldürmüştü. Yine 1909 yılında, Rum Mahallesi'nde demirci esnafından olan 17-18 yaşlarında Dimitri oğlu Nikola, aynı mahalleden olup kendisi gibi demircilikle uğraşan 19 yaşındaki Yorgi oğlu Nikola'yı karnından bıçakla yaralayarak ölümüne sebep olmuştu. Nikola firarda olduğundan hakkında, yakalanıp muhakeme edilmesi yönünde karar verilmişti⁸¹⁸.

Ölümlerle sonuçlanan olaylar bezen gayr-i Müslimlerle Müslümanlar arasında da meydana gelmekteydi. Örneğin, 1900 yılında, Aydın'da Arap Salih, Meyhaneci Yorgi'yi bıçaklayarak katletmiş ve gözaltına alınmıştı⁸¹⁹.

1909 yılında, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Kasap Çolak Yanako oğlu Estelyo ile Çeltikçi Mahallesi'nde ikamet eden meyan fabrikası kömür amelesinden Hacı Ali oğlu İbrahim arasında tarla yoluyla ilgili bir tartışma çıkmış, Estelyo, İbrahim'in sol kulağına vurarak ölümüne neden olmuştu. Olaya şahit olan İbrahim'in iş arkadaşları Güllüoğlu Kerim Çavuş ile Kıbrıslı Halil oğlu Ali'nin ifadesi sonucunda Estelyo yakalanarak mahkemeye sevk edilmişti⁸²⁰.

III. Tecavüz

Gayr-i Müslimler arasında, özellikle Rumlarla ilgili, bu tür şikâyetler de mahkemeye intikal etmekteydi. Örneğin, 1917 yılında, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Bakkal Penayi oğlu Yorgo, Domatçalı Manol kızı Estematya'yı hizmetçi olarak çalıştığı evde "*bekâretini izale ettiği*" gerekçesiyle tutuklanmış ve suçu sabit görülmüştü. Yorgo henüz 18 yaşında olması nedeniyle de Ceza Kanunu'nun 40. maddesi gereğince cezası ¼ oranında indirilerek bir buçuk ay hapsine karar verilmişti⁸²¹. Gayr-i Müslimler arasında zorla ırza tecavüzle ilgili (*cebren ırzına tasaddi*) oldukça fazla olay mahkemeye yansımıştır⁸²².

Kimi zaman, evlenme vaadiyle kandırıldığını ve tecavüze uğradığını iddia eden kadınlar, mahkemeye başvurarak şikâyetçi oldukları kimselerin cezalandırılmasını talep

⁸¹⁸Söke ŞS 249, 208/(yok), 1326 (1908); Söke ŞS 249, 132/(yok), 1326 (1908); Söke ŞS 249, 92/(yok), 1327 (1909); Söke ŞS 249, 165/(yok), 1327 (1909)

⁸¹⁹Ahenk, 27 Kânunusani 1315 (8 Şubat 1900)

⁸²⁰Söke ŞS 249, 145/(yok), 29 Zilhicce 1326 (22 Ocak 1909)

⁸²¹Söke ŞS 282, 52/17, 22 Ramazan 1335 (12 Temmuz 1917)

⁸²²Birkaç örnek için bkz: Söke ŞS 249, 41/(yok), 1327 (1909); Söke ŞS 249, 100/(yok), 1327 (1909); Söke ŞS 249, 103/(yok), 1327 (1909); Söke ŞS 249, 138/(yok); Söke ŞS 249, 150/(yok), 1327 (1909)

etmekteydi. Örneğin, 1909 yılında, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Yorgi kızı Eleni, kendisini "tezvîç edeceğim diyerek bi'l-iğfal ettiği" iddiasıyla aynı mahalleden Yanako oğlu Tüttüncü Nikola ve Nikola'ya aracılık eden Olimya hakkında mahkemeye suç duyurusunda bulunmuştu. Yine 1909 yılında, aynı mahalleden Çulcu Estelyanos'un torunu ve Kosti'nin kızı Erini, kendisiyle evleneceğini iddia ederek tecavüz eden Çalgıcı Niko hakkında şikâyetçi olmuştu. Mahkeme, her iki olayda da, şahitlerin ifadesi ve doktorun verdiği rapor doğrultusunda adı geçen şahısların muhakemesine karar vermiştir⁸²³.

Bunların yanında Rum Mahallesi'nde fuhuş yapıldığıyla ilgili şikâyetler de olmaktadır. Mahkeme ise, bu tür şikâyetleri tahkik ettirmiş, ancak yeterli delil bulunamadığından dolayı şikâyet edilenler hakkında herhangi bir işlem yaptırmamıştı⁸²⁴.

IV. Mülk Tecavüzü

Gayr-i Müslimlerin tasarrufunda olan hane, mağaza veya tarlaların gerek gayr-i Müslim, gerekse Müslümanlar tarafından tecavüze uğradığı görülmekteydi. Mağdur olan taraf mahkemeye başvurarak mülkü üzerindeki tasarrufunu engelleyenleri şikâyet etmekteydi. Örneğin, 1902 yılında, Aydın Kasabası'nın Yarbaşı Mahallesi'nden olan Kuyumcuoğlu Mihalaki'nin eşi Manolaki kızı Estelya mahkemeye başvurarak; Çine'de "Harameyn-i Muhteremeyn Vakfı"ndan olan Kıroya Çiftliği'ne bağlı "Âsar bahçe" olarak bilinen şire bahçesinin eskiden beri kira karşılığı kendi tasarrufunda olduğunu, bahçe içerisinde çıkan suyun "Taşpalak" denilen yere döküldüğünü, ancak Hacıpaşalar(?) Köyü ahalisinden Serban Mustafa oğlu Mustafa, Molla Musa oğlu Molla Mehmet, Kasapoğlu Süleyman, Çürükoğlu Ali, Çerağoğlu Veli, Haşim oğlu Ali, Haşim oğlu Mehmet, Çavuşoğlu Mehmet, Kabasakaloğlu Mustafa, Oğlanbeyi oğlu Hüseyin, Süvarioğlu Mehmet, Çobanoğlu Ali, Olukçuoğlu Abdurrahman, Sarı Hıca oğlu Hacı Mehmet, Kilimci oğlu Hüseyin ve Çavuşoğlu Ahmet'in, kendi rızası olmadan, ayrı bir kanal açarak akan suyu tarlalarına çevirip tarlalarını suladıklarını iddia etmiş ve haklarında suç duyurusunda bulunmuştu. Her ne kadar tarlalarını sulayan şahıslar bu iddiaları kabul etmese de, köydeki diğer insanların ifadesiyle bahçenin ve suyun tasarrufunun Estelya'ya ait olduğu anlaşılmış ve adı geçen şahısların bahçe ve suya müdahalesinin men'ine karar verilmişti⁸²⁵.

⁸²³Söke ŞS 249, 212/(yok), 1327 (1909); Söke ŞS 249, 197/(yok), 1327 (1909)

⁸²⁴Rum Mahallesi'nden Estemat kızı Vangela'nın hanesini fuhuşhane haline getirdiği ile ilgili şikâyetler olmuştu. Bkz: Söke ŞS 282, 25/39, 1336 (1918) ve Söke ŞS 282, 193/195, 1337 (1918)

⁸²⁵"...Çine Kazasında vâki Harameyn-i Muhteremeyn Vakfından Kıroya Çiftliğine merbut bi'l-icâreteyn el-yevm tasarrufunda olan a'sâr bahçesi demekle ma'ruf ma'lûmu'l-hududve'l-müştemilât bir kat'a şire bahçesi kadî-

1910 yılında, Söke'nin Konak Mahallesi'nden Fırıncı Yanako'nun hanesini kasten tahrip ettiği gerekçesiyle Rum Mahallesi'nden Vasil Esfarya oğlu Vasil tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişti⁸²⁶.

Hayvanlarını otlatan köylülerin bilerek veya bilmeyerek, gayr-i Müslimlere ait bahçe ve tarlalara tecavüzde buldukları da oluyordu. Tarlasına veya bahçesine hayvanların girdiğini gören şahıs mahkemeye başvurarak hayvan sahibinin cezalandırılmasını istiyordu. Örneğin, Domatça Köyü'nden Yorgi oğlu Eksnefon'un uyumakta olduğu bir sırada başboş bıraktığı keçileri, Tuzburgazı Köyü'nden Nikola'nın bahçesine girmişti. Nikola'nın şikâyetçi olması üzerine mahkeme Eksefon'a 5 beşlik mecrediye para cezası vermişti⁸²⁷.

Anne veya babalarından çocuklarına kalan miras, bazen aralarında sorun oluşturmakta ve mülkü elinde bulunduran taraf mahkemeye müracaat ederek kardeşlerinin müdahalesine engel olunmasını talep etmekteydi. Nitekim Söke'de ikamet eden Nikola mahkemeye başvurarak; kardeşleri Dimitri, Aresti ve Eleni'nin anneleri Mariko'dan kalan mülkü, hakları oldukları gerekçesiyle, kendisinden zorla almaya çalıştıklarını, oysa annesi ölmeden önce kendisinin 40 lira mukabilinde burayı annesinden satın aldığını ifade etmiş ve kardeşlerinin bu mülke müdahalelerinin engellenmesini talep etmişti⁸²⁸.

Bazen Müslümanlara ait mülklerin gayr-i Müslimlerin tecavüzüne maruz kaldığı da oluyordu. Örneğin, Konak Mahallesi'nden Ferit Efendi'nin kızı Nahide Hanım kendisine ait tapulu arazisine müdahale eden Rum Mahallesi'nden Beğli oğlu Dimitraki ve Barutçuoğlu Yorgaki hakkında mahkemeye suç duyurusunda bulunmuştu. Yapılan tahkikat neticesinde adı geçen şahısların muhakemelerine karar verilmişti⁸²⁹.

Görüldüğü gibi haksızlığa uğrayan ister Müslüman ister gayr-i Müslim olsun, kanunlar çerçevesinde haksız olanlar cezalandırılarak, devletin bu sıkıntılı döneminde dahi, toplumsal huzur korunmaya çalışılıyordu.

---

mü'l-eyyamdan berü ve bağçe-i mezkûr a'lâsında (yukarısında) kâin mardan ta'bir olunan ...Taşpalak Deresine dökülen sudan sulana gelüb merkûmûnun mâ-i câri-i mezkurdan (akan sudan) kat'iyen alaka ve hakk-ı sâkileri (sulama hakları) yok iken sahib-i bağçenin r'ay(görüş) ve musarrafatını (masraflarını) tanzîm olmaksızın mâ-i câri-i mezkûrun civarında mâlumu'l-kat'a muahhiren yer açub tarla itihâz ile mâ-i câri-i mezkûrun mecrâ-yı kadîminden (önceki mecrasından) ihrâc edüb mârû'l-beyan (beyanı geçmiş olan) kendi tarlalarını fuzûli ve bağîr (haksızlıkla) hakk-ı sâkî ederek (sulayarak) bağçe-i mezkûrun ta'diliyle intifâ'a (faydalanma) mûmânaat (mani) eder olduklarından sual olunup kendilerine tenbih olunmak matlûbumdur deyu...." Çine ŞS 180, 25/(yok), 27 Rebiulâhir 1320 (3 Ağustos 1902)

⁸²⁶Söke ŞS 249, 258/(yok), 25 Muharrem 1328 (6 Şubat 1910)

⁸²⁷ Söke ŞS 256, 88/6, 1332 (1914); başka bir örnek için bkz: Söke ŞS 249, 276/(yok), 13 1328 (1910)

⁸²⁸ Söke ŞS 235, 68/172, 2 Receb 1320 (5 Ekim 1902)

⁸²⁹ Söke ŞS 249, 237/ (yok), 11 Muharrem 1328 (23 Ocak 1910)

V. Hırsızlık

Gayr-i Müslimlerin karıştığı olumsuz olayların belki de en fazla olanı hırsızlıktı. Nitekim 1907-1925 yılları arasına ait sicil kayıtlarında sadece Söke Kazası'nda 127 hırsızlık olayı olmuştur. Sadece bir kaza için oldukça fazla olan bu durum diğer kazalara ve sancağın geneline teşmil edildiğinde muhtemelen bu rakam daha artacaktır. Elimizdeki sicil kayıtlarını tetkik ettiğimizde gayr-i Müslimlerin; eşya, nakit, hayvan, çift takımı, tahıl, sebze ve meyve gibi değişik eşya ve ürünler çaldıkları görülmektedir. Örneğin, 1907 yılında, Söke'nin Domatça Köyü'nden Beğlioğlu Manko ile Tabip Panayot'un hanesine girerek nakit ve eşyasını çalan Domatçalı Çolak Kostanti, Daltaban oğlu Yani, Kostanti oğlu İliya, Estefani oğlu Yorgi ve Sisamlı Çoban Dimitri tutuklanarak mahkemeye sevk edilmişlerdi⁸³⁰. Yine Akköy Köyü'nde ikamet eden Milaslı Hırsanti oğlu Kutü'nin 28 lirasını çalan Rum Mahallesi'nden Hacı Çoban oğlu Mihal ve Hacı Nikola Hanı'nda mukim Terzi Hıralambo ve Hacı Yorgi oğlu Hacı Nikola tutuklanmışlar, tahkikat neticesinde suçları sabit görülerek muhakemelerine karar verilmişti⁸³¹.

Hırsızlık teşebbüsü kimi zaman da yarım kalmakta ve teşebbüs edenler amaçlarına ulaşmadan yakalanmaktaydılar. Örneğin, Alman Kömür Kumpanyası'nın işçilerinden olup Erzincan Sancağına kayıtlı Ermeni Kirob ile Söke'nin Rum Mahallesi'nden Yorgadi oğlu Ayvaz ve Söke Askeri Nekahethanesi çalışanlarından olan Ermeni Ohannes oğlu Karabet, kumpanyaya ait yazıhanenin anahtarlarını önceden çoğaltmak suretiyle gece hırsızlık yapmayı planlamışlardı. Ayvaz hırsızlık planı hakkında daha önce yazıhane çalışanlarından Mehmet'e bilgi vermiş ve kendisini de hırsızlığa teşvik etmişti. Ancak teklifi kabul etmeyen Mehmet, durumu polise bildirince adı geçen şahıslar daha kapıyı açar açmaz polisler tarafından yakalanmışlardı. Mahkeme, hırsızlık planı yapan ve diğer insanları da buna teşvik eden Ayvaz'a altı ay hapis, Karabet ve Kirob'a da 120 lira para cezası vermiştir⁸³².

Çalınanlar arasında tahıl, sebze ve meyve gibi ürünlerin de bulunduğunu söylemiştik. Tabii çalınan bu ürünlerin miktarı az olmayıp satıldığında mühim bir yekûn teşkil etmekteydi. Nitekim 1907 yılında Kuşadalı Ermeni Artin'in Söke'de bulunan bağından 600 kıyye miktarındaki çekirdeksiz üzümünü Söke'nin Beldeğirmeni Mahallesi'nde ikamet eden ve Girit muhacirlerinden olan Arkalaki Hüseyin oğlu İbrahim, Karanaki oğlu Mustafa ve Ali, Halaki

⁸³⁰ Söke ŞS 249, 142/(yok), 21 Şevval 1325 (27 Kasım 1907)

⁸³¹ Söke ŞS 249, 173/(yok), 20 Zilkâde 1327 (4 Aralık 1909)

⁸³² Söke ŞS 282, 27/9, 4 Receb 1335 (26 Nisan 1917)

oğlu Hüseyin ve tüccardan Behçet Efendi çalmışlardı. Adı geçen şahısların 600 kıyye üzümü çaldıkları sabit olunca mahkemeye sevk edilmişlerdi⁸³³.

1919 yılında, Rum Mahallesi'nden Hacı Vasil oğlu Corci ve Kasap Hacı Yanako oğlu Estelyo ve kardeşi Nikola, Forbes Kumpanyası Sandık Emimi Hristofro'nun ineğini çalmışlar ve şikâyet üzerine hırsızlığı inkâr etmişlerdi. Ancak çalınan inek Estelyo'nun hanesinde bulununca mahkeme, hırsızların "*Hayvan Sirkatinin Men'i Hakkındaki Kanun*"un 15.maddesi gereğince birer yıl hapislerine hükmetmiştir⁸³⁴.

VI. Kumar Oynatma

Gayr-i Müslimlerin, özellikle Söke'deki Rumların, hanelerini kumarhaneye çevirerek burada kumar oynattıkları yönünde şikâyetler mahkemeye intikal etmekteydi. Örneğin, Yorgi oğlu Hacı Nikola bunlardan birisiydi⁸³⁵. Yine Rum Mahallesi'nden Mariko'nun damadı Leonidi, Ergirü oğlu Vasil, Tombalacı Kostanti, Sandalcı Manol, Papaz oğlu Kosti, Damarcı Corci ve Kadayıfçı Manol; Leonidi'nin evinde toplanarak kumar oynamışlar, polis ve jandarmanın ihbarıyla tutuklanmışlardı. Polise verdikleri ifadede kumar oynadıklarını kabul eden bu şahıslar mahkemeye sevk edilmişlerdi⁸³⁶. Aynı şekilde, Ermeni Estefan Masaryan da hanesini kumarhane olarak kullandırılanlardan birisidir. Söke'de sorgu kâtibi olarak bulunduğunu iddia eden Ödemişli Marunyan oğlu Nezaret, Artin oğlu Kuyumcu Kirkor ve Sökeli Yorgi oğlu Lukyanos, Estefan Masaryan'ın hanesinde kumar oynarken yakalanmışlar ve mahkemeye sevk edilmişlerdi. Mahkeme ise, Ceza Kanunu'nun 154. maddesi uyarınca her birine beşer lira para cezası, vermedikleri takdirde 24 saat hapsedilmelerine hükmetmişti⁸³⁷. Hanesinde kumar onattıranlardan birisi de, İngiliz Forbes Kumpanyasında çalışan Ermeni Keçeci İliya'ydı. İliya'nın evinde inzibat memuru Makri oğlu Toma ve Alman Kumpanyasında çalışan Tombalacı Kosti kumar oynarken yakalanmışlar ve mahkeme her birine beşer lira para cezası vermişti⁸³⁸. Kumar oynayanlara dikkat edileceği gibi genelde ticaretle meşgul olan veya herhangi bir görevde bulunan kimseler olduğu anlaşılıyor. Yani mali durumu iyi olanların kumar oynadığı görülmektedir.

⁸³³Söke ŞS 249, 127/(yok), 20 Ramazan 1325 (27 Ekim 1907)

⁸³⁴Söke ŞS 282, 141/246, 26 Şevval 1337 (24 Temmuz 1919)

⁸³⁵Söke ŞS 249, 91/(yok), 23 Şaban 1326 (20 Eylül 1908)

⁸³⁶Söke ŞS 249, 104/(yok), 13 Şaban 1327 (30 Ağustos 1909)

⁸³⁷Söke ŞS 282, 1/31, 27 Rebiulevvel 1336 (10 Ocak 1918)

⁸³⁸Söke ŞS 282, 11/34, 15 Rebiulâhir 1336 (28 Ocak 1918)

Kumarhane haline çevrilen hanelerde kimi zaman Müslümanlar da kumar oynamaktaydı. Nitekim Söke'den Çerkez Yunus, Rum Mahallesi'nden Döşemeci Pandeli'nin evinde kumar oynarken yakalanmış ve mahkeme kendisine beş lira para cezası vermişti⁸³⁹.

Kumar sadece evlerde oynanmıyordu. Gayr-i Müslimlerden bazılarının çalıştırdıkları kahvehanelerde kumar oynattıkları şikâyetleri de almıyordu. Örneğin, Kahveci İliya ve Kahveci Yorgi hakkında kahvehanelerinde kumar oynattıkları gerekçesiyle mahkemeye şikâyet ulaşmıştı⁸⁴⁰.

VII. İftira ve Dolandırıcılık

Yukarıdaki olaylara kıyasla iftira ve dolandırıcılık, gayr-i Müslimler arasında biraz daha az meydana gelmekteydi. İftira, sicillerde “*itâle-i lisan*” yani dil uzatma olarak belirtilmektedir. İftira ile ilgili şikâyetlere bakıldığında genellikle kadınlar tarafından yapıldığı görülmektedir. Örneğin, Rum Mahallesi'nden Yanako kızı Eleni ve Nikola'nın eşi Vasiliko, Aliko Manol kızı Estelyani'ye Türk askerleriyle ilişkisi olduğu yönünde iftirada bulunmuşlardı. Estelyani ise kendisine iftira edildiği iddiasıyla mahkemeye başvurmuştu. Mahkeme, Eleni ve Vailiko'nun iftira ettiğine hükmetmiş ve Ceza Kanunu'nun 214. maddesine göre her ikisine de on beşer gün hapis cezası vermiştir⁸⁴¹.

Gayr-i Müslimler arasında dolandırıcılık hadiselerine de rastlanmaktaydı. Nitekim Söke'den bazı Rumlar, işledikleri suçlardan dolayı İzmir Divan-ı Harbi'ne sevk edilmişlerdi. Bu durumdan istifade etmek isteyen Nikola oğlu Yorgi, sevk edilen şahısları kurtarma vaadiyle ailelerinden (Yeniköy'den Mihâl Kambur ve Kalaycı Manol'un eşleri ile Hacı Kara Yani, Kıbrıslı Dimitri ve Nikola'nın kızlarından) beşer lira toplamıştı. Yorgi, sözünü yerine getirmeyince Yorgi'ye para veren kadınlar dolandırıldıkları iddiasıyla mahkemeye başvurdular. Mahkeme de, suçu sabit görülen Yorgi'ye Ceza Kanunu'nun 33. maddesi uyarınca bir yıl hapis cezası vermiştir⁸⁴². Gayr-i Müslimler bazen memurlar tarafından dolandırıldıklarını iddia ederek idare meclisine başvuruyordu. Meclis ise yeterli delil olmaması halinde bu şikâyetleri dikkate almıyordu. Böyle durumlarda şikâyetçi olan taraf, mutasarrıflık kanalıyla Şûra-ı Devlet'e başvurarak meselenin yeniden görüşülmesini talep ediyordu. Örneğin, Muğla'nın Hıristiyan Mahallesi'nden Teodoraki'nin eşi Despina, Muğla Polis Komiseri muavinlerinden Mehmet Ali Efendi ile polis memurları Mehmet, Celal ve Osman Efendilerin

⁸³⁹Söke ŞS 282, 2/31, 3 Rebiulâhir 1336 (16 Ocak 1918)

⁸⁴⁰Söke ŞS 282, 8/33, 1336 (1918); Söke ŞS 256, 17/68, 1333 (1915)

⁸⁴¹Söke ŞS 282, 14/144, 11 Rebiulâhir 1336 (24 Ocak 1918)

⁸⁴²Söke ŞS 282, 30/10, 11 Receb 1335 (3 Mayıs 1917)

kendisinden 5 lira aldıklarını iddia ederek dolandırıldığı gerekçesiyle adı geçen şahıslar hakkında idare meclisine şikâyetçi olmuştu. Menteşe Meclis-i İdaresi, şikâyeti değerlendirmiş ve yeterince delil olmadığı gerekçesiyle adı geçen şahısların “*men’-i muhâkemeleri*”ne karar vermişti. Despina ise, buna itiraz edince Menteşe Meclis-i İdaresi tarafından düzenlenen bir mazbata Şûra-ı Devlet’e havale edilmişti. Şûra-ı Devlet, Despina’nın şikâyetini ve liva idare meclisinin kararını değerlendirmiş ve delil yetersizliğini göz önüne alarak aynı şekilde “*memûrîn-i muhâkemâtın beşinci maddesi mûcibince men’-i muhâkemelerine*” karar vermiştir⁸⁴³.

VIII. Diğer Asayiş Olayları

Bilgi vermeye çalıştığımız yukarıdaki olumsuz olayların dışında silah ve bıçak kullanma, bomba bulundurma, ağaç kesme, jandarmaya yalan söyleme, yasak bölgeye girme, sarhoş gezip insanları rahatsız etme, hükümete hakaret, yankesicilik, meyhaneyi zamanında kapatmama gibi asayiş bozan hareketlere de rastlanmaktaydı. Şimdi biz bunlardan birkaçına örnek vermek istiyoruz.

Gayr-i Müslimlerin gerek birbirlerine gerekse Müslümanlara karşı silah kullandıklarına dair birçok örnek mevcuttur. Bu fiilin özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın sonlarından itibaren yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Örneğin, 1918 yılında, Çine’nin Karakollar Köyü’nden Kiremitçi Dimitri oğlu Manol, Kahraman Köyü’nden Molla Süleyman oğlu Halil’e karşı silah kullanmıştı. Mahkeme, olayla ilgili şahit olmadığı için Manol’u serbest bırakmış, ancak elindeki “*beşli rovelver*”i, bulundurması yasak silahlardan olduğu için müsadere etmiştir⁸⁴⁴. Yine yasaklanmış silah kullanan Sisamlı Nikola oğlu Kostanti, Estavri oğlu Manol, Yorgi oğlu Kostı, Yıvan oğlu Yorgi, Dimitri oğlu Manol ve Kostanti oğlu Dimitri de mahkemeye sevk edilmişlerdi⁸⁴⁵.

Yine bu çerçevede, Birinci Dünya Savaşı devam ederken Milas’ın Rum Mahallesi’nde bomba bulunduğu dair güvenlik birimlerine yapılan bir şikâyeti de burada zikretmek istiyoruz. Milas’tan Katrina adlı bir kadın, İstanköylü Yorgi’nin hanesine bitişik havluda fitili yanmakta olan bir bomba gördüğünü devriyeye bildirmişti. Devriye hemen bomba görülen yere gelmiş, bir kutu dinamitin ağzı delinerek kapsüle bir fitil bağlandığı ve

⁸⁴³BOA ŞD, 1451/32, 1 Şubat 1336 (1 Şubat 1920)

⁸⁴⁴Söke ŞS 276/2, 3/219, 3 Rebiulâhir 1336 (16 Ocak 1918); Benzer örnekler için bkz: Söke ŞS 249, 135/(yok), 1327 (1909); Söke ŞS 249, 166/(yok), 1327 (1909); Bu dava kaydında Rum Mahallesi’nde bulunan bir umumhanede Dimitri oğlu Yorgi’nin silah kullandığı şikâyeti yer almaktadır. Bkz: Söke ŞS 282, 111/238, 1337 (1919)

⁸⁴⁵Söke ŞS 282, 92/233, 16 Şaban 1337 (17 Mayıs 1919)

bomba haline getirildiği görülmüş, bombanın patlamasına mahal verilmeyerek fitil söndürülmüştü. Bu olay, Dördüncü Kolordu Kumandanlığından Başkumandanlık Vekâleti Celile'sine rapor ediliş ve daha önce de bu tür bir hadiseyle karşılaşıldığı, balık avlamada kullanılan dinamitlerin kazaen patladığı belirtilmişti. Dolayısıyla Rum Mahallesi'nde meydana gelen bu olayla ilgili tahkikatın devam ettiği bildirilmişti⁸⁴⁶.

Toplumsal huzuru bozan olaylardan biri de sarhoş olarak diğer insanların rahatsız edilmesi idi. Mahkemece suçları sabit olan bu insanlara genellikle para cezası verilmiştir. Örneğin, Rum Mahallesi'nden Ermeni Agob oğlu Yorgancı Ohannes ile Kirkor oğlu Mesyak, Kirkor oğlu Apet, Hamyar oğlu Kirob, Manyas oğlu Horan ve şimendifer kumandası işçilerinden Estefan'a sarhoş olarak insanları rahatsız ettikleri gerekçesiyle Ceza Kanunu'nun 265. maddesi uyarınca yarımşar lira para cezası verilmişti⁸⁴⁷. Ayrıca Rum Mahallesi'nden Kır Kostı ile Fuzuliye Sokağı'ndan Meyhaneci Kofoni'ye (?) de, "*hükümetin tebligatı hilafına*" hareket ederek meyhanelerini zamanında kapatmadıkları için mahkeme tarafından beşer lira para cezası verilmişti⁸⁴⁸.

Buraya kadar verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı üzere, rutin hayatın akışı içerisinde gayr-i Müslimlerin bireysel olarak asayışı olumsuz yönde etkileyen faaliyetleri üzerinde durmaya çalıştık. Mahkemeye intikal eden olaylarla ilgili davaların neticelerini de vererek devletin Müslim-gayr-i Müslim ayırt etmeksizin, asayişin temini noktasında nasıl hassas davrandığını göstermeyi uydun gördük.

---

⁸⁴⁶BOA DH. EUM. 3. Şb, 4/42, 12 Mart 1331 (25 Mart 1915)

⁸⁴⁷Söke ŞS 282, 155/185 1336 (1918); Söke ŞS 282, 105/236 1337 (1919)

⁸⁴⁸Söke ŞS 282, 157/185 1336 (1918); Söke ŞS 282, 54/222 1337 (1919)

BEŞİNCİ BÖLÜM

GAYR-İ MÜSLİMLERİN EKONOMİK HAYATI

A. Tarım ve Hayvancılık

I. Tarım

Miri arazi rejimi Osmanlı Devleti'nde sosyal, ekonomik, tarihi ve askeri sebeplerin doğurduğu milli bir toprak rejimiydi. Osmanlı Devleti'nin temel ekonomik gücü vazifesi gören bu rejim sayesinde tarımsal üretim artmış, toprağı olan köylü rahat bir şekilde yaşamış, toprak ağalarına ve beylerine muhtaç olmamıştır. Bu vesileyle toprağın devamlı ve verimli bir şekilde işletilmesi, çiftçinin toprak sahibi olması ve toprakların adaletli bir şekilde dağıtılması sağlanmış ve uzun bir zaman sürecinde zirai üretim devamlılığını muhafaza etmiştir. Ne var ki, miri toprak rejiminde, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan bozulma, diğer alanları da etkilemiş ve Osmanlı Devleti'nin güç kaybetmesine neden olmuştur. Toprak düzenindeki bozulma ile tımar sahipleri, tımarların mâliki gibi hareket etmeye başlamışlar ve sonrasında ise Tanzimat'la birlikte tımar sistemi tamamen kaldırılmıştır. Bundan sonra miri arazilerin miras yoluyla intikali ve tasarrufu hususunda yeni bazı düzenlemeler yapılmıştır.

9 Ramazan 1274/ 23 Nisan 1858 tarihli Arazi Kanunu'nun, mirasla intikal ve tasarruf hususlarındaki kabul ettiği esaslar ile daha sonrasında 1867 ve 1888'de yapılan düzenlemeler, miri arazinin mülk haline dönüştürülmesi yolunda önemli kolaylıklar getirmişti⁸⁴⁹.

Tanzimat sonrası ziraî üretimin artırılması ve ziraatın modernleştirilmesi yolunda uygulanan politikalar sayesinde Anadolu tarımı yeni bir eğilim yakalamıştı. Özel mülkiyete geçişten amaçlanan gaye de zaten ziraî üretimde artışın sağlanmasını temin etmektir⁸⁵⁰.

Batı Anadolu kıyıları verimli toprakları ve uygun iklim koşulları nedeniyle, tarımı geliştirmek için yapılan bu düzenlemelerden daha önce, gerek Avrupalı tüccarların gerekse gayr-i Müslimlerin ilgisini çekmiş vaziyettedir. Sanayi devriminden sonra, önde gelen Avrupa ülkeleri, bir yandan ürettikleri malları için pazarlar bulmaya, diğer yandan da bol ve ucuz gıda ve hammadde kaynakları aramaya başlamışlardı. Böylece tarımsal alanda uzmanlaşan ülkelerin dünya ekonomileri ile bütünleşmeye başlaması, ticaret hacminde hissedilir bir değişiklik ortaya çıkarmıştı. Deniz ulaştırımacılığının da gelişmesiyle ticaretteki bu eğilim

⁸⁴⁹ Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1992, s.404-405; Ö. Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s.321-421

⁸⁵⁰ Tosun Arıcalı, , "19.Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Tarım ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.130

daha da hızlanmış⁸⁵¹, bu durum yüzyıl sonunda da değişmemiş ve kapitalist ilişkilerin etkisiyle Osmanlı tarımı, üretimde ve ihracatta her zaman önemini muhafaza etmiştir⁸⁵². Bu sebeplere bağlı olarak, Batı Anadolu kıyılarında tarım, tıpkı Trakya ve Makedonya’da olduğu gibi, XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde diğer bölgelerden daha fazla pazara yönelmiş durumdaydı.

Tarımsal ürünlerin pazara yönelmesini kolaylaştıran etkenlerden birisi ve belki de en önemlisi hiç şüphesiz ulaşım imkânlarıydı. İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryolu hatlarının inşasından sonra Batı Anadolu’da tarımsal üretimin miktarında ve ürün çeşitliliğinde bir artışın olduğu da gözlemlenmişti⁸⁵³.

Biraz evvel de ifade ettiğimiz gibi, Batı Anadolu kıyıları, daha XIX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupalı tüccarların dikkatini çekmeye başlamıştı. Özellikle İngiliz sermayesi, İzmir ve civarında yaklaşık 2,5-3 milyon dönüm civarında toprak satın almış⁸⁵⁴; bunu Ermeni, Rum ve Yahudi sermayesi izlemişti. Bu durum sadece sözü edilen toprakların el değiştirmesini değil, aynı zamanda bu topraklardaki üretim yöntemlerinin dönüşmesini de sağlamıştı⁸⁵⁵. Dolayısıyla XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan, dış ticarete ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı gösteriyordu⁸⁵⁶.

Bunların yanında, Osmanlı topraklarının Yunan Krallığına göre daha güvenli ve avantajlı olmasının yanında ihracata yönelik yeni imkânların ortaya çıkması da, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çoğu Anadolu’nun içlerinden ve Ege adalarından gelerek Batı Anadolu’ya yerleşen Rum çiftçilerin bölgeye akışını hızlandırmıştı⁸⁵⁷. Tanzimat reformlarının yabancılarla toprak mülkiyeti edinme hakkını vermesini izleyen yıllarda, Rum ve Ermenilerin de tarımsal alanda hızla ilerledikleri görülmekteydi. Gayr-i Müslimler -özellikle Anadolu’nun iç bölgelerinden ve Ege adalarından gelerek- kıyı bölgelerde verimli toprak satın almaya ve ihra-

---

⁸⁵¹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1984, s.3

⁸⁵² D.Quartert, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IX, s.1556-1562; Ayrıca bkz: Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s.59

⁸⁵³ Charles Issawi, “Introduction”, Gondikas, D. ve Issawi, C. (der.) *Ottoman Greeks in The Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey, s.10

⁸⁵⁴ 1914 yılında Aydın’da İngiliz tebaasından Fudyadiler’e, Söke’de İngiliz tebaasından Arnest Abud’a ve Bozdoğan’da Amerikan tebaasından Sefir Yadi’ye ait birer çiftlik mevcuttu. BOA DH. EUM. 3. Şb. 2/24, 22 Zilkade 1332 (12 Ekim 1914)

⁸⁵⁵ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Bilim Yayınları, İstanbul 1974, s.102-103

⁸⁵⁶ Pamuk, *a.g.e.*, s.159

⁸⁵⁷ Augustinos, *a.g.e.*, s.42-43; XIX. Yüzyılın sonlarında Aydın Vilayeti, işlenebilir toprakların önemli bir kısmını sınırları içerisinde barındırdığı gibi, tarımsal vergi gelirlerinin de %41 gibi önemli bir bölümünü tek başına karşılıyordu. Bu durum başta gayr-i Müslimler olmak üzere Avrupalı tüccarların bölgenin tarımsal varlığına ilgisinin yönelmesinde önemli rol oynamaktaydı. Abdülkadir İlgen, “Batı Anadolu’nun Dünya Ekonomisiyle Bütünleşme Sancıları ve Gayrimüslim Tebanın Rolü (1876-1908)”, *Belleten*, C.LXXI, S.260, s.121

cata yönelik büyük çiftlikler kurmaya başlamışlardı. G. Augustinos bu durumla ilgili şunları kaydetmektedir:

“Özellikle batı kıyısındakiler olmak üzere Küçük Asya şehirleri önemli bir Rum nüfus içerdiği halde çok sayıda Rum, kırsal kesimdeki küçük kasabalarda ve köylerde ikamet etmekteydi. Hepsi şu veya bu şekilde toprağa bağlıydılar. Ya kendileri veya başkaları için toprağı işliyorlar ya da topraktan elde ettikleri ürünleri satıyorlardı. Bu durum yatırım açısından toprağı cazip kılıyor, kırsal kesimdeki ve şehirlerdeki Rumların çoğu bu yatırıma yöneliyordu”⁸⁵⁸.

XX. Yüzyılın başlarında sadece Aydın Vilayeti dâhilinde Rumlara ait 169 çiftlik mevcuttu. Bu çiftliklerin genişliği 542.978 dönüme, kıymeti ise 36.535.700 kuruşa ulaşıyordu⁸⁵⁹. Bu çiftliklerin dışında gayr-i Müslimlere ait köylerde veya kasaba merkezlerinde bağ, bahçe, zeytinlik gibi tarımsal alanlar vardı. Birinci Dünya Savaşı'nın hemen başlarına ait olup Aydın Vilayeti tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir tahriratta, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan Rumların mülkiyetinde bulunan çiftlik ve diğer arazi kaydı şu şekilde gösteriliyordu:

Rumlara ait Aydın Kazası'nda 96.587 dönüm genişliğinde dört çiftlik, 26.039 dönüm bağ, bahçe ve zeytinlik⁸⁶⁰; Söke Kazası'nda 60.543 dönüm genişliğinde iki çiftlik⁸⁶¹ ile 8.191 dönüm büyüklüğünde diğer tarım alanları; Çine Kazası'nda 188 dönüm büyüklüğünde bir çiftlik; Bozdoğan Kazası'nda 2.318 dönüm genişliğinde tarım arazisi; Nazilli'de 7883 dönüm genişliğinde bağ, bahçe, zeytinlik ve diğer tarım alanları vardı. Karacasu Kazası'nda ise Rumlara ait herhangi bir çiftlik veya tarım arazisi kaydı bulunmuyordu.

Yine Rumlara ait Muğla Kazası'nda 2.057 dönüm genişliğinde iki çiftlik, Milas Kazası'nda 133.255 dönüm genişliğinde beş çiftlik, Bodrum Kazası'nda 1.927 dönüm genişliğinde bağ, bahçe ve zeytinlik, Datça'da 9 bin dönüm genişliğinde ve büyük bir kısmı palamutluktan ibaret 28 ayrı çiftlik mevcuttu. Marmaris ve Köyceğiz'de ise, Rumlara ait her hangi bir çiftlik kaydı bulunmamakla birlikte emlak ve arazi kaydı vardı⁸⁶². Rumların yanında Musevilerin de

⁸⁵⁸ Augustinos, *a.g.e.*, s.167

⁸⁵⁹ BOA DH. EUM. 3. Şb. 2/24, 22 Zilkade 1332 (12 Ekim 1914)

⁸⁶⁰ 1908 yılında Aydın Kazası'nda ziraat yapılan arazinin genişliği 730.700 dönümdü. Gayr-i Müslimlerin ziraat yaptığı arazinin genişliği ise 122.626 (%16,7) dönüm idi. 1326 (1908) AVS, s.452

⁸⁶¹ Söke'nin Yoran Köyü'nde bulunan Balkan Çiftliği 1902 yılında Doroso oğlu Teohar'a aitti.Bkz: Söke ŞS 235, 199/111, 9 Şevval 1319 (19 Ocak 1902)

⁸⁶² Aydın Sancağı'nda Rumlara ait tarım arazilerinin toplam değeri 26.755.325 kuruş iken, Muğla Sancağı'nda ise 5.128.000 kuruşa tekabül etmekteydi. BOA DH. EUM. 3. Şb. 2/24, 22 Zilkade 1332 (12 Ekim 1914), Lef.1-13; Gayr-i Müslimler çiftlikleriyle ilgili yapacakları düzenleme için Şûrâ-yı Devlet Nafia ve Maarif Dairesi'nden izin almak zorundaydılar. Nitekim Menteşe Sancağı'nda bulunan Derungüme? Çiftliğinin sahibi 'tebaa-i devlet-i aliyyeden' Kostanti oğlu Dimitri, çiftliğine 3 saat kadar uzaklıkta bulunan Akçay mevkiine kadar bir demiryolu

mülkiyetinde bulunan araziler mevcuttu. Ancak hiçbir zaman her iki sancakta diğer gayr-i Müslimlerin sahip olduğu arazi oranı, Rumların sahip olduğu orana ulaşamamıştır⁸⁶³.

Gayr-i Müslimler mülkiyetlerinde bulunan çiftlik, bağ, bahçe, tarla veya zeytinliklerde tarımsal faaliyetlerde bulunuyorlardı. XX. yüzyılın başlarında Aydın Sancağı'nda başta tahıl ürünleri olmak üzere, üzüm, incir, susam, tütün, bakliyat, zeytin ile hemen her türlü sebze ve meyvenin yetiştirildiği görülmekteydi. Benzer durum Menteşe Sancağı için de geçerliydi. Tahıl ürünlerinin yanında bakliyat, mısır, akdarı, üzüm, zeytin, tütün, incir ile sebze ve meyve ürünleri yetiştiriliyordu. Bu ürünlerin bir kısmı bölge halkının ihtiyacını karşılamakta ve kalan kısmı ise Aydın'dan demiryolları ile İzmir'e; Menteşe'den ise -26 km. demiryolu ile Milas Kasabası'na bağlı olan ve Mandalyat Körfezi'nin bitiminde bulunan- Güllük İskelesi'ne nakledilerek Avrupa'ya ihraç edilmekteydi⁸⁶⁴.

Orman ve Maadin Nezareti verilerine göre 1909 yılında Aydın Vilayeti'nde ekili arazinin %72,8'i tahıl, % 4'ü baklagiller, % 5,8'i sınaî bitkiler, % 17,4'ü ise bağlara ayrılmış durumda idi⁸⁶⁵. Görüldüğü gibi tarım arazisinin büyük bir kısmında tahıl üretimi yapılmaktaydı ki bu üretimin yine büyük bir kısmını Türkler yapıyordu⁸⁶⁶. Ancak her iki sancakta gayr-i Müslim çiftçilerden tahıl üretimi yapanlara az da olsa rastlanmaktaydı. Zira kullanılan çift aletleri bunu gösteriyordu⁸⁶⁷. Bununla birlikte gayr-i Müslimler, genellikle üretilen tahıl ürünlerini Türklerden satın alıp kasaba merkezlerine taşımak suretiyle, ürünlerin tüccarlara satılmasında aracılık vazifesi görüyorlardı. Nitekim Söke'nin Domatça Köyü sakinlerinden Babuşçu oğlu Kostanti ile Fethiye (Megri)'nin Loyis Köyü sakinlerinden pabuççu esnafından Andon oğlu Nikola'ya ait tereke kayıtlarında bunların tahıl ticareti yaptığı anlaşılmaktadır⁸⁶⁸.

Buğdaydan elde edilen dakik, yarma (dövülmüş buğday), bulgur gibi ürünler halkın beslenme alışkanlıklarını oluşturmaktaydı. Bazı tahıl ürünleri değirmenlerde işlendikten sonra

---

inşa izni istemiş; kurulması istenen demiryolunun amacı dışında kullanılmaması koşuluyla yapımına Şûrâ-yı Devlet'çe izin verilmişti. BOA DH. MKT, 2790/64, 19 Mart 1325 (1 Nisan 1909)

⁸⁶³ BOA MV. 233/36, (ty); BOA MV. 233/61, 12 Kânunusani 1329 (25 Ocak 1914)

⁸⁶⁴ 1326 (1908) AVS, s.446-736; XX. Yüzyılın ilk çeyreğinde sadece Nazilli'den Avrupa'ya ihraç edilen ürünler şunlardı: Zahir, mısır, susam, koza, yumurta, keten, armut, badem, ceviz, afyon, meşe kabuğu, pamuk, meyan kökü, portakal, palamut, zeytinyağı, zeytin küspesi ve incir. 1340/1341 (1921/1922) Türk Ticaret Salnamesi, s.504

⁸⁶⁵ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998, s.77

⁸⁶⁶ Issawi, "İntrodiction", s.8-9; Bu hususla ilgili bir İngiliz gezgin şu ifadeleri kullanmıştır: "*İşgale kadar Rumlarla Türkler kardeş gibi geçiniyorlardı, çünkü bu iki millet yekdiğerini tamam ediyor, Türk çiftçilikle meşguldür, Rum da ticaretle. Türk'ün ticaretteki noksanını Rum tamamlıyor, Rum'un yapamayacağı tarladaki ağır vazifeyi de Türk başarıyordu.*" Bkz: İsmail Habib Sevük, *Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar ve Anadolu Rumları Üzerine Makaleler (Açıkgöz Gazetesi)*, (Yay. Haz. Mustafa Eski), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999, s. 73

⁸⁶⁷ Söke ŞS 235, 14/143, 1320 (1902); Megri ŞS 161, 13/160, 1320 (1904); Söke'nin Rum Mahallesi'nden Manol oğlu Dimitri'ye ait tereke kaydında; buğday kalburu, arpa kalburu, alaf kalburu, Sisam kalburu gibi eşyalar vardı. Milas ŞS 330 (Söke'ye ait dava kaydı), 3/3, 6 Cemaziyülevvel 1336 (17 Şubat 1918)

⁸⁶⁸ Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903); Megri ŞS 163, 152/249, 1326 (1908)

kullanıma hazır hale geliyordu. Dolayısıyla değirmenler bu noktada önemliydi. Gayr-i Müslimlerin bu alanda da etkin olduğu sicil kayıtlarından anlaşılmaktadır⁸⁶⁹.

Tahıl üretiminden başka bölgede baklagiller de yetiştirilmekteydi. Gayr-i Müslimlere ait tereke kayıtlarında geçen fasulye, nohut gibi baklagiller ile susam gibi ürünler başlıca tüketim maddesiydi⁸⁷⁰.

1909 yılına ait yukarıdaki verilere göre Aydın Vilayeti'nde ekili alanların %17,4'ünün bağcılığa ayrıldığı görülmektedir. Vilayet dâhilinde bağcılığın en yaygın olduğu bölgeler İzmir, Çeşme, Urla, Tire ve Manisa idi. Üretiminde daha ziyade Rum, Ermeni ve Yahudilerin etkin olduğu bilinen ve bölgenin en önemli birinci ürünü olarak İzmir'den ihraç edilen üzüm⁸⁷¹, Aydın ve Menteşe sancaklarında da hem yetiştirilip tüketilmekte hem de ihtiyaç fazlası kısmı ihraç edilmekteydi⁸⁷². Pazara dönük bir ürün olan üzüm -tespit edebildiğimiz kadarıyla-; Aydın'ın merkez kasabasında, İnebad ve Köşk nahiyelerinde Rumlara⁸⁷³, Söke'nin merkezinde ve köylerinde Rum, Musevi ve Ermenilere⁸⁷⁴, Fethiye (Megri)'nin merkezi ve köyleri ile Bodrum Kasabası'nda Rumlara⁸⁷⁵ ait bağlık alanlarda yetiştirilmekteydi. Gayr-i Müslimler bağlardan elde ettikleri üzümlerden bir kısmını ihraç edilmek üzere tüccarlara satmakta, bir kısmını taze olarak tüketmekte ve bir kısmından da pekmez elde etmekteydi. Gayr-i Müslimlere ait tereke kayıtlarında “*şirehane*”, “*şirelik*” gibi tabirlerin kullanılması üzümünden pekmez yapıldığını göstermektedir⁸⁷⁶.

Batı Anadolu tarımı içerisinde üretimi yapılan ürünlerden birisi de zeytin idi. XIX. yüzyılda vilayetin en verimli ve kazançlı ürünü olan zeytin üretimi⁸⁷⁷, XX. Yüzyılın başlarında da devam etmekteydi. Bu dönemde sadece Aydın Sancağı'nda 3,5 milyon sap zeytin ağacı vardı ve bu ağaçlardan 17 milyon kıyye zeytinyağı elde edilmişti⁸⁷⁸. Gayr-i Müslimlere ve Yunan tebaasından olan Rumlara ait arazi kayıtlarına baktığımızda, zeytin üretiminin yoğun olarak Aydın Sancağı'nda yapıldığı görülmekteydi. Bu durumu tereke kayıtları da teyit

⁸⁶⁹ Bazıları için bkz: Söke ŞS 275, 10/119, 1324 (1906); Söke ŞS 249, 195/(yok), (1908); Megri ŞS 161, 118/59, 1320 (1902); Milas ŞS 326, 13/(yok), 1326 (1908);

⁸⁷⁰ Megri ŞS 161, 62/24, (1901); Söke ŞS 235, 136/211, (1903)

⁸⁷¹ İlgen, *a.g.m.*, s.124; Feridun M. Emecen, *Unutulmuş Bir Cemaat Manisa Yahudileri*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1997, s.78

⁸⁷² 1326 (1908) AVS, s.452 ve 695

⁸⁷³ BOA DH. EUM.3.Şb. 2/27, 8 Teşrinievvel 1330 (21 Ekim 1914)

⁸⁷⁴ Söke ŞS 235, 148/8, 1319 (1901); Söke ŞS 235, 182/102, 1319 (1901); Söke ŞS 235, 191/107, 1320 (1902); Söke ŞS 235, 98/189, 1322 (1904); Söke ŞS 233, 382/258, 1328 (1910); Söke ŞS 293, (yok)/74, 1337 (1919)

⁸⁷⁵ Megri ŞS 161, 51/189, 1322 (1904); Fethiye (Megri)'nin Hıristiyan Mahallesi'nden İstanköylü Bahçıvan Andon, 357 kuruş masraf ederek İstanköy'den getirdiği 8900 adet üzüm fidanını 26 dönüm tarlasına dikmişti. Megri ŞS 163, 59/97, 1324 (1906); Bodrum ŞS 174, (Hüküm ve sayfa numarası yok), 1324 (1906)

⁸⁷⁶ Çine ŞS 180, 17/(yok), 1320 (1902); Megri Şs 163, 57/202, 1326 (1908)

⁸⁷⁷ Karl Von Scherzer, *İzmir 1873*, (çev. İlhan Pınar), İzmir BB Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir 2001, s.69-70

⁸⁷⁸ Cevat Sami-Hüseyin Hüsnü, *İzmir 1905*, (Haz. Erkan Serçe), İzmir 2000, s.27

etmektedir⁸⁷⁹. Bununla birlikte Aydın kadar olmasa da, Menteşe Sancağı'nda da gayr-i Müslimlerin zeytin üretimi ile işgal ettiklerini söyleyebiliriz⁸⁸⁰. Yetiştirilen ürünlerden elde edilen zeytinyağının büyük bir kısmı ihraç edilmek üzere Avrupalı tüccarlara veya onlara ulaştıracak araçlara satılmaktaydı. Bu satış işleminde gayr-i Müslimler aktif rol oynuyordu. Örneğin Söke'nin Bağarası Köyü'nden Fabrikacı Dimitri, üreticilerden satın aldığı 1800 kıyze zeytinyağını Kuşadalı Franko Angeli'ye satmıştı⁸⁸¹.

Aydın Vilayeti'nin ihraç ettiği ve ticari değeri yüksek olan bir diğer tarımsal ürün de incirdi. İncir tarımının en fazla yoğunlaştığı alan Aydın demiryolunun iki tarafında Reşadiye-Karapınar, Umurlu-Nazilli istasyonları arasındaydı. Haddizatında, gayr-i Müslimlerin arazi kayıtlarına bakıldığında, onlara ait incir bahçelerinin zikredilen bu alanda yoğun olarak bulunduğu görülmekteydi⁸⁸². Ancak her iki sancağın diğer kazalarında da gayr-i Müslimlere ait incir bahçeleri vardı⁸⁸³. Hem gayr-i Müslimlerin hem de Türklerin ürettikleri kalitesi yüksek incirler dünya piyasalarında tanınmış ve bölgenin belli başlı ihraç ürünleri içerisinde yer almıştı. Bu ürüne en fazla talep ABD, İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülkelerden gelmekteydi⁸⁸⁴. Diğer ürünlerde olduğu gibi incir de, tüccarlar tarafından, Türklerden düşük fiyata satın alınarak Avrupa'ya ihraç edecek şirketlere ulaştırılıyordu. Bu süreçte gayr-i Müslimler aracılık yaparak önemli kazanç elde ediyorlardı. Devlet, incir üreticilerinin bu yöndeki mağduriyetini gidermek amacıyla 1914 yılında Aydın Milli Bankası ve Ziraat Bankası'ndan üreticilere kredi kullanma olanağı sunmuştu⁸⁸⁵. 1915 yılında kurulan Aydın Kooperatif İncir Müstahsilleri Anonim Şirketi ile de, incir üreticisinin örgütlenecek iç ve dış piyasalara incir sevk etmesi ve ortaklarının çıkarlarını savunması amaçlanmıştı⁸⁸⁶.

Her iki sancakta tarımı yapılan diğer bir ürün de tütündü. Gerek Aydın'da gerekse Menteşe bölgesinde XIX. yüzyılda tütün tarımı yapıldığını biliyoruz. Zira temettuat defterlerine yansıyan bilgilere göre Müslim ve gayr-i Müslimlerden bazıları “*duhan*” işleriyle uğraşmaktaydı⁸⁸⁷. Tütün ekimi XIX. yüzyılın sonlarına doğru özellikle demiryoluna yakın ma-

⁸⁷⁹ Çine ŞS 180, 67/(yok), 1319 (1901); Söke ŞS 235, 136/211, 1321(1903); Söke ŞS 249, 194/(yok), 1327 (1909); Söke ŞS 253, (yok)/s.84, 1330 (1912)

⁸⁸⁰ Muğla ŞS 134, 574/(yok), 1319 (1901); Megri ŞS 161, 62/24, 1319 (1901), Milas ŞS 316, 170/43, 1330 (1912)

⁸⁸¹ Söke ŞS 256, 46/152, 7 Şaban 1332 (11 Temmuz 1914)

⁸⁸² BOA DH. EUM. 3. Şb, 2/27, 1330 (1914)

⁸⁸³ Söke'nin Rum Yeniköy Köyü'nden Sisamlı Karaoğlan Yorgi'ye ait bir incir bahçesi vardı. Söke ŞS 273, H.No:235, s.157, 1340 (1921); Ayrıca Fethiye (Megri) ahalisinden Andon oğlu Nikola'nın terekesinde incir bulunmakta idi. Megri ŞS 163, 53/94, 1324 (1906)

⁸⁸⁴ Sabri Yetkin, “Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığı'nın Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş”, *Tariş Tarihi*, İzmir 1993, s.26

⁸⁸⁵ *Ahenk*, 2 Nisan 1330 (15 Nisan 1914), s.2

⁸⁸⁶ Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995, s.138

⁸⁸⁷ Volkan Levent Akgünlü, *XIX. Yüzyılın Ortalarında Temettuat Kayıtlarına Göre Muğla'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Muğla 2008, s.58; C. Özgün, *a.g.t.*, s.38

hallerde hızla artmakta ve Tütün Reji İdaresi, bölgeden aldığı tütünleri İzmir’de bulunan tütün fabrikasında işlemekteydi⁸⁸⁸. XX. Yüzyılın başlarına gelindiğinde her iki sancakta da tütün ziraatı yaygın olarak Söke ile -yıllık ihracatı 100 bin kiloyu bulan ve “*nefâseti birinci kalite*” olarak nitelendirilen- Milas’ta yapılmaktaydı⁸⁸⁹. Üretilen bu tütünler, kayıtlarda “*tütün taciri*” olarak tavsif edilen ve genellikle gayr-i Müslim olan tüccarlar vasıtasıyla İzmir’e ulaştırılıyordu⁸⁹⁰.

Tütün ekimi reji idaresinin iznine bağlıydı ve izin alınmadan ekimi yapıldığında, ekimi yapan hakkında gerekli işlemler yapılmaktaydı. Nitekim 1917 yılında Söke’de ikamet eden Bozdoğanlı Manol ve Kuşadalı Şükrü Efendi’nin, “*emr-i hükümete muhalif olarak tütün ziraatı eyledikleri*” anlaşılmış ve Ceza Kanunu’nun 254. maddesi uyarınca 25’er kuruş para cezası ile cezalandırılmalarına hükmolunmuştu⁸⁹¹. Kimi zaman da tütün sahipleri satış esnasında reji memurlarının olumsuz hareketlerinden dolayı şikâyetçi olmaktaydı. Böyle bir olay yine Söke’de yaşanmıştı. Yoran Köyü’nden Nikola Elenos, tütün satışında memuriyetini suistimal ettiği iddiasıyla Söke Reji Memuru Mazhar Bey hakkında şikâyette bulunmuştu⁸⁹². Gayr-i Müslimlere ait bakkalarda ‘*sigara kâğıdı*’ kayıtlarının bulunması, yetiştirilen tütünlerden bir kısmının bölgede kullanıldığını göstermektedir⁸⁹³.

Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılıyor ki, Osmanlı tarımı ve dış ticareti açısından büyük öneme sahip tarım ürünlerinin yetiştirilip hasat edilmesinde ve ihtiyaç fazlasının ihraç edilecek mahallere ulaştırılmasında Aydın ve Menteşe sancaklarında sakin olan gayr-i Müslimler önemli roller üstlenmişlerdir. Umumiyetle kâr oranı yüksek ürünleri yetiştiren gayr-i Müslimler, daha çok ürünlerin ticaretiyle ilgilenmişler ve Türk çiftçilerin ürettikleri tarım ürünlerini ucuz fiyatla alıp değerinde veya değerinin de üzerinde fiyatla Avrupalı tüccarlara satmışlardır⁸⁹⁴.

Tarımla ilgili istatistikler incelendiğinde başta tahıl olmak üzere Batı Anadolu’da yetiştirilen hemen her ürünün üretim miktarları, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla üçte bir oranında düştüğü gözlemlenmiştir. Ziraatın geçirdiği bu buhran doğal olarak mütareke ve

⁸⁸⁸ Oktay Gökdemir, “19. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (Kuruluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu)*, I/3, İzmir 1993, s.328

⁸⁸⁹ 1326 (1908) AVS, s.477 ve 734

⁸⁹⁰ Söke ŞS 249, (yok)/224, 1327 (1909); Söke’nin Rum Mahallesi’nde misafir olarak bulunan İzmirli Kostı ve İliyadi, tütün ticaretiyle iştigal etmekteydiler. Söke ŞS 282, 33/11, 1335 (1917)

⁸⁹¹ Söke ŞS 282, 50/90, 2 Şaban 1335 (24 Mayıs 1917)

⁸⁹² Söke ŞS 282, 28/9, 11 Receb 1335 (3 Mayıs 1917)

⁸⁹³ Çine’nin Karakollar Köyü’nden Bakkal Nikolaki, dükkânında bandrolsüz olarak 220 adet sigara kâğıdı defteri bulundurmaktan dolayı “*Sigara Kâğıtları İstihlak Kanunu*”nun 7.maddesi gereğince her bir defter için 20’şer kuruştan 4400 kuruş para (vermediği takdirde 176 gün müddetle hapis) cezasına çarptırılmıştı. Söke ŞS 276/2 (Bu defterdeki davalar Çine’ye aittir), 47/66, 1337 (1918); Diğer örnekler için bkz: Megri ŞS 163, 53/94, 1324 (1906); Söke ŞS 276/2, 48/66, 1337 (1918)

⁸⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz: İlgen, *a.g.m.*, s.99-128

Milli Mücadele yıllarında da devam etmişti. Yunan işgaliyle birlikte Batı Anadolu'nun münbit tarım alanları tahrip olmuş, Yunan makamları daha evvel sürgün edildiklerini bahane ederek Yunanistan ve Girit'ten çoğu ziraatçı 120 bin mülteciyi bölgeye yerleştirmiş ve bunlara Türklerin sahip olduğu araziye dağıtmıştı. Böylece Türkler topraklarını terke mecbur kalmıştı. “*Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti Umûmiyyesi*” verilerine göre, 1919 ila 1921 yılları arasında İzmir bölgesinden Anadolu'nun içlerine hicret edenlerin sayısı 200-300 bini bulmuştur. Ziraî üretimde toparlanma ancak 1923 yılında mümkün olabilmıştır⁸⁹⁵.

II. Hayvancılık

1. Küçük ve Büyük Baş Hayvancılık

Tarımsal faaliyetlerde çiftçilik kadar hayvancılık da eski uzmanlık dallarındandı. Dolayısıyla hayvan yetiştiriciliği, en önemli ziraî faaliyetlerden birisiydi. Tarım işletmelerinde hayvan yetiştiriciliği şu amaçlarla yapılırdı: a) Çekim ve yük taşımada güçlerinden yararlanmak; b) Gübre sağlamak; c) Çiftçinin peynir, yağ, süt, et, deri ve yapağı ihtiyacını karşılamak; d) Bu ürünleri piyasa için üretmek. Bir işletmede bunlardan hangilerine ağırlık verileceğini üretim hedefleri belirlerdi⁸⁹⁶.

İncelediğimiz dönemde hayvancılık, bölge ekonomisi için önemli bir yere sahipti. Nitekim XX. Yüzyılın hemen başında vilayet gelirleri içinde âşar ve emlak gelirlerinden sonra en büyük pay, ağnam resmine aitti⁸⁹⁷. Vilayet içerisinde hayvancılığın en gelişmiş olduğu sancaklar sırasıyla Manisa, İzmir, Muğla, Denizli ve Aydın'dır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru vilayette bulunan 3.361.934 hayvandan 442.647'si Aydın, 490.162'si ise Menteşe Sancağı'nda bulunuyordu. Dolayısıyla yerleşik ahalinin bütünüyle pazara yönelik olmasa bile, hayvancılık yaptıkları söylenebilir⁸⁹⁸. Tereke kayıtlarına bakıldığında, XX. Yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerden hayvancılıkla uğraşanlar mevcuttu. Hayvancılıkla uğraşanlar umumiyetle köylerde yaşayan gayr-i Müslimlerdi⁸⁹⁹.

---

⁸⁹⁵ Yunan işgali Anadolu'nun en zengin ve verimli topraklarını tahrip etmekle kalmamış, memlekete çok ağır zararlar vermişti. Sadece İzmir, Saruhan ve Aydın Sancakları, köy ve kasabalarında 65 bin hane tahrip olmuş, 219 bin büyükbaş ve 534 bin küçükbaş hayvan telef olmuştu. Bu zararların tahmini miktarı ise 568 milyonu bulmaktaydı. Vahit Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1998, s.160-167

⁸⁹⁶ Güran, *a.g.e.*, s.100

⁸⁹⁷ 1319 (1901) AVS, s.422; 1320 (1902) AVS, s.435

⁸⁹⁸ İlgen, *a.g.m.*, s.128

⁸⁹⁹ Birkaç örnek için bkz: Söke ŞS 235, 148/82, 1319 (1901); Söke ŞS 235, 37/156, 1320 (1902); Megri ŞS 161, 13/160, 1321 (1903)

Özellikle büyük baş hayvanlar, geçimini tarımla sürdüren aileler için zaruri ihtiyaç durumunda idi. Hem çift sürmek hem de kağı arabalarına koşulmak suretiyle nakliye işlerinde kullanılan öküz, eskiden beri köylüler için büyük bir öneme sahipti. Zira “*vasıta-i nakliye*” olarak vilayet salnamelerinde öküz ve öküz arabasının sıklıkla zikredilmesi bu hususu teyit etmektedir⁹⁰⁰. Nitekim köylerde yaşayan ve çiftçilik yapan gayr-i Müslimlerin de başta öküz olmak üzere büyükbaş hayvan yetiştiriciliğine ağırlık verdiği görülmektedir. Örneğin Söke'nin Domatça Köyü'nden Hristidi oğlu Kostanti, Yoran Köyü'nden Yani oğlu Manol, Akköy Köyü'nden Anastaş oğlu Dimitraki'nin tereke kayıtlarında, öküzle birlikte çift takımının geçmesi, bu şahısların tarımla uğraştıkları için öküz beslediklerini akla getirmektedir⁹⁰¹. Büyükbaş hayvanlarından öküzün dışında inek, düve ve camus ile küçükbaş hayvanlarından koyun ve keçi besleyenler de vardı⁹⁰². Bu hayvanların da eti, sütü, derisi⁹⁰³ ve yünü için beslendiğini söyleyebiliriz.

Bargir (at) ve merkep (eşek) hem çift esnasında hem de taşımacılıkta kullanılıyordu. Sıklıkla geçmemesine rağmen, her iki sancakta da gayr-i Müslimler çift ve taşıma işlerinde bu hayvanlardan faydalanmışlardır⁹⁰⁴.

Gayr-i Müslimlerin sahip oldukları hayvanların kimi zaman kaybolduğu, kimi zaman da çalındığı oluyordu. Bununla ilgili mahkemeye intikal eden olaylara da rastlanmaktadır. Bunlarla ilgili birkaç örnek vermek istiyoruz: Söke'de Forbes Kumpanyası Sandık Emimi Hırstofro, mahkemede Rum Mahallesi'nden Hacı Vasil oğlu Hıralambo, Kasap Hacı Yanako oğlu Estelyo ve kardeşi Nikola'nın ineğini çaldıklarını iddia ederek kendisine teslimini talep etmişti. Adı geçen şahıslar iddiayı reddetmişlerse de inek, Estelyo'nun hanesinde bulunmuştu. “*Hayvan Sirkatinin Men'i Hakkında Kanun*”un 15.maddesi uyarınca da Hıralambo, Estelyo ve Nikola'ya hayvan hırsızlığından dolayı birer yıl hapis cezası verilmiştir⁹⁰⁵.

Söke'nin Domatça Köyü'nden Todori oğlu Nikola, bir kısrak ve bir atının köy civarında otlamakta iken kaybolduğunu ifade edip, Hristiyan Yeniköy Köyü'nden Yani oğlu Anderiko ile Kiryako oğlu Kostanti tarafından bulunduğunu ve hayvanlarının kendisine teslim

⁹⁰⁰ 1326 81908) AVS, s.477

⁹⁰¹ Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903); Söke ŞS 235, 36/156, 1320 (1902); Söke ŞS 235, 87/184, 1320 (1902); Gayr-i Müslimlere ait kayıtlarda “katırcı”, “arabacı” gibi lakapların kullanılması, nakliye işleriyle iştigal eden gayr-i Müslimlerin bulunduğunu gösteriyor. Megri ŞS 163, 214/283, 1327 (1909); Milas ŞS 316, 13/233, 1328 (1910); Çine ŞS 184, 63/53, 1335 (1917); Söke 282, 24/38, 1336 81918)

⁹⁰² Söke ŞS 235, 35/155, 1320 (1902); Megri ŞS 161, 7/145, 1321 (1903); Söke ŞS 275, 150/187, 1325 (1907); Muğla ŞS 196, (yok)/16, 1341 (1922)

⁹⁰³ Fethiye (Megri)'nin Loyis Köyü'nden Babuşcu esnafından Andon oğlu Nikola'nın tereke kaydında 120 adet keçi derisi kaydı bulunmaktadır. Megri ŞS 163, 152/249, 19 Ramazan 1326 (15 Ekim 1908)

⁹⁰⁴ Muğla ŞS 196, 16/15, 1336 (1918); Söke ŞS 235, 87/184, 1320 (1903)

⁹⁰⁵ Söke ŞS 282, 141/246, 26 Şevval 1337 (24 Temmuz 1919)

edilmesini istemişti. Yapılan tahkikat neticesinde hayvanların Nikola'ya ait olduğu sabit olduğundan kendisine teslimine hüküm verilmişti⁹⁰⁶.

“Yave” denilen sahihsiz ortada dolaşan hayvanlar zaptiye tarafından tutulup beytülmalde teslim ediliyordu. Bu hayvanların sahipleri ortaya çıkıncaya kadar satılıp bedelinin beytülmalde tutulmasının hem sahibi hem de hazine için faydalı olması nedeniyle mutasarrıf tarafından mahkemeye gönderilen tahrir gereğince müzayede kamesi düzenleniyor ve münadi vasıtasıyla satılıyordu. Söke'nin Rum Yeniköy Köyü civarında bulunan ve sahibi belli olmayan bir erkek tay, Söke Malmüdürü ve Kaza Beytülmal Memuru Hilmi Efendi'ye teslim edilmişti⁹⁰⁷. Eğer bir hayvanın sahibi, satılmadan önce çıkıp kendi malı olduğunu ispat ederse, kendisine iade ediliyordu. Mesela, Fethiye (Megri) Kasabası ahalisinden Ak Vasil oğlu Hacı Pelas, kendisine ait olup daha önce kaybettiği ve bulunarak beytülmal sandığına teslim edilen ikisi buzağılı, biri sağılır durumda üç inek ile beş sığır, beş dana ve bir de koçunun kendisine teslimi için mahkemeye başvurmuştu. Mahkeme, iddianın ispatını isteyince Hacı Pelas, hayvanların kendisine ait olduğunu ispat etmişti. Bunun üzerine Megri Beytülmal Memuru Dilaver Efendi de hayvanları kendisine teslim etmiştir⁹⁰⁸.

Bazen ticari hayatta hayvanların da alışveriş aracı olarak kullanıldığı görülüyordu. Söke'nin Bağarası Köyü'nden ve ticaret ehlerinden olan Ali Rıza Efendi, Bağaralı Makoyani'den alacağı olan 500 liranın alınması için mahkemeye başvurmuştu. Makoyani borcuna mukabil 15 sığır vererek Ali Rıza Efendi'nin elinde bulunan borç senetlerini almıştır⁹⁰⁹.

2. Arıcılık

Hayvancılık başlığı altında değerlendireceğimiz diğer bir husus da arıcılıktır. XIX. yüzyılın ortalarında Muğla, Fethiye, Milas, Rodos, Aydın ve Tire başta olmak üzere Anadolu'da 70 bin okka bal üretilmekte olup bunun büyük bir kısmı ülke içerisinde tüketilmekteydi⁹¹⁰. XX. yüzyılın başlarında Anadolu'da 1.3, Rumeli'de 0.3 milyon arı kovanı bulunuyordu. Ortalama olarak bir arı kovanından 4-6 kg. bal ile 300-600 gr. Balmumu alınıyordu. Bir arı kovanının çiftçinin gelirine katkısı Rumeli'de 24, Anadolu'da 18 kuruştur⁹¹¹.

⁹⁰⁶ Söke ŞS 235, 221/263, 7 Zilhicce 1321 (24 Şubat 1904)

⁹⁰⁷ Söke ŞS 233, 448/291, 25 Muharrem 1329 (26 Ocak 1911)

⁹⁰⁸ Megri ŞS 163, 99/222, 5 Rebiülahir 1326 (5 Temmuz 1908)

⁹⁰⁹ Söke ŞS 212, 28/106, 20 Zilkade 1341 (4 Temmuz 1923)

⁹¹⁰ Karl Von Scherzer, *a.g.e.*, s.89

⁹¹¹ Güran, *a.g.e.*, s.105

1907 senesinde vilayet genelinde 1.700 ton 160 kg. bal ile 109 ton 480 kg. bal mumu üretilmişti⁹¹². Bundan anlaşıldığına göre bölgede yapılan arıcılık da önemli bir geçim kaynağı olarak dikkati çekmektedir. Salnamelerde sadece Menteşe bölgesinde bal üretiminden bahsedilse de⁹¹³, gayr-i Müslimlere ait tereke kayıtlarından, arıcılığın her iki sancakta da yapıldığını anlıyoruz. Nitekim terekelerde, Söke'nin Domatça Köyü'nden Hıristidi oğlu Kostanti'nin 25 yük arı kovanı, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Boyacı oğlu Hacı Yakomi'nin iki dolu, yedi boş arı kovanı ve bir bal küpü, Fethiye (Megri)'den Hacı Manol kızı Estelyani'nin 17 dolu ve 10 boş arı kovanı bulunduğu bilgisi geçmekteydi⁹¹⁴. Dolayısıyla verilen bu bilgilerden, gayr-i Müslimlerin bal üretiminde ticari olarak önemli bir rol oynamadıkları anlaşılıyorsa da, tüketecekleri veya az da olsa gelir sağlayacakları miktarda bal ürettiklerini söyleyebiliriz.

B. Ticaret

I. XIX. Yüzyılın Ortalarından XX. Yüzyılın Başlarına Kadar Osmanlı Devleti'nde Ticarî ve Sınâî Durum ve Gayr-i Müslimler

1830'lu yılların başlarında İngilizler, hem bir hammadde kaynağı hem de İngiliz mamul malları için taşıdığı potansiyelden dolayı Osmanlı Devleti'yle ilgilenmeye başlamışlardı⁹¹⁵. Bu durum, yani hem sanayisinin artan hammadde ihtiyacını karşılamak, hem de üretilen mamul mallarına yeni pazarlar bulma düşüncesi, İngiltere için olduğu kadar diğer Avrupa ülkeleri için de geçerliydi. Osmanlı Devleti'yle İngiltere arasında yapılan 1838 Balta Limanı Sözleşmesi'nin İngiltere'ye sağladığı avantajlara, sanayileşmiş diğer Avrupa ülkelerinin de katılmasıyla birlikte, bu merkez ekonomileri, Osmanlı ekonomisi üzerinde etkili olmaya başlamışlardı⁹¹⁶.

Bunun bir tesiri olarak, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı topraklarında anonim şirketler faaliyete geçmeye başlamıştı. Şirket-i Hayriye'nin ardından 1856 yılında, her ikisinin de merkezi Londra olan Bank-ı Osmanî ile Aydın-İzmir Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi kuruldu. XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan şirketlerin büyük

---

⁹¹² İlgen, *a.g.m.*, s.131

⁹¹³ 1326 (1908) AVS, s.695

⁹¹⁴ Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903); Söke ŞS 233, 431/280, 1328 (1910); Megri ŞS 163, 57/202, 1326 (1908)

⁹¹⁵ Emine Kiray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s.70

⁹¹⁶ Ahmet N. Yücekök, "Emperyalizmin Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *AÜSBFD*, C.XXIII, S.I, s.381-425

çoğunluğu imtiyazlı yabancı şirketlerdi. Bu yabancı şirketler içerisinde en büyük pay İngilizlere aitti⁹¹⁷.

Osmanlı ekonomisiyle Batılı ülke ekonomileri arasında temas sağlayan en önemli keşişme noktalarından biri ve belki de en önemlisi, İzmir limanı ve hinterlandı idi. Ege kıyısındaki elverişli konumuyla İzmir asırlar boyunca kara trafiğinin yanı sıra gemi taşımacılığı için de önemli bir merkez olmuştu. Bu özelliğinin avantajıyla rıhtımlarını ve limanlarını geliştirmiş olan İzmir, Ege kıyısındaki önemini her geçen gün artırmıştı. Bu bölge, ülke içinde yabancı nüfusun en yoğun biçimde toplandığı bir coğrafya olup aynı zamanda devletin en gelişmiş yerlerinden birisini de oluşturuyordu⁹¹⁸.

İzmir ve hinterlandının dünya pazarlarıyla entegre olmasını sağlayan en önemli faktörlerden biri de hiç şüphesiz demiryollarıydı. 1850'lerin sonunda başlayan Batı Anadolu'daki demiryolu yapımı, bu bölgede rakipsiz İngiliz egemenliği dönemini başlatmıştı. Demiryolu yapımını, bölgenin İngiltere ile olan ticaretinde hızlı artışlarla madencilik, sanayi ve diğer alanlardaki İngiliz yatırımları takip etti⁹¹⁹. İngiliz yatırımlarının çoğunluğu İzmir- Aydın ve İzmir Kasaba demiryollarının yapımını izleyen yıllarda Batı Anadolu Bölgesi'ne yönelmişti. İzmir-Aydın hattı, Büyük ve Küçük Menderes nehirleri üzerindeki verimli toprakları İzmir limanına bağlıyordu. Kasaba hattı ise, daha kuzeyde bulunan Gediz nehri üzerindeki verimli araziler boyunca uzanıyordu⁹²⁰.

Osmanlı Devleti'nin dünya piyasalarıyla ticari ilişkilerinin gelişmesinde önemli rol oynayan etkenlerden biri de, hiç şüphesiz gayr-i Müslimlerdi. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile gelişen ticareti, yeni koşullardan istifade edebilen gayr-i Müslimlere fırsat kapılarının açılmasını sağlamıştı. Gayr-i Müslimler, kapitülasyonlar ve Avrupalı güçlerin yardımıyla, aynı işi yapan Müslümanlar karşısında önemli avantajlar elde etmeye başladılar⁹²¹. Zira iç ve dış ticarete önemli bir unsur olan Rum, Ermeni ve Yahudi gayr-i Müslim Osmanlı tebaası, aldıkları tercümanlık beratı ile dolaylı olarak yabancı himayesine girip müste'min tüccar gibi ticari ve sosyal alanda avantajlar elde etmeye başlamışlardı. Başlangıçta tercümanlar gibi yalnızca birkaç kişi için düşünülen bu uygulama, özellikle Avusturyalı ve Rus olmak üzere Avrupalı konsolosların çabalarıyla dallanıp budaklanmış ve sonuçta Osmanlı Devleti'nin on binlerce Hıristiyan uyruğu bu ayrıcalıktan yararlanmaya başlamıştı⁹²². Dolayısıyla Osmanlı

---

⁹¹⁷ Toprak, *a.g.e.*, s.83

⁹¹⁸ İlgen, *a.g.m.*, s.101

⁹¹⁹ Pamuk, *a.g.e.*, s.67-111

⁹²⁰ İlgen, *a.g.m.*, s.113

⁹²¹ Augustinos, *a.g.e.*, s.129

⁹²² Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Beratlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1998, s.113-114; Bilindiği gibi

Devleti dünya pazarının rekabet ortamına ne kadar girdiyse, yabancı himaye Rumlara ve diğer gayr-i Müslim unsurlara o kadar hukuki ve ekonomik avantaj sağlamıştır. Bunun neticesinde İngilizlerin başını çektiği Avrupalı tüccarlar, gerek iç kesimlerin pazarlarına ulaşım, gerek istikrar, gerekse güvenlik açısından yaşanabilecek sorunlar karşısında ticareti “*aracı*” diye tabir edilen ve bölge ticaretinde etkin olan Rum, Ermeni ve Musevi gayr-i Müslimlerle yürütme eğilimine girmişlerdi. Zaten yerli gayr-i Müslim tüccarlar yerel ticari uygulamalar konusunda oldukça tecrübeliydiler⁹²³.

Batı Anadolu’da özellikle Rumlar, hem dış bağlantıları hem de bölge içindeki nüfuzlarıyla, uluslar arası ticaretten bölgesel ticarete, şehir pazarlarının küçük dükkânlarındaki perakende ticaretten toptan ticarete varıncaya kadar ticaretin her alanında hâkimiyet kurmuşlardı. Hemen her alanda nüfuzlarını artıran Rum tüccarlar, Ermeniler ve İngilizlerle rekabet halindeydiler. XIX. yüzyılın sonlarıyla, XX. yüzyılın başlarında Rum tüccarlar, Osmanlı Devleti’nin Batıyla yaptığı ticaretin neredeyse %40 ila %50’sini ellerinde tutmaktaydı⁹²⁴.

XIX. yüzyılda olduğu gibi, XX. yüzyılın başlarında da Osmanlı ticaretinde gayr-i Müslimlerin küçümsenmeyecek derecede etkinlikleri vardı. Askerlikten muaf tutulmalarından dolayı ticarî etkinlikleri rahat bir şekilde yapma imkânı bulmuşlardı. Maden işletmeciliğinden tahvil ve hisse senetleri borsasına, bankacılıktan endüstriye kadar birçok alanda Ermeni ve Rum hâkimiyeti görülüyordu. 1912 yılında sadece İstanbul’da kayıtlı 40 özel bankadan 12’si Rumlara, 12’si Ermenilere, 8’i Yahudilere ve diğerleri de Levantenlere ait idi⁹²⁵. Yine 1912 yılında beş ve beşten fazla işçi çalıştıran 284 endüstri kuruluşunun %50’si Rumların, %20’si Ermenilerin, %15’i Türklerin, %5’i Yahudilerin ve %10’u yabancılarındı. Aynı şekilde 1912

---

kapitülasyonlarla, büyük devletlerin çeşitli nedenlerle (hac, ticaret) Osmanlı topraklarında bulunan vatandaşlarına pek çok imtiyaz tanınmıştı. Bu ülkeler, zamanla, kendi vatandaşlarına tanınan ayrıcalıklardan yararlanma hakkının kapsamına bazı gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarını da alarak “*mahmi*” sorununu başlattılar. Başlangıçta tercüman, ajan, ev hizmetçileri ve sefaret ya da konsolosluğun diğer işlerini görenlere verilen bu beratlar, ilerleyen zamanlarda, konsolos veya sefirlerin alışveriş ettikleri esnafa ve Avrupa ile ticaret yapan gayr-i Müslim tüccara da satılmaya başlandı. Yabancılarla kapitülasyonlarla tanınan haklar, gayr-i Müslim tüccarları yabancı koruması altına girmeye itti. Böylece Rum ve Ermeni tacirler ve bankerler, beratlarla sağladıkları imtiyazlara dayanarak kısa zamanda büyük servet yaptılar ve Osmanlı Devleti’nin tüm ticaretini ellerine geçirdiler. XVIII. yüzyılda başlayan bu sorun XX. yüzyılın başlarında da devam etmişti. Tâki, Lozan Antlaşması’nın 39. maddesinde “*gayrimüslim azınlıklara mensup Türk tebaası, Müslümanların istifade ettikleri aynı hukuku medeniye ve siyasiyeden istifade edeceklerdir. Türkiye’nin bütün halkı, din ayrımı yapılmaksızın kanun önünde eşit olacaktır*” hükmü yer almış ve buna istinaden kapitülasyonların kaldırılmasıyla bu sorun da çözülmüştür. Gülnihal Bozkurt, *Azınlık İmtiyazları-Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998, s.10-48

⁹²³ Augustinos, *a.g.e.*, s.157

⁹²⁴ Elena Frangakis Syrett, “The Economic Activities of The Greek Community of İzmir in The Second Half of The Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, Gondikas, D. Ve İssawi, C. (der), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey 1999, s.17-44

⁹²⁵ Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s.155

yılına ait verilere göre, Osmanlı'da iç ticaretin %43'ü Rumların, %23'ü Ermenilerin, %15'i Türklerin ve %19'u Yahudilerin kontrolünde idi⁹²⁶.

II. XX. Yüzyılın Başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayr-i Müslimlerin Ticari ve Sınâî Hayattaki Yerleri

XIX. Yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında Anadolu'da, özellikle kıyı ve kıyıya yakın bölgelerin nüfusunda bir artış gözlemlenmişti. Trabzon, Kayseri ve Adana gibi şehirlerde ticaretin gelişmesine paralel olarak bir hareketlilik görülse de, Anadolu ekonomisinin başlıca dayanak noktalarını İstanbul ve İzmir oluşturuyordu. İzmir'in ticari alanı, Bursa'dan Rodos'a Denizli'den Kayseri'ye kadar uzanıyordu ve bütün bu alandaki tarım ve el sanatları ürünlerinin ihracat limanı İzmir'di. Aydın ve Menteşe Sancakları da, İzmir'in hinterlandında yer aldıklarından ticaret daha çok İzmir'le bağlantılı olarak gerçekleştiriliyordu⁹²⁷. İnceleme alanımız olan her iki sancakta da bölge ticaretine gayr-i Müslimlerin hâkim olduğu görülüyordu. Bölgedeki ticari ve sınâî sektörün hemen her alanında gayr-i Müslimler etkiliydi. Tekstil-den kuru üzüme, palamuttan zeytinyağına varıncaya kadar birçok alanda Rum ve Ermeni tüccarlar, manifatura ticaretinde ise Musevi tüccarlar önde geliyordu.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde, büyük şehir merkezlerinde ticaret genel olarak açık veya kapalı çarşılarda yapılmaktaydı. Çarşılar umumiyetle bedesten denilen kapalı çarşı çevresinde bulunur, çarşının ya ortasında yahut hemen yanında da pazar bulunurdu. Perakende ticaretten evvel toptan ticaret mevcuttu ve han denen toptan ticaret merkezine getirilen mallar buradan perakendeci tüccara ulaşırdı⁹²⁸. Aydın ve Menteşe sancaklarının merkezi ile diğer kaza merkezlerinde de hanlar mevcuttu. İzmir'den demiryolu veya kervanlarla getirilen mallar ile bölgedeki köylünün topraktan veya hayvanlarından elde ettiği mahsuller veyahut tabiatın sunduğu imkânları kullanarak ürettiği ürünler, bu hanlarda, toptancılar tarafından belirli kurallar çerçevesinde bakkallara verilir. Bakkallar da satın aldıkları bu malları halka ulaştırırdı⁹²⁹. Ürünlerin halka arzında bakkalların ehemmiyeti büyüktü. Her iki sancakta da gayr-i Müslimlerin bu alanda epey bir ağırlığı vardı⁹³⁰. Gayr-i Müslimler sadece kendi ma-

⁹²⁶ Charless Issawi, "The Transformation of Economic Position of Millets In Nineteenth Century", *Christians And Jews In Ottoman Empire*, Vol. I, Ed. B. Braude-B.Lewis, New York-London 1982, s.263

⁹²⁷ Yapucu, *a.g.e.*, s.107-110

⁹²⁸ Ahmet Tabakoğlu, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s.243

⁹²⁹ 1326 (1908) AVS, s.443-723

⁹³⁰ Birkaç örnek için bkz: Çine ŞS 180, 22/(yok), 1320 (1902); Söke ŞS 235, 33/154, 1320 (1902); Megri ŞS 163, 98/14, 1322 (1906); Söke ŞS276/2, 47/66, 1337 (1918)

hallerinde veya köylerinde bakkalcılık yapmıyorlardı. Aynı zamanda, Müslümanlara ait çarşı, mahalle ve kimi zaman da köylerde bu işi icra ediyorlardı⁹³¹.

Bakkalarda Osmanlı sınırları içerisinde yetişen ürünler ve üretilen mamullerden başka ülke dışından ithal edilen malların da satışı yapılıyordu. İthal edilip gayr-i Müslim bakkallarında satılan kahve, İngiliz pirinci, baharat, şeker, Hindistan cevizi, Moskof çayı gibi gıda maddelerinin yanında saat, ütü, lamba gibi günlük hayatta kullanılan eşyalar bu mallardan bazılarıydı⁹³². İthal edilen bu mallar İzmir limanından alınıp, yine “*gayr-i Müslim aracı*”lar kontrolünde, demiryoluyla veya kervan yolu kullanılarak develerle şehir merkezlerindeki han ve çarşılara ulaştırılırdı. Gayr-i Müslimler bu nakil işinde oldukça uzmanlaşmışlardı ve yerel şartlardaki bilgilerini kullanarak, hem satış hacmiyle hem de alıcılarla yaptıkları sözleşmeler aracılığıyla önemli kazançlar sağlıyorlardı. Bu gayr-i Müslim araçlarla ilgili bir İngiliz firması sözcüsünün ifadeleri dikkat çekicidir: “*Şirketimiz burada (İzmir) kurulduğundan bu yana, ...Asya'nın içlerinde düzenli biçimde İngiltere'den gelen mamul malların ticaretiyle uğraşmaktayız. Çoğunlukla oradaki temsilcilerimiz hesabına ve böylesi geniş kapsamlı bir işin gerektirdiği şekilde, yirmi yıl önce Uşak'ta Kostandi ve Dimitri Dimitoğlu kardeşler ile Rum reayası tarafından, bizim hesabımıza mal alım satımında aracı bir firma kurulmuştu.. İç kısımlarda bütün satışlar krediyle yapılıyor ve..bu sebeple ödemeler bölgenin üretimiyle karşılanıyor; hiçbir zaman verecek nakit parası bulunmayan fakat borçlarını ürünleriyle ödeyen çiftçilere, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla hasattan birkaç ay önce.. şeker, kahve, çivit, demir ve mamul mallar veriyoruz. Yaptığımız anlaşmaya göre, ürünleriyle ödeme yapma zamanları geldiğinde bu çiftçiler bize bizim ürünlerimizi aldıkları andaki sabit fiyatlarımız ve buna ek olarak belli bir faiz üzerinden ödeme yapıyorlar. Bu ödemelerde, ürünün o günkü piyasadaki fiyatı dikkate alınıyor*”⁹³³. Bu şekilde ticarî avantajlarını kullanarak bölge ekonomisini ellerinde tutan gayr-i Müslimler, giderek zenginleşiyorlardı.

Bakkalcılık işini umumiyetle Rumlar yapıyordu. Rumlar, İzmir-Aydın demiryolu boyunca sıralanan istasyonlardaki bakkalların hepsini işletiyorlardı. Köy, kasaba ve kazalardaki bakkalların tamamına yakını Rumların elindeydi. Bu Rum bakkallar Birinci Dünya Savaşı yıllarından başlayarak Milli Mücadele'nin sonlarına kadar uzun bir süre Yunanlara casusluk yapmışlardı. Üstelik ekonomik durumu hiç de iyi olmayan Türkler, Rumlara ait bu bakkallar-

⁹³¹ Hırsto oğlu Panayot'un, Söke'nin Müslümanlarla meskûn Uzbaşı Köyü'nde bakkalı vardı. Söke ŞS 275, 13/120, 1324 (1906); Anderya oğlu Kostanti Müslümanların yaşadığı Hamitabat Mahallesi'nde bakkal işletiyordu. Çine ŞS 182, 76/(yok), 1331 (1913); Söke'nin Rum Mahallesi'nden Kostı Andonyadi, Söke'nin İslam Çarşısı'nda bakkallık yapıyordu. Söke ŞS 256, 123/15, 1332 (1914)

⁹³² Söke ŞS 235, 193/108, 1319 (1901); Megri ŞS 161, 62/24, 1319 (1901); Megri ŞS 161, 102/49, 1319 (1901); Söke ŞS 275, 39/132, 1324 (1906); Megri ŞS 163, 149/247, 1326 (1908); Söke ŞS 293, (yok)/74, 1337 (1919); İthal edilen ürünler hakkında ayrıca bkz: 1326 (1908) AVS, s.709

⁹³³ Augustinos, *a.g.e.*, s.158

dan alışveriş yapmak zorunda bulunuyordu. Ellerinde para olmadığı için tuz, gaz, şeker ve bez gibi ihtiyaçlarını, tarladan kaldıracakları ürünü karşılık göstererek alıyorlardı. Çiftçiye borç veriyor ve Türklere ait çiftlikleri satın alıyorlardı⁹³⁴.

Bölgede pazara yönelik olarak üretilip ihraç edilecek incir, tütün, palamut gibi ürünler de hanlara getirilerek bölgede ticaretle uğraşan veya İzmir'den gelen gayr-i Müslim tüccarlara satılırdı. Dakik tüccarı Yani, Yosef oğlu Behor Kanyas, tütüncü tüccarından İzmirli Kostı ve İliyadı gibi İzmir'den gelenlerin yanında; Aydın'da Sabuncu Levi, Çine'de Musevi Salemon oğlu Arslan Kadranel, Söke'de Rum Nikola oğlu Yani Felanço, Marmaris'te Musevi Muşon oğlu Mosani, Milas'ta Rum Yorgi oğlu Apostol ve Fethiye (Megri)'de Rum Hacı Manol Pavlidi oğlu Danvil gibi tüccarlar da ikamet ettikleri bölgelerde yetiştirilen talep fazlası ürünleri satın alıp ihraç edilmek üzere limana ulaştırılmasında aracı vazifesi görüyorlardı⁹³⁵.

Tanzimat döneminin getirdiği ticaret serbestliğinden en fazla gayr-i Müslim tüccarlar istifade etmişti. 1850 yılında yürürlüğe giren "*Kanunnâme-i Ticaret*"le Müslümanların ticari hayattaki etkinliğinin artırılması hedeflenmişti. Ancak kanunla gelen bazı sorunlar bu amacın hasıl olmasının önünde engeldi. Örneğin ticari ihtilaflar şer'î mahkemelerde görülüyordu. Gayr-i Müslimler bu mahkemelere taraf olmak istemiyorlar ve bundan dolayı Müslümanlarla ticari ortaklıklara girmiyorlardı. Böylece asıl sermaye sahibi gayr-i Müslimler yine kendi aralarında ortaklık kurmayı tercih ediyorlardı⁹³⁶. XX. yüzyılın başlarında her iki sancakta da gayr-i Müslimlerin kurdukları ticari ortaklıklarda bu durumu görmek mümkündü. Örneğin Söke'nin Domatça Köyü'nde "*Andon ve Atnaş Karındaşları ve Şürekâsı*" ve Konak Mahallesi'nde "*Esteryanos Makropolos ve Şürekâsı*" unvanlarını taşıyan Rumlara ait şirketler vardı⁹³⁷. Yine Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti'nin Rodos Adası'ndan ticaret için Fethiye (Megri)'ye gelen Yako oğlu Salamon ve kardeşi İshak, burada ortak bir şirket kurmuşlardı⁹³⁸. Kimi zaman da gayr-i Müslim tüccarlar şirket kurmadan ortaklık yapıp satıştan elde ettikleri kârı paylaşıyorlardı. Nitekim İzmirli Musevi tüccarlardan olup Çine'de ikamet eden Yosef oğlu Kanyas, Aydınli Musevi tüccar Salamon oğlu Morano ile ortak iş yapıyordu⁹³⁹.

Gayr-i Müslim tüccarlar XIX. yüzyılın ortalarından Milli Mücadele yıllarının başlarına değin bölgede ekonomik faaliyetlere aktif olarak katılmışlar ve çoğu zaman bölge ticaretinde belirleyici rol oynamışlardı. Örneğin XIX. yüzyıl ortalarında Aydın ve çevresinde yaşayan

⁹³⁴ Taçalan, *a.g.e.*, s.52-53

⁹³⁵ Çine ŞS 180, 72/19, 1322 (1904); Söke ŞS 249, 70/(yok), 1326 (1908); Söke ŞS 282, 33/111, 1335 (1917); Çine ŞS 180, 67/(yok), 1318 (1900); Söke ŞS 253, (yok)/227, 1332 (1914); Marmaris ŞS 155, 162/300; Milas ŞS 326, 8/(yok), 1327(1909); Megri ŞS 161, 9/4, 1318(1900)

⁹³⁶ Melih Gürsoy, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları İle Bizim İzmirimiz*, Metis Yayınları, İzmir 1993, s.117-118

⁹³⁷ Söke ŞS 235, 181/102, 1319 (1901); Söke ŞS 275, 109/56, 1323 (1905)

⁹³⁸ Megri ŞS 161, 51/131, 1 Receb 1321 (23 Eylül 1903)

⁹³⁹ Çine ŞS 181, 165/79, 29 Zilhicce 1322 (6 Mart 1905)

Ermeni Balkapanoğulları bunlardan birisiydi. Yirmi bin dönüm büyüklüğündeki Kelebiç Çiftliği'ne sahip olan aile, bu toprakları kira usulüyle işletiyordu. Ancak Balkapanoğullarının esas uğraşı alanı sarraflık ve dolayısıyla tefecilikti. Balkapanoğlu Ohannes ve kardeşi Haçator, Söke'nin ileri gelen zenginlerinden İlyaszade Mehmet Bey'e bile borç vermişler⁹⁴⁰, bölgenin aşar mültezimliğini yapmışlardı. Yine aynı dönemde bir diğer Ermeni tefeci-mutasarrıf da Pişmişoğlu Hoca Serkis'ti. Sobice civarında Haydarlı ve Güdüşlü çiftliklerini işleten Serkis, ilerleyen zamanlarda topraklarını oldukça genişletmişti⁹⁴¹.

XIX. yüzyılın sonları ile XX. yüzyılın başlarında yine Aydın ve çevresinin tanınmış tüccarlarından bir diğeri de Musevi Sabuncu Levi idi. Levi'nin Aydın'da bir dükkânı vardı. Köylüye yüksek faizle borç vererek borcunu zamanında ödemeyen köylünün malını elinden alırdı. Köylü bir bakıma önceden malını satmış gibi olurdu. Bu ve benzeri usullerle Sabuncu Levi gibi, Yağcı Mişon ve Komisyoncu Behor ile diğer gayr-i Müslim tefeci tüccarlar gittikçe zenginleşmişti⁹⁴².

Aydın'dan bir diğer örnek de, Musevi tüccar Mordahay'dı. Daha çok köy köy, mahalle mahalle dolaşip '*çerçilik*' yapan Mordahay, gıda ürünlerinden tuhafiyeye, tekstilden ev araç gereçlerine kadar her türlü mal satışıyla zenginleşmişti. Mordahay öldüğünde varislerine 72.926 kuruşluk bir miras bırakmıştı⁹⁴³.

Mihail Barutçu ise, Menteşe Sancağı'nın ticari hayatında önde gelen birisiydi. Ege illerinin ticareti ve politikasında söz sahibi olan '*Barutçular ailesi*', Göktepe ve Kavaklıdere bölgeleri içerisindeki ormanlık alana sahipti. Bu ormanları Dimestoklularla işleten '*Barutçular ailesi*', madencilik ve un fabrikası işletmeciliğinde de söz sahibi olmuşlardı. Yunan işgaliyle birlikte Yunan propagandasının öncülüğünü yapan '*Barutçular*', 1922 yılında bölgeden ayrılmak zorunda kalmışlardır⁹⁴⁴.

Bu dönemle bölgenin ticaretinde etkili olanlarla ilgili örnek verebileceğimiz diğer tüccarlar da Fethiye (Megri)'nin Rum Mahallesi'nden Vasil Vasilyadi ile Yahudi Mahallesi'nden manifaturacı Rodoslu Yako Banatar oğlu Salamon'du. Vasil öldüğünde 61.095, Salamon ise, 26.110 kuruşluk bir mal varlığına sahipti⁹⁴⁵.

⁹⁴⁰ Aydın ve çevresinde etkin olan İlyaszadeler'den birisinin haremi olan ve muhacir göçmenlerinin iskânında büyük fedakârlıklar gösteren, göçmenlere kucak açıp her türlü fedakârlığı yapan Hoşyar Hanım'ın öldüğünde varislerine bıraktığı tereke miktarı 265.601 kuruştur ki, bu miktar o dönem tereke kayıtları içerisinde oldukça büyük bir meblağı gösteriyordu. Söke ŞS 235, 209/119, 20 Zilkade 1319 (28 Şubat 1902)

⁹⁴¹ Yapucu, *a.g.e.*, s.110

⁹⁴² Özgün, *a.g.t.*, s.73

⁹⁴³ Söke ŞS 293, (yok)/74, 8 Şaban 1337 (9 Mayıs 1919); Aynı tereke kaydında onlarca Müslüman terekesi içerisinde sadece iki tereke Mordahay'ın tereke miktarından fazladır (Tavaslızadelere ait olan tereke 234/17 ve İlyaszadelere ait olan tereke 209/119). Büyük bir yekûnu 20 bin kuruşun altında bir meblağa sahipti.

⁹⁴⁴ Türkeş, *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*, s.30

⁹⁴⁵ Megri ŞS 163, 26/79, 1323 (1906); Megri ŞS 163, 124/135 1324 (1907)

Şimdi burada gayr-i Müslimlerin ticari ve sınaî hayattaki faaliyetlerini, yine onların uzmanlaştıkları birkaç sektörden örnek vermek suretiyle, biraz daha detaylandırmak istiyoruz. İlk olarak gayr-i Müslimlerin üretiminde ve ticaretinde önemli bir yere sahip oldukları manifaturacılıkla ilgili bilgiler vermek istiyoruz. Aydın Vilayeti; halı, kilim, seccade gibi dokuma sanayinde ileride olduğu gibi beyaz ve renkli ipek, peştamal, havlu, ipek ve iplikten gömleklik bez ve astarlık üretiminde de önemli bir yere sahipti. Özellikle Aydın'da peştamal takımları, Nazilli'de peştamal ile ipek ve iplikten mamul gömleklik ve astarlık bezler, Karacasu'da ketenli ve ipekli hamam takımları ile yemeni ve peştamal havlu; Söke'de beyaz ve renkli çeşitli renkte zarif kumaşlar, Bozdoğan'da gömleklik ve donluk giysiler, Köyceğiz'de alaca, Bodrum'da yün kumaş; Uşak ve Denizli'de yaygın olmakla birlikte Milas, Fethiye, Bodrum, Karacasu ve Söke'de ise kilim ve halı dokumacılığı gelişmişti. Zikredilen bölgelerde gayr-i Müslimler dokuma sektöründe⁹⁴⁶ ve bunun halka ulaşmasında önemli bir yer işgal ediyorlardı⁹⁴⁷. Fethiye (Megri)'de manifaturacılık yapan Rodoslu Yako Banatar oğlu Salamon'un dükkânında yukarıda zikredilen tekstil ürünlerinin hemen hepsi vardı. Bunların yanında Amerikan bezi, Trablus iplik, Frenk kuşak, Şam alacası, martin perde ve Hama kumaş gibi daha çok üretildikleri yerlerden adını alan ithal tekstil ürünleri de bulunuyordu⁹⁴⁸. Yine sadece Müslümanların müşteri olacağı sarıklık, seccade, namazla gibi ürünler de gayr-i Müslim manifaturalarında satılan ürünlerdendi⁹⁴⁹.

Gayr-i Müslimlerin icra ettikleri ticari ve sınaî faaliyetten bir diğeri de debbağcılıktı. Bilindiği gibi hayvan derilerini işleyen ustaya '*debbağ*', bu işin yapıldığı yere de '*debbağhane*' denirdi. XIX. yüzyılın ortalarında Aydın'da bu meslek oldukça gelişmişti. Sadece Aydın merkezde 41 debbağ ustası mevcuttu. Aydın'da imal edilen deriler, Avrupalı tüccarlar tarafından büyük rağbet görüyordu⁹⁵⁰. XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Aydın Sancağı'nda debbağcılık devam ediyordu ve istatistiklere göre sancak genelinde toplam 58 debbağhane vardı⁹⁵¹. Bunlardan yedisi gayr-i Müslimlere aitti. Burada imal edilen deriler yine gayr-i Müslim deri tüccarları vasıtasıyla piyasaya arz ediliyordu. Örneğin Çine'nin Hamidabad Kazası'nda mukim Aydın'lı Yorgi oğlu Sutiri ile Aydın Kasabası'nda sakin Musevi Yako

⁹⁴⁶ XIX. yüzyılın son çeyreğinde Aydın'da Mergeryan ve Asnosu Kukule, Sobice'de Fotyadioğlu, Nazilli'de İstavrakı, Atça ve İneabad'da Lazopol'ün, buhar ile işleyen pamuk fabrikaları vardı. Özgün, *a.g.t.*, s.78

⁹⁴⁷ İlgen, *a.g.m.*, s.132-139

⁹⁴⁸ Megri ŞS 163, 124/135, 4 Zilhicce 1324 (19 Ocak 1907)

⁹⁴⁹ Megri ŞS 161, 62/24, 1319 (1901); Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903); Megri ŞS 163, 90/114, 1324 (1906); Söke ŞS 293, (yok)/74, 1337 (1919)

⁹⁵⁰ Arzu Tozduman, *Aydın Güzelhisarı'nın Sosyal ve İktisadî Durumu (1844)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ün. SBE, İstanbul 1992, s.51

⁹⁵¹ *İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği (1918)*, s.23

oğlu Murdhay deri ticareti ile uğraşıyorlardı⁹⁵². Dericilik sanatı içinde değerlendirebileceğimiz bir diğer alan da semercilikti. Nitekim Söke’de bulunan ‘*Semerciler Çarşısı*’nda Müslim ve gayr-i Müslim ustalar semer ve çizme imal ediyorlardı. Buralarda imal edilen çizme ve diğer ürünler -yine ağırlıklı olarak Rumların sahip olduğu- kunduracı dükkânlarında satışa sunuluyordu⁹⁵³.

Bu ekonomik faaliyetle ilgili olarak bir de Menteşe Sancağı’ndaki duruma bakacak olursak; XIX. yüzyılın ortalarında sadece Muğla merkezinde 47 debbağ ustası vardı. Bu debbağ ustalarının hepsi de Müslüman’dı. Gayr-i Müslimlerden bu mesleği yapan bulunmuyordu⁹⁵⁴. Aynı durumun XX. yüzyılın başlarında da devam ettiği görülüyor. Sicillerde gayr-i Müslimlerin debbağcılıkla uğraştıklarına dair bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte bazı tereke kayıtlarında gayr-i Müslimlerin oldukça fazla sayıda hayvan derisine sahip olduğu görülmektedir. Örneğin Fethiye (Megri)’de pabuççu esnafından Andon oğlu Nikola’nın terekesinde 120 adet keçi derisi (sahtiyân) kaydı mevcuttu⁹⁵⁵. Muhtemelen, başkası tarafından tabaklanan bu derileri satın alan Nikola, bunlardan ayakkabı imal etmekteydi. Aşağıda da belirtileceği üzere sancakta kunduracılıkla uğraşan Rumlar mevcuttu ve Nikola da bu tüccarlardan birisiydi. Yine Fethiye’den Kasap Yorgi oğlu Doli’nin terekesinde 250 adet ‘*sathiyân*’ (keçi derisi), 8 adet ‘*camuz göni*’ ve 3 adet de ‘*öküz göni*’ kaydı vardı⁹⁵⁶. Bu bilgilerden, Yorgi’nin deri ticaretiyle uğraştığı anlaşılmaktadır.

Daha evvel inceleme bölgemizdeki gayr-i Müslimlerden bir kısmının tarımla uğraştıklarını söylemiştik. Sicillerde geçen ve gayr-i Müslimler içerisinde umumiyetle Rumlarla birlikte anılan “*rençber*” veya “*erbab-ı ziraâden*” tabirleri bunun deliliydi. Üretiminde olduğu kadar, tarım ürünlerinin üreticinin elinden alınıp işlenmesi ve satışa sunulması sürecinde de gayr-i Müslimler aktif rol alıyorlardı. Üreticiden alınan buğday (dakik), değirmenlerde işledikten sonra fırınlara satılıyordu. Aydın Sancağı’nda özellikle Rumların bu sürecin her aşamasında faaliyet gösterdikleri görülmekteydi⁹⁵⁷. İstatistiklere göre 1918 yılında Aydın Sancağı’nda 248 fırın vardı ve bunların da 81’i gayr-i Müslimlere aitti. Sadece Söke’deki 38 fırın-

⁹⁵² Çine ŞS 180, 31/(yok), 1320 (1902); Çine ŞS 180, 77/(yok), 1320 (1902)

⁹⁵³ Söke ŞS 235, 191/107, 1319 (1902); Söke ŞS 233, 10/7, 1328 (1910); Söke ŞS 233, 25/15, 1328 (1910)

⁹⁵⁴ Akgünlü, *a.g.e.*, 36

⁹⁵⁵ Megri ŞS 163, 152/249, 19 Ramazan 1326 (15 Ekim 1908)

⁹⁵⁶ Megri ŞS 161, 7/145, 6 Ramazan 1321 (26 Kasım 1903). Öküz, inek ve deve gibi büyükbaş hayvanların derilerinin işlenmesine “gön debbağlığı”, bu sanatı yapanlara da “göncü” denilmektedir. Buradaki gön kelimesi kösele anlamında olmayıp, kalın deri anlamındadır. Bu deri, postallarda yüz ve astar olarak kullanıldığı gibi saraçlıkta da kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-15495/debbaglik.html> (15.03.2013)

⁹⁵⁷ Dakik (buğday) ticareti için bkz: Söke ŞS 249, 70/(yok), 1326 (1908); değirmencilik için bkz: Söke ŞS 275, 10/119, 1324 (1906); fırıncılık için bkz: Söke ŞS 282, 196/130, 1336 (1917)

nın 36'sı gayr-i Müslimlere aitti⁹⁵⁸. Söke'de bu alanda gayr-i Müslimlerin etkisi somut bir şekilde ortadaydı. Aydın kadar olmasa bile, Menteşe Sancağı'ndaki gayr-i Müslimlerin de bu alanda benzer faaliyette bulunduğu görülmekteydi⁹⁵⁹.

Tarım başlığı altında Aydın'da ağırlıklı olmak üzere her iki sancakta zeytin yetiştirildiğini ifade etmiştik. Ticari ve sınaî hayatta “*zeytin ta'siri*” (zeytinyağı üretimi)'nin büyük bir önemi vardı. Yetiştirilen zeytinler “*yağhane*” adı verilen işletmelerde işlenerek, zeytinyağı elde ediliyordu. Bu zeytinyağlarının büyük bir kısmı ihraç edilmekteydi⁹⁶⁰. Bölge ekonomisi için büyük bir öneme sahip olan zeytinyağı üretiminde gayr-i Müslimler, zeytinin yetiştirilmesinden ihracına kadar devam eden sürecin her aşamasında yer alıyorlardı. Örneğin, Çine'de mukim tüccardan Domaçel oğlu Yorgiyadi'nin zeytinliğinde iki bin sak zeytin ağacı ve Milas'tan Bumor oğlu Şalom'un 50 dönümlük bir zeytinliği vardı⁹⁶¹. Yetiştirilen zeytinlerin bir kısmı sofralarda tüketilirken, büyük bir kısmının ise yağhanelerde yağı çıkarılıyordu. Söke'nin Rum Bağarası Köyü'nden Kokoçaki Dimitri ile Panayot'un ve Milas'ın Hıristiyan Mahallesi'nden Avram oğlu Hırsto'nun yağhaneleri bulunuyordu⁹⁶². Üretilen yağlar yine ağırlıklı olarak gayr-i Müslim tüccarlar tarafından ya bölgede tüketim için bakkallara satılıyor ya da ihraç edilmek üzere İzmir'e sevk ediliyordu. İşte Söke'nin Bağarası Köyü'nden Hırstoçaki ve Domatça Köyü'nden Babuçcu oğlu Hırstidi oğlu Kostanti ile Fethiye (Megri)'den Alekopulos oğlu Hıralambos ve Megri'de mukim Ispartalı Hacı Gavrael oğlu Nikolaki, Aydın ve Menteşe bölgesinde bu işin ticaretini yapan gayr-i Müslimlerden birkaçıydı⁹⁶³. Bununla birlikte, 1914 yılında başlayan Birinci Dünya Savaşı ve gayr-i Müslimlere yönelik ortaya çıkan boykotajla birlikte bölgede zeytinyağı üretiminde⁹⁶⁴ düşüş yaşanmıştı. Akabinde vuku bulan Yunan işgali, tarım sektörünü olumsuz etkiledi. Bu alanda üretimin tekrar toparlanması Milli Mücadele yıllarından sonra mümkün olabilmiş ve bölgeden 1923 yılında İzmir-Aydın Demiryolu hattıyla ancak 87.917 kantar zeytinyağı ihraç edilmek üzere İzmir'e gönderilebilmişti⁹⁶⁵.

Örneklerde de görüldüğü gibi, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin ticarî ve sınaî faaliyetlerindeki etkileri, XX. yüzyılın başlarında oldukça iyi bir

⁹⁵⁸ *İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği (1918), s.18*

⁹⁵⁹ Değirmencilik için bkz: Milas ŞS 326, 13/(yok), 1326 (1908); fırıncılık için bkz: Megri ŞS 163, 234/292, 1327 (1909)

⁹⁶⁰ 1326 (1908) AVS, 446-505

⁹⁶¹ Çine ŞS 180, 67/(yok), 1318 (1901); Milas ŞS 326, 9/(yok), 1327 (1909)

⁹⁶² Söke ŞS 249, 85/(yok), 1326 (1908); Milas ŞS 311, 3/243, 1332 (1914)

⁹⁶³ Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903); Söke ŞS 282, 37/64, 1337(1919); Megri ŞS 161, 62/24, 1319 (1901); Megri ŞS 162, 40/13, 1327 (1909)

⁹⁶⁴ Vahit Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Şartlar*, TTK, Ankara 1998, s.33

⁹⁶⁵ *İzmir Vilâyeti İktisat İstatistiği*, Nafiz Mustafa Matbaası, 1339

durumdaydı. Hatta II. Meşrutiyet yıllarında uygulanmaya çalışılan liberal ekonomik sistem sayesinde kurulan anonim şirketlerde ağırlıklı olarak yabancı-gayr-i Müslim unsur ortaklığı görülmesi de bunun göstergesiydi. Ne zaman ki, Balkan Savaşları'nın başlaması ve savaşın toplumda oluşturduğu çöküntü, bu ekonomik sistemin devamı şansını ortadan kaldırdı. İttihat ve Terakki yönetimi Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte iktisadî alanda bir millileştirme politikası başlattı. Gayr-i Müslimlere yönelik boykotaj hareketi de bunun bir göstergesiydi⁹⁶⁶. Her ne kadar sicillerdeki kayıtlar, gayr-i Müslimlerin ekonomik faaliyetlerinin bu olumsuz havaya rağmen işgal yıllarına kadar (1919) devam ettiği yönünde bir izlenim verse de, eski hareketliliğin kaybolduğu görülüyordu. Balkan Savaşlarından itibaren başlayan ekonomik alandaki millileştirme politikası, Milli Mücadele yıllarında yaşanan olayların da etkisiyle yoğunlaşarak devam etmiş ve tarımdan ticarete, madencilikten sanayiye kadar hemen her alanda gayr-i Müslim ve yabancı etkisi yerine Türklerin aktif rol oynadığı bir iktisadî hayat tesis edilmeye çalışılmıştır⁹⁶⁷.

III. Meslek Gurupları

Kaynaklarda XX. yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslim esnafın sayısını toplu olarak veren herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte mahkeme kayıtları arasında gayr-i Müslim esnafla ilgili bazı bilgilere ulaşılabilmektedir. Bu belgelerden hareketle, her iki sancakta yaşayan gayr-i Müslimlerin hangi meslek gruplarında yoğunlaştıklarına dair bir sonuca ulaşmak mümkün olmaktadır. Şimdi, sicillerdeki bilgileri referans alarak, gayr-i Müslimlerin ifa ettikleri meslekleri, sancak bazında ayrı ayrı vermek istiyoruz:

Tablo-10: Aydın Sancağı'nda Gayr-i Müslimlere Ait Meslekler⁹⁶⁸:

Meslekler	Rum	Ermeni	Musevi	Toplam
Arabacı	1	1		2
Aşçı	4			4
Bahçıvan	16			16
Balıkçı	4			4
Bakırcı	7			7
Bakkal	26		1	27
Balcı	1			1
Barutçu	3			3
Basmacı	1			1
Berber	2			2
Boyacı	7			7

⁹⁶⁶ Zafer Toprak, *a.g.e.*, s.83-113

⁹⁶⁷ Erkan Serçe, Sabri Yetkin, "Ege Bölgesinde İktisadî Hayatı Millileştirme Çabaları I", *Toplumsal Tarih*, S.68, Ağustos 1999, s.25-29

⁹⁶⁸ Bu bilgiler, 1900-1919 yılları arasına ait Çine, Karacasu ve Söke Şer'iyeye Sicillerine göre tespit edilmiştir.

Cambaz	1			1
Camcı	2			2
Çalgıcı	7			7
Çiftçi	17			17
Çilingir		1		1
Çizmeci	4			4
Çorbacı	1			1
Debbağ	5	1	1	7
Değirmenci	3			3
Demirci	8			8
Destban	4			4
Döşemeci	1			1
Eczacı	3			3
Ekmekçi	10			10
Eskici	1			1
Fenerci	1			1
Fesçi	2			2
Fırıncı	9			9
Fotoğrafçı	1			1
Gazinocu	1			1
Gemici	2			2
Hamal	1			1
Hancı	1			1
Hasırcı	1			1
Helvacı	4			4
Kadayıfçı	1			1
Kahveci	17			17
Kalaycı	7			7
Kantarcı	2			2
Kasap	14	1		15
Katırcı	1			1
Keresteci	4			4
Kiremitçi	2			2
Kömürcü	2			2
Kuyumcu	7	1		8
Kunduracı	18			18
Lokantacı	1			1
Macuncu	1			1
Makineci	1			1
Manifaturacı	2	3		5
Marangoz	3			3
Meyhaneci	18			18
Mimar	4			4
Saatçi	3			3
Samancı	1			1
Sandalyeci	1			1
Sandıkçı	2			2
Semerci	1			1
Seyis	1			1
Sıvacı	2			2
Şekerci	3			3
Şerbetçi			1	1
Tatlıcı	1			1
Taşçı	1			1
Tenekeci	2		1	3
Terzi	14		1	15
Tombalacı	1			1
Tütüncü	5			5

Uncu	1			1
Vapurcu		1		1
Yapıcı	6			6
Yemci	1			1
Yorgancı		1		1
TOPLAM	313	10	5	328

Tablodan da anlaşılacağı üzere Rumların çoğu meslekte üstünlükleri ortadaydı. Bu mesleklerden bahçıvanlık, ekmekçilik, çiftçilik, kahvecilik, kunduracılık, meyhanecilik gibi alanlarda tek el Rumlara aitti. Rumların sadece bu saydığımız mesleklere sahip olma oranı %28 idi. Yine terzilik ve kasaplıkta da Rumların bariz bir üstünlüğü göze çarpıyordu. G. Augustinos'un da işaret ettiği gibi Rumlar, özellikle belirli alanlarda (fırıncı, ayakkabı imalatçısı, terzi ve kumaş tüccarı gibi) üstünlüğü ellerine geçirmişti⁹⁶⁹. Ayrıca debbağ, çizmeci, se-merci gibi birlikte değerlendirilebileceğimiz meslekte de Rumlar söz sahibi idi.

Tabloda özellikle Rumların boyacı, kiremitçi, sıvacı, taşçı, yapıcı ve tenekeci gibi meslekleri icra ettikleri görülüyor. *'Mimar'*ı da bu kategoriye dâhil ettiğimizde, inşaat sektörünün her aşamasında Rumların uzmanlaştığını söylemek mümkündür. Biraz sonra bahsedeceğimiz üzere, Rumların bölgeyi terk etmesinden sonra bölgede inşaat ustalarına ihtiyaç duyulacak ve bu sorunların giderilmesi için yetkililerden bir takım talepler olacaktır.

1918 yılına ait istatistikte Aydın'da Musevilere ait bir, Rumlara ait iki; yine Rumlara ait Nazilli'de bir ve Söke'de iki sinemanın bulunduğu bilgisi mevcuttur⁹⁷⁰. Söke'deki sine-malardan birisini Kahveci Andonaki oğlu Niko'nun çalıştırdığını; Niko'nun sinematograf kurdularının çalıştığı iddiasıyla Gazinocu Anderya oğlu Nikola'yı mahkemeye şikâyet etmesinden anlıyoruz⁹⁷¹.

Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi, Aydın Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslimler ekonomik hayatın hemen her alanında yer almışlar ve bakkal, kasap, kunduracı ve terzilik gibi bazı alanlarda etkin rol oynamışlardır. Tabloya göre ifa edilen mesleklerde; Rumlar % 95,5, Ermeniler % 3 ve Museviler ise % 1,5 gibi bir paya sahipti. Sancakta sadece Rumların yaptığı meslek dalları oldukça fazlaydı. Rumlar bakkal, fırın, kahve, meyhane, kundura gibi alanlarda uzmanlaşmıştı. Ermenilerin ağırlıklı olarak manifatura ve kısmen de kasap ve kuyumculuk gibi mesleklerde çalıştıkları görülürken; Musevilerin ise az da olsa terzi, bakkal ve debbağ gibi meslekleri yaptıkları görülmektedir.

⁹⁶⁹ Augustinos, *a.g.e.*, s.136

⁹⁷⁰ *İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği (1918)*, s.1

⁹⁷¹ Söke ŞS 282, 158/119, 28 Zilhicce 1335 (16 Ekim 1917)

Tablo-11: Menteşe Sancağı'nda Gayr-i Müslimlere Ait Meslekler⁹⁷²:

Meslekler	Rum	Ermeni	Musevi	Toplam
Amele	1			1
Arabacı	1			1
Aşçı	1			1
Bahçıvan	4			4
Bakkal			1	1
Berber	1			1
Çiftçi	1			1
Değirmenci	2			2
Dülger	1			1
Eczacı	2			2
Fırıncı	1			1
Fotoğrafçı ⁹⁷³	1			1
Kahveci	2			2
Kalaycı	1			1
Kantarıcı	1			1
Kasap	7			7
Katırcı	3			3
Kuyumcu	2		1	3
Kunduracı	11			11
Manifaturacı	2		4	6
Meyhaneci	3			3
Mumcu	1			1
Oduncu	1			1
Sabuncu	1			1
Sandalcı	1			1
Terzi	1		1	2
Uncu	1			1
Yağcı	1			1
TOPLAM	55	0	7	62

Yukarıdaki bilgilere göre, Menteşe Sancağı'nda yaşayan gayr-i Müslimler, Aydın Sancağı'ndaki gayr-i Müslimler kadar olmasa da farklı mesleklerde söz sahibi oldukları görülmektedir. Tabloya göre ifa edilen mesleklerde; Rumlar %89 ve Museviler ise %11 gibi bir paya sahipti. Rumlar kunduracılık, kasap ve bahçıvanlıkta; Museviler ise özellikle manifaturacılıkta önemli bir yer işgal ediyordu.

Görüldüğü gibi, Aydın Sancağı ağırlıklı olmak üzere her iki sancakta ekonomik hayat için önem arz edecek mesleklerde gayr-i Müslimlerin önemli bir yere sahip olduğu ortadadır. Ancak Yunan işgalinin bitiminde Rumların büyük bir kısmı bölgeyi terk etmişti. Ayrıca 30 Ocak 1923'te imzalanan "*Türk-Yunan Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol*

⁹⁷² Bu bilgiler, 1900-1919 yılları arasına ait Muğla, Marmaris, Bodrum, Milas ve Megri Şer'iyeye Sicillerine göre tespit edilmiştir.

⁹⁷³ Fethiye (Megri)'de fotoğrafçılık yapan Kostanti oğlu Mihail, Sakız Adası'nın Nanta Köyü'nden iken bu mesleği yerine getirmek için Fethiye'ye gelmişti. Ancak 1902 yılında intihar ederek burada ölmüştür. Megri ŞS 161, 102/49, 1 Zilkade 1319 (9 Şubat 1902)

Antlaşması” gereğince Rumlar mübadeleye tâbi tutulmuştu⁹⁷⁴. Böylece, ülkenin büyük bir kısmında, özellikle Batı Anadolu sahillerinde, o zamana değin çoğunlukla Rumlar tarafından yerine getirilen “*süngerçilik*”, “*balıkçılık*”, “*kömürcülük*”, “*motor ve değirmencilik*” gibi bazı meslekler, kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bu durum memleketin ekonomik faaliyetleri için büyük zararlara sebep olacağı düşüncesiyle -mübadeleye tâbi olmayan İstanbul ile İtalya’nın hâkimiyeti altında bulunan Cezair-i Bahr-i Sefid Adaları’nda sakin İtalya tabiiyetinde olan Rumlar hariç- daha önce Anadolu’da yaşamış, bu meslekleri icra eden ve herhangi bir zararlı faaliyete girmeyeceğini taahhüt eden Rumların gelmesine müsaade edilmesi için Dâhiliye Vekâleti’ne bazı talepler ulaşmıştı. Dâhiliye Vekâleti de bu talepleri Vekiller Heyeti’nin gündemine taşıdı. İcra Vekilleri Heyeti ise, 28 Temmuz 1924 tarihli toplantı da bu talebi değerlendirmiş ve “*mübadele muamelesi henüz hitam olmadığından mübadeleye tâbi olan mıntikalara Rumlardan kimsenin bir vesile ile getirilmemesine*” karar vermiştir⁹⁷⁵. Dolayısıyla savaş sonrasında Rum azınlıkların ülke dışına çıkarılması, sadece sosyal ve siyasi sonuçlar doğurmakla kalmamış, ekonomik olarak da bazı problemlere sebep olmuştur. Ancak yeni dönemle birlikte ülke dışına çıkmak zorunda kalan Rum ve Ermenilerin yerini, bundan böyle Türkler alacaktır.

IV. Diğer Geçim Kaynakları

1. Balıkçılık

Aydın Sancağı’nda özellikle Aydın Nehri’nin sağladığı avantaj sayesinde balıkçılık, bir geçim kaynağı olarak ekonomik faaliyetler içerisinde yer alıyordu. Bafa, Dalyan, Karina göllerinde tutulan kefal, lüfer, levrek, çırpa, barbun, İzmir, Kuşadası, Söke ve Aydın’da iyi fiyatla satılmaktaydı. Söke’de balıkçılıkla uğraşan Aydın Sancağı’nın Koçarlı Köyü’nden Balıkçı Atnaş, Söke’nin Rum Mahallesi’nden Balıkçı Kostanti ve Söke’den Balıkçı Toma geçimlerini balık ticaretiyle sağlıyorlardı⁹⁷⁶.

Menderes Nehri’nde yayın balığı ve sarıbalık tutulur, Nazilli ve Söke’de satılırdı⁹⁷⁷. Ancak bölgede tutulan balıklar sancak veya vilayet merkezine gönderilecek kadar bir yekûn tutmadığından daha çok yakın çevrede satılmaktaydı⁹⁷⁸.

⁹⁷⁴ Soysal, a.g.e., s.177-183

⁹⁷⁵ BCA, 030.18.09.27.15-1

⁹⁷⁶ Söke ŞS 249, 163/(yok), 1325 (1907); Söke ŞS 256, 165/26, 1332 (1914); Söke ŞS 282, 83/99, 1335 (1917)

⁹⁷⁷ Söke’nin Konak Mahallesi’nden Mehmet Ali, Rum Mahallesi’nden Ekmekçi Hırto’ya daha önce kıyyesi 40 kuruştan 500 kıyye yayın balığı sattığını, bunun sadece 200 lirasını aldığını, ancak daha 38 lira alacağı bulunduğunu iddia ederek mahkemeye başvurmuştu. Söke ŞS 229, 219/18, 1339 (1921)

Menteşe Sancağı'nda balıkçılık yapılmakla birlikte sancakta yaşayan gayr-i Müslimlerin balıkçılık yaptıklarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

2. Amelecilik, Araba Tamirciliği, Kâtiplik

Bilindiği gibi Batı Anadolu'nun tarım, madencilik, ticaret gibi ekonomik alanlarda dünya pazarlarına açılması ve XIX. yüzyılın ortalarından itibaren ulaşım imkânlarının gelişmesine paralel olarak başta İngiltere olmak üzere Almanya ve Fransa gibi Avrupa devletleri, İzmir ve hinterlandında ticarî müesseseler kurmaya başlamışlardı. Kurulan şirketlerde çalıştırılmak üzere çoğunlukla bölgenin ticari şartlarına hâkim olan ve bazı mesleklerde uzmanlaşan gayr-i Müslimler tercih ediliyordu. Nitekim Söke'de İngilizlerce kurulmuş olan Forbes Meyan Fabrikası ve Forbes Kömür Ocakları Kumpanyası ile Almanlara ait Kruso Kömür Ocakları Kumpanyası'nda çoğunlukla gayr-i Müslimler çalıştırılıyordu. Örneğin, Kelebiçli Nikola Andon ve Kara Maryos, Forbes Kömür ocaklarında; Rum Mahallesi'nden Tütüncü Yani Forbes Meyan Fabrikası'nda; Erzincan Sancağı'ndan olup Söke'de mukim Ermeni Mikolous oğlu Kirob ile Rum Mahallesi'nden Hacı Vasil oğlu Corci ve Pavli oğlu Kutu Eksefon Alman Kruso Kömür Ocakları'nda amele olarak çalışan gayr-i Müslimlerden bir kaçıydı⁹⁷⁹. Ayrıca Forbes Kumpanyası'nda Ermeni İliya keçeci, Rum Makri oğlu Toma inzibat memuru, Rum Nikola kâtip, diğer Nikola araba tamircisi olarak çalışıyorlardı⁹⁸⁰. Bunlardan başka Musevi Salamon Hayim de Forbes Kumpanyası'nın simsarlığını yapıyordu⁹⁸¹.

Gayr-i Müslimler sadece yabancılara ait şirketlerde değil, Türklere ait çiftlik veya bahçelerde de amelecilik yapmışlardı. Örneğin, Dimitri oğlu Mihal Aydın ve çevresinin önde gelen Türk tüccarlarından Hacı Ziya Bey'e ait çiftlikte, Yani de Söke Kazası eşrafından Ali Rıza Bey'in bahçesinde amelecilik yapıyordu⁹⁸².

3. Çobanlık

Her iki sancakta da tarım ve hayvancılık ekonomik faaliyetler arasında yer alıyordu. Çiftçilik veya besicilik yapan gayr-i Müslimler, sahip oldukları hayvanlarının sevk ve idaresi

---

⁹⁷⁸ Özgün, *a.g.t.*, s.105

⁹⁷⁹ Söke ŞS 249, 31/(yok), 1326 (1908); Söke ŞS 282, 27/9, 1335 (1917); Söke ŞS 282, 47/15, 1335 (1917); Söke ŞS 282, 23/147, 1338 (1918); Söke ŞS 282, 1/141, 1336 (1918)

⁹⁸⁰ Söke ŞS 282, 11/34, 1336 (1918); Söke ŞS 282, 180/125, 1336 (1918)

⁹⁸¹ *Ahenk*, 4 Ağustos 1316 (17 Ağustos 1900), s.1

⁹⁸² Söke ŞS 249, 104 (yok) ve 105/(yok), 1326 (1908)

amacıyla çoban tutuyorlardı. Domatça Köyü'nden ticaretle uğraştığı muhtemel olan Babuçcuoğlu Kostanti'nin tereke kaydında 63 küçükbaş ve 17 de büyükbaş hayvanı; Söke'den Manol oğlu Dimitri'nin de 46 adet küçük ve büyükbaş hayvanı vardı⁹⁸³. Böylesine fazla sayıda hayvana sahip gayr-i Müslimler hayvanlarının otlatılması veya diğer bakımları için çoban tutuyorlardı. Örneğin Çero? oğlu Vangel, Yoran Köyü'nden Leonidi Aleksandri'nin hayvanlarına çobanlık yapıyordu⁹⁸⁴. Gayr-i Müslimler sadece kendi milletlerinden olanların hayvanlarına çoban durmamışlar, Türklere ait hayvanlara da çobanlık yapmışlardır. Aydın ve çevresinin önde gelen toprak sahiplerinden olan İlyaszadelerin koyun çobanları arasında bir gayr-i Müslim vardı. Kostanti oğlu Manol, bu ailenin koyun çobanlığını yapıyordu⁹⁸⁵. Menteşe Sancağı'nda da gayr-i Müslimlerden geçimini bu işle sağlayan gayr-i Müslimlere rastlamak mümkündür. Örneğin Bodrum Kazası'ndan Yani, çobanlık yapıyordu⁹⁸⁶.

V. Alışveriş Anlaşmazlıkları ve Borçlanma

Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimler ticarî hayatta önemli bir yere sahip oldukları için alışveriş anlaşmazlıklarını mahkemelere taşımışlar ve burada çözüm aramaya çalışmışlardır. Mahkeme kayıtlarında bu hususla ilgili bizi aydınlatan yeterince örnek mevcuttur. Bu kayıtlardan anlaşmazlıkların içeriği, tüccarların ekonomik gücü, borçlanma şekilleri gibi birçok hususa dair bilgilere ulaşmak mümkün olmaktadır. Şimdi her iki sancaktaki kayıtları ayrı ayrı vermek istiyoruz.

1. Aydın Sancağı

Aydın Sancağı'nda incelediğimiz döneme ait alışveriş anlaşmazlıkları ile ilgili mahkemelere intikal eden bir hayli dava kaydı bulunmaktadır. Bunlardan 1921 yılına kadar olan toplam 88 alacak davası mevcuttur. Bu davalardan yetmiş üçü Rumların, biri Musevilerin ve yine biri de Ermenilerin, gerek kendi aralarında gerekse bir Müslüman'dan alacağı ile ilgili iken, diğer on üçü ise Müslüman'ların gayr-i Müslimlerden alacağı ile ilgilidir. Yine bu davalarda davalılar, altmış altısı nakit alacağı, on beşi hayvan alacağı, dördü mülk alacağı ve üçü de eşya alacağı için mahkemelere başvurmuştur. Alacak davalarından 78'i Söke Kazası'na

⁹⁸³ Söke ŞS 235, 136/211, 1321 (1903); Milas ŞS 330 (Söke'ye ait), 3/2, 1336 (1918)

⁹⁸⁴ Söke ŞS 256, 214/38, 1332 (1914)

⁹⁸⁵ Söke ŞS 249, 276/(yok), 13 Safer1328 (24 Şubat 1910)

⁹⁸⁶ Bodrum ŞS 173, 454/253, 24 Şevval 1316 (7 Mart 1899)

aitken sadece on dava Çine Kazası'na aittir. Özellikle Söke Kazası'nın, sancak içerisindeki diğer kazalara göre daha fazla gayr-i Müslim nüfus barındırması ve kazada ticari hayatın daha canlı olması, bu tür davaların bu kazada daha fazla görüldüğünü bize göstermektedir.

Yukarıda genel olarak verdiğimiz bilgileri örneklemek istiyoruz. Önce nakit alacak davaları ile ilgili birkaç örnek verelim:

Söke Kasabası'nda bulunan Semerciler Çarşısı'nda çizmecilik işiyle meşgul iken vefat eden Adam oğlu Hacı Milkon?'dan 3.500 kuruş alacağı için, Rum Mahallesi'nden Tüccar Nikola oğlu Yani mahkemeye başvurmuştur. Hacı Milkon'un herhangi bir varisi bulunmadığı için terekesi, Söke Beytülmal Müdürlüğü'nün kontrolüne geçmişti. Nikola da mahkemeden, alacağının Beytülmal Memuru Hasan Rıza Efendi'den alınmasını istemiştir. Mahkeme, 3.500 kuruşun alacaklıya teslimi yönünde karar vermiştir⁹⁸⁷. Hacı Milkon'dan alacağı olan bir diğer tüccar da Rum Mahallesi'nden Yanko Nikolayidi'dir. Onun alacağının miktarı ise 7.920 kuruştur. Davacının mahkemeye senet ibrazı ve şahitlerin ifadesiyle belirtilen miktarın Yanko Nikolayidi'ye ödenmesine karar verilmiştir⁹⁸⁸.

Yine Söke'nin Rum Mahallesi'nde ikamet eden Ermeni tüccar Masaryan oğlu Kasbar, aynı mahalleden Yorgi Koço'ya henüz hayatta iken kendisine 125 kuruş rayiç bedel ile yüzlük mecdiye borç verdiğini, kendisinin (Yorgi'nin) ölümüyle alacağının varislerinden alınmasını mahkemeden talep etmiştir. Mahkeme de, şahitlerin ifadesi doğrultusunda, borcun Masaryan oğlu Kasbar'a ödenmesine hükmetmiştir⁹⁸⁹.

Çine Kazası'na bağlı Karakollar Köyü'nden vefat eden Deli Manol zevcesi Vasil kızı Malya?, daha önce eşi tarafından Bahçıvan Kuzma oğlu Yanako'ya kiraladığı şire bahçesinin iki yıllık kira bedeli olan 1.200 kuruştan 982 kuruşu teslim aldığını, geri kalan 218 kuruşu alamadığını beyan ile mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme, meblağın Malya'ya ödenmesine karar vermiştir⁹⁹⁰.

Nakit alacaklarının bir kısmı da incir ve tütün gibi tarım ürünlerinin paylaşımı konusunda çıkan anlaşmazlıklarda veya mahsulün toplanmasında çalıştırılıp hizmet bedelini tahsil edememe anlaşmazlığında ortaya çıkmaktaydı. Mesela; Eski Söke Divan-ı Umumiye Memuru Faik Efendi, Rum Mahallesi'nden Meyhaneci Kiryako'dan hurda incir hissesi alacağı olan 5.140 kuruş alacağı için mahkemeye dava açmıştır⁹⁹¹. Yine başka bir davada Faik Efendi, Rum Mahallesi'nden Meyhaneci Todori'den de hurda incir hissesi alacağı olan 3.365

⁹⁸⁷ Söke ŞS 235, 126/205, 18 Rebiulevvel 1321 (14 Haziran 1903)

⁹⁸⁸ Söke ŞS 275, 206/106, 26 Zilkade 1323 (22 Ocak 1906)

⁹⁸⁹ Söke ŞS 275, 126/179, 15 Safer 1325 (30 Mart 1907)

⁹⁹⁰ Çine ŞS 180, 77/(yok), 25 Zilkade 1319 (5 Mart 1902)

⁹⁹¹ Söke ŞS 229, 551/70, 26 Zilkade 1339 (1 Ağustos 1921)

kuruş alacağı için mahkemeye başvurmuştur⁹⁹². Hizmet bedeli alacağı için ise, Söke'nin Rum Mahallesi'nden Kostanti kızı Katine, Çeltikçi Mahallesi sakinlerinden Giritli Ahmet Bey aleyhine 75 lira alacağı için dava açmıştır⁹⁹³.

Görüldüğü gibi alışveriş anlaşmazlıkları genelde tüccarlar arasında vuku bulduğu gibi kira bedelini tahsil edemeyenlere ait anlaşmazlıklarda da görülmekteydi. Bu davaların hemen hemen tamamı dava açanların lehine neticelenmekteydi⁹⁹⁴.

Şimdi de hayvan alacağı ile ilgili mahkemeye intikal eden anlaşmazlıklara ait dava kayıtlarına bakalım:

Söke Kazası'nın Hıristiyan Bağarası Köyü'nden Marko oğlu Teofilos, daha önce Çakır Ahmet'ten satın aldığı 7 yaşındaki kısırağını 17 ay önce kaybettiğini ve kısırağı Aydın Sancağı Ramazan Paşa Mahallesi'nden olan Musevi milletinden Hayim oğlu Çakır İliya'nın elinde gördüğünü, İliya'nın kısırağı '*kendisine iade etmekten imtina ettiği vechile*' kısırağın alınmasını beyan ederek mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme de, şahitlerin ifadesi doğrultusunda kısırağın Teofilos'a teslimine hükmetmiştir⁹⁹⁵.

Yine Çine Kazası'nın Karakollar Köyü ahalisinden Yordan oğlu Kiryako, kendisine ait bir şire bahçesini Deli Hırsto'ya satıp aldığı para ile Kahraman Köyü'nden Ali oğlu Kara Mustafa'dan bir çift öküz alıp bahçesine bağladığını, kendisi yokken bahçesinden Mustafa'nın bu çift öküzü alıp gittiğini ifade etmiştir. Mustafa ise mahkemedeki ifadesinde, bu çift öküzü kendisinin Deli Hırsto'dan 1.000 kuruş bedelle aldığını, 350 kuruşu peşin verip geri kalan 650 kuruşu bahara vermek üzere anlaştığını ifade ederek öküzlerin kendisine ait olduğunu söylemiştir. Şahitlerin ifadesiyle mahkemeye başvuran Kiryako haksız bulunarak dava kapanmıştır⁹⁹⁶.

Kaybolan hayvanlar bir başkası tarafından bulunduğu anda önce sahibine teslim edilirdi. Sahibi bulunamazsa kaza merkezlerindeki Mal Müdürlüğüne teslim edilirdi. Mal Müdürlüğü de bu hayvanları sahiplerine teslim etmek için belirli bir zaman bekletir ve sahibine teslim ederdi. Bu zaman zarfında sahibi çıkmazsa hayvan hazineye gelir kaydedilmek şartıyla satılırdı. Aydın Sancağı sakinlerinden Dericci Yako oğlu Murdhay mahkemede, 6 lira kıymetinde 5 yaşında bir ineğini kaybettiğini, ineğinin Beytülmal memuru ve Mal Müdürü Şükrü Efendi'nin müzayedeye verdiğini, müzayedeye itiraz talebinin reddedildiğini ve ineğin Ha-

⁹⁹² Söke ŞS 229, 519/69, 3 Zilhicce 1339 (8 Ağustos 1921)

⁹⁹³ Söke ŞS 229, 673/94, 3 Zilhicce 1339 (8 Ağustos 1921)

⁹⁹⁴ Bu hususla ilgili bazı dava örnekleri için bkz: Çine ŞS 181, 47/116, 1323 (1905); Söke ŞS 249, 245/(yok), 1328 (1910); Söke ŞS 233, 420/275, 1328 (1910); Çine ŞS 182, 258/(yok), 1330 (1912); Söke ŞS 237, (yok)/112, 1331 (1913)

⁹⁹⁵ Söke ŞS 235, 81/180, 10 Şevval 1320 (10 Ocak 1903)

⁹⁹⁶ Çine ŞS 181, 25/99, 18 Rebiulevvel 1323 (23 Mayıs 1905)

mitabat (Aydın) Kasabası sakinlerinden Ali oğlu Mustafa'nın aldığı beyan etmiştir. Mustafa ise ifadesinde 265 kuruş inek için, 40 kuruş ise başka masrafları olmak üzere toplam 305 kuruş harcama yaptığını; bu meblağın tarafına teslim edilmesi halinde hayvanı iade edeceğini söylemiştir. Mahkeme, 265 kuruşun Beytülmal'den, 40 kuruşun da Murdhay'dan alınmasına ve ineğin Murdhay'a teslimine karar vermiştir⁹⁹⁷. Benzer bir dava da Söke'nin Kelebiç Köyü'nden Kostanti oğlu Yorgi'ye aittir. Yorgi, bir ay önce kaybettiği kısırağının Söke Mal Müdürü ve Beytülmal Memuru Hasan Rıza Efendi tarafından satıldığını ifade ile meblağın kendisine teslimini mahkemeden talep etmiştir. Mahkeme, kısırağın satış bedeli olan 185 kuruşun Yorgi'ye teslimine hükmetmiştir⁹⁹⁸.

Son olarak eşya ve mülk alacağı ile ilgili de birer örnek vermek istiyoruz. Söke'nin Rum Mahallesi'nden Domatçalı Likonyako'nun kızı Marya ve Katırcı Nikola kerimesi Eleni'nin eşyalarını alıp başkasına verdiği gerekçesiyle aynı mahalleden Teofan'a mahkeme tarafından kırk gün hapis cezası verilmiştir⁹⁹⁹. Söke'nin Rum Mahallesi'nden Hacı Yakomi zevcesi Kokoni?, kasabadaki çay kenarında bulunan ve tapusu kendisinin üzerine olan hanesine aynı mahalleden Kosti oğlu Yakomi tarafından el konulduğunu beyan ederek mahkemeye başvurmuştur. Hanenin Kokoni'ye ait olduğu sabit olduğu anlaşılmış ve Yakomi'nin iadesine hüküm verilmiştir¹⁰⁰⁰.

Buraya kadar verdiğimiz bilgilerden de anlaşılacağı üzere, gerek gayr-i Müslimler arasında gerekse gayr-i Müslimlerin Müslümanlarla olan ticari ve diğer nedenlerden kaynaklanan alışveriş anlaşmazlıkları mahkemelere intikal ettirilmiş ve mahkeme davacıyı ve davalıyı mahkemeye çağırarak önce onları dinlemiş, sonra da şahitlerin ifadeleri ışığında kararını vererek bu tür anlaşmazlıkları çözmeye çalışmıştır. Bir de davalının mahkemeye gelmediği/gelemediği davalar vardır ki, bu davalarda Müslümanlar gayr-i Müslimlerden alacaklarının tahsili için mahkemeye başvurmuşlar, senet ibraz ettikleri alacaklarını mahkeme karara bağlarken¹⁰⁰¹, davalının borcunu kabul veya reddettiğini beyan etmediği durumlarda ise davalar karara bağlanamamıştır¹⁰⁰². Bunlarla ilgili Söke Kazası'na ait 246, 257 ve 274 Numaralı Şer'iyeye Sicillerinde 1 Ocak 1923'ten 5 Aralık 1923 tarihleri arasında, yaklaşık bir yıllık süre-

⁹⁹⁷ Çine ŞS 180, 77/(yok), 25 Zilkade 1319 (5 Mart 1902)

⁹⁹⁸ Söke ŞS 275, 12/119, 6 Rebiulevvel 1324 (30 Nisan 1906)

⁹⁹⁹ Söke ŞS 282, 91/28, 28 Safer 1336 (13 Aralık 1917)

¹⁰⁰⁰ Söke ŞS 229, 436/55, 4 Zilkade 1339 (10 Temmuz 1921)

¹⁰⁰¹ Söke ŞS 257, 14/3, 1 Kânunusani 1339 (1 Ocak 1923); Söke ŞS 246, 136/26, 18 Şubat 1339 (18 Şubat 1923); Söke ŞS 274, 300/64, 13 Mart 1339 (13 Mart 1923); Bu davalarda borçludan meblağın tahsil edileceği kaydı vardır. Borçlu olan gayr-i Müslim'in borcunu kabul edip etmediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.

¹⁰⁰² Söke'de misafir olarak bulunan Tüccar Nesip Bey'in Rum Mahallesi'nden Sarı Vangel'den 600 lira alacak davası için bkz: Söke ŞS 274, 311/67, 19 Mart 1339 (19 Mart 1923); Söke'de Tüccar Derviş Bey'in Söke'den Kâhya oğlu Estavro'dan 86 lira alacak davası için bkz: Söke ŞS 246, 237/50, 10 Nisan 1339 (10 Nisan 1923)

de, mahkemeye taşınmış 184 alacak davası mevcuttur¹⁰⁰³. Bu davaların büyük bir kısmı nakit alacakları ihtiva ederken bir kısmı da Rumların Milli Mücadele Dönemi'nin sonuna doğru bölgeyi terk ederken, Müslümanlara ait gasp ettikleri eşyalara ait davaları içermektedir. Bu tür davalarda da mahkeme, *'hicret eden Rumların gasp ettikleri emval-ı menkuleyi tetkik imkânı olmadığı'* gerekçesiyle davayı görüşmeye başlamamıştır¹⁰⁰⁴. Rumlardan en fazla nakit alacağı olan Söke'nin önde gelen Müslüman tüccarı Eğinlizade Ali Bey'dir. Ali Bey'in bölgeyi terk eden Rumlardan alacağının toplamı, tespit edebildiğimiz kadarıyla, 32.318 liradır¹⁰⁰⁵ ki bu rakam o dönem için hatırı sayılır bir meblağa tekabül etmektedir.

2. Menteşe Sancağı

Menteşe Sancağı ile ilgili, incelediğimiz döneme ait, sicillere yansıyan alış-veriş anlaşmazlıkları ve borçlanma ile ilgili toplam 68 dava bulunmaktadır. Bu davalardan 57'si Fethiye (Megri) Kazasına, 11'i de Milas Kazasına aittir. Bu davalardan 44'ü Rumların, 14'ü Musevilerin, 9'u Müslümanların (gayr-i Müslimlerden alacakları) ve biri de İngiliz tebaasından bir tüccarın alacaklarına ait davaları ihtiva etmektedir. Yine bu davaların içeriğinden anlaşıldığına göre; davacıların 61'i nakit alacakları için, dördü hayvan alacağı için, diğer üç davacı da mülk, tahıl ve zeytinyağı alacağı için mahkemeye başvurmuştur. Şimdi biz bu alışveriş anlaşmazlıkları ile ilgili birkaç örnek vermek istiyoruz;

İlk olarak gayr-i Müslimlerin gerek kendi aralarından gerekse Müslümanlar ile yaptıkları alışverişlere ait anlaşmazlıklarına bakalım: Fethiye (Megri) Kasabasında ikamet eden Rum milletinden Tabip Vasilaki Efendi mahkemede, Megri Kazasına bağlı Loyis Köyü'nden iken daha önce vefat eden Nikola oğlu Damyanus'a henüz hayatta iken 7 adet Fransız Lirası borç verdiğini ifade etmiş ve bu meblağın terekesinden alınmasını talep etmiştir. Mahkeme de, şahitlerden Yorgi oğlu Atnaş ve Mihail oğlu Penayi'nin ifadelerine göre 7 Fransız Lirasının Tabip Vasilaki'ye varisleri tarafından verilmesine hükmetmiştir¹⁰⁰⁶.

Yine Megri Kasabasında sakin Musevi milletinden ve manifaturacı esnafından İstanbullu Yakim oğlu Şaya mahkemede, Megri'de sakin iken İzmir'e giden terzi esnafından Ya-

¹⁰⁰³ Söke ŞS 257, s.6-43'te 17 dava; Söke ŞS 246, s.14-169'da 69 dava; Söke ŞS 274, s.7-156'da 108 dava vardır.

¹⁰⁰⁴ Hamidiye Mahallesi'nden Çerkez İdris Çavuş' un Rum Mahallesi'nden Bakkal Gavril Yani aleyhine açtığı dava için bkz: Söke ŞS 274, 105/22, 25 Ocak 1339 (25 Ocak 1923); Konak Mahallesi'nden Molla Mehmet Ağazade'nin Bağarası Köyü'nden Nikola oğlu Anderya aleyhine açtığı dava için bkz: Söke ŞS 274, H.No: 154, s.30, 29 Ocak 1339 (29 Ocak 1923); Söke'de mahkemeye intikal eden bu tür dava sayısı 44'tür.

¹⁰⁰⁵ Bazıları için bkz.: Söke ŞS 274, 53-58/12-13, 20 Ocak 1339 (20 Ocak 1923); Söke ŞS 246, 133-142/26, 18 Şubat 1339 (18 Şubat 1923); Söke ŞS 257, 40-45/27-31, 13 Mart 1339 (13 Mart 1923)

¹⁰⁰⁶ Megri ŞS 161, 18/163, 21 Muharrem 1321 (19 Nisan 1903)

hudi Musani Efendi'den 10 adet Fransız Lirası alacağı olduğunu ifade etmiştir. Şahitlerin ifadesine göre, Musani'nin Amerika'ya firar ettiği ve Şaya'nın alacağının doğruluğu anlaşılmış olduğundan mahkeme, Musani'nin dönüşünde borcunu ödemesine karar vermiştir¹⁰⁰⁷.

Milas'ın Hoca Bedreddin Mahallesi sakinlerinden ve Musevi milletinden Yoda Levi Efendi mahkemede, Milaslı olup vefat eden Hacı Sarızade Emin Ağa'dan 6.301 kuruş alacağı olduğunu, alacağına dair elinde bir de senet bulunduğunu ve Emin Ağa'nın terekesinden bu meblağın alınmasını ifade etmiştir. Mahkeme de, şahitlerin ifadeleri istikametinden 6.301 kuruşun Yoda Levi Kumpanyası'na ödenmesine karar vermiştir¹⁰⁰⁸.

Nakit alacak davası ile ilgili kira alacakları da mahkeme tutanaklarında yer almıştır. Örneğin, Fethiye (Megri) Kasabasından Panayot kızı Katrine, tasarrufunda olan hanesini 20 mecrediye bedel ile Megri Rüsumat Müdüriyetine tabi Eşen Nahiyesi Rüsumat Memuru Abdullah oğlu İbrahim Efendi'ye kiraladığını ancak, 8 ay müddetle kalmış olmasına rağmen İbrahim Efendi'nin kirayı vermeden haneyi tahliye ettiğini ifade etmekte ve 8 aylık kira bedeli olan 280 kuruşun ilgiliden alınmasını mahkemeden talep etmektedir. İbrahim Efendi ise mahkemede, kiraladığı hanede 15 gün kaldığını ifade etmiş ve 7,5 aylık fazla ikamet iddiasını inkâr etmiş olmakla birlikte mahkemede üç defa yemin etmesi talep edildiğinde bundan kaçınmıştır. Mahkeme de, 280 kuruşun Panayot kızı Katrine'ye ödenmesine karar vermiştir¹⁰⁰⁹.

Alışveriş anlaşmazlıklarının büyük bir kısmı Fethiye'ye ait olduğunu söylemiştik. Fethiye, sancak içerisinde diğer kazalara göre daha çok gayr-i Müslim nüfus barındırıyordu ve ticari hayatta gayr-i Müslimlerin etkisi daha fazla idi. Rumlar kendi aralarında anlaşmazlık yaşadıkları gibi Musevilerle de, Müslümanlarla da yaşamışlardır. Bu durum Museviler için de geçerlidir. Bu davaların hemen hepsi de davayı açanların lehine neticelenmiştir¹⁰¹⁰.

Menteşe sancağında sadece sancağın yerlisi olan gayr-i Müslimlere ait anlaşmazlık olmuyor, özellikle Cezayir-i Bahr-i Sefid Sancağından iken ticaret için buralara gelmiş gayr-i Müslim tüccarlara ait davalar da mahkemelere intikal ediyordu. Mesela, Rodos Kasabası ahalisinden ve katırcı esnafından olan Ergiri oğlu Dimitri ile ilgili yedi dava kaydına rastlıyoruz. Hepsinde de Dimitri'den alacağı olanlar mahkemeye başvurarak alacaklarının kendilerine ödenmesini istemişlerdir. Ergiri oğlu Dimitri daha önce vefat ettiği için davalar onun

¹⁰⁰⁷ Megri ŞS 163, 107/228, 7 Cemaziyelevvel 1326 (7 Haziran 1908); Amerika'ya firar eden Musani'den daha başka tüccarlarından alacağı bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Megri'den Tüccar David oğlu Musani idi ki bu iki şahıs ortak ticaret yapmakta idi. Onun alacağı meblağ ise 13385 kuruştur. Bunun için bkz: Megri ŞS 163, 106/227, 4 Cemaziyelevvel 1326 (4 Haziran 1908)

¹⁰⁰⁸ Milas ŞS 311, 233/131, 7 Şevval 1333 (18 Ağustos 1915)

¹⁰⁰⁹ Megri ŞS 161, 83/39, 10 Ramazan 1319 (21 Aralık 1901)

¹⁰¹⁰ Bazıları için bkz: Megri ŞS 163, 200/274; 220/285; 234/292; Milas ŞS 155, 162/300; 166/302; 169/302

mirasçılarını üzerine açılmıştır. Bunlar; Fethiye’den Kostanti Efendi oğlu Hacı Yani 117 kuruşunun¹⁰¹¹, Kıbrıslı Hüseyin Usta 1.075 kuruşunun¹⁰¹², Sarraf Anderya zevcesi Hacı Marya 562 kuruşunun¹⁰¹³, Hacı Save oğlu Hacı Vasil 3.991 kuruşunun¹⁰¹⁴, Hacı Estemat oğlu Hacı Mihâl 1.182 kuruşunun¹⁰¹⁵, Anderya oğlu Yorgi Lazaridi Efendi 211 Fransız Lirası kıymetli 15 baş esterinin¹⁰¹⁶ ve Megri’de mukim İngiliz tebaasından Manganez Madeni Mühendisi Çenhekson? Efendi de 1.485 kuruşunun Ergiri oğlu Dimitri’den alınmasını talep etmişlerdir. Mahkeme de şahitlerin ifadeleri doğrultusunda hepsini haklı görmüş ve zikredilen meblağ-ların ilgililere ödenmesi için başta zevcesi Yorgi kızı Hırısafine olmak üzere diğer mirasçılara tembihte bulunmuştur.

Alışveriş anlaşmazlıklarında sadece nakit paraların söz konusu olmadığını, bazı durumlarda hayvan veya mülk satışlarından kaynaklanan anlaşmazlıkların da vuku bulunduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu hususla ilgili Menteşe Sancağı’ndan da örnek verecek olursak; Milas’ın Hıristiyan Mahallesinden İliya oğlu Kostantin mahkemede, 7 gün önce kaybettiği öküzünün Kasaba Mal Müdürü Mehmet Nuri Efendi’de olduğunu beyan ile kendisine teslimini istemiştir. Mahkeme de, hayvanın sahibine iadesine karar vermiştir¹⁰¹⁷. Fethiye Kasabasında sakin Fransız tebaasından Hacı Yakim Süryani Efendi, 636 İstanbul kilesi hinta (buğday) ile 29 kile şair (arpa)’nın vefat eden Yasef oğlu İsak’ta alacak hakkı olduğunu ve tahıllarının varislerinden alınmasını talep etmiştir. Mahkeme ise, müteveffa İsak’ın büyük oğlu Levi’den belirtilen tahılı Süryani Efendi’ye teslimine hükmetmiştir¹⁰¹⁸.

Bu arada bazı alışveriş anlaşmazlıklarının Bâb-ı Âli’ye kadar intikal ettiği de görülmekteydi. Milas’ta Tekedereli Mehmet Ali ile Yasef Levi arasında anlaşmazlığa neden olan zeytinlik ile ilgili Menteşe Sancağı Meclis İdaresi, Yasef Levi aleyhinde karar vermiştir. Yasef Levi ise, kendisi aleyhine verilmiş olan karara itiraz etmiş ve mutasarrıflığa bir dilekçe yazmıştır. Onun dilekçesi Menteşe Sancağı Hukuk Müşavirliği tarafından 10 Teşrinisani 1330 (23 Kasım 1914) tarihinde Şurâ-yı Devlet’e ‘*tevdi buyrulmak üzere takdim kılınmıştır*’. Şurâ-yı Devlet ise 23 Teşrinisani 1330 (6 Aralık 1914) tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği yazıda meselenin Liva İdare Meclisi’nce tekrar detaylı bir şekilde görüşülerek karara varılmasını istemiştir¹⁰¹⁹.

¹⁰¹¹ Megri ŞS 161, 5/144, 7 Şevval 1321 (7 Aralık 1903)

¹⁰¹² Megri ŞS 161, 8/146, 20 Şevval 1321 (9 Ocak 1904)

¹⁰¹³ Megri ŞS 161, 9/147, 10 Şevval 1321 (30 Aralık 1903)

¹⁰¹⁴ Megri ŞS 161, 11/148, 13 Şevval 1321 (2 Ocak 1904)

¹⁰¹⁵ Megri ŞS 161, 12/149, 15 Şevval 1321 (4 Ocak 1904)

¹⁰¹⁶ Megri ŞS 161, 19/163, 25 Zilkade 1321 (12 Şubat 1904)

¹⁰¹⁷ Milas ŞS 316, 85/207, 17 Şevval 1328 (22 Ekim 1910)

¹⁰¹⁸ Megri ŞS 163, 22/180, 21 Şevval 1325 (27 Kasım 1907)

¹⁰¹⁹ BOA DH. H, 69/73, Lef 1-3

Sonuç olarak diyebiliriz ki, XX. yüzyılın başında Aydın ve Mentеше Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin gerek kendi aralarında ve gerekse Müslümanlarla ilişkilerinde oluşan alışveriş anlaşmazlıkları Şer'i mahkemelere intikal etmiş ve mahkemeler hiçbir ayırım gözetmeksizin haklının hukukunu muhafaza etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti'nin büyük sıkıntılar yaşadığı, bu çalkantılı dönemde dahi, toplumsal ahengin devamı için mahkemeler bir Rum'un Ermeni'den, bir Musevi'nin Rum'dan veya bir Ermeni'nin Müslüman'dan ve bir Müslüman'ın Rum'dan alacağını, kanunlar çerçevesinde borçludan almaya çalışmıştır. Yine mahallinde halledilemeyen alacak davaları, devletin yönetim merkezine kadar iletilmiş ve ilgili kurumlar aracılığıyla bir gayr-i Müslim vatandaşın hakkı zayi edilmemiştir.

Batı Anadolu'da sosyal ahengin tamamen bozulduğu Milli Mücadele sonrasında ise Rumlar, ikamet ettikleri bölgeleri terk edip geride büyük meblağları bulan borçlarını -ki sadece Söke Kazası'nda iki yüze yakın dava vardır- ödemedен gitmişlerdir.

C. Madencilik

I. Osmanlı Devleti'nde Madencilik

Fatih döneminde Balkanlar'da ve Anadolu'daki Osmanlı fetihleri askeri ve siyasi kazanımların yanı sıra, maden rezervlerinin ve çeşitliliğinin de artmasını sağlamıştı. Bununla birlikte güvenlik için gerekli olan kurşun, demir ve kalay gibi madenlerin işletme ve idaresi için devlet, bazı önlemler alma gereksinimi duymuş ve madenlerle ilgili hususlar kanunnamelerle tespit edilmişti¹⁰²⁰.

Osmanlı madenciliği, XV. ve XVI. yüzyıllarda Avrupa ile rekabet edebilecek bir seviyede olmasına karşın, XVIII. yüzyıldan itibaren gelişmelere ayak uyduramamış ve gerilemeye başlamıştı. Dışa bağımlılığı azaltmak isteyen devlet, XIX. yüzyılın başlarından itibaren zarar eden madenleri verimli ve kârlı hale getirebilmek amacıyla Avrupa'dan madencilik bilgisi yüksek mühendisler getirmeye başlamıştır¹⁰²¹. XIX. yüzyıl ortalarında şahısların maden imtiyazlarına olan ilgisinin artmasına karşın maden üretimini belirleyen kapsamlı bir düzenleme bulunmuyordu. Bu alanla ilgili, 1858 Arazi Kanunnamesi'nin 107. maddesi; madenlerin mülkiyeti ve alınacak vergileri, madenin bulunduğu arazinin türüne göre tayin etmesine

¹⁰²⁰ Mustafa Altunbay, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s.791; Neşet Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara 1943, s.118

¹⁰²¹ Özkan Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.11, İstanbul 2007, s.79-92

rağmen; işletme yöntemleri, imtiyaz sahiplerinin sorumlulukları, işçilerin durumları, yakacak temini gibi daha pek çok konuya açıklık getirmiyordu¹⁰²². Bu eksiklikleri göz önünde bulunduran ve maden üretiminin Avrupa’da olduğu gibi tüm safhalarını tarif eden müstakil bir nizamname hazırlanması gereği duyulmuş ve nihayet Osmanlı Devleti’nin ilk “*Maden Nizamnamesi*” 28 Mayıs 1861 tarihinde yürürlüğe girebilmiştir. Beş bölüm ve elli dört maddeden oluşan nizamname ile madenler sınıflandırılıyor, maden aramak için verilecek ruhsat bir düzene sokuluyor, imtiyaz alacakların ödeyeceği vergiler düzenleniyor ve maden üretiminde uyulması gereken kurallar ortaya konuyordu. Ayrıca nizamname, Osmanlı tebaasından olanların tek başlarına veya ortaklık suretiyle imtiyaz alabilmelerine fırsat veriyordu. Bu ortaklıklara yabancılar da ‘*hissedâr*’ olarak katılabilecekti¹⁰²³.

1867’de yabancıların Osmanlı Devleti’nde toprak sahibi olmalarına izin verilmesinden sonra bu alanda yeni bir nizamname hazırlama gereği duyulmuş ve 1810 Fransız Maden Kanunu esas alınarak 1869 Maden Nizamnamesi kaleme alınmıştır. Bir önceki düzenlemede “*müddet-i münâsibe*” ifadesiyle muğlâk bırakılan imtiyaz süresi bu nizamnameyle doksan dokuz yıl olarak belirlenmişti. Yine aynı çerçevede yabancılara tek başlarına ve kendi adlarına ihalelere girebilme hakkı verilmesi, imtiyaz hakkının satılabilmesi veya varislerine intikaline imkân tanınması mülkiyet açısından önemli yeniliklerdendi¹⁰²⁴.

1869 nizamnamesinin madenlerin ihale ve idaresi noktalarında bazı sorunlara sebebiyet vermesi, 1887 Maden Nizamnamesi’nin hazırlanıp yürürlüğe girmesini sağlamıştır. Nizamname, madenlerin arama, keşif ve ihalelerinde mahalli idareye geniş yetkiler veriyor; madeni ilk bulana, imtiyazı alan kişinin ‘*mucitlik hakkı*’ adı altında tazminat ödemesi zorunluluğunu getiriyordu¹⁰²⁵.

Osmanlı Devleti’nde maden mevzuatını ele alan ve köklü değişiklikler getiren son düzenleme 9 Nisan 1906’da ilan edildi. Yeni düzenleme bazı kısımlarda önceki metinlerin izlerini taşısa da (madenlerin tasnifi, imtiyaz süreleri, yabancıların maden ihalelerine girebilme-leri, madeni keşfedene verilen mucitlik hakkı ve miktarı gibi), imtiyaz işlemlerinin bir yıl ile sınırlandırılması, arama ruhsat işlemleri ile ilgili itirazların Bâbîâlî’ye yapılabilecek olması, arama yapılacak arazide askeri, dini ve devlete ait yapıların zarar görmesi durumunda izin

---

¹⁰²² Özkan Keskin, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukuku’nun Tekâmülü (1861-1906)”, OTAM, S.29, Bahar 2011, s. 127

¹⁰²³ 1861 Maden Nizamnamesi’nin en önemli noktalarından biri yabancıların ilk defa maden ihalelerine ‘*hissedâr*’ olarak katılabilme imkânı tanınmasıdır. Bu tarihten önce devletin genel eğilimi yabancıların maden imtiyazı verilmemesi şeklindedir. Keskin, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukuku’nun...”, s. 128-129

¹⁰²⁴ Hüseyin Nail Kubalı, “Eski Mevzuatımız ve Maden Mülkiyeti”, *Ebül’ulâ Mardin’e Armağan*, İstanbul 1944, s.815

¹⁰²⁵ *Düstur*, Tertip I, C.V, s.886-904

verilmemesi ve mültezimlerin maden arazisi üzerinde başka hak iddia etmemesi gibi hususları kapsıyordu¹⁰²⁶.

XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına değin madencilik alanında yapılan bu düzenlemeler, sanayi inkılâbıyla hammaddeye ihtiyacı olan Avrupalı devletlerin Osmanlı madenlerine olan ilgisini artırmıştı. Öyle ki, yabancılar 1870-1900 yılları arasında maden imtiyazlarının %51'ini ellerinde bulunduruyordu. Bu sayede madenlerin imtiyaz haklarını alan yabancı sermaye, madeni işletmeye açmadan imtiyaz hakkını devrederek yüksek kârlar elde etmişti. Buna rağmen 1902-1911 yılları arasında Osmanlı maden üretiminin değer bakımından yarısından fazlası yabancıların elindeydi. Aynı şekilde gayr-i Müslimlerin de aynı dönemde Osmanlı madenlerinin %27'sinin imtiyaz hakkına sahip olduğunu görüyoruz¹⁰²⁷.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde madencilik üretimi önemli ölçüde artmıştı. Ancak madencilik alanında daha çok yabancı ve gayr-i Müslim sermayesi egemen olduğundan Osmanlı yönetiminin madencilik konusunda getirdiği yeni düzenlemeler, sürekli yabancı sermayenin yararına olmuştu. Ayrıca Osmanlı Devleti sınırları içerisinde üretilen madenlerin büyük bir kısmı ihraç ediliyordu. 1902-1911 yılları arasında üretilen linyit, maden kömürü ve petrol hariç, diğer üretilen madenlerin tamamı yurt dışına gönderilmişti. Yani XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti, ürettiği madenlerin büyük bir kısmını dışarıya satan bir ülke konumundaydı¹⁰²⁸.

XX. yüzyılın başlarında (1902-1908) Osmanlı Devleti'nde üretilen madenlerin %12'si Aydın Vilayeti'nden sağlanıyordu. Vilayette işletilen madenlerin sayısal olarak değeri, devletin genelinde önemli bir paya sahipti. Çünkü ülkede işletilen 66 madenin 25'i buradaydı. Vilayette krom, zımpara, linyit, kurşun (ve XX. yüzyılın başında Nazilli'de keşfedilen kükürt) madenleri vardı¹⁰²⁹. Bu madenler, inceleme alanımız olan Aydın ve Menteşe Sancakları'nda da çıkarılıyordu ve bu madenlerin gerek araştırılmasında (taharri), gerekse üretiminde gayr-i Müslimler büyük rol oynuyordu. Şimdi Aydın ve Menteşe Sancaklarında gayr-i Müslimler tarafından çıkarılan madenleri sancak bazında ayrı ayrı ele alarak değerlendirmek istiyoruz.

I. Aydın Sancağı

Aydın Sancağı, madenler açısından diğer sancaklara göre daha fakirdi. Sancakta ikisi kömür, ikisi zımpara ve biri de arsenik olan beş imtiyazlı maden bulunuyordu. Bazı yerlerde

¹⁰²⁶ Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku'nun...", s. 136

¹⁰²⁷ A. Gündüz Ökçün, "XX. yüzyılın Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları", *Abadan'a Armağan (Ankara SBF-1869'dan ayrı basım)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s.809-859

¹⁰²⁸ Ökçün, *a.g.m.*, s.892

¹⁰²⁹ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik*, s.93

ise simli kuşun ve kömür damarlarına rastlanmıştı. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Nazilli'de bir kükürt madeni için arama ruhsatı talebinde bulunulmuştu.

Maden üretiminin ilk aşamasını maden arama ruhsatı alınması oluşturuyordu. Arama ruhsatları, mültezim adaylarının bir yerde maden bulunup bulunmadığını tespit etmek için belli bir süre keşif kazıları yapmalarına izin verildiğini gösteren belgelerdi. *'Taharri Ruhsatı'* olarak adlandırılan bu belgeler, imtiyaz fermanı verilmesi sırasında belgeyi alana öncelik sağladığı gibi ruhsat süresi içinde madenin işletilmesine de imkân veriyordu¹⁰³⁰. Arama ruhsatı imtiyazını alan şahıslar bazen bu hisselerinden bir kısmını başka birisine devrederek bundan kazanç sağlıyorlardı. Örneğin 1918 yılında Nazilli'nin Sultanhisar Nahiyesi'nde kükürt madeni için arama ruhsatı alan Osmanlı tebaasından Karpu oğlu Hırstaki Efendi, 29 Temmuz 1917 tarihinden beri uhdesinde bulunan 94/42 numaralı arama ruhsatı imtiyazının 100 hisse itibarıyla 35 hissesini Köylü Gazetesi Müdürü Mehmet Rıfat Bey'e devretmişti. Nizamnamenin 23. maddesine uygun olarak vilayet meclisince de uygun görülen bu devir işlemine ait belgeler, 3 Haziran'da Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne, oradan da 6 Temmuz'da Sadarete iletilmişti. Sadaret de 10 Ağustos 1918 tarihinde bu devir işlemi onaylamıştı¹⁰³¹.

Keşif ve arama çalışmaları sonunda bir madenin işletmeye değer ve verimli olduğu anlaşılırsa mültezim adayları imtiyaz için hukukî işlemlere başlardı. Maden İdaresi'ne iletilen talep dilekçeleri ile birlikte devlet ile mültezimler arasında karşılıklı yükümlülükleri belirten bir mukavelename hazırlanarak Şûrâ-yı Devlet'e havale edilirdi. Tanzimat Dairesi'nde müzakere edilen müsveddelere son hali burada verilirdi. Nizamnamelere uygun olarak hazırlanan mukavelenameler, taraflar arasında resmi bir sözleşme niteliğindedir. Bir de maden şartnameleri vardı. Şartname, maden üretimi esnasında mültezimin uyması gereken kuralları ve maden için inşa edilecek tesisin özelliklerini ihtiva ederdi. Mukavelename ve şartname hazırlandıktan sonra saraya takdim edilir ve iradenin çıkmasıyla imtiyaz süreci tamamlanırdı¹⁰³².

Söke'nin Serçin Köyü'nde bulunan zımpara madeni, yukarıda belirttiğimiz esaslar çerçevesinde Osmanlı tebaasından olup İzmir'de ikamet eden Alber Tarika Efendi'ye ihale edilmişti. Hazırlanan mukavelename ve şartname Şûrâ-yı Devlet'e havale edilmişti. Mukavelenamede belirtilen bilgilere göre, işletme için ayrılan yer 580 dönümdü. Arazi Serçin Köyü dâhilinde ve Bakı Gölü sahilinde yer alıyordu. Nizamnamenin 48 ve 49. maddelerine göre, *'resm-i mukarrer'* olarak dönüm başına 10'ar kuruştan 5.800 kuruş ile *'teçhizat-ı askeriye akçesi'* olan 348 kuruş, her sene mart ayının başında Maliye Nezareti'ne ödenecekti. Ayrıca

¹⁰³⁰ Kurmuş, *a.g.e.*, s.128

¹⁰³¹ BOA ŞD, 1246/6, 10 Ağustos 1334 (10 Ağustos 1918)

¹⁰³² Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku'nun...", s.139-140

çıkarılacak madenden %20'si '*rüsum-u nisbiye*' olup bunun %6'sı oranında da '*techizat-ı askeriye tertibi*', ile '*ferman harcı*' olarak 150 ve bu harcın %6'sı olan 9 Osmanlı altını da '*techizat-ı askeriye akçesi*'¹⁰³³ ödenecekti. Tertip edilen şartname ise on üç maddeden oluşuyordu. Şartnamede; nizamname hükümleri çerçevesinde uhdesine isabet edecek vergileri ödeyeceği (1.mad), maden üzerine inşa edeceği tesis için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ni bilgilendireceği (3.mad), üretilecek maden ihracata elverişli olursa, ocak çıkışlarına uygun makinelerin yerleştirileceği (10.mad) ve aynı arazide başka bir maden bulunursa, mültezimin bu madenden hak iddia edemeyeceği (11.mad) gibi hususlar yer alıyordu¹⁰³⁴.

Zımpara madeninin çıkarıldığı bir diğer yer yine Söke Kazası'nda Hoşyar Hanım'a ait Kemer Çiftliği ve Gümüşkayası Köyü'ydü. Madenin imtiyaz hakkı Hacı Nikola'ya aitti ve zımpara madeni, 27 Şubat 1899'da 60 yıl süre ile yarı hissesi vefat etmiş olan Hacı Nikola'nın mirasçılarında oğlu İstavri ve diğer yarısı da annesi, erkek kardeşi ve kızları Mariko, Leonida, Eftelya, Engoliko ve Anastasya'ya ihale edilmişti¹⁰³⁵. İşletme için ayrılan yer 654 dönümdü. Sınırları; kuzeyde, Kızkalesi noktasından başlayıp Yalnızkavak noktasından geçerek Gümüşkayası Köyü Camii'ne kadar batıda, adı geçen camii ile Aya Andon noktası arasında güneyde, Aya Andon'dan başlayıp Kemer Köyü'nün kuzeyinde ve yanında bulunan Yeldeğirmeni'ne kadar ve doğuda, Yeldeğirmeni'nden sınıra başlangıç noktası olan Kızkalesi'ne kadar uzanan hattın oluşmaktaydı. Bu araziden alınacak vergilerden '*resm-i mukarrer*', dönüm başına 10'ar kuruş hesabıyla 6540 kuruştü. Çıkarılacak madenden de %20'si '*rüsum-u nisbiye*' olup ferman harcı ise 150 altındı. Madenin işletilebilmesi için gerekli olan alet-edevat ile makineler, yurtdışından getirilmeleri sırasında bir defaya mahsus olmak üzere gümrük vergisinden muaf tutulacaktı. Bununla birlikte maden iki seneye kadar işletmeye açılacaktı¹⁰³⁶. Bir defaya mahsus olmak üzere yirmi Osmanlı altını alınacak olan bu ihaleye ait evraklar, 20 Mart 1899 tarihinde Şûrâ-yı Devlete ulaşmıştı¹⁰³⁷. Hacı Nikola'nın mirasçıları bu madene ait hisselerini ellerinde fazla tutmamışlar, aşağı yukarı bir sene sonra, "*mucitlik hakkı*" olarak madenden çıkarılacak cevherin her kantarı için 90 para vermek koşuluyla Ernest Abbott'a devretmişlerdi¹⁰³⁸. Böylece bu zımpara madeni yabancıların uhdesine geçmiş oluyordu.

¹⁰³³ XX. yüzyılın başlarına ait mukavelenâmelerde '*techizat-ı askeriye akçesi*' veya '*techizat-ı askeriye îanesi*' adı altında bir vergi alınmaya başlanmıştı. Bu vergiyle devlet, ordunun silah cephanesi ve diğer masraflarına kaynak sağlamayı amaçlıyordu. Kekin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku...", s. 143

¹⁰³⁴ BOA ŞD, 1263/2, 22 Nisan 1324 (22 Nisan 1918)

¹⁰³⁵ BOA BEO, 1273/95469, 16 Şevval 1316 (27 Şubat 1899)

¹⁰³⁶ Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994, s.142

¹⁰³⁷ BOA BEO, 1283/96181, 8 Zilkade 1316 (20 Mart 1899)

¹⁰³⁸ Yorulmaz, *a.g.t.*, s.143

Sancakta bulunan diğ er zımpara madeni Nazilli'nin Karasu Nahiyesi'ne bağlı Kekre Köyü'nde bulunuyordu. Buradaki zımpara madenin in imtiyaz hakkı 1890-1907 yılları arasında İzmir tüccarlarından Eftim Efendi ile Aydın Vilayeti İdare Meclisi eski üyesi Yahya Hayati Efendi'de bulunuyordu. Maden imtiyazının %50'sini elinde bulunduran Yahya Hayati Efendi 1907 yılında bunun %12,5 hissesini Fransa tebaasından Mösyö Trapol Panafu'ya devretmişti¹⁰³⁹.

Sancakta bulunan diğ er bir maden de linyit kömürüydü. Bu maden de Söke ve Nazilli'nin değiş ik mahallerinde bulunuyordu. Özellikle Söke'deki linyit ocaklarından çıkarılan kömür, oradaki meyan fabrikalarında¹⁰⁴⁰, Köşk Nahiyesi'nde çıkarılan kömür de Aydın fabrikalarında kullanılıyordu. Köşk Nahiyesi'nin Kızılca Köyü'nde bulunan linyit madenini 30 Kasım 1913'ten itibaren Sökeli Manol oğlu Dimitri Kaçaron ve ortakları işletiyordu. Dimitri Kaçaron sahip olduğu 133 hisseden 10 hissesini 29 Temmuz 1914'te İtalya Devleti tebaasından İstelyo Saloyani'ye devretmişti¹⁰⁴¹.

Söke'de bulunan linyit kömürü madenin in imtiyazı ise, 1898 yılından geçerli olmak üzere 99 yıllığına, İzmir'de ikamet eden ve Osmanlı tebaasından olan Manolaki Antonyadis Efendi'ye verilmişti. Encümen mazbatasından; askeri sakıncalarından dolayı madenin yabancılar a satılamayacağı ve devredilemeyeceğ i, savaş zamanında Tersane ve Tophane-i Âmire ile diğ er devlet kurumlarına lüzumu halinde satış fiyatının %10 daha aşağısında bir ücretle bir kısmının veya tamamının satılmasının zorunlu tutulduğu anlaşılmaktaydı¹⁰⁴².

Görüldüğü gibi Aydın Sancağı'nda maden arama ve maden üretiminde gerek sancak dışında yaşıyan, gerekse sancak dâhilinde ikamet eden gayr-i Müslimlerin önemli bir yeri vardı. Özellikle Rumlar, bu alanda hâkim bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi, kömür dışında üretilen madenlerin büyük bir kısmı ihraç ediliyordu. Dolayısıyla gayr-i Müslimler de bu ekonomik faaliyet içerisinde yer almış, getirisi yüksek olan madencilikle iş tugal etmiş lerd i. Bunun yanında kömür madenlerinde amele veya müstahdem olarak çalışan gayr-i Müslimler de vardı. Kömür ocaklarında amele ve müstahdem olarak çalışan veya diğ er iş leri yapan gayr-i Müslimlerin bu görevleri sicillerde genellikle '*kömürcü ameles i*' ve '*kömürcü askeri*' şeklinde nitelendiriliyordu¹⁰⁴³.

İkamet mahallerine yakın bölgelerdeki madenlerden çıkarılan kömürün bazen çalındığı da oluyordu. Bu durumda imtiyaz sahibi olan işletmeci, mahkemeye başvurarak hakkını arı-

¹⁰³⁹ Yorulmaz, *a.g.t.*, s.141

¹⁰⁴⁰ Söke ŞS 249, 145/(yok), 29 Zilhicce 1326 (22 Ocak 1909)

¹⁰⁴¹ BOA MV, 191/4, 16 Temmuz 1330 (29 Temmuz 1914)

¹⁰⁴² Yorulmaz, *a.g.t.*, s.139

¹⁰⁴³ Söke ŞS 282, 27/9, 1335 (1917); Söke ŞS 282, 9/33 1336 (1918); Söke ŞS 282, 19/36, 1336 (1918)

yordu. Örneğin Söke'nin Rum Mahallesi'nden Yorgi oğlu Yapıcı Dimitri, imtiyazı Manolopulos'a ait olan kömür madeninden izinsiz kömür çıkararak kendisine ait fabrikaya götürmüş; bunu haber alan maden sahibi de mahkemeye başvurmuştu. Mahkeme de, yapılan tahkikat neticesinde suçu sabit olan Dimitri'ye, Maden Nizamnamesi'nin 43. maddesine göre 100 kuruş para cezası vermiştir¹⁰⁴⁴.

II. Mentеше Sancağı

Menteşe Sancağı, Aydın Vilayeti'nin madenler açısından en zengin bölgelerinden biriydi. Bölgede madenlerin hemen hepsi XIX. yüzyılın ikinci yarısında keşfedilmişti. Mentеше Sancağı'nda işletilen madenlerin başında, sanayide önemli bir yere sahip olan krom gelmekte, onu kömür, zımpara ve manganez izlemekteydi. 1907-1908 (1323-1324) senesi maden istatistiğine göre, Mentеше Sancağı'nda fermanlı madenlerin sayısı 20'dir. Bunların 13'ü krom, 3'ü zımpara, 2'si manganez, 1'i arsenik ve 1'i de kömürdü¹⁰⁴⁵. Aydın Sancağı'nda olduğu gibi Mentеше Sancağı'nda da gayr-i Müslimlerin maden üretiminde yer aldıkları belgelerden anlaşılmaktadır.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde krom madeni Adana ve Hüdavendigâr Vilayetleri'yle birlikte Mentеше Sancağı'nda çıkarılıyordu. Sancak krom üretiminde önemli bir yere sahipti. Krom madenleri Fethiye (Megri) ve Köyceğiz dolaylarında yoğunlaşmıştı¹⁰⁴⁶. Bölgedeki krom madenleri imtiyazının büyük bir kısmı İngiliz Peterson ailesinin elinde bulunuyordu. Birkaç maden Türklerin, yine birkaç krom madeninin imtiyazı da gayr-i Müslimlerde bulunuyordu. Bunlardan ilki Fethiye (Megri)'nin Kargı ve Koca Çiftlikleri hududunda ve Bezkise Köyü'nde iki parça ve Köyceğiz Kazası'nın Elçek ve Kızılkaya köylerinin sınırları içerisinde de dört parça olmak üzere toplam altı parça krom madeni idi. Madenin imtiyazı Petersonlarla birlikte Osmanlı tebaasından ve Ermeni milletinden Agop Bokasyan'ın uhdesinde bulunuyordu¹⁰⁴⁷. Petersonlar, madenin imtiyaz şartlarını yerine getirmekte gecikince Kargı ve Koca çiftlikleriyle, Değirmencik ve Sandalbaşı adlı madenler, en yüksek rüsum-u nisbiye'yi veren Galata'da maden tüccarlarından Apostolaki Yuanidi Efendi'ye (%70 hisse) ve tüccardan Tahsin Paşa'ya (%30 hisse) 60 yıllığına ihale edilmişti. Apostolaki

¹⁰⁴⁴ Söke ŞS 256, 51/154, 20 Şaban 1332 (14 Temmuz 1914)

¹⁰⁴⁵ Yorulmaz, *a.g.t.*, s.179

¹⁰⁴⁶ V. Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî ...*, s.93

¹⁰⁴⁷ BOA MV, 100/64, 5 Ağustos 1316 (18 Ağustos 1900)

Yuanidi Efendi ise 1902’de maden üzerindeki haklarını Hüdavendigâr ve Manastır Vilayetleri Kapıkethüdası Ahmet Efendi’ye devretmiştir¹⁰⁴⁸.

Yine Fethiye (Megri)’nin Üzümlü Köyü’nde bulunan krom madeninin imtiyaz hakkı 1911 yılında Osmanlı tebaasından Nikola Loyezidi, Yani Loyezidi ve Hıralambos Pavlidi Efendilere aitti. Şûrâ-yı Devlet tarafından verilen mazbatadaki bilgilere göre maden 1890’dan beri adı geçen şahıslar tarafından işletiliyordu. İhale süresinin bitimiyle birlikte 28 Mayıs 1911’de Vilayet Maadin Müdüriyeti’ne yeniden başvurarak madenin işletilmesine talip olmuşlardı. Maden için tahsis olunan arazi 204 dönümdü. Bu araziden alınacak resm-i mukarrer dönüm başına 10’ar kuruş hesabıyla 2.040 kuruştı. İhracatından %10 resmisi ve bunların %6’sı nispetinde ‘teçhizat-ı askeriye tertibi’ ile ferman harcı olarak da bir defaya mahsus olmak üzere 150 Osmanlı lirası alınacaktı. Müdüriyetçe tanzim olunan mukavelaname ve şartname Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti’ne havale edilmiş, buradan da Şûrâ-yı Devlet’e gönderilmişti. Şûrâ-yı Devlet de 14 Aralık 1911’de imtiyaz talebini onaylamıştı¹⁰⁴⁹.

Maden Nizamnamesi’ne göre yer altından çıkarılmasına imtiyaz verilen maden cevheri, imtiyaz süresi devam ederken tükenirse imtiyaz feshedilebiliyordu. Nitekim Üzümlü Köyü’ndeki Loyezidi kardeşler ile Hıralambos Pavlidi Efendi’nin işletmekte olduğu krom madeni böyle bir durum ile karşı karşıya bulunuyordu. 14 Aralık 1911’de aldıkları son imtiyazla madenden 600 ton krom çıkararak mültezimler; madende çıkarılacak başka cevher kalmadığını, maden arazisi üzerinde veya arazi altında herhangi bir fabrika ve benzeri bir tesis bulunmadığını ve ‘rüsüm-u mukarrer’den tahakkuk edecek borçlarını da tediye edeceklerini belirterek nizamnamenin 80. maddesi gereğince imtiyaz mukavelesinin feshedilmesini talep etmişlerdi. Bu talep Şûrâ-yı Devlet’in Maliye ve Nafia Dairesi’nde 15 Ekim 1914’te değerlendirmeye alınmıştı¹⁰⁵⁰. Onaylandığına dair elimizde şu an için bir belge mevcut değilse de imtiyazın feshi talebi, muhtemelen komisyonda onaylanmıştır.

Menteşe Sancağı’nda manganez madeni Fethiye (Megri)’ye bağlı Nif (Karaca) Köyü’nde çıkartılıyordu. 1899 yılından itibaren işletilmeye başlanan madenin imtiyazı 1901 yılına değin Osmanlı tebaasından gayr-i Müslimlerin elinde bulunuyordu. Ancak 1901 yılında Aşil Hıristidi, madendeki imtiyaz hakkının yarısını (%50 hissesini), bölgenin maden işletmeciliğinde önemli bir yere sahip olan İngiliz Hadkinson ailesine devretmiştir¹⁰⁵¹.

¹⁰⁴⁸ Petersonlar, madenlerle ilgili kıyasıya bir bürokratik mücadeleye girmişler, durum İngiliz sefaretinin de sürece dâhil olmasıyla içinden çıkılmaz bir hal almış, nihayet 1907’de Şûrâ-yı Devlet ve Orman ve Maadin Nezareti’nin girişimiyle imtiyaz Petersonlara verilmişti. Yorulmaz, *a.g.t.*, s.196-200

¹⁰⁴⁹ BOA İ. MMS, 145/1329 Z 35, 1329 (1911). Bkz. Ek-9

¹⁰⁵⁰ BOA İ. MMT, 9/1333 Z 1, 1332 (1914)

¹⁰⁵¹ BOA BEO, 1723/129159, 1319 (1901)

Sancakta çıkarılan bir diğer maden de kömürdü. Kömür Marmaris ve Milas'ta çıkarılıyordu. Milas'ın Kerme Köyü'ndeki kömür madeni imtiyazı XIX. yüzyılın sonlarında Manolaki Efendi ile Hüsammedin Bey'in uhdesinde bulunuyordu. Maden 256 dönüm arazi üzerinde bulunuyordu. Madenin her dönümü için 10'ar kuruştan 2.560 kuruş '*resm-i mukarrer*' alınacaktı. Ferman harcı olarak da bir defaya mahsus 150 Osmanlı altını, %5 de '*resm-i nisbî*' ödenecekti. Adı geçen şahıslar işlettikleri madeni bir müddet sonra İngiliz tebaasından Aya Minondas ve Ardupulos'a devretmişlerdi. Nizamnamenin 61.maddesi uyarınca İngiliz mültezimler tarafından madene '*mesul müdür*' görevlendirmesi yapılmayınca da 10 Şubat 1917 tarihinde madenin imtiyaz mukavelesi feshedilmişti¹⁰⁵².

Sancakta zımpara madeni Muğla ve Milas kazalarında çıkarılıyordu. Karaağaç ve Karatepe mevkieinde bulunan madeni XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı tebaasından Memiko Kotari ve Manolaki İkomnomidi adlarında iki gayr-i Müslim işletiyordu. Adı geçen şahıslar imtiyaz haklarını daha sonra '*Abot Limitet Zımpara Madenleri*' olarak bilinen bir İngiliz şirkete devretmişlerdi¹⁰⁵³.

Aydın Sancağı'nda olduğu gibi Menteşe Sancağı'nda da gayr-i Müslimlerden maden ocaklarında amele, kömürcü çavuşu ve maden nakli gibi işlerde çalışanlar vardı. Örneğin Fethiye (Megri)'nin Çaldere mevkiinde Petersonlar'a ait krom madeninden çıkarılan madenleri, Çalış İskelesi'ne Rum milletinden Ergiri oğlu Katırcı Dimitri taşıyordu¹⁰⁵⁴. Yine sancakta kömür ticaretiyle uğraşan gayr-i Müslimler de vardı. Milas Kazası'ndan Vasil oğlu Dimitri ve Fethiye (Megri) Kazası'ndan Vasil Vasilyadi Efendi kömür ticaretiyle uğraşmaktaydı¹⁰⁵⁵.

Görüldüğü gibi sancakta ticari ve sınaî hayatın çoğu alanında aktif olan gayr-i Müslimler, madencilik alanında da faaliyette bulunmuşlardı. Sadece madenin çıkarılıp ihraç edilmesinde değil, madenin nakli ve bölgedeki ticaretinde de rol oynamışlardır.

---

¹⁰⁵² BOA, İ. DÜİT, 24/11, 1332 (1917)

¹⁰⁵³ BOA, HR. İŞO, 128/3, 1337 (1921)

¹⁰⁵⁴ Megri ŞS 161, 37/178, 1322 (1904)

¹⁰⁵⁵ Megri ŞS 163, 26/79, 1323 (1906); Milas ŞS 326, 7/(yok), 1325 (1909)

D. Rumlara Uygulanan Ekonomik Boykot

I. Meşrutiyet Dönemi'nde Görülen Boykot Hareketleri ve 1913-1914

Boykotunun Sebepleri

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin paylaşılmasını hedefleyen bir dizi siyasi ve askeri gelişmeler yaşanmış; yaşanan bu gelişmeler ise, içeride bazı bunalımlara ve yeni gelişmelere sebep olmuştu. Bu dönemde meydana gelen toprak kayıpları, İttihat ve Terakki'nin '*milli iktisat*' politikasına bağlı olarak, ekonomik boykot hareketlerine ortam hazırlamıştı. Daha II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi, bu devlete ait malların satın alınmamasını salık veren bir boykot hareketinin başlamasına neden olmuştu¹⁰⁵⁶. Boykot özellikle Avusturya mallarına ve hemen her Osmanlı erkeğinin başlık olarak kullandığı feslere karşı yoğunlaşmıştı. Boykotu organize sürdürmek amacıyla daha önce İzmir'de kurulan Boykotaj Cemiyeti'nin birer şubesi 1908 yılında Aydın Merkez Kaza ile Nazilli'de faaliyete geçmişti. Aydın'da Avusturya mallarına karşı uygulanan boykota Rumlar da destek vermiş, düzenlenen mitinglere katılmışlardı¹⁰⁵⁷. Boykota en somut tepki Nazilli'den gelmiş, Türk tüccarlarla birlikte Dino Apostolido, Andrea Maloğlu Mihael Borinno, Yusuf İsrail, Salamon Abuvaf gibi Rum ve Musevi tüccarlar da bu harekete destek vermişlerdi¹⁰⁵⁸. Avusturya'dan gelen fes başta olmak üzere diğer bütün malları kapsayan bu boykotla birlikte İttihat ve Terakki, '*sonraki yıllarda düşmanlarına karşı kullanabileceği bir tepki yöntemini*' de böylece başlatmış oluyordu¹⁰⁵⁹.

Bu dönemde bir diğer boykot hareketi de Girit Adası'nı işgal eden, Osmanlı tebaasına ait Rumları kendi siyasi amaçları için yönlendiren ve bu amaçla gizli faaliyetlerde bulunan Yunanistan'a karşı yapılmıştı. Girit'in Yunanistan tarafından işgal edilmesine tepki olarak gerçekleştirilen mitinge Aydın'da dini cemaat reisleri de destek vermişti. Ancak boykota destek vermeyen gayr-i Müslimler de vardı. Söke'den Makaropulos ve şürekâsı, Hiralambos, Hacı Kostandi gibi tüccarlar boykota katılmayınca '*bu tüccarlara ders verilmesi için*' halka bunlarla alışveriş yapılmaması tembih edilmişti¹⁰⁶⁰. Girit sorununa bağlı olarak inişli çıkışlı bir seyir takip eden ve 1909-1911 yılları arasında uygulanan boykot hareketi, İtalya'nın

¹⁰⁵⁶ Erdal Yavuz, "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara 1979, s.168; Ayrıca bkz: Doğan Çetinkaya, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 256-257

¹⁰⁵⁷ M. Emin Elmacı, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Ün. SBE, İzmir 1996, s.122

¹⁰⁵⁸ *Köylü*, 8 Kânunuevvel 1324 (9 Aralık 1908)

¹⁰⁵⁹ Donald Quarter, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara 1987, s.121

¹⁰⁶⁰ *Ahenk*, 6 Eylül 1326 (19 Eylül 1910)

Trablusgarp'a saldırmasıyla sona ermişti. Aynı şekilde İtalya'nın Trablusgarb'ı işgal etmesine tepki olarak da, savaş boyunca İtalyan mallarına karşı bir boykot uygulanmıştı¹⁰⁶¹.

II. Meşrutiyet döneminde bir diğer iktisadî boykot hareketi de, Balkan Savaşları sonrasında görülmüştü. 1913 ve 1914 yıllarında uygulanan bu boykot hareketini diğerlerinden ayıran ise, bunun herhangi bir devlete karşı değil, Osmanlı Devleti'nin toprakları içinde yaşayan ve aynı zamanda vatandaşı olan Rumlara karşı yapılmasıydı. Balkan Savaşları öncesinde ve sonrasında Osmanlı tebaasından olan bazı Rumların Yunanistan'a doğrudan veya dolaylı olarak yardımda bulunmaları, Osmanlı toplumunda Rumlara karşı bir tepkinin oluşmasına ve buna bağlı olarak bir boykot hareketinin başlamasına neden olmuştu. Rumlara karşı uygulanan boykot hareketini derinleştiren diğer bazı nedenler vardı: Osmanlı ordusunda görev yapan birçok Rum asker ordudan firar ederek Balkan savaşları sırasında düşman saflarına geçmişti. Aydın Vilayeti'nin Hıristiyan ve Yunan bulunan yerlerinden ve özellikle sahile yakın bölgelerden, binlerce Rum firar ederek, Yunanistan'a geçiyor ve orada gönüllü alaylar oluşturarak Osmanlı ordusuna karşı savaşa hazırlanıyorlardı¹⁰⁶². Yine askerlik çağındaki Rumlar silahlarıyla birlikte birliklerinden firar ederek çeteler oluşturuyorlar, Adalardan gelen Rum çetelere kılavuzluk yaparak yardımcı oluyorlardı¹⁰⁶³. Osmanlı toplumunda Rumlara ve Yunanlara karşı oluşan tepkinin diğer bir nedeni de, Yunanların Makedonya'daki Müslümanlara uyguladığı şiddet politikasıydı. Makedonya'daki bazı şehirlerin işgali sırasında Rumların bir kısmı yağmacılık yapıp Yunanlara yardım etmişti. İşte bütün bu gelişmeler, Rumlara karşı tepkilerin artmasına neden olmuştu¹⁰⁶⁴.

Bunların yanında Rumlara karşı yapılan boykotun asıl nedeni, bazı Osmanlı Rum vatandaşların Yunan hükümetine yaptıkları bağışlardı. Boykotu yürütenlere göre Balkan Harbi'nde Yunanistan'ın başarısı kısmen Osmanlı Rumlarının desteğiyle gerçekleşmişti. Hatta Osmanlı donanmasını Marmara'ya hapseden Yunanistan'ın ünlü Averof zırhlısı, Averof adında Görüceli bir Osmanlı Rum vatandaşı tarafından Yunan Hükümetine hediye edilmişti¹⁰⁶⁵. Averof zırhlısı nedeniyle Osmanlı donanması Ege'ye açılmamış; Selanik ve Ege'deki Osmanlı adalarını savunamamıştı. Ayrıca Osmanlı Rumları yanı başlarındaki Yunanistan'a sürekli bağışta bulunuyordu.

¹⁰⁶¹ Hasan Taner Kerimoğlu, "1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey'in Risalesi", *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.V, S.13, s. 92-93

¹⁰⁶² Zeki Arıkan, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e kadar)*, III. Askeri Tarih Semineri, Genel Kurmay yayınları, Ankara 1986, s.174-177

¹⁰⁶³ Şinasi, "Asker Firarileri", *Ahenk*, 6 Eylül 1328 (19 Eylül 1912), s.1

¹⁰⁶⁴ Andonyan, *a.g.e.*, s. 389

¹⁰⁶⁵ Zafer Toprak, "İslam ve İktisat 1913-1914 Müslüman Boykotajı", *Toplum ve Bilim*, S.29/30, 1985, s.180-181

Boykotaj kampanyasına göre, Osmanlı topraklarında ticaret Rumların elindeydi. Alışverişi Rumlar düzenliyordu. Böylece ‘zavallı, şaşkın ve gafil Müslümanlar’ kendi elleriyle Yunanistan’ın topunu tüfeğini, zırhlısını finanse ediyorlardı. Müslümanlara dağıtılan bildiri-lerde, sırf Müslümanların oturdukları mahallelerde bile bakkal, manav, tuhafiyeye hatta fırıncılığı Rumların yaptığı belirtiliyordu¹⁰⁶⁶. İttihat ve Terakki Cemiyeti, Rumların sahip olduğu bu ekonomik varlığın Türklerin eline geçmesini sağlamak için “*Türk’ün Türk’ten alışverişi*” ve “*Rum ve Yunan tüccarlarıyla her türlü alışverişin kesilmesi*” düşüncelerini halka yaymıştı¹⁰⁶⁷. Boykot kısa sürede etkisini gösterdi. Eylem Müslümanlara parasız dağıtılan risalelerle duyuruldu. Müslüman esnafın, tüccarın, işyerlerinin adreslerini içeren listeler yayımlandı. Müslümanlara ticarete atılmaları için çağrıda bulunuldu. İstanbul’da kısa sürede 500’e yakın Müslüman dükkânı açıldı¹⁰⁶⁸.

Boykotla ilgili bir de, 3 Nisan 1913’te ‘*İstiklal-i İktisadi Milli Cemiyeti*’ adıyla bir cemiyet kuruldu. Cemiyetin kuruluş amacı; “*Günden güne mevcudiyetini kaybeden ve eyadi-i Hıristiyanıyeye geçen mevcudiyet-i istikbaliye ve hayatiyemizin tehlikeye düşmesine sebep olan ve bugün tamamen sönmüş bulunan hayat-ı iktisadiye-i İslamiyeyi ihya ve mevcudiyet-i sabikasını iade etmek*” olarak ifade edilmiş ve nizamnamesinin ikinci maddesinde, zorunlu olmadıkça Hıristiyanlardan alışveriş yapılmayacağı belirtilmişti¹⁰⁶⁹. Bu cemiyet, boykotun ilk zamanlarında aktif rol oynayamamış, ancak 1913’ün sonları ile 1914’ün başlarında etkili olmaya başlamıştı¹⁰⁷⁰.

Rumlara karşı uygulanan boykot hareketine ulusal ve yerel basın da ilgi gösterdi. Öyle ki, Osmanlı basınında bu boykot hareketi milliyetçi yazarlar tarafından dillendirildi ve destek gördü. Tasvir-i Efkâr gazetesinden Yunus Nadi, ‘*İktisadi İntibah ve Faaliyete Dair*’ başlıklı yazısında, Rumlara boykot yapıldığı iddialarına karşı çıkmış ve Balkan Savaşları’nın çok önemli sonuçlar doğurduğuna işaret ederek, “*Türk ve Müslüman unsurların iktisat âleminde faaliyet göstermeleri, netice itibariyle elbette memleket ve millet için en büyük hayırdır. Bu kadar hayırlı bir tezahürü, boykotaj gibi garb âleminde aleyhimize çıkabilecek garip kelimelerle işa’aya çalışmak elbette tahsin olunacak hareketler değildir*” demişti¹⁰⁷¹.

İzmir’de yayınlanan Ahenk gazetesinden Şinasi de, ‘*Boykot Meselesi*’ başlıklı yazısında, Müslümanlar tarafından yapıldığı iddia edilen boykot hareketinin ne hükümetin

¹⁰⁶⁶ Toprak, *a.g.e.*, s.109-110

¹⁰⁶⁷ Taçalan, *a.g.e.*, s.77

¹⁰⁶⁸ Toprak, *a.g.e.*, s.110

¹⁰⁶⁹ Cemiyet nizamnamesinin 107. maddesinde; Hıristiyanlardan ilk defa alışveriş edene ihtar ve nasihat, tekrar edene tekdir, beşinci defasında tardı muvakkat cezaları verileceği belirtilmişti. Bkz: Cüneyt Okay, “Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisadi Milli Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih*, S. 31, Temmuz 1996, s.47-51

¹⁰⁷⁰ Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler I*, s.472-473

¹⁰⁷¹ Kerimoğlu, *a.g.m.*, s.96

teşvikiyle, ne rehberlerin tehdit ve teşebbüsleriyle yapıldığını, tamamen halkın son gelişmeler karşısında ortaya koyduğu tepkinin bir tezahürü olarak oluştuğunu ifade etmişti. Türklerin uğradıkları haksızlık karşısında boykotu, bir silah olarak kullandıklarını ifade eden Şinasi, boykotun sadece Rum ve Yunanlara karşı yapıldığını da şu ifadelerle açıklamıştır: “...*vatan-daşlarımızın bi’l-iltizam şikâyet ettikleri gibi, öyle ale’l-umum Hıristiyanlara değil, münhasıran Yunanlara ve her hususta onların arabasına binen, onlarla beraber doğrudan doğruya, canımıza kasdetmeye çalışan Rumlara karşı tertib edilen bir müdâfaa aletidir. Yoksa onların iddiaları veçhile tekmil Hıristiyanlarla alış veriş etmeğe, kat’-ı münasebete karar vermiş olsaydık, bugün memleketimizde bulunan ve yekdiğerimizle daima güzel geçindiğimiz, memnun yaşadığımız Ermeni, Musevi ve sair gayr-i Müslim vatandaşlarımızla da aynı muamelede bulunur, hele ecnebilerin yanlarına hiç uğramazdık. ...şu halde onlara boykot yapmağa, münasebeti kesmeğe lüzum görmemekle beraber, birçok noktalarda onların menfaatlerini kendi menafimize tercih etmekte olduğumuzu da biraz insafı olan hiçbir kimse inkâr edemez. “Türkler, Hıristiyanlara boykot yapıyorlar” demek kadar haksızlık olamaz. Bize bu yolda edilen iftiralar müfterilerin mahiyetlerini anlamak için en sarih delillerdendir!*”¹⁰⁷². Böylece basında, Rumlara karşı uygulanan boykotun haklı gerekçelere dayandığı dile getirilerek, Türklerin boykota desteği canlı tutulmaya çalışılıyordu.

II. Boykotun Aydın ve Menteşe Sancaklarına Etkisi

Balkan Harbi’nden sonra Makedonya’dan gelen muhacirler, Aydın Vilayeti’nde Rumların yoğun olarak meskûn oldukları bölgelere yerleştiriliyordu. Çeşme, Ayasluğ, Ayvalık ve Bergama gibi yerlere muhacirlerin yerleştirilmesi bazı sürtüşmelere neden olmuştu¹⁰⁷³. Muhacirlerin bölgedeki iskân uygulamasına ve boykotun Rumların iktisadî hayatındaki tesirine paralel olarak başta İzmir ve kazaları olmak üzere Aydın ve Menteşe sancaklarında yaşayan Rumların Yunanistan’a göç hazırlığına başladığı görülüyordu. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, zaten boykotla iki hedefe ulaşmak hedeflenmişti. Bunlardan ilki, Rumların elindeki sermayenin tahrip edilmeden millileşmesini sağlamak; ikincisi de, ekonomideki millileşmenin bir sonucu olarak Rumları ‘gönüllü göçe’ zorlamaktı¹⁰⁷⁴. Birinci Dünya Savaşı’nın başlarında Yunanistan’ın Osmanlı Devleti’ne savaş açma olasılığı da düşünüldüğünde, ‘Türkiye’deki Rumları kovmak silahı’, diplomatik yollardan Yunanistan ve Büyük Devletlere gösterilmiş

¹⁰⁷² Şinasi, “Boykot Meselesi”, *Ahenk*, 19 Haziran 1330 (2 Temmuz 1914), s. 1

¹⁰⁷³ *Ahenk*, 26 Mayıs 1330 (8 Haziran 1914), s. 1

¹⁰⁷⁴ Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi ...*, s. 204

oluyordu¹⁰⁷⁵. Haziran (1914) ayının ortalarına gelindiğinde Aydın Vilayeti'nin kıyı ve iç kesimlerinden yoğun bir Rum göçü başlamıştı. Bu dönemde Makedonya Türkleriyle İzmir Bölgesi Rumlarının mübadelesi gündeme geldiği için haziran ayının ortalarına kadar boykotla ilgili ciddi bir tedbir almayan Osmanlı Devleti'nin bu tarihlerden itibaren boykotu bahane ederek Rumların mallarına zarar verenlerin ve Rumları göçe zorlayanların cezalandırılacağı yönünde bazı yaptırımlara başvurduğu görülmekteydi¹⁰⁷⁶. Bu tarihlerde Dâhiliye Nazırı Talat Bey de boykotu bahane ederek başlatılan Rum göçünü ve diğer gelişmeleri yerinde görmek amacıyla Batı Anadolu taraflarına gelmiş ve Aydın Valisi Rahmi Bey'le birlikte Aydın taraflarına doğru bir ziyaret gerçekleştirmişti. Dâhiliye Nazırı Talat Bey burada Rum göçünün engellenmesini istemişti¹⁰⁷⁷.

Aydın, Nazilli ve Atça gibi yerlerden de yüzlerce Rum ahali göç hazırlığına başlamıştı. Rum göçünü yerinde görmek üzere Nazilli'ye gelen Vali Rahmi Bey, bölgede sükûnetin sağlanması yönünde halka nasihatte bulunmuştu. Rumlar da valiye boykotu şikâyet ederek, boykotun '*memleketin iktisadiyatına olan su-i tesiri*'nden dolayı sona erdirilmesini talep etmişlerdi¹⁰⁷⁸. Buna rağmen göç etmek isteyen Rumlar, trene binmek için Nazilli istasyonuna toplanmışlardı. Nazilli Kazası'nın kaymakamı istasyonda toplanan Rumlara nasihat ederek %60'ının evlerine dönmelerini sağlamıştı¹⁰⁷⁹. Menteşe Sancağı'nda yaşayan Rumlardan da boykot nedeniyle göç etmek isteyenler bulunuyordu. Milas'ta yaşayan Rumlar boykotu bahane ederek göç hazırlığına başlamışlardı. Rumların göç hazırlığı kaymakam tarafından haber alınınca göçün engellenmesi için gerekli tedbirler alınmıştı¹⁰⁸⁰.

Bu arada Fener Rum Patriği de Rumlara karşı yapılan boykot hareketine karşı önlemler almaya çalışmıştı. Rum Patrikhanesi, boykottan zarar gören Rumların listesini belirlemek üzere Patrikhane'nin bünyesinde bir komisyon oluşturmuştu. Ayrıca boykotun sona erdirilmesi amacıyla hükümet nezdinde zaman zaman girişimlerde bulunmuştu. Patrikhane, Rumlara karşı yapılan boykotun kaldırılmaması durumunda '*başka türlü yollara*' başvuracağını belirtti¹⁰⁸¹. Ve çok geçmeden, boykota bir tepki olması bakımından kilise ve mekteplerin kapatılması yönünde bir karar aldı. Aydın ve civarında her ne kadar bu kararın tam olarak uygulanmadığı anlaşılıyorsa da¹⁰⁸², Menteşe Sancağı'nda bazı kilise ve mekteplerin kapatıldığı bilgisi Dâhiliye Nezareti'ne ulaşmıştı. Nitekim Patrikhanenin aldığı karar gereğince

¹⁰⁷⁵ Bilal Şimşir, *Ege Sorunu*, C.II, TTK, Ankara 1982, s.CXCI

¹⁰⁷⁶ Bununla ilgili Vilayetçe bir resmi ilan yayınlanmıştı. *Ahenk*, 2 Haziran 1330 (15 Haziran 1914), s.1

¹⁰⁷⁷ *Ahenk*, 6 Haziran 1330 (19 Haziran 1914), s.2

¹⁰⁷⁸ BOA DH. KMS, 19/68, 2 Haziran 1330 (15 Haziran 1914)

¹⁰⁷⁹ *Ahenk*, 8 Haziran 1330 (21 Haziran 1914), s.2

¹⁰⁸⁰ BOA DH. ŞFR, 431/94, 12 Haziran 1330 (25 Haziran 1914)

¹⁰⁸¹ Kerimoğlu, *a.g.m.*, s.100

¹⁰⁸² *Ahenk*, 8 Haziran 1330 (21 Haziran 1914), s.2

Milas'ta kilise ve mektepler ile Rumlara ait bakkal ve diğer dükkânlar kapatılmıştı¹⁰⁸³. Patrikhanenin aldığı bu karar temmuz ayının sonuna kadar devam etmişti. Ancak bu karar yabancı basında da tartışılmış ve Rumların zararına olduğu için eleştirilmiştir¹⁰⁸⁴. Neticede Patrikhane bu hususları dikkate alarak 28 Temmuz'da kilise ve okulların açılması yönünde bir karar almıştır.

Gerek bu tür huzursuzluklar, gerekse boykotun tesiriyle Rumların durumdan şikâyet etmesi, Yunanistan'ın Fransa ve İngiltere nezdinde bir dizi teşebbüse girmesine neden olmuştur. Dolayısıyla boykot Büyük devletlerle Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasındaki ilişkileri etkilemişti. Hükümet de alınan tedbirler sayesinde Rum göçünün yavaşlaması üzerine Rumlara karşı uygulanan boykotun kaldırılması için emirler vermiş, boş kalan ev, dükkân, kilise, mektep vs. işgal edilmesi ve soyulması gibi olayların da önü alınmıştı¹⁰⁸⁵. Netice itibariyle Rumlara karşı uygulanan bu boykot hareketi, her halükarda Rumların ekonomik durumlarını olumsuz etkilemiş ve belki de artık o eski seviyesini bir daha yakalayamamıştır.

E. Rumların Terkedilmiş Malları (Emvâl-i Metrûke)

XX. Yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında yaşayan Rumlar, ilk ikisi 1914 ile 1918 yılları arasında, üçüncüsü de 1924 yılı başlarından itibaren olmak üzere, emvâl-i metrûke meselesinin ortaya çıkmasına neden olan üç nüfus hareketliliği ile karşı karşıya kalmışlardı¹⁰⁸⁶. Daha evvel de ifade ettiğimiz gibi, ilk olarak Balkan Savaşlarından sonra Yunanistan'a ve Ege Adalarına göç etmişlerdi. Çünkü Yunanistan'ın kontrolüne geçen Makedonya ve Epir'den 200 binden fazla Türk Anadolu'ya doğru göç etmeye başlayınca, Türk ahalinin tazyikiyle, Doğu Trakya ve Batı Anadolu'da yaşayan Rumlar da Yunanistan'a ve Ege Adalarına göç etmek durumunda kalmışlardı¹⁰⁸⁷. İkinci olarak ise, Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf Devletleriyle işbirliği yapmaları ve Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu kendi topraklarına katma girişimine destek vermeleri gibi nedenlerden dolayı, özellikle sahillerden iç kesimlere doğru zorunlu göçe tâbi tutulmuşlardı¹⁰⁸⁸. Üçüncüsü ise, Milli Mücadele'yi müteakip

¹⁰⁸³ BOA DH. ŞFR, 431/24, 7 Haziran 1330 (20 Haziran 1914)

¹⁰⁸⁴ "Times Gazetesi"nden naklen, *Ahenk*, 9 Temmuz 1330 (22 Temmuz 1914), s.3

¹⁰⁸⁵ Sabri Sürgevil, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi Aydın Vilayeti", *X.Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 22-26 Eylül 1986, Ankara, s.1552

¹⁰⁸⁶ Bu üç nüfus hareketliliğinin dışında biri Mütareke dönemi, diğeri de Milli Mücadele döneminde olmak üzere, gayr-i Müslimlerin iki nüfus hareketliliği daha yaşadığını, '*Birinci Bölüm*'de ifade etmiştik. Bu iki nüfus hareketliliğinde, emvâl-i metûke meselesi ortaya çıkmamıştır.

¹⁰⁸⁷ Bryıklioğlu, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I, s.92-93

¹⁰⁸⁸ Sofuoğlu, *a.g.m.*, s. 216

Lozan'da Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli '*Türk-Rum Nüfus Mübadelesine İlişin Sözleşme ve Protokol Antlaşması*' uyarınca Rumlar, 1924 yılı başlarında zorunlu olarak göç ettirilmişlerdi¹⁰⁸⁹. Hem Yunanistan'dan göç edenler, hem de Trakya ve Anadolu'da askeri nedenlerle yaşadıkları yerlerden çıkarılanlar yanlarına alabildikleri malları götürmüşler, götüremediklerini ise terk etmek zorunda kalmışlardı. Rumlar, göç ederken yanlarına aldıkları eşyaların dışında kalanları satmışlar, satamadıklarını da terk edip gitmişlerdi. Dolayısıyla terk edilen bu mallar (emvâl-i metrûke), sahiplerine teslim edilene kadar veya antlaşma hükümleri doğrultusunda yapılan düzenlemelere bağlı olarak devletin idaresinde kalmıştı¹⁰⁹⁰.

I. Yunanistan'a Göç Eden Rumların Emvâl-i Metrûkesi

Rumların 1914'te Yunanistan'a göç etmeleriyle birlikte ortaya çıkan '*emvâl-i metrûke*' meselesiyle ilgili hükümetin ilk uygulaması, bu malların devlet kontrolüne alınması şeklinde olmuştu. Bu mallardan dayanıklı olanlar depolarda muhafaza edilmiş, hayvanlar ise güvenilir kişilere teslim edilerek emniyete alınmaya çalışılmıştı. Malların koruma altına alınmasından sonra bunlardan zamanla bozulup çürüyecek olanlar açık artırma ile satılırken, zeytin bahçeleri ve fabrikaları kiraya verilmiştir. Böylece satılan veya kiraya verilen malların bedelleri, sahipleri belli ise kendilerine, belli değilse ileride sahiplerinin çıkma ihtimaline binaen mal sandıklarına teslim edilmiştir. Bunun yanında Rumlardan alacağı olanların da, alacaklarına ait belgeleri Osmanlılar Ticaret Odası Teşkil Komisyonu'na ibraz etmeleri gerekiyordu¹⁰⁹¹. Böylece Mal sandıklarına teslim edilen satış bedelleriyle, bu kişilerin şahıslara ve Ziraat Bankası'na olan borçları kapatılmaktaydı¹⁰⁹².

Mal sandıklarına teslim edilen bu meblağlarla ilgili farklı uygulamaların olduğunu görüyoruz. Her şeyden önce malların bakımı ve korunması için yapılan harcamalar, bu meblağlardan karşılanıyordu. Sadece Aydın Vilayeti'nden Yunanistan'a firar eden Rumların *emvâl-i metrûkesinden* 1.453.978 kuruş hâsılat elde edilmişti ve bunun 227.469 kuruşu '*hususât-ı muhtelif*' adı altında bu ve benzeri amaçlarla kullanılmıştır. Geri kalan 1.226.509 kuruş ise, mektep inşasına sarf edilmek üzere ayrılmıştı¹⁰⁹³.

¹⁰⁸⁹ Soysal, *a.g.e.*, I, s.177-183; Meray, *a.g.e.*, I, s.117

¹⁰⁹⁰ Ahmet Efiloğlu, Raif İvecan, "Rum Emvâl-i Metrûkesinin İdaresi", *History Studies*, Volume 2/3, 2010, s.125-126

¹⁰⁹¹ BOA DH. ŞFR, 433/70, 29 Haziran 1330 (12 Temmuz 1914)

¹⁰⁹² BOA MV, 208/38, 27 Mayıs 1333 (27 Mayıs 1917)

¹⁰⁹³ BOA MV, 199/71, 11 Teşrinievvel 1331 (24 Ekim 1915); BOA MV, 199/105, 1331 (1915)

Ülkedeki muhacir sayısının gittikçe artması, muhacir çocuklarının eğitimi için yeni mekteplere ihtiyacı gündeme getirmişti. Muhacir çocuklarının eğitimi için yapılacak mekteplerin inşası amacıyla emvâl-i metrûke hâsîlatında vilayetlere önemli meblağlar tahsis edilmişti. Aydın da, muhacir iskân edilen vilayetlerin başında geliyordu. Dolayısıyla Mal sandıklarında toplanan bu paraların büyük bir kısmı, diğer vilayetlerde olduğu gibi, Aydın Vilayeti'nde de mektep inşasına harcanmıştı¹⁰⁹⁴.

Bunlardan başka, seferberlik ilanından sonra, Rum emvâl-i metrûkesinden ihtiyaç duyulan eşya ve yiyecek maddelerinin bir kısmı, bedeli seferberlik sonrasında ödenmek üzere askeriyeye veriliyordu¹⁰⁹⁵. Bu hususla ilgili olarak 1916 yılında çıkarılan talimatnamenin dördüncü maddesinde, '*Emvâl-i menkûle meyânında mevcut ve evvelce mürsel listede dâhil olub cihet-i askeriyeye talep olunacak eşya senedât-ı mahsûsa mukabilinde verilecek ve ...eşhâsa ait emvâl-i menkûle-i sâire bi'l-müzâyede satılarak esmân-ı ashâbı mâlum olduğu takdirde ashâbı namına olmadığı takdirde eşyanın bulunduğu köy nâmına emaneten ve Dâhiliye Nezâreti emrine Ziraat Bankasına tevdi edilecektir*' kaydı bulunmaktaydı¹⁰⁹⁶. Bu maddeye istinaden askeriyenin zeytin ve zeytinyağı ihtiyacının bir kısmı, Batı Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Rumlara ait emvâl-i metûkeden karşılanmıştır. Bu tarihlerde Harbiye Nezâreti, vilayetlere gönderdiği yazılarda, askeriyenin zeytinyağı ihtiyacının 8 milyon kilo olduğunu belirterek, ihtiyacın karşılanması için emvâl-i metrûkeden olan zeytinyağlarına el konulmasını istiyordu. Nitekim 21 Mart 1331 (3 Nisan 1915) tarihinde Harbiye Nezâreti'nden Aydın Vilayeti'ne gönderilen bir tezkirede, vilayet dâhilinde bulunan toplam 376.520 kilo zeytinyağı ile birlikte Rumlardan kalan 66 bin kıyye yağa da el konulması istenmişti. Bu şekilde toplanan zeytinyağının 17.500 kilosu Hüdâvendigar Vilayeti'nden, 10 bin kilosu Kal'a-i Sultaniye'den, 14.730 kilosu Karesi'den, 23 bin kilosu Milas'tan ve 62.500 kilosu ise Aydın Sancağı'ndan karşılanmıştı. Bu yağlar askeriyenin ihtiyacına kâfi gelmediği için vilayetlerden, tüccarın elindeki zeytin tanesi ve zeytinyağına da el konulması istenmişti¹⁰⁹⁷.

Osmanlı Devleti, 1914'ün Temmuz ayında Yunanistan'la icra edilen müzakerelerde, Anadolu'dan Yunanistan'a göç eden Rumlarla Makedonya'dan Anadolu'ya göç eden Müslümanların memleketlerinde terk ettiği malların mübadeleye tabi tutulması konusunda bir uzlaşmaya varmıştı. Ancak nüfus mübadelesiyle ilgili bir uzlaşma sağlanamayınca emvâl-i metrûke

¹⁰⁹⁴ BOA MV, 217/170, 28 teşrinievvel 1331 (10 Kasım 1915); Bu tahsisattan sadece muhacir çocukları için yapılacak eğitim kurumları için değil, diğer inşa edilecek mektepler için de harcama yapılmıştır. BOA DH. UMVM, 17/45, 19 Nisan 1332 (2 Mayıs 1916)

¹⁰⁹⁵ Efiloğlu, a.g.e, s.323

¹⁰⁹⁶ '*Rum Emvâl-i Metrûkesinin Süret-i İdaresi ve Muhâfazasına Dair 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916) Tarihli Talimatname ve Zeyli*', Bâbîâlî Caddesinde Garoyan Matbaası, İstanbul 1334, s.3; BOA DH. HMŞ, 12/82

¹⁰⁹⁷ BOA DH. İ. UM, 81/1-135, 21 Mart 1331 (3 Nisan 1915)

meselesi de halledilemeden Birinci Dünya Savaşı'na girilmişti. Bu belirsizlik savaş boyunca devam etmiş, Yunanistan'a göç eden Rumların malları savaşın sonuna kadar tasfiye edilmeden idare edilmiş, satış ve kiralardan elde edilen meblağlar mal sandıklarında muhafaza altına alınmıştır¹⁰⁹⁸.

II. Birinci Dünya Savaşı Esnasında Başka Bölgelere Sevk Edilen Rumların Emvâl-i Metrûkesi

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olunca, 1869-1895 yılları arasında doğmuş erkek nüfusu genel seferberlik adı altında silâh altına çağırılmıştı¹⁰⁹⁹. Bu çağrıya Müslüman Osmanlı tebaası büyük ölçüde uyarken, başta Rumlar olmak üzere gayr-i Müslim tebaa ise düşman ülkelere sığınarak veya ülke içlerine firar ederek, aksi yönde hareket etmişti. Osmanlı Hükümeti, bu durum karşısında firarilere yönelik gayr-i Müslim tebaanın desteğini önlemek, yeni firar olaylarının önüne geçebilmek ve düşman devletlere destek verilmesini durdurmak amacıyla bazı unsurların ikamet yerlerinin değiştirilmesini kararlaştırdı. Bu zorunlu göç ettirme eylemi Ermeni, Rum, Arap ve yabancı devletlerin vatandaşlarına uygulanacaktı¹¹⁰⁰.

Ayrıca Yunan Hükümeti, 1915 yılından itibaren Batı Anadolu'yu kendi topraklarına katma düşüncesine kapılmış ve bu yöndeki girişimlerinin bir tezahürü olarak, Ege Bölgesi'ndeki azınlıklarla daha yakından ilgilenmeye başlamıştı. Ege Bölgesi'ndeki Rum çeteleri Adalara veya Yunanistan'a geçerek askerlik eğitimi alıyor, bir isyan veya savaş çıkması halinde nasıl hareket edeceklerini öğreniyorlardı¹¹⁰¹. Dolayısıyla Batı Anadolu'nun sahil kesiminde yaşayan gayr-i Müslimler ve özellikle Rumlar bir tehdit olarak algılanmaya başlanmıştı. Yunanistan'ın İngiltere'nin yanında savaşa girme ihtimaline karşı sahillerde alınacak tedbirler ve gayr-i Müslimlerin iç bölgelere sevki, valilik ve mutasarrıflıklara gönderilen yazılarıyla gündeme getirilmişti¹¹⁰². Diğer bölgelerde olduğu gibi Aydın ve Menteşe sancaklarının sahile yakın kesimlerinde yaşayan Rumlar da, belirtilen nedenlere bağlı olarak, iç kesimlere doğru sevk edilmişlerdi¹¹⁰³.

¹⁰⁹⁸ A.Efiloğlu, R.İvecan, *a.g.m.*, s.128-130

¹⁰⁹⁹ Gülsoy, *a.g.e.*, s. 174

¹¹⁰⁰ M. Özdemir, *a.g.m.*, s.28

¹¹⁰¹ Sofuoğlu, *a.g.m.*, s.216

¹¹⁰² BOA DH. EUM. 3. Şb, 6/101, 20 Haziran 1331 (3 Temmuz 1915)

¹¹⁰³ BOA DH. ŞFR, 509/27, 31 Kânunusani 1331 (13 Şubat 1916); BOA DH. ŞFR, 530/89; BOA DH. ŞFR, 518/35, 20 Nisan 1332 (20 Nisan 1916); BOA DH. ŞFR, 533/68, 16 Eylül 1332 (29 Eylül 1916)

1915 yılında tehcir başladığında, yerlerinden çıkarılan Rumların geride kalan mallarının ne şekilde idare edileceğiyle ilgili ayrı bir talimatname yayınlanmamıştı. Bundan dolayı da tehcir edilen Ermenilerin emvâl-i metrûkesi için çıkarılan talimatnameler Rumlara da tatbik edilmişti. Bu talimatnameye istinaden sevk edilen Rumlardan kalan mallar koruma altına alınmıştı. Her ne kadar ilerleyen zamanlarda, Ermenilerden kalan mallar tasfiye edilmeye başlandıysa da Rumlardan kalan malların muhafaza altında tutulmasına devam edilmiştir. Aynı şekilde 21 Ocak 1916 tarihli *'Rum Emvâl-i Metrûke Talimatnamesi'*nde ve 15 Mayıs 1917'de çıkarılan talimatname zeylinde de, Rum mallarının muhafaza edileceğine vurgu yapılmıştı. Rumlara ait mallar Ziraat Bankası şubelerinde ve mal sandıklarında sahipleri adına muhafaza edilecekti¹¹⁰⁴. Bunun için her şeyden önce bir komisyon teşkil edilecek ve bu komisyonlar Rumlara ait malları kaydettikten sonra depolara koyarak muhafaza altına alacaktı. Malların korunması için yapılan masraflar metrûke hâsîlatından karşılanacaktı. Bu malların ne şekilde muhafaza edileceği, 1916 yılında çıkarılan talimatname zeylinin ikinci kısmında yer alan *'metrûkâtın tarz-ı teslimi, tahrir ve muhafazası'* başlığını taşıyan bölümün dördüncü maddesinde; *"teslim edilen eşyanın gayr-i muntazam bir halde ötede beride hıfzı câiz olamayacağından tuhâfiye eşyaları ile hâne eşyalarının ve sâir metrûkâtın bulunduğu mahaller mahfûz ise bu yerlerde değilse mebâni-i metrûke arasında eşya muhafazasına elverişli olmak üzere intihâb edilecek binalarda hıfzı îcâb eder. İnde'l-hâce depo olarak isti'mâl edilecek işbu mebânîye emsâline kıyâsen tâ'yin edilecek bedel-i îcârın mesârif meyânında te'diyesiyle ashâb-ı emlak namına matlûb kaydedilmesi muktezîdir"* şeklinde ifade edilmişti¹¹⁰⁵.

Emvâl-i metrûke bu şekilde muhafaza altına alındıktan sonra durmakla bozulması, çürümesi ve değerini kaybederek kullanılamayacak hale gelmesi muhtemel yiyecekler ile telef olacak hayvanlar satılarak bedelleri mal sandıklarına teslim ediliyordu. Tekâlif-i Harbiye Kânunu gereğince, yiyecek ve diğer eşyalardan ihtiyaç duyulanlar senet karşılığında askeriyeye veriliyordu. Zira Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi'nden Aydın Vilâyeti'ne gönderilen 21 Eylül 1331 (1916) tarihli şifrede bu hususa dikkat çekilmişti¹¹⁰⁶.

Bununla birlikte sevk edilenlere geride bıraktıkları mallarını idare etmek üzere vekil tayin etme hakkı tanınmıştı. Vekiller, bu malların muhafazası ve zarar etmemesi için kanunî bir yetkiye sahip olmaktaydı. Nitekim Aydın ve Menteşe sancaklarıyla ilgili mahkemelerde tanzim edilen bu yıllara ait vekâletnamelerde, genellikle *'mülklerin geliri ve satışı'*, *'mülklerin*

¹¹⁰⁴ Efiloğlu, a.g.e., s.326-327

¹¹⁰⁵ *'Rum Emvâl-i Metrûkesinin Süret-i İdaresi ve Muhâfazasına Dair 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916) Tarihli Talimatname ve Zeyli'*, s. 8; BOA DH. HMS, 12/82

¹¹⁰⁶ BOA DH. ŞFR, 68/178, 21 Eylül 1331 (4 Ekim 1916)

kira geliri, *'işlerinin takibi'* gibi ibarelerin geçmesi; Rumların geride bıraktıkları mallarının idaresi için vekil tayin ettiklerini göstermekteydi¹¹⁰⁷.

Rumlardan kalan gayrimenkullerle ilgili Talimatnamenin onuncu maddesinde, “*..sahilde boş kalan köylerin metrûk bir halde bırakılması gayr-i câiz ve sevâhil-i Osmâniyede anâsır-ı İslâmın teksîr ve tekşîfi siyâset-i hâzıra îcâbindan olduğu cihetle bu ellere şimdiden muhâcirin-i İslâmiyye yerleştirilecektir*” denilmekteydi¹¹⁰⁸. Bu karar gereğince tahliye olunan yerlere muhacir yerleştiriliyordu. Savaşın devam ettiği yıllarda hükümet bir yandan Rumlardan kalan malların muhafazası için uğraşırken diğer taraftan da boşalan gayrimenkulleri kiralayarak veya satın alarak kaybedilen topraklardan gelen muhacirleri yerleştiriyordu. Üstelik hükümet, muhacirlerin rahatsız edilmemesi ve kira talebiyle oturdukları hanelerden çıkarılmaması için vilayet ve mutasarrıflıkları sık sık uyarıyordu. Nitekim Dâhiliye Nezareti tarafından 19 Ağustos 1333 (1917) tarihinde Aydın Vilayeti ile Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderilen şifrede bu hususa dikkat çekilmişti¹¹⁰⁹.

Bunların yanında, emvâl-i metrûkelerin muhafazası ile ilgili bazı aksaklıklar da yaşanmıyor değildi. Hükümet, Yunanistan'a göç eden veya dâhile sevk edilen Rumların terk ettikleri menkul ve gayrimenkul bütün malların korunmasına büyük önem veriyordu. Buna rağmen Rumlardan kalan emlak ve arazilerin muhafaza ve idaresinde sorunlar yaşanıyordu. Örneğin Fethiye Kazası'ndan dâhile sevk edilen Rumların emlak ve arazilerine Fethiye Mıntıka Kumandanlığı'nca el konulmuştu. Hiçbir askerî lüzum olmadığı halde yapılan bu el koyma hadisesi karşısında Dâhiliye Nezareti, keyfiyetin araştırılıp gerekli önlemlerin alınması için Sahil Güvenlik Kumandanlığı ile Kolordu Kumandanı Nureddin Paşa'dan gerekli çalışmaları yapmasını istemişti¹¹¹⁰. Bu tür hadiseler, hükümetin emvâl-i metrûkeyi koruma gayreti içerisinde olsa da mahalli idarelerin veya askerî birimlerin gönderilen talimatnameye tam olarak uymadıklarını göstermekteydi. Yine de hükümetin bu konudaki iyi niyetinin bir göstergesi olarak Dâhiliye Nezareti, yapılan yanlışlıklar ve usulsüzlükler karşısında yöneticileri uyarılmış ve gerekli önlemlerin alınmasını temin etmeye çalışmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ise, cephe durumlarının değişmesi ve dünyada meydana gelen siyasi değişiklikler karşısında Osmanlı Hükümeti, daha önce dâhile sevk ettiği Rumları yeniden önceki memleketlerine iskân etmeye başlayacaktır. Hükümet, tehcir

¹¹⁰⁷ Birkaç örnek için bkz: Söke ŞS 239, 23/88, 27/86 ve 22/89, 1335 (1917); Milas ŞS 325, 979/17, 1336 (1918)

¹¹⁰⁸ *'Rum Emvâl-i Metrûkesinin Sûret-i İdaresi ve Muhâfazasına Dair 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916) Tarihli Talimatname ve Zeyli*, s. 4; BOA DH. HMS, 12/82

¹¹⁰⁹ BOA DH. ŞFR, 79/172, 19 Ağustos 1333 (19 Ağustos 1917)

¹¹¹⁰ BOA DH. ŞFR, 602/130, 18 Zilhicce 1334 (16 Ekim 1916); Samsun'da da sevk edilen Rumların mal ve hayvanları depoya nakledilmemiş, muhafaza ve idare heyetleri oluşturulmamıştı. Ayrıca depolar mühürlenmediği gibi hanelerin tahririnde de kayıtsız davranıldığı müşahede edilmişti. A.Efiloğlu, R.İvecan, *a.g.m.*, s.134

edilmiş şahısların peyderpey iskânına karar vermiş ve bu şahısların emvâl-i menkûle ve gayrimenkullerini kendilerine iade etmeye başlamıştı. Eğer bunlara ait mallar, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, değişik nedenlerden dolayı satılmışsa eşya bedelleri kendilerine ödenecekti. Ayrıca hükümet valilik ve mutasarrıflıklara gönderdiği emirlerle, tehcir edilenlerin boş hanelerine yerleştirilen muhacir, memur ve zabıtların bir an evvel işgal ettikleri mekânları tahliye ettirilmesini istemişti. Hükümet tehcirden dönen gayr-i Müslimlerin evlerini boşaltıp sahiplerine iade ederken diğer taraftan yayınladığı talimatnameyle de, vefat etmiş veya henüz memleketine dönmemiş olanların evlerinde oturan Türk muhacirlerin rahatsız edilmemelerini istemişti. Böylece Türk muhacirlerin de korunması temin edilmiş oluyordu¹¹¹¹.

Yerlerine geri dönen Rumların emval ve eşyasının iadesinde takip edilecek usuller, hükümetin 23 Aralık 1918 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği dört maddeden oluşan bir talimatname ile belirlenmişti. Buna göre, Rumların Ziraat Bankalarında bulunan paraları ile mahsul veya kira gelirlerinden elde edilen varlıkları, emvâl-i metrûkenin muhafazası için yapılan masraflar düşüldükten sonra kendilerine iade edilecekti. Dâhiliye Nezâreti de; Aydın, Menteşe ve Denizli Mutasarrıflıklarına gönderdiği 1 Ocak 1919 tarihli şifre ile tehcirden dönenlerin menkul ve gayrimenkullerinin, belirtilen hususlar çerçevesinde, kendilerine teslim edilmesini ve dâhile nakledilen ancak henüz yerlerine dönmeyenlerle firarda bulunanlara ait menkul ve gayrimenkullerin ise muhafazasına devam edilmesini istemişti¹¹¹².

Tehcir dolayısıyla zarara uğrayan Rumların emlak, arazi ve ticari zararları da mülkî makamlar ile cemaat reislikleri vasıtasıyla tespit ettirilerek giderilmeye çalışılıyordu¹¹¹³. Bununla birlikte, tehcir esnasında vazifelerini kötüye kullananlar da İdare-i Örfî mahkemelerinde yargılanmış, suçlu bulunanlar cezalandırılmıştı. Mesela Bodrum'dan dâhile sevk edilen Rumların para ve eşyalarını gayri meşru yollarla zimmetlerine geçiren Jandarma Bölük Kumandanı Mustafa ile Maliye Tahsildarı Mutafa Efendi, suçları sabit olduğu için mahkemeye sevk edilmişlerdi¹¹¹⁴.

Rumlara ait menkul ve gayrimenkullerin iadesiyle ilgili 8 Ocak 1920 tarihinde Meclis-i Vükelâ tarafından bir kararname kabul edildi. Kararnamede, Rum muhacirlerin emvalinin iadesinde en ince ayrıntılar bile ele alınmış ve kimsenin mağdur edilmeden mallarının iadesine çalışılacağı belirtilmişti. Kararnameye göre, hükümet elinde tuttuğu malları geri vereceği

---

¹¹¹¹ İbrahim Ethem Atnur, "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvaline Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, Eylül 1994, S.9, s.45-46

¹¹¹² BOA DH. ŞFR, 106/3, 1 Kânunusani 1335 (1 Ocak 1919)

¹¹¹³ Muğla Metropolit Vekâleti, bölgedeki Rumların zararlarıyla ilgili yapılan tespit çalışmalarına yardım etmişti. Bkz: BOA DH. ŞFR, 608/17, 26 Kânunuevvel 1334 (26 Aralık 1918)

¹¹¹⁴ BOA DH. HŞŞ, 3/1-103, 4 Kânunusani 1335 (4 Ocak 1919)

gibi, sattıklarının parasını da nakit olarak isteyen ilk mal sahiplerine iade edecekti¹¹¹⁵. Böylece memleketlerine dönen Rumların ev, arsa, tarla ve kilise gibi gayrimenkulleri ile diğer mallarının satışından elde edilen gelirlerinin hemen hemen %95'i kendilerine teslim edilmişti¹¹¹⁶. Ancak gerek Birinci Dünya Savaşı boyunca¹¹¹⁷, gerekse Milli Mücadele yıllarında Yunanistan'a veya Adalara firar edip geri dönmeyen Rumların emvâl-i metrûkesi meselesi Türk idaresinin gündeminden hiç düşmemiştir¹¹¹⁸. Nitekim Vekiller Heyeti, bu hususla ilgili arka arkaya kararname yayınlamak suretiyle Rumların terk ettiği mallarla ilgili bazı düzenlemeler yapmıştı. Örneğin 18 Ocak 1921 tarihli kararname ile başta Aydın Vilayeti olmak üzere diğer bölgelerden Yunanistan'a firar eden Rumların geride bıraktıkları malların Maliye Nezareti'ne devredilmesi kararlaştırılmıştı¹¹¹⁹. Aynı yılın haziranında ise düşman tarafına firar edenlerin yanında Milli Mücadele yıllarında tekrar dâhile sevk edilen Rumlarla kendiliklerinden kaybolanlara ait malların da (tağîb) maliyeye devredilmesi kararı alındı¹¹²⁰.

Maliye Vekâleti Rumlara ait hane, dükkân ve diğer gelir getiren mülkleri kiraya vererek hem buraların boş durmamasını sağlıyor, hem bu mülkleri sahipsiz bırakmayarak tahrip edilmesini engelliyor, hem de muhacir olarak gelen Türkleri bu hanelere yerleştirerek mağduriyetlerinin önüne geçmiş oluyordu. Ancak buraları kiralayanlar, çoğu zaman kiralarını ödemediklerinden '*Sükenâ Kanunu*'nu mucibince, Maliye Nezareti'nce mahkemeye şikâyet ediliyorlardı. Örneğin firar eden Söke'nin Rum Mahallesi'nden Bahçivan Penani oğlu Vangel'in Serban Sokağı'ndaki 27 numaralı hanesi Söke Malmüdürü Cafer Efendi tarafından müzayede usulüyle aylık üç bin kuruş mukabilinde Söke'de mukim Çerkez İsmail Bey'e kiralanmıştı. 1921'in Şubat ayından Mayıs ayına kadar dört ay boyunca hanede oturan Çerkez İsmail Bey, bu süre zarfında hazineye ödemesi gereken toplam 12 bin kuruşu ödemediği gerekçesiyle mahkemeye şikâyet edilmişti. Mahkeme de, '*Sükenâ Kanunu*'nun ikinci maddesine göre, İsmail Bey'in ödemesi gereken meblağın %50 zamlı olarak ödemesine karar vermiştir¹¹²¹. Yine Rum Mahallesi'nden firarî Vasil Estanco'nun hanesini aylık 1.400 kuruş

¹¹¹⁵ *Düstur*, Tertip II, C.XI, s.553-561. (Âher Mahallere Nakledilmiş Olan Eşhâsın 17 Zilkade 1333 Tarihli Kararnâme Mucibince Tasfiyeye Tâbî Tutulan Emvâli Hakkında Kararnâme)

¹¹¹⁶ Atnur, "Tehcirden Döner Rum ve Ermenilerin...", s.48

¹¹¹⁷ Rum Emvâl-i Metrûke Komisyonu'nun Aydın Vilayeti'nden Aydın, Söke, Çine ve Karacasu'dan Yunanistan'a firar eden Rumların terk ettiği mallarla ilgili bilgi talebi hakkında bkz: BCA 272.10.01.02.39, 26 Ekim 1918.

¹¹¹⁸ Gerek Osmanlı ve gerekse Yunan tebaasından olan Rumların emlak ve arazilerinin satış işlemleriyle ilgili Dâhiliye Nezareti'nin yazışmaları için bkz: BOA DH. KMS, 49-2/63, 17 Kânunuevvel 1335, 17 Aralık 1919

¹¹¹⁹ BCA 030.18.01.02.29.20.135/2, 18 Ocak 1921 tarihli ve 554 numaralı Kararname

¹¹²⁰ BCA 030.18.01.01.3.26.3, 24 Haziran 1921 tarihli ve 972 numaralı Kararname

¹¹²¹ Söke ŞS 229, 431/55, 1 Zilkade 1339 (7 Temmuz 1921)

bedel ile kiralayan Söke Düyun-u Umûmiye Kontrol Memur-u Sâbıkı Nuri Efendi de, ödemesi gereken kira bedelini hazineye ödemediği için mahkeme tarafından cezalandırılmıştı¹¹²².

1922 yılının sonlarına doğru ise, kendi isteğiyle ülke dışına çıkmak isteyen gayr-i Müslimlerin üzerlerinde bulunan emvâl-i gayr-i menkullerini başkalarına devir veya satmalarına müsaade edildi¹¹²³. Ancak bu sıralarda başlayan Lozan görüşmelerinde, Yunanistan'dan savaş tazminatı talep edileceği, buna mukabil Yunanistan'ın '*ahvâl-i mâliyesi*' müsait olmadığı ve Rumların emvâl-i gayrimenkullerini devir veya satmaları halinde mübadele esnasında karışıklığa ve zarara sebep olacağı düşünülerek bu tür muamelelerin şimdilik durdurulması uygun görülmüştü¹¹²⁴. Zira biraz sonra da belirtileceği üzere, gayr-i Müslimlere ait terk edilen bu mallar mübadele ile gelecek olan Türklere dağıtılacaktı.

III. Yunan İşgalinden Sonra Yunanistan'a Giden Rumların Emvâl-i Metrûkesi

Anadolu Rumlarının büyük bir kısmı, Milli Mücadele'nin Türklerin zaferiyle neticelenmesini müteakip Yunan askerleriyle birlikte gitmişler, kalanlar da Lozan'da, Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan 30 Ocak 1923 tarihli "*Türk-Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol Antlaşması*" doğrultusunda, 1924 yılı başlarında zorunlu olarak göçe tâbî tutulmuşlardı¹¹²⁵. Rumların gidişiyle birlikte bunlardan kalan ev, dükkân, mağaza, fabrika, değirmen, tarla, bağ, bahçe gibi terk ettikleri malları; '*emvâl-i metrûke*' sorunu olarak yeniden devletin gündeminde yerini almıştır.

Bilindiği gibi, Anadolu'da yenilip geri çekilen Yunan askeri ile işgalde payları olan ve yenilgi sonrası Yunan askerleriyle birlikte Yunanistan'a giden Anadolu Rumları, orada yaşayan Türklere karşı düşmanca tavır sergilemeye başlamıştı. Yunanistan'da yaşayan pek çok Türk, bu baskı ve zulümden kurtulmak için 1923 yılının başlarından itibaren Türkiye'ye göç etmeye başlamıştı. Bu göçle gelen Türklerin büyük bir kısmı yerleşmek için başta İzmir olmak üzere Batı Anadolu'nun kıyı bölgelerini tercih ediyorlardı.

¹¹²² Söke ŞS 229, 430/54, 1 Zilkade 1339 (7 Temmuz 1921); Yine Rum Mahallesi'nden bir Rum'a ait haneyi kiralayan Söke Telgraf Müdürü Süleyman Efendi de aynı şekilde kira bedelini ödemediği için mahkemeye şikâyet edilmişti. Söke ŞS 229, 429/54, 1 Zilkade 1339 (7 Temmuz 1921)

¹¹²³ BCA 030.18.01.01.6.36.2, 12 Kasım 1921 tarihli ve 1982 numaralı Kararname

¹¹²⁴ BCA 030.18.01.01.6.40.17, 10 Aralık 1921 tarihli ve 2077 numaralı Kararname. Vekiller Heyeti'nin 14 Aralık 1921 tarihli ictimâ'ında ise memleket haricine gidecek "*gayr-i Müslimlerin emvâl-i gayr-i menkullerini başkalarına satmaları*"yla ilgili meclisten herhangi bir karar çıkmamasına istinaden satış veya devir işlemlerinin '*muvakkaten tehiri*' kararı alınmıştı. BCA 030.18.01.01.6.41.1, 14 Aralık 1921 tarihli ve 2081 numaralı Kararname; Satış işlemleriyle ilgili bu kararın 1923 yılının Mayıs'ına kadar devam ettiği görülüyor. BCA 030.18.01.01.6.52.2, 8 Mayıs 1923 tarihli ve 2082 numaralı Kararname; BCA 030.18.01.01.6.53.9, 15 Mayıs 1923 tarihli ve 2328 numaralı Kararname

¹¹²⁵ Soysal, *a.g.e.*, s.117

Lozan'da imzalanan sözleşme ve protokol kararları gereğince Rumlardan kalan terk edilmiş mallar Yunanistan'dan gelecek mübadil Türklerin, Türklerin bıraktığı terk edilmiş mallar da Yunanistan'a gidecek Rumların kolayca yerleştirilebilecekleri şekilde kayıt altında tutulacaktı¹¹²⁶. Hükümet de, bu durumu nazar-ı dikkate alarak, Rumlardan kalan terk edilmiş malların satılmayıp, '*mübâdilen gelenlere*' dağıtılması için gerekli tedbirleri almıştı¹¹²⁷. Örneğin Aydın Vilayeti'nde Rumların gidişiyle boş kalan incir bahçeleri ile üzüm bağları; mübadillere dağıtılincaya kadar, Türklere kiraya verilerek arazilerin korunması sağlanmıştı¹¹²⁸. Yine 27 Temmuz 1924 çıkarılan bir kararnameyle de; Mübadele İmar ve İskân Kanunu'nun 8. Maddesi uyarınca, Rumlardan kalan malların Yunanistan'dan gelecek göçmenlere tahsis edileceği düşünöldüğünden, Rumlardan Ziraat Bankası'na borcu bulunanlara ait emvâl-i metrûkenin borçlarına mahsuben banka tarafından satılmasının engellenmesi yönünde bir karar alınmıştı. Kararın gerekçesi olarak ise, Ziraat Bankası'nın alacaklarına karşılık Rumlara ait malları satış hakkı bulunduğu ancak, bu malların ucuz fiyata satılması halinde birçok zarara sebebiyet verebileceği ifade edilmişti¹¹²⁹. Yine Rumlara ait mektep, kilise, manastır gibi müesseselerin, mahalli idarelerce ihtiyaçlar ölçüsünde, değerlendirileceği yönünde kararlar alınmıştı¹¹³⁰.

13 Ekim 1923 tarihine kadar göçmenlerin yerleştirilmesi işiyle Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne bağı İskân Müdüriyeti uğraşmış, '*emvâl-i metrûke*' işlerini ise Maliye Vekâleti yürütmüşü. Ancak bu işlerin adı geçen müdüriyet ve vekâlet tarafından sağlıklı bir şekilde yürütölemeyeceği anlaşılınca, zikredilen tarihte Mübadele İmar ve İskân Vekâleti kurulmuşü¹¹³¹. Bu vekâlet, 1923 yılından 1930'lu yılların başına kadar Rumlardan kalan emvâl-i metrûkeyi, Yunanistan'la imzalanan mübadele sözleşmesi uyarınca Anadolu'ya gelen göçmenlere dağıtacaktır¹¹³². Bununla birlikte Yunan işgali, İzmir başta olmak üzere Aydın, Manisa ve Balıkesir gibi vilayetlerde birçok köyün, kasabanın ve şehir merkezinin yanmasına sebep olmuşü. Dolayısıyla binlerce insan evsiz, yurtsuz ve korumasız bir durumda bulunuyordu. İşte Rumlardan kalan mallar, bu bîçare insanlar için de bir sığınak mahalli olarak görölüyordu¹¹³³.

¹¹²⁶ Kemal Arı, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emvâl-i Metrûke' ve 'Fuzûlî İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.V, Temmuz 1989, S.15, s.693

¹¹²⁷ BCA 272.12.41.45.1, 4 Nisan 1924

¹¹²⁸ BCA 030.18.01.01.9.26.7/1, 19 Mayıs 1924

¹¹²⁹ BCA 030.18.01.01.10.36.8/1-2, 27 Temmuz 1924 tarihli ve 731 numaralı Kararname

¹¹³⁰ BCA 030.10.108.706.12, 21 Şubat 1925 tarihli ve 1368 numaralı Kararname

¹¹³¹ Arı, *a.g.m.*, s.695

¹¹³² Örneğin Rum Yeniköy Köyü'ne Muhacir Salih Ağa, Söke'nin Rum Kelebiç Köyü'ne Muhacir Ömer oğlu Selim yerleştirilmişü. Bunun için bkz: Söke ŞS 241, 20/(yok), 1341 (1925) ve Söke ŞS 241, 86/(yok), 1341 (1925)

¹¹³³ Mehmet Şevki, "Rumlar ve Ermenilerden Kalan Metruk Yerler", *Ahenk*, 19 Mart 1340 (1924), s.1

Başta İzmir olmak üzere Yunan işgalinin yaşandığı bölgelerde Rumlardan kalan emvâl-i metrûkenin durumu pek de iyi değildi. Örneğin Aydın ve kazalarında bulunan Rum mahalle ve köylerinin çoğu boşaltılmış ancak, evlerin neredeyse tamamı yakılıp yıkılmıştı. Yunan ordusuyla beraber kaçmak zorunda kalan Rumlar götüremedikleri eşyalarını evlerinin içinde toplayıp yakmışlardı. Buna rağmen Aydın ve kazalarında Rumlardan kalan 1.893 ev, 201 dükkan, 144 arsa, 97.256 dönüm tarla ve 12.466 dönüm bahçe; bu bölgede iskân edilen 2.264 aileye verilmişti¹¹³⁴.

Aynı şekilde Muğla ve diğer kazalarda da Mübadele İmar ve İskân Komisyonu 15 Ocak 1924 tarihinden itibaren Rumlardan kalan emvâl-i metrûkenin idaresi ve mübadillerin iskânı için çalışmalar yapmıştı. Başta Muğla olmak üzere Bodrum ve Milas Kazalarında Rumlardan kalan dükkân, hane, sebze bahçesi, tarla, kışlak, otlak, meyhane, incirlik, fırın ve zeytin tarlaları; 1924-1931 yılları arasında, mübadele sözleşmesi ahkâmınca başta Yunanistan olmak üzere Rumeli ve Adalardan gelen göçmenlere verilmiştir¹¹³⁵.

F. Gayr-i Müslimlerin Ödedikleri Vergiler

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren başlıca iki türlü vergi vardı: Şer'i vergiler ve örfî vergiler. Şer'i vergiler kaynağını dinden alan, örfî vergiler ise devletin içinde bulunduğu şartlara göre idareciler tarafından adı ve miktarı tespit edilen ve zaman zaman da yürürlükten kaldırılan vergilerdir. Şer'i vergiler; zekât, öşür, haraç ve cizyeden ibaretti. Örfî vergilere gelince, "*tekâlif-i örfiye*" adı altında toplanan bu verginin zamanla seksen çeşide kadar çıktığı olmuştu¹¹³⁶. Gayr-i Müslimlerden alınan şer'i vergiler haraç ve cizye, örfî vergiler ise ispençe ve zecriye gibi adlar altında tahsil edilmişti.

Osmanlı Devleti'nde gayr-i Müslimlerden alınan vergilerin tamamına '*haraç*' denilmekteydi. Haraç ikiye ayrılıyordu. Bunlardan biri '*haraç-ı ruus*' ki, bu cizye olarak adlandırılan verginin diğer bir ifadesiydi. Diğerisi ise topraktan elde edilen gelirlerden alınan ve

¹¹³⁴ İbrahim Erdal, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 150-156; Rumların gidişiyle Aydın ve Muğla'nın merkezi ile kazalarında büyük miktarda üzüm, incir, zeytin, bağ ve bahçe kalmıştı. Bağ ve bahçelerin önemli bir kısmı ya bakımsız kalmış veyahut tahrip edilmişti. Bu durum meclisin de gündemine gelmişti. Saruhan Mebusu Reşat Bey, üzüm bahçelerinin ehil olmayanların eline geçmesi nedeniyle 1924 yılı üretiminin düştüğünü, zeytin ağaçlarının yakacak olarak kullanılmak için bilinçsizce kesilmesi nedeniyle vilayetin büyük bir gelirden mahrum kaldığını beyan etmişti. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre II, İctima II, C.VII/I, Ankara 1968, s.1048

¹¹³⁵ Bayram Akça "Lozan Barış Antlaşması'ndan Sonra Muğla Vilayeti'ne Gelen Balkan Muhacirleri'nin İskânı Meselesi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz 2008, S.21, s.17-31

¹¹³⁶ Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s.48; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK, Ankara 1988, s.319

'haracu'l-arz' olarak isimlendirilen vergidir¹¹³⁷. Osmanlı Devleti fethettiği bölgelerde, fetihten önceki uygulamalara sadık kalarak kendisinden önceki döneme ait baş vergilerini kabul etmiş ve arazi sahibi olan gayr-i Müslimlerden aldığı bu vergiyi cizye adı altında birleştirmişti¹¹³⁸.

Cizye, İslam hukukuna göre Müslümanlar tarafından fethedilen topraklarda bulunan gayr-i Müslimlerin, İslam devletinin himayesine girdikten sonra emniyetlerinin sağlanmasına karşılık olarak ödedikleri vergiydi. Cizyenin mükellefi gayr-i Müslim tebaanın çalışmaya ehliyeti ve gücü olan erkekleridir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren alınan ve en önemli gelir kaynaklarından biri olan cizye¹¹³⁹, zenginler, orta ve düşük gelirli kişiler itibarıyla üç miktarda alınmaktaydı¹¹⁴⁰. Tanzimat'a kadar iltizam usulü ile toplanılan cizye vergisi, Tanzimat'la birlikte, reaya kocabaşısı ve vekilleri tarafından toplanılarak maliye hazinesi namına muhassıllara teslim olunması şeklinde düzenlenmişti¹¹⁴¹. 1856 Islahat Fermanı sonrasında ismen kaldırılışına kadar, tahsilât biçimindeki bazı değişikliklerle cizye uygulaması devam etmiştir.

Osmanlı Devleti'nde farklı adlar altında birçok kalemde örfî vergi alınıyordu. Tanzimat'la birlikte diğer birçok alanda olduğu gibi mali alanda da ıslahat çalışmaları yapılmıştı. Özellikle bu örfî vergiler yerine "*ancemaatin vergi*" diye adlandırılan tek bir verginin toplanması kararlaştırılmıştı. Ancemaatin vergi şöyle uygulanmıştı; Anadolu ve Rumeli'de bulunan her kazanın örfî vergi olarak çeşitli isimlerle bir sene altında vermekte oldukları tutar tespit edilmiş, hesaplanan tutarda bazı indirimler yapıldıktan sonra, bulunan miktar tek bir vergi olarak tahsis edilmişti. Bu vergi usulünde, herkesin gelir durumu göz önünde bulundurulacaktı. Oysa örfî vergilerde toplam tutar erkek nüfusa veya haneye eşit olarak paylaştırılmaktaydı¹¹⁴². Hiçbir zaman iltizama verilmeyen bu vergi usulü, halkı memnun etmediğinden yirmi yıllık bir aradan sonra 1860 senesinde kaldırılmıştır. Bunun yerine emlak, arazi ve temettü vergisi getirilmişse de, bu vergi tahrire bağlı olduğundan, tahririn tamamlanmadığı yerlerde ancemaatin vergi varlığını II. Meşrutiyet'e kadar devam ettirmiştir.

¹¹³⁷ Ebu'l-Üla Mardin, "Harac", *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1964, C.V/I, s.222

¹¹³⁸ Halil İnalçık, "Osmanlılarda Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, C.8, s.45-48

¹¹³⁹ Ziya Kazıcı, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977, s.102

¹¹⁴⁰ Ziya Karamursal, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1940, s.171; Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990, s.111; Çakır, *a.g.e.*, s.51

¹¹⁴¹ Yaman, *a.g.e.*, s.104

¹¹⁴² Şener, *a.g.e.*, s.96

I. Bedel-i Askerî

Osmanlılarda askerlik Müslümanlara ait temel bir vazife ve mükellefiyet olarak kabul edildiğinden, prensip olarak gayr-i Müslimler orduya alınmaz, buna karşılık kendilerinden her sene dini bir vergi olan cizye tahsil edilirdi. Bu durum Tanzimat'a kadar devam etti. 1839'da Müslümanlarla gayr-i Müslimlere bazı konularda eşit haklar tanınınca, gayr-i Müslimlerin de asker olmaları için gerekli önlemlerin alınmasına karar verilmişti¹¹⁴³. Gayr-i Müslimlerin askere alınmasıyla ilgili yapılan çalışmalar 1855 yılına kadar devam etti. Kırım Savaşı nedeniyle askere duyulan ihtiyacın artması üzerine Osmanlı Devleti, 14 Mayıs 1855'te kamuoyuna cizyenin kaldırıldığını ve gayr-i Müslimlerin de nüfusları nispetinde askere alınacaklarını ilan etti. Ancak başta Rumeli olmak üzere devletin hemen her bölgesinde yaşayan gayr-i Müslimler, yüzyıllardır askerlik yapmadıklarından ve çoğu ticaretle uğraştığından, bu konuda isteksiz davrandı. 1856 Islahat Fermanı'nda gayr-i Müslimlerin Müslümanlar gibi askerlik hizmetiyle mükellef tutulacakları ifade edilmesine rağmen, bunun uygulanmasının pek de kolay olmayacağı anlaşıldığından, gerekli nizamnameler hazırlanıncaya kadar, gayr-i Müslim halktan '*bedel-i askerî*' alınmasına karar verildi. Bedel-i askerî vergisinin belirlenmesinde bazı yerlerde cizye miktarlarının referans alınması, adı geçen verginin cizyenin yerine ikame edildiğini gösteriyordu¹¹⁴⁴.

Bedel-i askerî vergisi, 1895 yılının sonuna kadar '*her yüz seksen erkek nüfus üzerine bir nefer*' kuralına uygun olarak hesaplanmıştı. Miktarı ise kişi başına 5.000 kuruş olarak kabul edilmişti. 30 Ocak 1895'te yayınlanan bir kararnameyle, bedel-i askerî vergisinin 1/135 oranında hesaplanmasına karar verildi. Buna göre, gayr-i Müslim halk, her 135 erkek için bir nefer bedeli olan 5.000 kuruş ödeyecekti. Yeni uygulamayla, bedel-i askerî vergisi biraz zamlanmış oluyordu. 1903'te yapılan bir başka değişiklikle ise bedel, 1909 yılına kadar, her yüz nüfus için 5.000 kuruş (1/100) şeklinde hesaplandı. Bu değişiklik kişi başına düşen bedelin biraz daha yükseldiği anlamına geliyordu¹¹⁴⁵. Gayr-i Müslimler ödedikleri bu bedel mukabilinde Müslümanlar için zorunlu olan askerlik hizmetinden kurtulduğu gibi ticaret ve diğer işlerini huzur içerisinde sürdürme imkânına kavuşuyordu. Askerlik çağına gelen ve yaşları 15-75 arasında olan her gayr-i Müslim takriben 28-30 kuruş gibi bir meblağ ödeyerek bu mükellefiyeti yapmış kabul ediliyordu¹¹⁴⁶. Bu vergiden askeri okullarda öğretmen ve

---

¹¹⁴³ Batılı ülkeler de eşitlik prensibine aykırı olduğu gerekçesiyle gayr-i Müslimlerin askerliğe alınması veya bu dini verginin isminin değiştirilmesi noktasında bir takım taleplerde bulunuyorlardı. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.120

¹¹⁴⁴ Gülsoy, a.g.e.,s.198-199; Bozkurt, *aynı eser*, s.121

¹¹⁴⁵ Gülsoy, a.g.e., s.87

¹¹⁴⁶ Bozkurt, *aynı eser*, s.124

ögrenci olarak bulunan, polis hizmetinde çalışan, 15-75 yaş arasında olmayanlar ile fakir gayr-i Müslim vatandaşlar muaf tutulmuştu.

Salnamelerdeki bilgilerden anlaşıldığına göre, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin de bedeli askerî vergisini ödeyerek askerlik mükellefiyetini yerine getirmiş sayıldıkları anlaşılmaktadır. XX. yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin ödediği bedel-i askerî miktarları şu şekildeydi¹¹⁴⁷:

Tablo-11: XX. yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Yaşayan Gayr-i Müslimlere Ait Bedel-i Askerî Vergisi

Sancak	Kaza	1901-1902
Aydın	Merkez	142.629
Aydın	Çine	7.555
Aydın	Söke	234.543
Aydın	Karacasu	3.149
Aydın	Nazilli	47.756
Aydın Sancağı		435.632
Muğla	Merkez	27.824
Muğla	Bodrum	50.159
Muğla	Köyceğiz	4.666
Muğla	Marmaris	14.073
Muğla	Fethiye (Megri)	99.038
Muğla	Milas	64.612
Menteşe Sancağı		260.372

Aydın ve Menteşe Sancaklarında toplanan bedel-i askerî vergisi, vilayet genelinde toplanan aynı verginin %12'sini oluşturuyordu. Bedel-i askerî vergisi, gayr-i Müslim nüfus oranına bağlı olarak tabiatıyla en fazla İzmir Sancağı'ndan toplanıyordu¹¹⁴⁸. Her iki sancağın ödediği bedel-i askerî oranlarına bakıldığında her yıl zamlanarak arttığı ve 1907'de Aydın'da 638.200, Menteşe'de ise 426.000 kuruşa ulaştığı görülüyordu. 1907 yılında vilayet genelinden 7.813.200 kuruş bedel-i askerî vergisi toplandığı dikkate alındığında, aradan geçen 5-6 yıllık süre zarfında, her iki sancağın ödediği vergi oranında (%13 gibi) çok küçük bir artışın yaşandığı görülmektedir¹¹⁴⁹.

Bedel-i askerînin tevzii ve tahsili uzun yıllar gayr-i Müslim kocabaşları tarafından yapılmıştı. Cemaat kocabaşları, topladıkları paraları Mal Sandıklarına teslim ediyorlardı. 7 Mayıs 1896 tarihinde yapılan değişiklik ile tahsilât ve teslimatın muhtarlar vasıtasıyla yerine getirilmesi, '*rüesâ-yı cemaatin*' de tahsil sırasında muhtarların yanında bulunarak hesapları

¹¹⁴⁷ 1319 (1901) AVS, s. 209-410; 1320 (1902) AVS, s.211-418

¹¹⁴⁸ 1319 (1901) AVS, s.422

¹¹⁴⁹ 1326 (1908) AVS, s.759;

kontrol etmesi istenmişti¹¹⁵⁰. Bedel-i askerî ödeyecek olanlar cemaat kocabaşları veya muhtarlar tarafından defterlere kaydediliyordu. Bu bedeli ödeyecek olan gayr-i Müslimler hangi köy, kasaba veya kazanın nüfusuna kayıtlı ise o bölgenin kocabaşı veya muhtarına ödemek zorundaydı. Ancak belirli bir mekânda oturmayıp devamlı yer değiştiren gayr-i Müslimlerin vergiyi nereye ödeyeceği ile ilgili sorunlar da oluşmuyor değildi. Örneğin, 1906 yılında Fethiye ve Bodrum'da ikamet eden Musevilerin devamlı Rodos'a gidip gelmeleri ve bedel-i askerîyi de Rodos'taki görevlilere ödemeleri, Aydın Vilayeti'nin bu hususta nasıl hareket edileceğiyle ilgili Dâhiliye Nezareti'nden bilgi talep etmesine neden olmuştu. Dâhiliye Nezareti de Aydın Vilayeti'ne gönderdiği 29 Mayıs 1906 tarihli tezkirede, zikredilen Musevilerin Bodrum ve Fethiye nüfusuna kayıtlı olmaları nedeniyle ödemeleri gereken bedel-i askerînin Rodos'ta değil, nüfusa kayıtlı oldukları Bodrum ve Fethiye'de tahsil edilmesi gerektiğini bildirmişti¹¹⁵¹.

Gayr-i Müslimlerin bu ayrıcalıklı durumu zamanla, başta basın olmak üzere Müslüman kamuoyunda tepkilere neden olmaya başladı. Buna Hıristiyan mebusların bu konudaki destekleri de eklenince Bâbiâli, 1909 Ağustosunda kabul edilen bir kanunla '*bedel-i askerî*' vergisini kaldırarak gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşlarının bundan sonra askerlikle mükellef tutulacaklarını açıklamıştı¹¹⁵². 1910 yılından itibaren muvazzaf ve redif olarak askere alınmaya başlanan gayr-i Müslimler 1918 yılına kadar Osmanlı ordusunda görev almışlardı. Sicillerdeki kayıtlarda, inceleme alanımız olan bölgedeki gayr-i Müslimlerin de Osmanlı ordusunda görev aldıklarına dair bilgiler mevcuttur¹¹⁵³.

II. Emlak, Arazi ve Temettü Vergisi

Tanzimat'ın ilanından sonra, örfi vergilerin birleştirilerek tek bir kalemde, "*ancemaatin*" adı altında toplanması kararlaştırılmıştı. Böylece her yerde ahalinin ismi, şöhreti, arazileri, hayvanları; tüccar ve esnafın ise yıllık gelirleri vs. bilgilerin yazıldığı defterler tutulacaktı. Herkesin kazancına bağlı olarak devlete verdiği vergi, esnaf vergisi anlamına gelen temettü vergisi; 1839'dan 1860 senesine kadar '*ancemaatin*' diye adlandırılan verginin bir kısmını teşkil etmek şartıyla '*birleşik vergi*' arasında görülmekteydi¹¹⁵⁴. Bu verginin esası,

¹¹⁵⁰ U. Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muafiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Dergisi (İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı)*, S.37, İstanbul 2002, s. 111

¹¹⁵¹ BOA DH. MKT, 1052/81, Lef. 1-6

¹¹⁵² Gülsoy, *a.g.e.*, 203; Bozkurt, *a.g.e.*, s.129; Osmanlı Mali istatistiklerinde '*bedel-i askerî*' vergisinin 1907 yılına kadar alındığı bilgisi mevcuttur. Bunun için bkz: *Osmanlı Mali İstatistikleri ve Bütçeler (1841-1918)*, (Haz. Tevfik Güran), Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara 2003, s.137-149; Halil İnalçık da, '*bedel-i askerî*' vergisinin 1907 yılına kadar alındığını belirtmektedir. İnalçık, "Osmanlılarda Cizye", s.48

¹¹⁵³ Bu hususla ilgili '*Gayrimüslimlerin Askerliği*' başlığı altında detaylı bilgi verilmiştir.

¹¹⁵⁴ Sait Öztürk, "Konya Temettüat Defteri", *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 1999, s.14

1826 senesinde II. Mahmut zamanında ihdas olunan ihtisap vergisiydi. 1858'de "*Tahrir Talimatı*" ve 1860'ta da "*Tahrir-i Umumî Nizamnamesi*" çıkarılarak senelik kazanç üzerinden %30 vergi alınması kararlaştırılmıştı. Bunun için düzenlenen temettüat defterleri; şehir, kaza, nahiye, köy, mezra ve çiftlik gibi bütün yerleşim birimlerinde yaşayan Müslim ve gayrimüslim ahalinin tarla, bağ, bahçe, ev, ahır vs. gibi gayrimenkulleri ile bütün cins ve evsafa-taki hayvanları ve yetiştirmiş oldukları ürünlerin detaylı bir şekilde yazılması ile oluşturulmuştu¹¹⁵⁵.

XX. yüzyılın başlarında ait mâlî istatistiklere baktığımızda emlak ve akar vergisiyle temettü vergisinin ayrı başlıklar altında değerlendirildiğini görüyoruz¹¹⁵⁶. Salnamelerde de bu vergilerin farklı kalemlerde toplandığı görülüyor. Yüzyılın başında vilayet genelinde tahsil edilen 25.716.040 kuruşluk emlak ve akar vergisinin 3.560.000 kuruşu (%14) Aydın, 1.729.214 kuruşu (%7) da Menteşe Sancağı'ndan toplanmıştı. Aynı şekilde vilayet genelinden tahsil edilen 4.802.830 kuruşluk temettü vergisinden 907.295 kuruşu (%19) Aydın, 372.283 (%8) kuruşu da Menteşe Sancağı'ndan toplanmıştır¹¹⁵⁷. Verilen bu vergi oranlarında Müslimgayr-i Müslim ayrımı yapılmamıştır. Dolayısıyla bu bilgilerden, gayr-i Müslimlerin ödediği vergi miktarını tespit etmek olanaksızdır. Bununla birlikte akar vergisiyle bağlantılı olarak değerlendirebileceğimiz ve gayr-i Müslimlerin kendilerine ait gayrimenkullerini kiraya verdiklerine dair sicillerde bilgiler bulmak mümkündür. Gayrimenkuller kiraya verilerek buradan elde edilen gelirler üzerinden akar vergisi ödeniyordu. Örneğin İzmirli tüccarlardan olup vefat eden Lefter Nikola'nın vereseleri babalarından kalan ve Söke'nin Çeltikçi Mahallesi'nde bulunan un değirmenini Dimitri Nikolayidi'ye dört seneliğine 468 Osmanlı lirasına (seneliği 117 lira) kiraya vermişlerdi¹¹⁵⁸. Aynı şekilde Çine'nin Karakollar Köyü'nden Deli Manol'un zevcesi Vasil kızı Malya, eşi vefat ettikten sonra kendisine miras kalan bir şire bahçesini Hacı Manol oğlu Filip'e 1200 kuruş kira bedeli mukabilinde iki seneliğine kiraya vermişti¹¹⁵⁹. Yine Fethiye (Megri)'nin Hıristiyan Mahallesi'nden İstanköylü Bahçıvan Andon, Megri'de bulunan 30 dönüm büyüklüğündeki tarlasını 45 adet Fransız lirası mukabilinde üç seneliğine kasaba ahalisinden Lefandre'ye kiralamıştı¹¹⁶⁰. Bu şekilde gayrimenkullerini kiraya veren gayr-i Müslimler, kira gelirlerinden bir kısmını vergi olarak ödüyorlardı.

Burada bir hususu daha belirtmek istiyoruz. Biraz evvel ifade ettiğimiz gibi, tarım ürünlerine ait vergiler de temettü vergileri arasında değerlendirilip tahsil ediliyordu. Osman-

¹¹⁵⁵ Öztürk, *a.g.e.*, s.18

¹¹⁵⁶ *Osmanlı Mali İstatistikleri ve Bütçeler (1841-1918)*, s.155

¹¹⁵⁷ 1326 (1908), AVS, s. 422

¹¹⁵⁸ Söke ŞS 235, 14/143, 27 Safer 1320 (5 Haziran 1902)

¹¹⁵⁹ Çine ŞS 180, 71/(yok), 3 Cemaziyelahir 1319, 17 Eylül 1901)

¹¹⁶⁰ Megri ŞS 163, 59/97, 5 Safer 1324 (31 Mart 1906)

lılarda en önemli vergi olma niteliğini taşıyan ve devletin kuruluşundan yıkılışına değin varlığını sürdüren aşar vergisi, Arapçadaki anlamına muvafık olarak, tarım ürünlerinden 1/10 oranında alınıyordu. Bilindiği gibi aşar vergisi, tarım ürünleri üzerinden ve toprak ürünlerinin zekâtı olması bakımından bir ibadet niteliği taşıdığı için yalnız Müslümanlardan alınan bir vergiydi. Bununla birlikte miri arazileri tasarruf eden gayr-i Müslimlerden de aşar vergisi alınmıştı¹¹⁶¹. Sicillere yansıyan bilgilerden, gayr-i Müslimlerden aşar vergisi alınması uygulamasının XX. yüzyılın başlarında da devam ettiğini görüyoruz. Örneğin sicil kayıtlarına göre, Söke'nin Rum Mahallesi'nden İstanköylü Bahçivan İliya çiftçilik yapıyordu ve 1909 senesinde arpa tarımı yapmıştı. İliya '*öşrünü vermemek maksadıyla henüz döğülmemiş ve harman edilmemiş arpa demetlerini*' başka bir mahalle nakletmişti. Yapılan şikâyet üzerine de durumu mahkemeye intikal etmişti¹¹⁶². Dolayısıyla bu bilgilerden, gayr-i Müslimlerin de aşar vergisi ödediği anlaşılmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi her iki sancağa ait temettü vergisinde gayr-i Müslimlerin paylarını belirlemek elimizdeki verilere göre olanaksız olsa da, 1904/1905 yıllarına ait Aydın Demiryolu'nda çalışan personelin ödediği temettü vergilerini gösteren bir cetvelde Müslim ve gayr-i Müslimlerin ödediği vergileri tefrik etmek mümkün olmaktadır. Batı Anadolu'nun iç bölgelerini İzmir limanına bağlayan ve İngiliz '*Oriental Railway Company*' tarafından inşa edilerek 1856'da hizmete giren Aydın Demiryolu Hattı 1935 yılına kadar İngilizler tarafından işletilmişti. 1904/1905 yıllarında bu hatta çalışan toplam 525 personele ait 31.084,20 kuruş temettü vergisi beyan edilmişti ki; bunlardan 433'ü gayr-i Müslimlere, 33'ü Yunan tebaasından olan Rumlara, 58'i Müslümanlara ve biri de ecnebilere aitti. Hattın idari bölümünde olduğu gibi Aydın Sancağı dâhilinde bulunan istasyonlarda da gayr-i Müslimlerin yoğun olarak istihdam edildikleri görülüyordu. Burada bir örnek teşkil etmesi açısından bu hatlarda çalışan gayr-i Müslimlerin ödedikleri temettü vergilerini vermek istiyoruz¹¹⁶³.

Tablo-12: 1904/1905 Yıllarında İzmir-Aydın Demiryolu Hattının Aydın Sancağı Dâhilinde Bulunan İstasyonlarında Çalışan Gayr-i Müslimlerin Temettü Vergileri

İstasyon Adı	Gayr-i Müslim		Müslüman	
	Çalışan Personel Sayısı	Ödenen Temettü Vergisi	Çalışan Personel Sayısı	Ödenen Temettü Vergisi
Aydın	9	565,10	7	130
Karapınar	1	17		
Umurlu	2	153,10		
Köşk	3	180,20		

¹¹⁶¹ Şener, *a.g.e.*, s.120

¹¹⁶² Söke ŞS 249, 50/(yok), 3 Cemaziyelahir 1327 (22 Haziran 1909)

¹¹⁶³ BOA ML. VRD. d., 4282

Sultanhisar	2	96	1	4,20
Atça	4	185,10		
Nazilli	8	533,20	3	17,20
Toplam	29	1729,10	11	152,10

Görüldüğü gibi demiryolu hattında görevli 433 gayr-i Müslim'den 29'u Aydın Sancağı dâhilinde yer alan istasyonlarda çalışıyordu ve bunlar toplam temettü vergisinin yaklaşık %6'sını ödemişlerdi. Gayr-i Müslimlerin ödediği vergi ortalaması kişi başına 60 kuruşa tekabül ederken, Müslümanlarda bu oran yaklaşık 14 kuruş dolaylarında kalmıştı.

1907 yılında yeni bir temettü vergisi nizamnamesi hazırlanarak uygulamaya konulmuştur. Bu nizamname ile nüfusu iki binden fazla olan mahallerde bulunan ticaret ve sanat erbabı temettü vergisine tabi tutulmuştu. İstenilen neticeyi vermeyen bu düzenlemeden sonra Maliye Nezareti ve Islahat-ı Maliye Komisyonu tarafından Fransız mevzuatından yararlanılarak 1914 yılında yeni bir düzenleme yapıldı. Mükellefleri gelir sınıfına ayıran ve bir dereceye kadar vergi adaletini sağlayan bu yeni kanunla vergi geliri de 40 milyondan 70 milyona yükselmişti. Kanun 1926 yılına kadar yürürlükte kalmıştır¹¹⁶⁴.

III. Gümrük, Maden ve Canavar Vergisi

Gümrük vergisi, Osmanlı Devleti'nin ilk dönemlerinden yabancı devletlerle ticarî antlaşmalar yaptığı zamana kadar, şer'î hükümlere göre, zekât tarzında düzenlenmişti. Tanzimat'tan önce hem ihracat, hem ithalat hem de ülke içerisinde bir iskeleden diğer bir iskeleye deniz yoluyla veya bir şehirden diğerine kara yoluyla nakledilen mallardan gümrük vergisi alınırdı¹¹⁶⁵. Yani dış ticaretten de, iç ticaretten de gümrük vergisi alınıyordu. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halkın şikâyeti üzerine başta Menteşe bölgesi olmak üzere çoğu bölgede kara gümrükleri kaldırılmıştır. Sadece '*techizat-ı askeriye iânesi*' olarak iskelelerde alınmaya devam eden %2'lik gümrük vergisi uygulaması ise, ancak 1325 (1909/1910) yılına ait Bütçe Kanunu'yla kaldırılmıştı¹¹⁶⁶. Böylece iç ticaretten gümrük vergisi alınması uygulaması tamamen ortadan kalkmıştır.

¹¹⁶⁴ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları...*, s.179

¹¹⁶⁵ Eldem, *aynı eser*, s. 176

¹¹⁶⁶ Şener, *a.g.e.*, s.149; '*Techizat-ı askeriye ianesi*', 1910 yılından sonra da alınmaya devam etmiştir. Ordunun silah, cephane ve diğer ihtiyacını karşılamak için %5-10 nispetinde alınan bu vergi, özellikle maden imtiyazına talip olanlardan alınmıyordu. Örneğin, Fethiye (Megri)'nin Üzümlü Köyü'nde bulunan krom madeninin imtiyaz hakkını 1911 yılında alan Osmanlı tebaasından Nikola Loyezidi ve ortakları, 2040 kuruş olan maden vergilerinin %6'sı oranında da '*techizat-ı askeriye ianesi*' ödeyeceklerdi. BOA İ. MMS, 145/1329 Z 35, 1329 (1911); Aynı şekilde Söke'nin Serçin Köyü'nde bulunan zımpara madeninin imtiyaz hakkını alan Osmanlı tebaasından Alber

Dış gümrükte ise üç türlü vergi alınıyordu. Buna göre, ithal edilen mallardan ‘amediyeye’, ihraç edilen mallardan ‘reftiye’ ve Osmanlı topraklarından transit geçip başka ülkelere giden mallardan da ‘müruriye’ adı altında vergi alınıyordu. Zikredilen bu vergilere ait oranlar, Osmanlı Devleti’nin yabancı ülkelerle yaptığı ticarî antlaşmalara bağlı olarak, %1-12 aralığında kimi zaman düşmüş, kimi zaman da yükselmiştir. Bu konudaki düzenlemeler, Tanzimat döneminin başlarında 1838 tarihli ticaret antlaşmasının hükümlerine göre belirlenmişken, daha sonraki dönemde ise 1861 tarihli ticaret antlaşması hükümleri geçerli olmuştur¹¹⁶⁷. Aydın ve Menteşe bölgesinde ticaret ve madencilikle uğraşan gayr-i Müslimler de, yapılan antlaşmalar çerçevesinde, dış ülkelerle yaptıkları ticarete gümrük vergisi ödüyorlardı. 1911’de Megri (Fethiye)’de krom madeni işleten Osmanlı tebaasından Nikola Loyezidi, buradan çıkardığı madeni ihraç ediyordu. Nikola Loyezidi, Avrupa’ya ihraç ettiği maden için 204 kuruş (%10) gümrük vergisi ödemişti¹¹⁶⁸.

Madenle ilgili vergilere gelince, imtiyaz fermanı alanlardan maden imalatı ile ilgili beş farklı kalemede vergi alınıyordu. Bunlardan ‘*resm-i mukarrer*’, üretime tahsis edilen araziye karşılık olmak üzere dönüm başına her sene mart ayı başında tahsil edilirdi. Bu vergi bir dönüm arazi için 1887 ve 1906 nizamnamelerinde 10 kuruş olarak tayin edilmişti¹¹⁶⁹. Söke Kazası’nın Gümüşkaya Köyü ile Kemer Çiftliğinde bulunan zımpara madeninin imtiyaz hakkını alan Hacı Nikola, 645 dönüm arazi için 6.450 kuruş ‘*resm-i mukarrer*’ ödemesi gerekiyordu¹¹⁷⁰. Aynı şekilde Menteşe Sancağı’nın Milas Kazası’ndaki kömür madeninin imtiyaz hakkını ellerinde bulunduran Manolaki Efendi ile Hüsameddin Bey de, 256 dönüm arazi üzerinde yer alan maden için 2.560 kuruş ‘*resm-i mukarrer*’ ödeyeceklerdi¹¹⁷¹. Bu vergi, imtiyaz şartnamesine bağlı olarak mültezimin maden aramayı sonlandırması veya yer altından çıkarılan maden cevherinin imtiyaz süresi dâhilinde tükenmesi durumunda imtiyaz feshedilince, imtiyaz sahibinden alınmıyordu¹¹⁷².

Madenlerden alınan diğer bir vergi de, ‘*resm-i nisbiyye*’ idi. Bu ise, madende bir senelik hâsılat üzerinden hesaplanıyordu. Vergi miktarı önceleri devlet ile mültezim arasındaki pazarlığa tabi iken, 1869 Nizamnamesi ile madenin servetine göre %1-5 olarak belirlenmişti.

Tarika Efendi de, 348 kuruş ‘*techizat-ı askeriye akçesi*’ ödeyecekti. BOA ŞD, 1263/2, 22 Nisan 1324 (22 Nisan 1918)

¹¹⁶⁷ Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları...*, s.177; Şener, *a.g.e.*, s.150

¹¹⁶⁸ BOA İ. MMS, 145/1329 Z 35, 1329 (1911)

¹¹⁶⁹ Keskin, “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukuku’nun...”, s. 141

¹¹⁷⁰ Yorulmaz, *a.g.t.*, s. 142

¹¹⁷¹ BOA, İ. DÜİT, 24/11, 1332 (1917)

¹¹⁷² Fethiye (Megri)’nin Üzümlü Köyü’ndeki krom madeni imtiyazını 1911 yılında alan Nikola Loyezidi ve ortakları, madende çıkarılacak cevher tükenince 1914 yılında, nizamnamenin 80.maddesine dayanarak, mukavele- nin feshini talep etmişlerdi. BOA İ. MMT, 9/1333 Z 1, 1332 (1914)

1887 ve 1906 düzenlemeleriyle bakır, kurşun ve kömür gibi kuyu ve mağara açılarak çıkarılan madenler için %1-5'lik oran muhafaza edilirken zımpara, krom lületaşı, petrol, zift ve nefit gibi damar halinde olmayıp yığın halinde bulunan madenlerden %20 vergi alınması öngörülmüştü¹¹⁷³. Yukarıda belirttiğimiz ve Hacı Nikola'nın uhdesinden bulunan Söke'deki zımpara madeni imtiyazından %20 resm-i nisbî alınmışken, Milas'taki Manolaki Efendi ile Hüsameddin Bey'in uhdelinde bulunan kömür madeninden ise %5 resm-i nisbî alınmıştı.

Gayr-i Müslimlerin ödedikleri bir diğer vergi ise domuzlardan alınan '*canavar resmi*' idi. Önceleri ağnam vergisi içerisinde değerlendirilen ve koyun, keçi, camız, deve gibi hayvanlarda olduğu gibi hayvan başına alınan bu vergi, belgelerde canavar diye adlandırılan domuzdan da aynı usul üzerine alınıyordu. Tanzimat'tan önceki dönemde Anadolu'da domuz beslenmediğinden özellikle Rumeli'de ağnam vergisiyle birlikte çeşitli tutarlarda alın-gelmişti. XIX. yüzyılın ortalarında ise, devlet için iyi bir gelir kaynağı oluşturacağı düşünülerek domuz başına 10 kuruş alınmaya başlanmış, daha sonra bu oran ağır bulunarak 3 kuruşa indirilmişti¹¹⁷⁴. Vergi istatistiklerine baktığımızda, 1910 yılına kadar müstakil olarak '*canavar resmi*' adı altında alınan bu verginin bu yıldan sonra '*ağnam, deve, camus ve canavar resmi*' adı altında toplandığını görüyoruz¹¹⁷⁵.

1908 yılında Aydın Vilayeti'nde toplam 8.470 kuruş canavar resmi toplanmıştı. Bunun 840 kuruşu (%10) Aydın, 930 kuruşu (%11) ise Menteşe Sancağı'ndan tahsil edilmişti¹¹⁷⁶. Gayr-i Müslimlere ait tereke kayıtlarında da domuz kaydının bulunması¹¹⁷⁷, bölgede domuzun yetiştirildiğini teyit etmektedir. Dolayısıyla gayr-i Müslimler, yetiştirdikleri domuzlar için belirli oranda canavar vergisi ödemiştir.

IV. Damga Vergisi ve Harçlar

Hukukî işlerde baskılı kâğıtların kullanılması veya pul yapıştırılması yoluyla vergi alınmasına 1845 yılında başlanmıştı¹¹⁷⁸. Bu vergiye önceleri "*varaka-i sahîha*", sonraları da "*resm-i damga*" adı verilmişti. Damga vergisinin uygulama alanı etraflı olarak 1861 yılında çıkarılan nizamnameye göre şekillendirilmiştir. Damga resmi 1845'ten itibaren damgalı resmî kâğıtlar üzerinden, 1861'den itibaren de, kâğıtlara damga vurulması şeklinde uygulanmış ve

¹¹⁷³ Keskin, aynı yer

¹¹⁷⁴ Şener, a.g.e., s.144; Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadî Şartları...*, s.174

¹¹⁷⁵ *Osmanlı Mali İstatistikleri ve Bütçeler (1841-1918)*, s. 137-174

¹¹⁷⁶ 1326 (1908) AVS, s. 422; 1907 yılında ülke genelinden 980.727 kuruş canavar resmi toplandığı dikkate alındığında, bunun sadece %1'lik bir kısmının Aydın Vilayeti'nden toplandığını söyleyebiliriz.

¹¹⁷⁷ Söke ŞS 249, 50/(yok), 1327 (1909)

¹¹⁷⁸ Şener, a.g.e., s. 166

tahsil edilmiştir. Nihayet 1873'te “*damga pulu*” kullanımı başlatılmıştır¹¹⁷⁹. Gayr-i Müslimler de gerek darsaadete gönderdikleri dilekçelerde, gerek resmî muamelelerinde ve gerekse mahkemelerde düzenlenen şer’i senetler için *varaka bahası*’ veya ‘*varaka pulu*’ adı altında belirli bir miktar vergi ödemişlerdir¹¹⁸⁰.

Tanzimat’tan önce şer’i mahkemelerde kadıların verdikleri belge ve kararlardan değişik isimlerle alınan harçlar mevcuttu. Tanzimat’tan sonra ise, Şer’iye Mahkemeleri ile ilgili ilk kez 1855 yılında üç nizamname çıkarılmıştı. Bu arada alınacak harçlar; îlam ve hüccetler ile tereke tahrirleri olarak iki kısımda, yapılacak işlerin türüne göre belirtilmişti. Üçüncü kısımda, keşif ve benzeri nedenlerle gönderilen hizmetlilerin masrafı karşılığı olarak ücretler tespit edilirdi. Harçlar genellikle kuruşta bir para, fazlası için 100 kuruşta 40 veya 20 para gibi nisbî olarak ifade edilmekle birlikte maktû miktarları gösterenler de bulunmakta idi. Tespit edilen harçlara, duruma göre belli bir miktar da “*kalemiye*” ve “*kaydiye*” eklenmekteydi¹¹⁸¹. Gayr-i Müslimlerle ilgili şer’iye sicillerinde yer alan terekelerde, ‘*yol bahâsı*’, ‘*kaydiye*’, ‘*varaka bahâsı*’ ve ‘*resm-i âdî*’ veya ‘*resm-i kısmet*’ adı altında harç alındığı görülmektedir¹¹⁸². Toplam tereke miktarı üzerinden binde 75 oranında ‘*resm-i kısmet*’, binde 2-3 arasında ‘*kaydiye*’, binde 0,5-2 arasında ‘*dellaliye*’ alındığı tespit edilmiştir.

Bunun yanında askerlik görevini yerine getirirken ölen gayr-i Müslimlerin eşi veya çocuklarının veraset veya diğer işleri için mahkemeye başvurmaları halinde kendilerinden yukarıda zikredilen harçlar alınmıyordu. Örneğin Muğla’nın Cazgırlar Köyü’nden iken askerde vefat eden Hırsto oğlu Foti’nin veraseti zevcesi Hırso ile çocukları Yasme ve Sofya’ya kalmış, yetimlerin vâsiliğine amcaları Nikola tayin edilmiş ve tereke taksiminden herhangi bir harç ücreti alınmamıştır¹¹⁸³.

Ayrıca mahkeme harçları dışında nüfus kâğıtlarından alınan harçlar vardı. Nüfus harçları, Osmanlı tebaasından doğum ve nikâh gibi olaylardan alınan vergilerle, tabiiyet belgesi sayılan ‘*tezâkir-i Osmaniye*’ bedelleridir¹¹⁸⁴. Buna ilaveten bina, arazi, vakıf malları ve ben-

¹¹⁷⁹ Çakır, *a.g.e.*, s. 53

¹¹⁸⁰ Aydın Kasabası’nda inşa edilecek Musevi mektebi için hazırlanan ruhsatta varaka bahası olarak 9 kuruş ödenmişti. BOA ŞD, 1423/7, 26 Haziran 1320 (9 Temmuz 1904); Yine Milas Kazası’nda, diplomasız muallim çalıştırıldığı için kapatılan Musevi mektebinin tekrar açılması amacıyla Milaslı Musevilerin Maarif Nezareti’ne gönderdikleri dilekçe için de varaka bahası ödenmişti. BOA MF. MKT, 596/30, 28 Teşrinievvel 1317 (4 Kasım 1901); Söke’nin Rum Mahallesi’nden Rumelili Çoban Vasil’in tereke kaydından binde 2 nispetinde pul bahası alınmıştı. Söke ŞS 235, 193/108, 1319 (1902)

¹¹⁸¹ Şener, *a.g.e.*, s. 171

¹¹⁸² Söke ŞS 235, 193/108, 1319 (1902); Söke ŞS 273, 235 /157, 1340 (1921); Megri ŞS 163, 141/33, 1323 (1905); Milas ŞS 155, 179/59, 1328 (1910); Muğla ŞS 15/15, 1336 (1918)

¹¹⁸³ Muğla ŞS 196, 14/14, 9 Şevval 1336 (18 Temmuz 1918)

¹¹⁸⁴ Bu bedelleri ödememek için doğum, nikâh gibi durumları nüfusa bildirmeyenler hakkında, 1914 Nüfus Nizamnamesi’nin 13, 25 ve 31. maddeleri uyarınca, mahkemelerde onlarca dava kaydı mevcuttur. Gayr-i Müslim-

zeri gayrimenkullerin satış ve intikali gibi tasarrufları sırasında alınan harçlar vardı ki buna da 'tapu harçları' denmekteydi. Bunlardaki oran binde 50, 30 veya 10 gibi düşük miktarlara sahipti¹¹⁸⁵. Arşiv kayıtlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin bina, mektep, kilise, mezar gibi malları için ruhsat çıkarma taleplerine ait onlarca belge bulunmaktadır. Bu işlemleri için gayr-i Müslimler tapu harcı veya 'ruhsat-ı resmiye harcı' adı altında farklı meskenler için harç ödemişlerdi. Örneğin 1904 yılında Aydın'da yaşayan Museviler, istasyon civarında inşa edecekleri mektep için 900 kuruş tapu harcı ödemişlerdi¹¹⁸⁶. Yine Fethiye (Megri) Kazası'nda bir mektep inşa etmek isteyen Rumlar da, yaptıracakları mektebin büyüklük ve değerine bağlı olarak, 80 kuruş ruhsat-ı resmiye harcı ödemişlerdi¹¹⁸⁷. Tapu senetlerinde, gayr-i Müslimlerin bu harçların dışında 'varaka baha', 'kaydiye' ve 'katibiye' gibi değişik isimlerle anılan harçlar ödediği de görülmüyordu.

Son olarak maden imtiyazını alan gayr-i Müslimlerin ödemek durumunda oldukları harçlar hakkında bilgi vermek istiyoruz. Maden imtiyazına talip olan mültezimlerden bir defaya mahsus olmak üzere ferman harcı alınıyordu. 1861'de bu rakam 1000-1500 kuruşken, 1869 ve sonrası düzenlemelerde 50-200 Osmanlı altını olarak belirlenmişti¹¹⁸⁸. Nitekim XX. yüzyılın başlarında her iki sancakta da imtiyaz ruhsatı verilen madenlerden ferman harcı olarak 150 Osmanlı altını alındığını görüyoruz. Örneğin Milas'taki kömür madeni ile Söke'de bulunan zımpara madenine ait imtiyaz mukavelenamelerinde ferman harcı olarak 150 Osmanlı altını talep edildiği görülmektedir.¹¹⁸⁹ Bunun yanında XX. yüzyılın başlarında, Bâbîâli memurlarının özlük haklarını artırmaya yönelik olarak kurulan 'Teshilat Sandığı' için maden imtiyazlarını uhdesine alan mültezimlerden bir defaya mahsus 20 lira alınıyordu. Yine ordunun silah, cephaneye ve diğer masraflarına kaynak sağlamak amacıyla 'tehzizat-ı askeriye tertibi' veya 'tehzîât-ı askeriye akçesi' adı altında maden gelirlerinden %5-10'luk bir pay alınıyordu. Ayrıca 'Darulaceze' için de maden hâsılatının her 100 kuruşundan 5 para ödenmesi gerekiyordu¹¹⁹⁰. Nitekim Aydın'ın Söke Kazası'nda Yarikkaya mevkiinde bulunan kömür madeninin imtiyaz hakkını 1898 yılında alan Osmanlı tebaasından Manolaki Antonyadis Efendi, Teshilat sandığı için 20 Osmanlı altını ve Darulaceze için de maden hâsılatının her 100 kuruşundan 5 para vermeyi kabul etmişti. Ancak 1901 yılında Orman ve Maadin

---

lerle ilgili birkaç dava kaydı için bkz: Söke ŞS 282, 51/16, 1335 (1917); Söke ŞS 282, 63/20, 1335 (1917); Söke ŞS 282, 27/40, 1336 (1918)

¹¹⁸⁵ Şener, a.g.e., s.175-177

¹¹⁸⁶ BOA ŞD, 1423/7, 1320 (1904)

¹¹⁸⁷ BOA ŞD, 1396/1, 1313 (1896)

¹¹⁸⁸ Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku'nun...", s. 142

¹¹⁸⁹ BOA İ. DUİT, 24/11, 28 Kânunusani 332 (10 Şubat 1917); BOA ŞD, 1263/2, 22 Nisan 1324 (22 Nisan 1918)

¹¹⁹⁰ Keskin, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukuku'nun...", s. 143

Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne gönderilen bir tezkirede, Yarıkaya mevkiindeki kömür madeni imtiyazını elinde bulunduran Manolaki Antonyadis Efendi'nin mukavele şartları gereğince ödemesi gereken harçları ödemediği belirtilerek, adı geçen şahıstan taahhüt ettiği meblağın alınması istenmişti¹¹⁹¹.

V. Muafiyetler

Bilindiği gibi geleneksel Osmanlı sistemine göre gayr-i Müslimler cizye vergisini vererek askerlik hizmetinden muaf tutuluyorlardı. Sadece eli silah tutabilecek erkeklerden alınan bu vergi kutsal yerler ile İstanbul'da oturanlardan, din adamlarından ve yoksullardan alınmıyordu¹¹⁹². Aynı şekilde 1855'ten itibaren ihdas edilen bedel-i askerî de; çocuklardan, yaşlılardan, hastalardan, iş göremez durumda olanlardan, vergi ödeyemeyecek kadar fakir olanlardan, papaz ve diğer ruhbanlardan alınmıyordu. Bunların hisselerine düşen miktar diğerlerine taksim ediliyordu¹¹⁹³.

Müslüman din adamlarına sağlanan vergi muafiyeti diğer cemaatlerin din adamlarına da tanınmıştı. Örneğin 1865 yılında çıkarılan bir nizamname ile Osmanlı tebaası ve yabancı devlet tebaasına mensup din adamları ile bunlara ait dinî müesseseler, ihtiyaçları olan eşyaları başka bir ülkeden getirmek istedikleri takdirde gümrük vergisinde muaf tutulacaklardı¹¹⁹⁴. Gayr-i Müslimleri dini müesseselerinde olduğu gibi mektep ve hastane gibi hayır kurumları için de bazı muafiyetler tanınmıştı. XX. yüzyılın başlarında gayr-i Müslimlere ait hastane ve mekteplerin yeniden inşası ve tamirinden vergi alınmamıştır. Dolayısıyla Müslümanların mektep ve hastanelerinde olduğu gibi gayr-i Müslimlerin mektep ve hastanelerinden de vergi alınmaması sağlanmış oluyordu. Düzenlemeye rağmen belediyeler, bu tür kurumlardan vergi tahsil etmeye çalıştıklarında; bununla ilgili şikâyetler Bâbîâli'ye kadar ulaşıyordu. Nitekim Aydın Vilayeti'nden Bâbîâli'ye gönderilen 3 Ekim 1909 tarihli bir ârizada, belediyelerin emlak ve akarların inşa ve tamirlerinden aldıkları harçların gayr-i Müslim mektep ve hastanelerinden de alınıp alınamayacağı sorulmuştu. Bâbîâli de 27 Ekim 1909 tarihinde vilayete gönderdiği tezkirede; Müslümanlara ait mektep ve hastanelerinde olduğu gibi gayr-i Müslim-

¹¹⁹¹ BOA DH. MKT, 2098/93, 9 Nisan 1317 (22 Nisan 1901)

¹¹⁹² Bozkurt, *a.g.e.*, s.23

¹¹⁹³ Gülsoy, *a.g.e.*, s.90

¹¹⁹⁴ Düstur, Tertip I, C.II, s.610-617. "Devlet-i Aliyye ve Devlet-i Ecnebiyye Tebaasından ve Mezâhib-i Muhtelifeden Bi'l-Cümle Ruhban Takımıyla Bunların Manastır ve Amâkin-i Sâiresi Hakkında Gümrük Muafiyeti Nizamnamesi"

lerin mektep ve hastanelerinin '*müessesât-ı nâfia ve hayriye*'den olması nedeniyle yeniden inşası ve tamirlerinden herhangi bir harç alınmasının muvafık olmayacağını belirtmişti¹¹⁹⁵

---

¹¹⁹⁵ BOA ŞD, 1437/4, Lef. 1-2

ALTINCI BÖLÜM

TAŞRA YÖNETİMİ, SAĞLIK VE ASKERÎ ALANDA GAYR-İ MÜSLİMLER

A. Sancak, Kaza ve Nahiye İdaresi

I. Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı İle İlgili Yapılan Düzenlemeler

Tanzimat'tan önce gayr-i Müslimler, bazı istisnalar dışında, devlet hizmetlerinde görev almıyorlardı. Devlet hizmeti ve askerlik görevi hâkim millet olan Müslümanlara bırakılmıştı. Bu durum gayr-i Müslimlerin daha çok ticaret, bankacılık, gümrükler, iltizam ve diploma gibi alanlarda uzmanlaşmasına neden olmuştu¹¹⁹⁶. Tanzimat Döneminde ise, yapılan reformlar sayesinde gayr-i Müslimler başta nezaretler olmak üzere, hariciye ve taşra bürokrasisinde aktif olarak görev almaya başlamıştı¹¹⁹⁷. Gayr-i Müslimler özellikle Islahat Fermanından itibaren merkezi idarede, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Şûrâ-yı Devlet gibi kurumlar içerisinde yer aldıkları gibi, 1840'lardan itibaren de, vilayetlerde ve kazalarda teşkil edilmiş idare ve belediye meclislerinde varlık göstermeye başlamışlardı. Devletin bu husustaki teşvikiyle de belirtilen alanlardaki gayr-i Müslim varlığı, 1870'lerin ortalarına gelindiğinde doruğa ulaşmıştı¹¹⁹⁸. Böylece, özellikle laik eğitim kurumlarının yetiştirdiği gayr-i Müslim gençlerin de tıpkı Müslümanlar gibi devlet hizmetine girip değişik yerlere tayin edilmesiyle, geleneksel bürokrasinin yapısı değişmeye başlamıştı¹¹⁹⁹. Şüphesiz bu değişimden İzmir ve çevresi de nasibini almış, başta Rumlar olmak üzere bütün gayr-i Müslimler yürütme organlarının farklı bölümlerinde görünür olmuşlardı¹²⁰⁰. Artık gayr-i Müslimleri taşra teşkilatının bütün kademelerinde görmek mümkündü.

Klasik Osmanlı taşra yönetiminin ana birimini sancaklar oluşturuyordu. Zamanla sancakların üstünde eyaletler ortaya çıktı. Tanzimat reformlarıyla '*eyalet*'lerin adı değişerek '*vilayet*' oldu. Sancaklar da liva adını alarak vilayetin alt birimi olarak yapılandırıldı. Livalara da kazalar bağlıydı¹²⁰¹. Bu idarî yapı XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar varlığını devam ettirdi.

¹¹⁹⁶ Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, s.105

¹¹⁹⁷ Ertan Gökmen, "Osmanlı Devleti'nin Kamu ve Sosyal Hayatında Gayrimüslimler", *Türk Kültürü*, S.465, Ocak 2002, s.281

¹¹⁹⁸ Abdülhamit Kırmızı, "Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı", *Divan İlmî Araştırmalar*, S.13, 2002/ 2, s.303

¹¹⁹⁹ İlber Ortaylı, "II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler", *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1994, s.168

¹²⁰⁰ Augustinos, *a.g.e.*, s.99

¹²⁰¹ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011, s.61

Osmanlı Devleti'nde taşra teşkilatının düzenlenişiyle ilgili ilk ciddi düzenleme 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'yle mümkün olmuştu. Bu düzenleme ilk defa Tuna Vilayetinde uygulanmış ve başarılı sonuçlar alınmıştı. 1867 yılında ilan edilen '*Vilâyet-i Umûmiye Nizamnamesi*' ise, 1864 düzenlemesinin bütün eyaletleri kapsayacak şekilde yaygınlaştırılmasını ifade ediyordu. Zaten bu nizamname, önemli bir değişiklik öngörmüyordu¹²⁰². Nihayet bu konuda yapılan son düzenleme, 1913 yılına kadar yürürlükte kalacak olan ve ilk defa nahiyelerin statüsünün de belirlendiği 1287 (1871) '*İdare-i Umûmiye-i Vilâyât Nizamnamesi*' olmuştur¹²⁰³. Nizamnameye göre; vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere ve nahiyeler de köylere taksim olunuyordu. Bu taksimat devletin yıkılışına kadar mevcudiyetini devam ettirecektir. Devletin Rumeli, Anadolu ve Afrika topraklarında toplam 27 vilayet ve 123 sancak, bu yeni düzenlemeye göre örgütlenmişti. Bu taksimatta Aydın Vilayeti de beş sancak olarak tespit edildi. Vilayet merkezi İzmir olmak üzere Saruhan, Aydın, Menteşe ve Denizli, Aydın Vilayetinin sancakları olarak düzenlendi¹²⁰⁴. Bu taksimat XX. yüzyılın başlarına kadar varlığını devam ettirmiş, 1913 yılında yapılan düzenleme ile merkezi idarenin daha iyi kontrol sağlaması amacıyla bazı livalar "*elviye-i gayri mülhaka*" adı altında doğrudan merkeze bağlanmıştı. Menteşe Sancağı da bu şekilde Aydın Vilayetinden ayrılıp müstakil bir sancak/liva olarak idare edilmeye başlanmıştı¹²⁰⁵. Aydın ise, eskiden olduğu gibi, Aydın Vilayetinin bir sancağı olarak devletin yıkılışına kadar idari yapısını devam ettirmiştir.

II. Sancak/Liva İdaresi'nde Gayr-i Müslimler

Vilayetlerin alt birimi olan sancak/liva idaresi, mutasarrıfın başkanlığında liva idare meclisi tarafından yönetiliyordu. Osmanlı taşra yönetiminde vilayetin alt kademesi olan sancakların; idarî, malî, bayındırlık, eğitim, tarım ve ticarete ait işlerini ve idarî uyuşmazlık sorunlarını görüşüp karara bağlayan organlar liva idare meclisleriydi¹²⁰⁶. Mutasarrıfla birlikte muhasebe müdürü, tahrirat müdürü, müftü ve gayr-i Müslim cemaatlerin ruhanî reisleri liva meclisinin tabii üyeleriydi. Ayrıca halk tarafından seçilen iki Müslim ve iki gayr-i Müslim üye de meclisin kadrosunu oluşturuyordu. XX. yüzyılın hemen başlarında Aydın Liva Mec-

¹²⁰² Ortaylı, *a.g.e.*, s.62-63

¹²⁰³ *Düstur*, Tertip I, C.I, s.625-651

¹²⁰⁴ *Aydın Vilayet Salnamesi (R.1307/H.1308)*, (Haz. Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, Abdülkerim Şahin), TTK, Ankara 2010, s.493

¹²⁰⁵ "*Aydın Vilayeti Dâhilinde Menteşe Sancağı'nın Teşkilât-ı Adliyece İzmir'e Merbut Olmak Üzere Müstakil Livaya Tahviline Mütedâir Kanunu Muvakkat*" 19 Teşrinievvel 1329 (1 Kasım1913). *Düstur*, Tertip II, C.V, s.866

¹²⁰⁶ *Düstur*, Tertip I, C.I, s.644 (90.madde)

lisi'nde Rum Metropoliti tabii üye olarak bulunurken, Estemat ve Karabet Efendiler de halkın seçtiği temsilciler olarak yer alıyorlardı. Menteşe Liva Meclisi'nde ise tabii üyeler arasında herhangi bir cemaat reisi bulunmuyordu. Liva Meclisi'nde Kostanti ve Dimitraki Efendinin seçilmiş üyeler olarak buldukları görülmekteydi¹²⁰⁷. Şahıslar değişse de liva idare meclisinde iki gayr-i Müslim üyenin devamlı bulunduğu, salname ve dönemin yerel gazetelerinde yer alan bilgilerden anlaşılmaktadır¹²⁰⁸.

Uygulamada; liva idare meclislerinin yapısında cemaatlerin temsili bakımından, vilayet idare meclislerine göre bazı değişiklikler oluyordu. Özellikle gayr-i Müslim nüfusun dağınık yerleşmesi ve bazı yerlerde azınlıkta kalmaları, liva meclislerinde gayr-i Müslim üyelerin sayısının ikiden az kalmasına neden oluyordu veya hiç gayr-i Müslim üye bulunmuyordu¹²⁰⁹. Bu hususla ilgili inceleme alanımız olan bölgede de bazı sıkıntılar yaşanmıştı. Örneğin Birinci Dünya Savaşı yıllarında, gerek firardan gerekse diğer nedenlerden dolayı Menteşe Sancağı dâhilinde gayr-i Müslim nüfusu azalınca Liva İdare Meclisi'ne gayr-i Müslim seçimi konusunda sorunlar ortaya çıkmıştı. Mutasarrıflık da bu durumu Dâhiliye Nezareti'ne bildirerek alınacak görüş istikametinde hareket etme kararı almıştı¹²¹⁰. Bu hususla ilgili, yani Dâhiliye Nezareti'nin Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderdiği ve nasıl hareket edileceğinin belirtildiği bir belge şu an için elimizde mevcut değildir. Bununla birlikte 12 Mart 1916 tarihli Menteşe Mutasarrıflığı tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen bir tahriratta, Liva İdare Meclisi üyeliğine Eczacı Hıralambos Efendinin seçildiğini bildirmesi; hükümetin, nizamname çerçevesinde gayr-i Müslimlerin de meclislerde temsil edilmesi konusundaki hassasiyetinin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir¹²¹¹.

Liva İdare Meclisleri, devletin gelir ve giderlerinin kontrolü, muhasebesi ve diğer işlerine de nezaret etmekle mükellefti. Bu hususla ilgili meydana gelen aksaklıkları görüşmek ve karara bağlamak veya vilayet meclisine bildirmek durumundaydı. Bu hususla ilgili gayr-i Müslimlere ait sorunların hem Aydın hem de Menteşe Liva Meclislerinde görüşüldüğüne ve gerekli muamelelerin yapıldığına dair kayıtlar mevcuttur¹²¹².

¹²⁰⁷ 1319 (1901) AVS, s. 196 ve 372

¹²⁰⁸ 1320 (1902) AVS, s. 198 ve 378, 1323 (1905) AVS, s. 187 ve 350; 1326 (1908) AVS, s. 428 ve 686; 1915 yılında Menteşe Livası İdare Meclisi'nde Hacı Abbas Zade Mustafa Nuri ve Bozüyükli Müderris Hacı Süleyman Efendileri yanında Alber Tarika ve Mihail Kaçaranos Efendiler de seçilmiş üyeler olarak yer almışlardı. *Ahenk*, 16 Kânunusani 1330 (30 Ocak 1915), s.2

¹²⁰⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 81

¹²¹⁰ BOA DH. ŞFR, 505/93, 4 Kânunusani 1331 (17 Ocak 1916)

¹²¹¹ BOA DH. İ. UM, 47-1/45, 28 Şubat 1331 (12 Mart 1916)

¹²¹² Bozdoğan Kazası'nda şarap imalatı ile uğraşan Çatalsakal Yorgi'nin vergi borcu mevzusunun Aydın Liva İdare Meclisi'nde görüşülmesiyle ilgili bkz: BOA DH. İD, 70-2/41, 27 Mayıs 1329 (9 Haziran 1913); Muğla Orman eski Müfettişi Hıralambos'un görevi esnasında zimmetine geçirdiği usulsüz malla ilgili Menteşe Liva

Livanın idarî karar organlarından başka, görev bölüşümü dolayısıyla kurulan özel ihtisas komisyonlarında ve mahkemelerde de halkı temsil eden üyeler bulunuyordu. Asıl yerel hizmet organları olan bu komisyonlarda seçilmiş üyeler çoğunluğu meydana getiriyordu. Bu komisyonlar; nafia, ticaret ve ziraat, tahsilât, orman, tapu gibi bölümlerdi. Bu komisyonlardan başka Ziraat Bankası, belediye dairesi, polis idaresi gibi farklı konumlarda görevli gayr-i Müslim Osmanlı vatandaşına rastlamak mümkündü. Yine yargı örgütünün düzenlenmesiyle ilgili olarak, mahkeme heyetlerinde Müslim ve gayr-i Müslim üyelerin de bulunması esası kabul edilmişti. Ortaylı'ya göre devlet bu düzenlemeyle, yargı işlerini dinî mahkemelerden alarak standart hukuk uygulamasını tesis etmeyi amaçlamıştı¹²¹³. İnceleme alanımız olan her iki sancakta da yukarıda belirttiğimiz komisyon ve idarî alanlarda görev yapan gayr-i Müslim üyeler bulunmaktaydı.

TABLO-13: 1326 (1908) Salnamesine Göre Aydın Liva İdare Meclisi ve Farklı Dairelerinde Bulunan Gayr-i Müslimler¹²¹⁴:

GÖREV YAPTIĞI BİRİMİ	İSMİ	GÖREVİ
Liva Meclis İdaresi	Estemat Efendi	Seçilmiş aza
Liva Meclis İdaresi	Mışon Efendi	Seçilmiş aza
Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesi	Hacator Efendi	Aza
Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi	Mihal Efendi	Aza
Ticaret Mahkemesi Dairesi	Lefteraki Efendi	Aza
Belediye Dairesi	Mihalaki Efendi	Aza
Belediye Dairesi	Erestidi Efendi	Aza
Ticaret ve Ziraat Odası	Ohannes Efendi	Aza
Ticaret ve Ziraat Odası	Hayımaki Efendi	Aza
Polis İdaresi	Artin Efendi	Polis
Polis İdaresi	Yorgi Efendi	Polis
Reji İdaresi	Yorgaki Efendi	Aydın Reji Müdürü

TABLO-14: 1326 (1908) Salnamesine Göre Menteşe Liva İdare Meclisi ve Farklı Dairelerinde Bulunan Gayr-i Müslimler¹²¹⁵:

GÖREV YAPTIĞI BİRİMİ	İSMİ	GÖREVİ
Liva İdare Meclisi	Estavri Efendi	Seçilmiş Aza
Liva İdare Meclisi	Mihalaki Efendi	Seçilmiş Aza
Nafia Komisyonu	Mihalaki Efendi	Aza
Hukuk Dairesi	Mihalaki Efendi	Aza
Belediye Dairesi	Apostol Efendi	Aza
Belediye Dairesi	Aşiyen Efendi	Tabip
Ticaret Odası	Simon Efendi	Aza
Ticaret Odası	Keliman Efendi	Aza
Orman İdaresi	Ohannes Efendi	Müfettiş Muavini
Orman İdaresi	Yorgi Efendi	Başkâtip
Liva Nafia İdaresi	Antuvan Efendi	Konduktör

İdare Meclisi'nin Şûra-yı Devlet'le yazışmaları için bkz: BOA ŞD, 1411/2, 28 Kânunuevvel 1320 (10 Ocak 1905)

¹²¹³ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 84

¹²¹⁴ 1326 (1908) AVS, s. 428-437

¹²¹⁵ 1326 (1908) AVS, s.686-697

Her iki tablodan da anlaşılacağı üzere gayr-i Müslimlerin hukuktan ticarete, rejiden belediye dairesine kadar farklı daire ve komisyonlarda görev aldığı görülürken; eğitim, vakıf ve nüfus gibi bölümlerde herhangi bir üyeleri yoktu. Her iki sancakta da, liva idare meclisi ile belediye dairesinde ikişer gayr-i Müslim üye bulunuyordu.

Yine yukarıdaki verilere göre, gayr-i Müslimlerin güvenlik birimlerinde de görev yaptıklarını görüyoruz. Aslında vilayet genelinde bu görevi icra eden gayr-i Müslimlere XIX. yüzyılın sonlarında da rastlanıyordu. Örneğin 1894 yılında vilayet genelinde on gayr-i Müslimin polis olarak çalıştığı görülmekteydi. Bunlardan üçü Rum, dördü Ermeni ve diğer üçü de Yahudi idi. Gayr-i Müslimler daha çok lisanla ilgili problemlerin aşılması amacıyla istihdam ediliyordu¹²¹⁶. Birinci Dünya Savaşı esnasında ise, güvenlik gerekçelerine bağlı olarak, vilayette çalışan Ermeni polis yoktu¹²¹⁷. XX. yüzyılın başlarında Aydın Sancağının merkezinde de iki gayr-i Müslimin polis olarak görev yaptığını yukarıdaki bilgilerden anlıyoruz. Bunun yanında salnamelerde yer almasa da 1900 yılında, Nazilli’de de bir gayr-i Müslim polis memuru bulunuyordu¹²¹⁸.

III. Kaza İdaresinde Gayr-i Müslimler

Livaların alt birimi olan kaza idaresi, kaymakamın başkanlığında kaza idare meclisi tarafından idare olunuyordu. Kaza İdare Meclisi, kaymakamın başkanlığında; mal müdürü, tahrirat kâtibi, kaza hâkimi (nâib), müftü ve cemaatin rûhani reisleri gibi tabii üyelerin yanında ikisi Müslim ikisi de gayr-i Müslim olmak üzere dört seçilmiş üyeden oluşuyordu. Kaza Meclisleri; idarî davalara, kazaların gelir ve giderlerinin incelenmesine, devlete ait menkul ve gayrimenkul malların idare ve muhafazasına, köy yollarının yapım ve onarımına, köylerin sıhhi işleriyle ilgili işleri görüşür ve karara bağlardı¹²¹⁹. Kaza idare meclisleri, taşra yönetim hiyerarşisi içinde hareket ve karar yeteneği en az olan organlardı. Bu yüzden en ufak sorunları bile üst kademelere yazışma konusu haline getirmiş ve vilayet yönetiminde bir dizi gereksiz yazışmalara neden olmuştur¹²²⁰.

XX. yüzyılın başlarında Aydın Sancağına bağlı altı kaza vardı. Bunlar Aydın merkez, Çine, Bozdoğan, Karacasu, Nazilli ve Söke kazalarıydı. Menteşe Sancağının da aynı şekilde altı kazası mevcuttu. Bunlar Muğla merkez, Bodrum, Fethiye, Köyceğiz, Marmaris ve Milas

¹²¹⁶ BOA Y. PRK. UM, 30/61, 30 Ağustos 1310 (11 Eylül 1894)

¹²¹⁷ BOA DH. EUM. MEM, 80/97, 1332 (1916)

¹²¹⁸ *Ahenk*, 30 Temmuz 1316 (12 Ağustos 1900), s. 2. Aşağı Nazilli’de görev yapan Polis Karabet Efendi, daha sonra Nazilli’nin Pazar Köyü’ne görevlendirilmişti.

¹²¹⁹ *Düstur*, Tertip I, C.I, s. 644 (92.madde)

¹²²⁰ Ortaylı, *a.g.e.*, s. 82

kazalarıydı. Gayr-i Müslimler, sancak merkezinde olduğu gibi, kaza merkezlerinde de hemen her komisyon ve idarî birimde yer almışlardı. Şimdi gayr-i Müslimlerin kazalarda bulunan idarî birimlerdeki durumlarına bakalım.

TABLO-15: 1326 (1908) Salnamesine Göre Aydın Sancağına Bağlı Kazaların Yönetiminde Bulunan Gayr-i Müslimler¹²²¹:

KAZA	GÖREV YAPTIĞI BİRİMİ	İSMİ	GÖREVİ
Çine	Tahsilât Komisyonu	Yani Efendi	Aza
Çine	Bidayet Mahkemesi	Demosten Efendi	Aza
Çine	Belediye Dairesi	Yorgaki Efendi	Tabip
Çine	Reji İdaresi	Yuvanaki Efendi	Reji Memuru
Söke	Kaza Meclis İdaresi	ErestidiAleksö Efendi	Seçilmiş Aza
Söke	Tahsilât Komisyonu	Erestidi Efendi	Aza
Söke	Bidayet Mahkemesi	Andonaki Efendi	Aza
Söke	Ticaret Mahkemesi	Andonaki Efendi	Daimi Aza
Söke	Belediye Dairesi	Yani Kalanço Efendi	Reis
Söke	Ziraat Bankası	Hacator Efendi	Aza
Söke	Ziraat Bankası	Nikogos Efendi	Aza
Söke	Ziraat Bankası	Yani Kalanço Efendi	Aza
Karacasu	Kaza İdare Meclisi	Nikola Efendi	Seçilmiş Aza
Karacasu	Tahsilât Komisyonu	Nikola Efendi	Aza
Karacasu	Bidayet Mahkemesi	Sotiri Efendi	Aza
Karacasu	Belediye Dairesi	Hıralambo Efendi	Aza
Karacasu	Orman İdaresi	Arslan Efendi	Korucu
Nazilli	Kaza İdare Meclisi	Anaştaş Efendi	Seçilmiş Aza
Nazilli	Mal Kalemi	Ohannes Efendi	Mal Müdürü Muavini
Nazilli	Bidayet Mahkemesi	Anesti Efendi	Aza
Nazilli	Ticaret Mahkemesi	Anesti Efendi	Aza
Nazilli	Ticaret Mahkemesi	Avramİliyadi Efendi	Aza
Nazilli	Tahsilât İdaresi	Manolaki Efendi	Tahsilât Memuru
Nazilli	Tapu İdaresi	Avramİliyadi Efendi	Aza
Nazilli	Tapu İdaresi	Yani Kalidi Efendi	Aza
Nazilli	Tapu İdaresi	Hıralambo Efendi	Aza
Nazilli	Reji İdaresi	Nikola Efendi	Müdür
Nazilli	Reji İdaresi	Petro Efendi	Bayi
Nazilli	Ziraat Komisyonu	Hıralambo Efendi	Aza

Tabloda da görüleceği üzere gayr-i Müslimler, Aydın Sancağına bağlı kazalardan sadece Bozdoğan'da herhangi bir idarî birimde yer almazken, diğer kazalarda azalıktan memurluğa, belediye reisiğinden reji müdürlüğüne kadar oldukça önemli makamlarda bulunmuşlardı. Söke Belediye başkanlığı bu dönemde bir Rum'un uhdesinde bulunuyordu.

1871 Nizamnamesine göre, vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehirde bir belediye meclisi bulunması öngörülmüştü. Belediye reisi memurlar arasından seçilip, mutasarrıfın tayini ve valinin onayı ile bu göreve getirilebilecekti. Belediye reisi veya meclis üyesi seçilebilmek için Osmanlı uyruğundan olmak, medeni haklara sahip olmak, zabıttan

¹²²¹ 1326 (1908) AVS, s. 465-494

veya memurinden olmamak gibi şartları taşımak gerekiyordu¹²²². Nüfus itibariyle Aydın Sancağı içerisinde en fazla Rum Söke’de yaşıyordu. Hatta yüzyılın başında, kazadaki Rumların oranı %45 dolaylarında idi. Belki bunun da etkisiyle, Söke’de belediye başkanlığını bir gayr-i Müslim üstlenmişti. Aynı durum Fethiye için de geçerliydi. Zira bu dönemde Fethiye’nin Belediye Başkanlığı görevini Mişon Efendi yürütüyordu¹²²³.

1908 yılına ait vilayet salnamesinde, Karacasu Kazasının idarî birimlerinde Müslim ve gayr-i Müslimlerden oluşan toplam 87 görevli mevcuttu. Bunlardan beşi (%6) gayr-i Müslim’di. Yine Nazilli Kazasında toplam 84 aza, memur veya diğer görevliler bulunuyordu ve bunlardan on ikisi (%14,2) gayr-i Müslim’di. Aynı şekilde Çine Kazasında toplam 52 çalışandan beşi (%9,6) gayr-i Müslim’di. Bu da bize gösteriyor ki, aynı dönemdeki nüfus oranları nispetinde veya biraz üzerinde bir oranla gayr-i Müslim unsurlar, idarî yapı içerisinde yer almışlardı.

TABLO-16: 1326 (1908) Salnamesine Göre Menteşe Sancağı’na Bağlı Kazaların Yönetiminde Bulunan Gayr-i Müslimler¹²²⁴:

KAZA	GÖREV YAPTIĞI BİRİMİ	İSMİ	GÖREVİ
Bodrum	Kaza İdare Meclisi	Yani Efendi	Seçilmiş Aza
Bodrum	Askeriye Nakil ve Tedarik Komisyonu	Kıstantı Efendi	Aza
Bodrum	Bidayet Mahkemesi	Nikolaki Efendi	Aza
Bodrum	Ticaret Mahkemesi	Yorgi Efendi	Aza
Bodrum	Ticaret Mahkemesi	HayimGalanti	Aza
Bodrum	Belediye Dairesi	Taryande Filo Efendi	Aza
Bodrum	Belediye Dairesi	Kıstı Efendi	Aza
Bodrum	Belediye Dairesi	Kıstantı Efendi	Aza
Bodrum	Belediye Dairesi	Yorgi Vasiliyadi	Tabip
Bodrum	Ziraat Bankası	Yani Efendi	Aza
Bodrum	Ticaret ve Ziraat Odası	Kıstantı Efendi	Aza
Köyceğiz	Ticaret Odası	Samuel Efendi	Aza
Köyceğiz	Ticaret Odası	Dohari Efendi	Aza
Köyceğiz	Belediye Dairesi	Sotiri Efendi	Aza
Köyceğiz	Ziraat Bankası	Malli Efendi	Aza
Marmaris	Bidayet Mahkemesi	Mişon Efendi	Başkatip
Marmaris	Bidayet Mahkemesi	MişonGalanti Efendi	Mukavelat Muharriri
Marmaris	Ticaret Mahkemesi	Mişon Efendi	Katip
Marmaris	Reji İdaresi	Estefani Efendi	Reji Memuru
Fethiye	Kaza İdare Meclisi	Vasilaki Efendi	Seçilmiş Aza
Fethiye	Nafia Komisyonu	Manol Efendi	Aza
Fethiye	Bidayet Mahkemesi	Andon Efendi	Aza
Fethiye	Ticaret Mahkemesi	Andon Efendi	Aza
Fethiye	Belediye Dairesi	Manol Efendi	Reis
Fethiye	Belediye Dairesi	Yani Efendi	Aza
Fethiye	Belediye Dairesi	Hıralambo Efendi	Aza
Fethiye	Belediye Dairesi	Vasil Efendi	Aza
Fethiye	Belediye Dairesi	Yevakim Efendi	Aza
Fethiye	Belediye Dairesi	Apostol Efendi	Tabip
Fethiye	Ziraat Bankası	Yani Efendi	Reis
Fethiye	Ziraat Bankası	Vasilyadi Efendi	Aza

¹²²² *Düstur*, Tertip I, C.I, s. 649 (111. madde)

¹²²³ 1326 (1908) AVS, s. 719

¹²²⁴ 1326 (1908) AVS, s. 697-729

Fethiye	Ticaret ve Ziraat Odası	Apostol Efendi	Aza
Fethiye	Ticaret ve Ziraat Odası	Vasilyadi Efendi	Aza
Milas	Kaza İdare Meclisi	Bensiyon Efendi	Hahambaşı Vekili/ Tabii Aza
Milas	Kaza İdare Meclisi	Todiraki Efendi	Seçilmiş Aza
Milas	Tahsilât Komisyonu	Todiraki Efendi	Aza
Milas	Mal Kalemi	AlberKaderael Efendi	Mal Müdürü Refiki
Milas	Bidayet Mahkemesi	YakoAmato Efendi	Aza
Milas	Belediye Dairesi	Aleksi Efendi	Aza
Milas	Belediye Dairesi	YakoTarika Efendi	Aza
Milas	Belediye Dairesi	İliya Nesim Efendi	Tabip
Milas	Tahsilât İdaresi	Nesim Franko Efendi	Piyade Tahsildarı
Milas	Tahsilât İdaresi	Manol Efendi	Piyade Tahsildarı

Yukarıdaki tabloya baktığımızda, Menteşe Sancağına bağlı bütün kazalarda gayr-i Müslimlerin farklı birimlerde yer aldıkları görülüyor. Yine buldukları komisyon, daire veya idarî birimler itibariyle de gayr-i Müslimlerin her kazada aktif olarak görev aldıkları görülmektedir. Bunun yanında, Askeriye Nakil ve Tedarik Komisyonu veya Piyade Tahsildarı gibi askeriyeyle ilgilendiren bölümlerle mal müdürlüğü gibi ekonomiyi ilgilendiren alanlarda gayr-i Müslimlerin istihdam edilmesi, gayr-i Müslimlere güvenin bir tezahürü olsa gerek. 1908 yılına ait vilayet salnamesindeki bilgilere göre, Fethiye (Megri) Kazasının idarî birimlerinde Müslim ve gayr-i Müslimlerden oluşan toplam 95 görevli mevcuttu. Bunlardan on dördü (%14,7) gayr-i Müslim'di. Yine Bodrum Kazasında toplam 89 aza, memur veya diğer görevliler bulunuyordu ve bunlardan on biri (%12,3) gayr-i Müslim'di. Dolayısıyla Menteşe Sancağında da gayr-i Müslimlerin kaza idaresinde nüfus oranlarına yakın veya biraz üzerinde bir temsil hakkını ellerinde tuttıkları görülmekteydi.

IV. Nahiye, Köy ve Mahalle İdaresinde Gayr-i Müslimler

Nahiye ve köy idaresi, Osmanlı taşra yönetim hiyerarşisinin en altında yer alan yerleşmelerdi. Şehirlerde de mahalleler, hiyerarşi itibariyle bu birimlerle aynı düzeydeydi. Köy ve nahiye, XIX. yüzyıla kadar şehirlerdeki mahallelerden farklı bir yapıdaydı. Nahiyeyi kaza kadısının atadığı bir nâib, onun adına yönetirdi. Gayr-i Müslim köylerini ise, cemaatin kocabaşı gibi zengin üyeleri veya papazlar yönetirdi. Dolayısıyla köy ve nahiyelerin yönetim itibariyle bir özelliği yoktu. Bu birimler, vergi defterlerindeki mükellefiyet kayıtları dışında devlet tarafından idarî bir birim olarak görülmemiştir¹²²⁵.

1864 Nizamnamesinde nahiyeye ilgili bazı tanım ve nitelemelere yer verildiyse de, nahiye idaresinin statüsünü belirleyerek daha etraflı bir biçimde düzenleyen ve taşra yönetiminin bir kademesi haline getiren, 1871 tarihli “*İdare-i Umûmiye-i Vilâyât*

¹²²⁵ Karpas, *a.g.e.*, s.64; Ortaylı, *a.g.e.*, s.98

Nizamnamesi”dir. Nizamnameye göre, bir merkezin nahiye olabilmesi için nahiye dairesine girecek köy ve çiftliklerde en az 500 erkek nüfus olması gerekiyordu¹²²⁶. Her nahiyenin bir müdürü ve müşavere heyeti olarak bir nahiye meclisi bulunacaktı. Nahiye meclisleri yılda dört kez toplanacak ve toplantı süresi her seferinde bir haftayı geçmeyecekti. Nahiye meclisinin görevleri; ahalinin çalışmasını sağlayarak bazı binaları, köprü ve köylerin arasındaki yolları yaptırmaktı. Ayrıca, otlak ve orman gibi mallara (metruk olanlara) bakmak ve gözetmek; tarım ve ticaretin gelişmesi için köy ihtiyar meclislerinin getireceği teklifleri gözden geçirip tartışarak karara bağlamak da nahiye meclisinin görevleri arasında yer alıyordu¹²²⁷.

Gayr-i Müslimler nahiye meclisi ve diğer idarî birimlerde de yer almışlardı. Aydın ve Menteşe Sancaklarında gayr-i Müslimlerin yaşadıkları nahiyeler ve buldukları ihtisas komisyonları şu şekildedeydi:

TABLO-17: 1326 (1908) Salnamesine Göre Aydın ve Menteşe Sancaklarındaki Nahiye Yönetiminde Bulunan Gayr-i Müslimler¹²²⁸:

Sancak	Kaza	Nahiye	Yönetim Birimi	İsmi	Görevi
Aydın	Aydın	İneabad	Nahiye Meclisi	Yanko Efendi	Aza
Aydın	Aydın	Germencek	Belediye Dairesi	Zenro Efendi	Aza
Aydın	Aydın	Germencek		Mihal Efendi	Posta Memuru
Aydın	Aydın	Karapınar	Belediye Dairesi	Mihalaki Efendi	Aza
Aydın	Aydın	Karapınar	Reji İdaresi	Panayot Efendi	Reji Depozito Memuru
Aydın	Aydın	Karapınar	Belediye İdaresi	Manol Efendi	Belediye Tabibi
Aydın	Aydın	Karapınar		Avram Efendi	Vergi Tahsildarı
Aydın	Aydın	Sobiçe	Nahiye Meclisi	Dimitraki Efendi	Aza
Aydın	Aydın	Sobiçe	Belediye Meclisi	Anagostos Efendi	Aza
Aydın	Aydın	Köşk	Nahiye Meclisi	Yorgi Efendi	Aza
Aydın	Aydın	Köşk	Belediye Meclisi	Yorgi Efendi	Aza
Aydın	Aydın	Köşk	Belediye Meclisi	Yanko Efendi	Aza
Aydın	Nazilli	Atça	Nahiye Meclisi	Dimitri Teologos Efendi	Aza
Muğla	Marmaris	Datça	Nahiye Meclisi	Panayot Efendi	Aza

Ağırlıklı olarak Aydın merkez kazaya bağlı olan nahiyelerde yaşayan gayr-i Müslimlerin genellikle belediye ve nahiye meclislerinde yer aldıkları görülmektedir.

Köy ve mahalle idaresine gelince, Şehirlerde mahalle ve kırsal alanda da köy toplulukları, Osmanlı yönetiminin klasik devirlerinden beri en alt birimleriydi. XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar üst yöneticilere karşı mahallenin sorumlu yöneticisi imam veya haham veyahut da papazdı. İmam, kadının, diğerleri ise patrikhane veya hahambaşının temsilcisi idi. Bu alanda yapılan reformlarla birlikte mahalle ve köylerde muhtarlıklar kurulmaya başlayınca, imama veya papaza göre muhtar daha yetkili bir yönetici olmuştur.

¹²²⁶ *Düstur*, Tertip I, C.I, s. 637 (52. madde)

¹²²⁷ *Düstur*, Tertip I, C.I, s. 645-647 (94-106. maddeler)

¹²²⁸ 1326 (1908) AVS, s. 438-494 ve 715

Tanzimat'a gelinceye kadar mahalle ve köylerde imamların/papazların ayrı bir yeri vardı. Kadıların idari etkileri azalıp ellerinden beledi ve güvenlik hizmetleri alınınca mahalle ve köy imamlarının da etkileri o oranda azalmıştı. Zira bu boşluğu muhtarlar dolduracaktır¹²²⁹. 1864 ve 1871 Nizamnameleri köylerde, her sınıf halk için seçimle gelen iki muhtarın bulunmasını öngörmekteydi. Bu iki muhtarın seçilebilmesi için bir köyde hane sayısı yirmiyi geçmesi gerekiyordu¹²³⁰. Aydın ve Menteşe Sancaklarındaki gayr-i Müslimlerin yaşadıkları mahalle veya köylere baktığımızda genellikle iki muhtarın (evvel ve sâni) görev yaptığı görülüyordu. Örneğin Fethiye (Megri)'nin Hıristiyan Mahallesi'nin 1901 yılındaki muhtarları Kostanti oğlu Yorgi Efendi ile Pavlaki Estematyadi Efendiydi¹²³¹. 1910 yılında Söke'nin Rum Mahallesi muhtarları Boyacı oğlu Manolaki ile Hıratidi? oğlu Hıristo idi¹²³². Yine Çine'nin Karakollar Köyü'nün 1913 yılındaki muhtarları Yorgi oğlu Panayot ile Anderya Efendi idi¹²³³.

Eğer bir cemaat bir köy veya mahallede yirmi haneden az ise ikinci muhtarını seçemeyecek, sadece bir muhtarı olacaktı. Nitekim gayr-i Müslimlerin Müslümanlarla birlikte yaşadıkları köylerde yeterli hane sayısına ulaşmadıkları için tek muhtar seçtikleri görülmekteydi. Örneğin, 1918 yılında, Söke'nin Bağarası Köyü'nde Rumların sadece bir muhtarı vardı¹²³⁴.

Muhtar, halkın temsilcisi olup, en küçük birimde, halk ile devletin ilişkilerini sağlamak gibi bir fonksiyona sahipti¹²³⁵. Köyde meydana gelen herhangi bir olayda ilk olarak muhtarın görüşü alınırdı. Aynı şekilde veraset, miras taksimi ve nafaka gibi durumlarda ilk görüşüne başvuru muhtarlar olurdu¹²³⁶. Muhtarlar, köylerinde meydana gelen olayları en yakın mülkî ve askerî birimlere bildirmekle de yükümlüydüler. Bu yükümlülüğü yerine getirmeyen muhtarlar, muhakemeleri neticesinde suçlu bulunurlarsa cezalandırılıyordu. Örneğin, Söke'nin Rum Yeniköy Muhtarı Yani oğlu Yorgi, köyde meydana gelen yaralama olayını mülkî ve askerî makamlara zamanında haber vermediği ve vazifesini ihmal ettiği gerekçesiyle mahkemeye sevk edilmişti¹²³⁷.

¹²²⁹ Ortaylı, *a.g.e.*, s.107-109 Muhtarlık teşkilatı ilk olarak İstanbul'da başlamıştır. Çünkü Yeniçeri ocağı kaldırıldıktan sonra İstanbul'da meydana gelebilecek şehrin güvenliğini sağlama, vergilerin toplanması ve mahallelerin düzeninin sağlanması her mahalleye evvel ve sâni olarak tayin edilen bu muhtarlara bırakılmıştır.

¹²³⁰ *Düstur*, Tertip I, C.I, s.638-639 (59 ve 60. mad.)

¹²³¹ Megri ŞS 161, 42/17, 1319 (1901)

¹²³² Söke ŞS 233, 10/7, 1328 (1910)

¹²³³ Çine ŞS 182, 133/(yok), 1331 (1913)

¹²³⁴ Söke ŞS 282, 7/33, 1336 (1919)

¹²³⁵ T. Baykara, *a.g.e.*, s.39

¹²³⁶ Söke ŞS 249, 5/(yok), 1326 (1908); Megri ŞS 31/175, 1322 (1904)

¹²³⁷ Söke ŞS 282, 62-63/71, 25 Zilhicce 1337 (21 Eylül 1919); Köylerde bulunan kiliselere ait sandıkların paralarına nezaret eden muhtarların kimi zaman bu malları zimmetlerine geçirdikleri ile ilgili şikâyetler de

1871 Nizamnamesi, yeni bir organ olarak, köylerde *'ihtiyar meclislerini'* de kurduyordu. Karma köylerde her cemaatin kendi ihtiyar meclisi olacaktı. Meclis üyeleri 3-12 kişi arasında değişiyordu. İmamlar ve papazlar kurulun tabii üyesi idi. İhtiyar meclisleri, kendi cemaatlerinin hissesine düşen vergiyi salıp, üleştirmek ve toplanmasını gözetmekle yükümlüydüler¹²³⁸. Meclisler cemaat üyeleri arasındaki davaları barış yoluyla çözebilirlerdi. Ancak bu mümkün olmazsa mesele mahkemede çözüme kavuşturulurdu. İhtiyar heyeti azaları da bu hususta mahkemeye bilgi sağlayarak yardımcı olurlardı¹²³⁹.

B. Sağlık Alanında Gayr-i Müslimler

Klasik Osmanlı şehirlerinde, vakıflar gibi kurumlar tarafından idare edilen hastaneler yanında bazı kısmî sağlık tedbirlerinin alındığı görülmekteydi. XIX. Yüzyılın başlarına kadar ülkenin sivil ve asker bütün sağlık işlerinden hekimbaşılar sorumluydu¹²⁴⁰. Bununla birlikte Tanzimat'tan önceki dönem için sağlık alanında teşkilatlı bir sistemden bahsetmek mümkün değildir.

XIX. Yüzyıl başlarından itibaren; gerek Osmanlı liman şehirlerinin dış ticarete açılması ve gerekse salgın hastalıklarının yarattığı yıkımı önlemek amacıyla devlet, sağlık alanında bazı tedbirler almaya başlamıştır. Bu alanda II. Mahmut'un ilk defa *"Karantina Teşkilatı"*nı kurması bu sürecin başlangıcı olarak kabul edilebilir¹²⁴¹.

Tanzimat'tan sonraki dönemlerde ise, sağlıkla ilgili çeşitli nizamnameler çıkarılmış, tıp geliştirilmiş ve yabancı hekimlerden yararlanılmıştı¹²⁴². Osmanlı Devleti'nin sağlık sorunlarına yönelmesi ve bu konudaki arayışlara girmesi Tanzimat sonrasında dikkat çekici bir şekilde yoğunluk kazanmıştı. Bu cümleden olmak üzere 1861 yılında *"Tabâbet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname"* çıkarılarak doktor olarak görevlendirilecek şahıslarda aranacak şartlar ortaya konmuş, doktorların görev ve sorumlulukları sıralanmıştır. 1871 yılında çıkarılan *"İdare-i Umûmiye-i Tıbbiye Nizamnamesi"* ile de, memleket tabipliği uygulaması getirilmiş ve bu tabiplerin görevleri belirlenmişti. Yine 1882'de *"İdare-i Sıhhiye Hakkında*

---

mahkemelere ulaşıyordu. Akköy Muhtarı Hacı İliya oğlu Hacı Todori'yle ilgili mahkemeye böyle bir şikâyet yapılmıştı. Bkz: Söke ŞS 256, 56/155, 1332 (1914)

¹²³⁸ Musa Çadircı, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara 1988, s.354 ; Ortaylı; *a.g.e.*, s.112

¹²³⁹ İhtiyar heyetindeki şahısların mahkemede şahitlikleriyle ilgili birkaç örnek için bkz: Söke ŞS 235, 126/205, 1321 (1903); Söke ŞS 275, 206/106, 1323 (1906)

¹²⁴⁰ Esin Kahya Erdemir, Ayşegül D., *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s.255

¹²⁴¹ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s. 213

¹²⁴² Süheyl Ünver, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat 2*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 949

Rumeli-i Şarkî'ye Mahsus Kanun-ı Vilayet” çıkarılarak kazalarda görevlendirilecek tabip ve cerrahların görevleri düzenlenmişti. Bu alanda en son yapılan düzenleme ise, 27 Nisan 1913'te çıkarılan “*Vilayet İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi*” olmuştur. Bu düzenlemeyle de il sıhhiye müdürlükleri kurularak taşradaki sağlık sistemi bir düzene oturtulmaya çalışılmıştır¹²⁴³.

Belediyelerin şehir halkına sağlık hizmetinde bulunmaya yönelik ilk girişimleri 1870'te (ikinci defa aynı isimle) çıkarılan “*Tabâbet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname*”nin yürürlüğe girmesiyle başlamaktadır. Aynı yıl yürürlüğe giren “*İdare-i Umûmiye Nizamnamesi*”yle belediye meclislerinde bir hekim bulundurulması öngörülmüştü¹²⁴⁴. Belediyeler, valilik tarafından tayin edilen tabipler vasıtasıyla halka sağlık hizmetleri götürmeye çalışmışlardı. Nitekim XX. yüzyılın başlarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında da bu amaçla belediye dairelerinde tabiplerin görevlendirildiği görülmekteydi. Bunların içerisinde gayr-i Müslim tabipler de vardı. 1901-1908 yılları arasında belediye tabibi olarak görev yapan gayr-i Müslim tabipler şunlardı:

TABLO-18: Aydın ve Menteşe Sancaklarında Belediye Tabibi Olarak Görev Yapan Gayr-i Müslimler

Sancak	Kaza	1901 ¹²⁴⁵	1902 ¹²⁴⁶	1905 ¹²⁴⁷	1908 ¹²⁴⁸
Aydın	Çine	Yorgaki Efendi	Yorgaki Efendi	Yorgaki Efendi	Yorgaki Efendi
	Karacasu	Anakosti Efendi	Anakosti Efendi	Anakosti Efendi	Estevraki Efendi
	Nazilli	Efkalidis Efendi	Efkalidis Efendi		
	Söke			Mehran Efendi	
Muğla	Muğla	Andonyadi Efendi			Gaşyan Efendi ¹²⁴⁹
	Bodrum	Yorgi Vasilyadi Efendi	Yorgi Vasilyadi Efendi	Yorgi Vasilyadi Efendi	Yorgi Vasilyadi Efendi
	Fethiye	Apostol Efendi	Apostol Efendi	Apostol Efendi	Apostol Efendi
	Köyceğiz	Yanço Efendi	Yanço Efendi	Yanço Efendi ¹²⁵⁰	
	Milas				İliya Nesim Efendi

¹²⁴³ Kahya ve Erdemir, *a.g.e.*, s.257

¹²⁴⁴ Ortaylı, *a.g.e.*, s.216

¹²⁴⁵ 1319 (1901) AVS, s.218-400

¹²⁴⁶ 1320 (1902) AVS, s.227-408

¹²⁴⁷ 1323 (1905) AVS, s.212-366

¹²⁴⁸ 1326 (1908) AVS, s.465-728

¹²⁴⁹ Gaşyan Efendi'nin 1906 yılında da Muğla Belediye Tabibi olarak görev yaptığını dair bkz: BOA ZB, 40/21, 2 Ağustos 1322 (15 Ağustos 1906)

¹²⁵⁰ Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayeti'ne gönderilen 5 Haziran 1900 tarihli yazıda, Yanço Efendi'nin Köyceğiz Kazası Belediye Tabipliği görevine atandığı bildirilmekteydi. Ancak salnamelerde ise Yanço Efendi'nin sadece 1905 yılında Belediye Tabipliği görevinde bulunduğu bilgisi bulunmaktadır ki, biz bu belgeyi dikkate alarak 1901 ve 1902 yıllarında da görev yaptığını belirttik. BOA DH. MKT, 2360/83, 23 Mayıs 1316 (5 Haziran 1900)

Birkaç kaza istisna edilecek olursa, iki sancaktaki hemen her kazada, gayr-i Müslimlerin belediye tabipliği görevini icra ettiği görülmektedir. Belediye tabiplerinin, kazanın sağlık durumu ile ilgili olarak belediye reislerine bilgi vermek, şehrin genel sağlık durumuna nezaret etmek ve belediye hastanesiyle hayrat ve imaret gibi kurumların teftişi gibi sorumlulukları vardı¹²⁵¹.

Belediye tabipliği dışında özel olarak bu işi yapan gayr-i Müslimler de bulunuyordu. Örneğin Söke’de Doktor Arestotel Efendi, Dimitri oğlu Doktor Sokrat, Doktor David, Yorgi oğlu Doktor Aleksis¹²⁵² ve Doktor Karakaşyan Efendi¹²⁵³; Fethiye (Megri)’de Doktor Vasilaki Efendi ve Arfallioğlu Doktor Apostol Efendi¹²⁵⁴ bunlardan birkaçtı. Bunlar ikamet bölgelerindeki halkın sağlık problemleriyle ilgilenmişler ve kanunlar çerçevesinde görevlerini icra etmeye çalışmışlardı.

XIX. yüzyılın başlarında Anadolu’nun çoğu yerinde hekim bulmak neredeyse imkânsızdı. Hekimlik yapanlar da bilgisiz ve tecrübesiz bir durumdaydı. Üstelik bunların diplomaları (şahadetnameleri) da yoktu. Bu dönemde vilayetlerde eski usul üzere diplomasız çalışan hekimler meslekten men edilmekte veya imtihana tabi tutulmaktaydı¹²⁵⁵. Örneğin, İzmir vilayetinde faaliyette bulunan tabiplerin diplomalarını incelemek için bir komisyon kurulmuştu¹²⁵⁶. Tabâbet-i Belediye Nizamnamesi, hekim olarak çalışacakların Askeri Tıp Okulu veya yabancı ülkelerde bulunan tıp okullarından alınan bir diplomaya sahip olmaları gerektiğini hükme bağlamıştı. Diploması olmayanların tabiplik görevinde bulunamayacakları (1. mad.), diploması olmadığı halde tabiplik yapmaya çalışanların ise cezalandırılacağı (12 ve 13. mad.) belirtilmişti¹²⁵⁷. Diplomasız hekimlik yapanlar, bu nizamname hükümleri doğrultusunda cezalandırılmaktaydı. Öyle ki, bu sorunun Osmanlı’nın yıkılışına değin devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Nitekim “*elinde şahadetname olmadığı halde icrâ-yı tabâbet etmekte olduğu iddiasıyla*” Söke’nin Rum Mahallesi’nden Pavlaki oğlu Hırilades hakkında nizamnamenin 13. maddesi uyarınca dava açılmıştı¹²⁵⁸. Yine Söke’nin Rum Mahallesi’nden Domatçalı Katerino’nun dört yaşındaki oğlu Dimitri’nin gözlerine ilaç dökerek cildinin tahriş olmasına sebebiyet veren ve yanlış tedavi uyguladığı anlaşılan Kıbrıslı Hacı Nikola,

¹²⁵¹ *Düstur*, Tertip I, Zeyl 3-4, s.216 “*İdare-i Sihhiye Hakkında Rumeli-i Şarkî’ye Mahsus Kanun-ı Vilayet*”, (7. mad.)

¹²⁵² Söke ŞS 249, 93/(yok) 1326 (1908); Söke ŞS 282, 18/80 1335 (1917); Söke ŞS 282, 38/86 1335 (1917); Söke ŞS 276/2, 74/90 1340 (1922)

¹²⁵³ ATASE, K. 93, G. 86, B. 86-5 1336 (1919)

¹²⁵⁴ Megri ŞS 163, 59/97 1324 (1906); Megri ŞS 163, 126/27, 1323 (1905)

¹²⁵⁵ Ortaylı, a.g.e., s. 214

¹²⁵⁶ Raif Nezih, *İzmir Tarihi*, İzmir 1927, 3. Kısım, s.7

¹²⁵⁷ *Düstur*, Tertip I, C.II, s. 814-816

¹²⁵⁸ Söke ŞS 249, 211/(yok), 4 Zilhicce 1327 (17 Aralık 1909)

diploması olmadığı halde tabiplik yaptığı için tutuklanmıştı¹²⁵⁹. Aynı şekilde Söke’de Yorgi oğlu Mariko da ruhsatsız olarak tabiplik yaptığı için tutuklanmıştı. Söke’den bazı Rum hastaları tedavi ettiği anlaşılan Mariko’ya Tabâbet-i Belediye Nizamnamesinin yine aynı maddesi doğrultusunda üç lira para cezası verilmişti¹²⁶⁰.

Nizamnamelere uygun olarak gerekli eğitimi alıp bu mesleği icra eden hekimlerle ilgili de bazen şikâyet vuku bulmaktaydı. Mağdur olan veya kusuru olduğuna inandığı hekimi mahkemeye şikâyet eden hastalar veya hasta yakınları mevcuttu. Örneğin Söke’de ikamet eden ve rahatsızlanan Aydınlı Babuçcu Manol oğlu Eksifon’u Doktor Aristol tedavi etmişti. Tedaviden bir süre sonra Eksifon ölmüştü. Eksifon’un yakınları ölümden Doktor Aristol’u sorumlu tutmuşlar ve mahkemeye suç duyurusunda bulunmuşlardı¹²⁶¹. Yine Söke’den Doktor Aristotel’e muayene olan İzmirli Kosti de, hastalığı ile ilgili kendisini yanlış bilgilendirdiği gerekçesiyle Aristotel hakkında mahkemeye suç duyurusunda bulunmuştu¹²⁶².

Görevini kötüye kullananları cezalandıran devlet, görevini sadakatle ve iyi niyetle yerine getiren memurları ödüllendirmekteydi. Zira böyle yapmakla hem bu şekilde çalışma anlayışı teşvik ediliyor, hem de diğer çalışanlara örnek teşkil etmesi amaçlanıyordu. Nitekim Nazilli Belediye Tabibi Cemal Efendi ile Patas Efendi deprem dolayısıyla yaralanan insanların yardımına koştukları ve fedakârca hizmette buldukları için 4. Rütbe mecidiye nişanı ile ödüllendirilmişlerdi¹²⁶³.

Gayr-i Müslimler tabiplik alanında olduğu gibi eczane işletmeciliğinde de aktif rol oynamışlardı. Zira tabiplik yapan birisinin ihtiyaç duyduğu ilaçları temini çok önemliydi ve bu noktada istedikleri ilaçları kendi milletlerine ait eczanelerden almaları daha kolay olmaktadır. 1918 yılı istatistiğine göre Aydın merkez kazada dört eczane vardı. Bunlardan ikisini Müslümanlar, diğer ikisini de Rumlar; Söke’de bulunan üç eczaneden birini Müslümanlar, ikisini de Rumlar işletiyordu¹²⁶⁴. Söke’deki Rumlara ait eczaneden biri Rum Mahallesi’nden Anastaş oğlu Hıralambo’ya, diğeri de yine aynı mahalleden Nikola oğlu Kosti’ye aitti¹²⁶⁵.

¹²⁵⁹ Söke ŞS 249, 101/(yok), 10 Şaban 1327 (27 Ağustos 1909)

¹²⁶⁰ Söke ŞS 282, 154/185, 2 Zilhicce 1336 (8 Eylül 1918)

¹²⁶¹ Söke ŞS 249, 93/(yok), 23 Şaban 1326 (20 Eylül 1908)

¹²⁶² Söke ŞS 282, 38/86, 5 Receb 1335 (29 Nisan 1917)

¹²⁶³ BOA DH. MKT, 2310/10, 3 Şubat 1315 (15 Şubat 1900). Aydın Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda, Nazilli Belediye Tabibi Cemal Efendi’nin taltifinin yerinde olduğu, ancak Patas Efendi’nin memuriyeti ile ilgili her hangi bir bilgi bulunmadığından bir şey yapılamadığı bildirilmiştir. Bundan da Patas Efendi’nin herhangi bir devlet memuriyeti olmadığı anlaşılıyor.

¹²⁶⁴ *İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği 1918*, s. 17

¹²⁶⁵ Söke ŞS 253, (yok)/ 213, 1331 (1913); Söke ŞS 329, 36/82, 1335 (1917)

Muğla merkez kazasında ise, bir dönem Liva İdare Meclisi Üyeliği de yapmış olan Hıralambos'un bir eczanesi mevcuttu¹²⁶⁶.

Görüldüğü gibi gerek Aydın Sancağında gerekse Menteşe Sancağında gayr-i Müslimler, sağlık alanında söz sahibi idiler. Zira belediye tabipliği görevini birkaç kaza dışında her iki sancakta da gayr-i Müslimler yapıyordu. Ünal Türkeş'in de belirttiği gibi, cerrahi ve tedavi alanında Rum doktorlarının öteden beri bir üstünlüğü vardı¹²⁶⁷.

C. Gayr-i Müslimlerin Askerliği

Daha önce vergi bahsinde de ifade ettiğimiz gibi, Osmanlı'nın klasik döneminde askerlik sadece Müslümanlara ait temel bir vazife olarak kabul edilmiş, asker ihtiyacı, genel bir kural olarak, yine bu kesimden sağlanmıştı. Bununla birlikte, fetihler ve savaşlar sebebiyle asker ihtiyacının arttığı büyüme ve genişleme yıllarında devlet bu genel kuralın dışına çıkarak, "*askerî nitelikli hizmetlerde*" Müslüman olmayanları da orduda istihdam etmişti¹²⁶⁸. Ancak bu durum istisna edilecek olursa, genel bir uygulama olarak gayr-i Müslimler orduya alınmamış, buna mukabil kendilerinden her sene cizye tahsil edilmişti. Bu durum Tanzimat'a kadar devam etti. 1839'da Müslümanlarla gayr-i Müslimlere bazı konularda eşit haklar tanınca, gayr-i Müslimlerin de asker olmaları için gerekli önlemlerin alınmasına karar verilmişti¹²⁶⁹.

Gayr-i Müslimlerin askere alınmasıyla ilgili yapılan çalışmalar 1855 yılına kadar devam etti. Kırım Savaşı nedeniyle askere duyulan ihtiyacın artması üzerine Osmanlı Devleti, 14 Mayıs 1855'te kamuoyuna yaptığı resmî bir açıklama ile yüzyıllardır yürürlükte olan cizyenin kaldırıldığını, bundan sonra gayr-i Müslimlerin de Müslümanlar gibi zorunlu askerlik hizmetine tâbi tutulacaklarını ve nüfusları nispetinde askere alınacaklarını ilan etti¹²⁷⁰. An-

¹²⁶⁶Türkeş, *a.g.e.*, s. 33; Türk-Rum Nüfus Mübadelesi'ne ilişkin Sözleşme ve Protokol Antlaşması gereğince Muğlalı Rumların 1923 yılında Muğla'yı terk etmeleriyle birlikte Hıralambos'un eczanesi de kapanmıştır. Bayram Akça, *Sosyal-Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002, s.58

¹²⁶⁷Türkeş, *a.g.e.*, s.32

¹²⁶⁸Gülsoy, *a.g.e.*, s.19; Osmanlı Devleti kuruluş yıllarından itibaren orduda sipahi olarak gayr-i Müslimlere yer vermişse de yaygın olarak donanmada bu kesimden yararlanılmıştı. Donanmada Rum, Ermeni ve Yahudileri istihdam eden Osmanlı, bu uygulamayı 1852 yılına kadar devam ettirmiş, bu yıldan itibaren artık donanmaya gayr-i Müslim asker almamıştır. Gayr-i Müslim askerlerin görevleri esnasında dinî vecibelerine yerine getirmeleri için de gerekli düzenlemeleri yapmıştı. U. Gülsoy, "Savaş Gemisinde Yortu Âyini: Gayrimüslim Osmanlı Neferlerinin İbadet Hakları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.11, Mart 2002, s.101-109

¹²⁶⁹Batılı ülkeler de eşitlik prensibine aykırı olduğu gerekçesiyle gayr-i Müslimlerin askerliğe alınması veya bu dini verginin isminin değiştirilmesi noktasında bir takım taleplerde bulunuyorlardı. Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, s.120

¹²⁷⁰Gülsoy, "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Dergisi (İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı)*, S.37, İstanbul 2002, s. 93

çak başta Rumeli olmak üzere devletin hemen her bölgesinde yaşayan gayr-i Müslimler, yüzyıllardır askerlik yapmadıklarından ve çoğu ticaretle uğraştığından, bu konuda isteksiz davrandı. 1856 Islahat Fermanı'nda gayr-i Müslimlerin Müslümanlar gibi askerlik hizmetiyle mükellef tutulacakları ifade edilmesine rağmen, bunun uygulanmasının pek de kolay olmayacağı anlaşılmıştı. Bunun üzerine gerekli nizamnameler hazırlanıncaya kadar, gayr-i Müslim halktan askerlik hizmeti karşılığında “*bedel-i askerî*” alınmasına karar verildi. Bedel-i askerî vergisinin belirlenmesinde bazı yerlerde cizye miktarlarının referans alınması, adı geçen verginin cizyenin yerine ikame edildiğini gösteriyordu¹²⁷¹. Gerçekte yürürlükten kaldırılan cizyenin kendisi değil, yalnızca “*unvanı*” idi. Çünkü çoğu bölgede gayr-i Müslimlere salınan “*bedel-i askerî*” oranları bir önceki senenin cizye oranlarıyla aynıydı. Gayr-i Müslimler ödedikleri bu bedel mukabilinde Müslümanlar için zorunlu olan askerlik hizmetinden, daha önce de olduğu gibi kurtuluyor, ticaret ve diğer işlerini huzur içerisinde sürdürme imkânına kavuşuyordu¹²⁷². Müslümanlar ise askerliğin zorluğu ve savaşlar nedeniyle nüfus olarak bariz şekilde azalıp fakirleşirken, bilhassa Hıristiyanlar hem sayıca artmakta, hem de zenginleşmekteydi. Hatta İzmir ve çevresinde toprak sahibi Türkler çaresizlikten ellerindeki arazileri Ermeni ve Rumlara satmaya başlamıştı. Gayr-i Müslimler bu şekilde hem toprak sahibi olmuş, hem de ticareti ellerine geçirmişti¹²⁷³.

Gayr-i Müslimlerin askerliğe alınmasıyla ilgili tartışmalar XX. yüzyılın başlarına kadar devam etti. Bu zamana kadar ciddi bir düzenleme yapılamadı. Aslında bu husustaki gecikmenin birkaç nedeni vardı. Bunlardan biri, Hıristiyan ve Yahudilerin orduda nasıl istihdam edileceği hususunda devlet adamları arasında bir fikir birliğinin oluşmamış olmasıydı. İkincisi, her yıl askere duyulan ihtiyacın artmasına rağmen, bazı devlet adamlarının gayr-i Müslimlerin askerliğiyle ilgili bazı kuşkular duymasıydı. Yani askerlik konusunda gayr-i Müslimlere duydukları güvensizlikti. Üçüncüsü de, ekonomik sıkıntı çeken devletin, gayr-i Müslimleri askere aldığı takdirde önemli bir gelir kaynağından, yani “*bedel-i askerî*” gelirinden vazgeçme zorunluluğuydu¹²⁷⁴.

Ancak bütün bu kaygılara rağmen, Osmanlı Devleti, 7 Ağustos 1909'da kabul edilen bir kanunla askerlikle ilgili bütün muafiyet ve ayrıcalıkları kaldırarak, Müslümanlar gibi Hıristiyan ve Yahudi Osmanlı vatandaşlarının da orduya alınmasına karar verdi. Üstelik daha önce bu tarihe kadar askerlik görevinden istisna tutulan ‘*Dersaadet*’ (İstanbul) ve ‘*Bilâd-ı*

---

¹²⁷¹ Gülsoy, a.g.e., s.198-199

¹²⁷²Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu*, s. 121

¹²⁷³Gülsoy, a.g.e., s.200

¹²⁷⁴Gülsoy, a.g.e., s. 201

Selâse' (Eyüp, Galata ve Üsküdar) gibi yerlerden de asker alımı yapılacaktı¹²⁷⁵. Bundan böyle Osmanlı vatandaşı vasfını taşıyan ve şartları haiz olan herkes, ülkenin neresinde yaşarsa yaşasın Kanun-ı Esâsi gereği askerlik hizmetini filli olarak yerine getirecekti. Kanunla sadece Yahudi ve Hıristiyan din adamları ile din eğitimi gören öğrenciler ve bazı ilkokul öğretmenlerinin askerlikleri ileride alınacak yeni karara kadar tecil edilmişti¹²⁷⁶. Tanzimat'tan beri tekrarlanan Müslim-gayr-i Müslim eşitliği, bu şekilde kâğıt üzerinde kalmaktan kurtarılarak fiiliyata dökülmüştü. Yeni yasa ile eşitlik ilkesi orduda da gerçekleştiriliyor, Osmanlı gayr-i Müslimleri gerçek anlamda vatandaş oluyordular.

I. 1909 Asker Alma Kanunu ve Karşılaşılan Sorunlar

Kanunun yürürlüğe girmesinden hemen sonra vilayet ve mutasarrıflıklara tebligat yapılarak, 1299 ila 1304 arası doğumlu olan Hıristiyan ve Yahudilerin künye defterlerinin en kısa zamanda askerlik şubelerine teslim edilmesi istendi. Bu defterler askerlik şubelerine intikal ettikten sonra her mahallin ayrı ayrı nüfus yekûnları ve nüfus içerisindeki erkek sayıları belirleniyor, daha sonra bu bilgiler defter şeklinde düzenlenerek, Birinci Ordu Kumandanlığına gönderiliyordu¹²⁷⁷.

Gayr-i Müslimlere mecburi askerlik getiren bu yeni kanuna ilk tepki Hıristiyan cemaat liderlerinden geldi. Oysa kanunun görüşüldüğü sırada bazı Rum ve Ermeni mebusları, hiçbir ayırım gözetilmeksizin gayr-i Müslimlerin de diğer bütün Osmanlılar gibi askerlikle mükellef tutulmasını talep etmişlerdi¹²⁷⁸.

Kanuna tepki gösterenlerin başında, Rum Ortodoks Patriği Yovakim Efendi geliyordu. Kanunu tamamen de reddedemeyen Patrik, bazı talepler sıralayarak bunların göz önünde bulundurulması koşuluyla askerlik kanununa uyacaklarını ilan etti. Patriğin talepleri kısaca;

¹²⁷⁵ “*Ahz-ı Asker Layiha-i Kanuniyesi İktisab Edinceye Kadar Mer’î Olmak Üzere Anâsır-ı Gayr-i Müslimenin Kur’aları Hakkındaki 27 Safer 1304 Tarihli Ahz-ı Asker Kanununun Mevadd-ı Müteallakasını Muaddil Kanun*”. Düstur, Tertip II, C. I, s. 420-421

¹²⁷⁶ Düstur, Tertip II, C.I, s.421 (2. madde)

¹²⁷⁷ Gülsoy, “Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askeralma Kanunu’na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912)”, *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, S.3, İstanbul 2000, s.94-95

¹²⁷⁸ Mesela Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes Efendi “...hiçbir Osmanlının askerlik için para vermeye ve başkasının kanıyla yaşamaya hakkı yoktur. ...Gayr-i Müslimler için de Müslimler için de aynı şeyi talep ediyorum. Bu cihetle Hıristiyanlarla Müslimler beylerinde (arasında) müsavat (eşitlik) fikrini hakikaten yerleştirmek için, bu lazımdır. ...askerlik boynumuzun borcudur, bunun başka bir yolu yoktur” derken, İstanbul Mebusu Kozmîdi Efendi de Kanun-ı Esâsi’ye uygun olarak hiçbir ayırım ve yaş sınırlaması olmaksızın bütün Osmanlı vatandaşlarının askere alınmasını talep etmişti. İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrab Efendi ise Hıristiyan ve Müslümanlar arasındaki askerlik vasıtasıyla sağlanacak ülfet ve arkadaşlık duygusunun paradan ‘bin kat daha’ önemli olduğunu belirterek, gayr-i Müslimlerin bu konudaki samimiyetini şu sözlerle ifade etmişti: “..biz, vatanımız için kanımızı vermek istiyoruz. Biz bu his ile mütehasıs olduğumuz sırada siz bedel-i askeriden muaf olmak için gayret ediyorsunuz demek bizim ahvâl-i ruhiyemizi doğru olarak muhakeme etmek demek değildir.” MMZC, Devre 1, Sene 2, İnikat 105, 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909)

askerlik süresince ihtidaların yasaklanması, birliklere papazların görevlendirilmesi, ibadet saatlerinde ve dinî bayram günlerinde askerlere izin verilmesi, Hıristiyanların ayrı birliklerde görevlendirilmesi gibi hususları içeriyordu. Bir süre sonra da, Gregoryan Ermeni, Katolik Ermeni patrikleri ile Bulgar Eksarhlığı, hükümetten benzer içerikli taleplerde bulundular. Sadece Hahambaşı Naum Efendi, Sadarete gönderdiği yazıda, Yahudi cemaatinin vatanî görevini yerine getirmeye hazır olduğunu, özel talepleri bulunmadığını, ancak birliklere rahip atanması durumunda bir hahamında aynı şekilde görev almasına izin verilmesini rica etmişti¹²⁷⁹.

Askerlik muayeneleri başlayınca gayr-i Müslimlerin memnuniyetsizliği hissedilir bir şekilde ortaya çıkmaya başlamıştı. Akabinde askere gitmek istemeyen gayr-i Müslimlerin Yunan, İtalya veya ABD vatandaşlığına geçmeye başladıkları görülmüştü. Batı Anadolu'da ise askerlik görevini yapmak istemeyen Rumlar Ege adalarına kaçmaya başladı. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, 1910 yılı sonunda komisyonların çalışmaları tamamlanmış ve bazı rakamlar ortaya çıkmıştı. Örneğin, Milas'ta 146 kişiden 59'u, Fethiye'den 327 kişiden 46'sı, Selanik şehrinden ise 12.952 kişi askere alınmaya uygun bulunmuştu¹²⁸⁰.

Nüfus tespiti, asker alma işlemleri, askerlik muayeneleri ve kur'a işlemleri gibi hususlarda birçok sorun yaşansa da 1910 yılından itibaren gayr-i Müslimler fiilen askere alınmaya başlanmıştı. Yaşanan bütün olumsuzluklara rağmen, Osmanlı Devleti askerlik kararını uygulamaktan vazgeçmedi ve 1918 yılına kadar da gayr-i Müslimlerden muvazzaf ve redif sıfatıyla asker almaya devam etti. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda çok sayıda Hıristiyan ve Yahudi nefer görev yapmıştı¹²⁸¹. Bu askerlerden savaş esnasında mevzilerini bırakarak düşman saflarına geçenler olduğu gibi, savaş sonuna kadar gayret ve fedakârlık gösterenler de vardı¹²⁸².

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı ilk zamanlarda devlet, gelişen savaş koşulları ve ordudaki muvazzaf gayr-i Müslim askerlerin olumsuz tavır ve davranışlarını (fırar, casusluk, propaganda gibi) hesaba katarak, bazı tedbirler alma gereği duymuştu. Bunların başında ordudaki silahlı gayr-i Müslimlerin silahsızlandırılarak cephe gerisindeki değişik hizmetlerde istihdam etmek geliyordu¹²⁸³. Bu amaçla teşkil edilen amele taburlarında gayr-i Müslimler,

---

¹²⁷⁹ Sinan Kuneralp, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi (1908-1912)", *Toplumsal Tarih*, S. 70, Aralık 1999, s.13

¹²⁸⁰ Kuneralp, *a.g.m.*, s. 15

¹²⁸¹ Gülsoy, *a.g.e.*, s.204

¹²⁸² Balkan Savaşları esnasında 'ekmeğini yediği devlete ihanet eden, düşmanla birleşerek senelerden beri bir yerde yaşadığı Müslüman vatandaşlarına taarruz eyleyen' bu gayr-i Müslim askerler, halkın da büyük tepkisini çekiyordu. Bkz: *Anadolu*, 1 Kânunusani 1329 (14 Ocak 1914)

¹²⁸³ Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşı'nda Amele Taburları (1914-1918)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.49

yolların inşaatı, demiryollarının onarımı, ağaç kesimi gibi farklı alanlarda çalıştırılmıştı¹²⁸⁴. Her hâlükarda 1918 yılına kadar gayr-i Müslimleri askere alan Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra, İtilaf Devletleri'nin isteği üzerine alınan bir kararla, orduda bulunan bütün gayr-i Müslim askerleri terhis etmiştir.

II. Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Aydın ve Menteşe Sancaklarında Gayr-i Müslimlerin Askerliği

Gayr-i Müslimlerin askerlikleriyle ilgili olarak Batı Anadolu'da ve hususiyle Aydın ve Menteşe Sancaklarında karşılaşılan en büyük sorun firar olaylarıydı. Bu sorun neredeyse Birinci Dünya Savaşı'nın başından sonuna kadar devam etmişti. Daha savaşın ilk yıllarında Söke ve civarında “*efrad-ı askeriyeden*” olan Rumların firar ederek saklandıkları, bunları da köy muhtarlarının sakladıklarına dair ihbarlar gelmekteydi. Örneğin Akköy Köyü'nden Estelyo, Hacı Todori oğlu Adamo ve Domatçalı Anceliko asker firarisi olarak köyde saklanmışlardı. Köy muhtarları Hacı İliya oğlu Todori ile Katırcı oğlu Dimitri, bu firarilerin saklandıkları yerleri bildikleri halde mahallî hükümete haber vermedikleri için mahkeme tarafından üç ay hapis cezası ile cezalandırılmıştı¹²⁸⁵. Aynı şekilde Nazillili Niko oğlu Kostanti de efrad-ı askeriyeden olduğu halde firar edenlerden idi¹²⁸⁶. Yine Yoran Köyü'nde de askerlik vazifesini yerine getirmek istemeyen Rumlar firar etmiş, ancak bir kısmı güvenlik birimlerinde yakalanmıştı¹²⁸⁷.

Babıâli'nin askere çağrı ilanını önemsemeyip dağlarda çeteler kurup gasp, adam öldürme suçlarını işlemeyi tercih edenler de olmuştu. Bu çetelerle kimi zaman güvenlik güçleri kimi zaman da yerli halk mücadele ediyordu¹²⁸⁸. Ayrıca sahile kıyısı olan Fethiye veya Söke gibi bölgelerden Adalara kaçan asker firarileri, burada çete kurarak tekrar Ege kıyılarına çıkıyor ve bölgede asayiş bozuyorlardı¹²⁸⁹.

Firar olaylarını kolaylaştıranların başında konsoloshanelerde çalışan memurlar gelmekteydi. Bu şahıslar sahte belgeler düzenleyerek bazı Rumlara Yunan pasaportu temin etmekteydiler. Aldıkları pasaportla Yunanistan'a veya adalara kaçan Rumlar bu şekilde askerlik vazifesinden kurtulmuş oluyorlardı. Kimi zaman da, zaten başından beri Rumların as-

¹²⁸⁴Zekeriya Özdemir, *I. Dünya Savaşı'nda Amele Taburları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Ün. SBE, Ankara 1994, s.115

¹²⁸⁵Söke ŞS 256, 73/161, 11 Zilhicce 1332 (1 Ekim 1914)

¹²⁸⁶Söke ŞS 256, 79/164, 18 Zilhicce 1332 (8 Ekim 1914)

¹²⁸⁷BOA DH. EUM. 3. Şb, 13/71, 5 Mayıs 1332 (18 Mayıs 1916)

¹²⁸⁸BOA DH. EUM. 3. Şb, 29/17, 16 Nisan 1331 (29 Nisan 1915)

¹²⁸⁹BOA DH. EUM. 3. Şb, 29/36, 31 Teşrinievvel 1331 (13 Kasım 1915)

kerliğine karşı olan din adamlarının bu tür faaliyetlerin içerisinde yer aldıkları görülmekteydi. Örneğin Edremit Metropolit Vekili iken Söke Metropolitliğine atanması düşünülen Aleksandır Zilano adındaki din adamının, İstanbul'da ikamet eden Mihal Mutaftı'nın askerlik çağına gelen iki çocuğunu Sisam'a kaçırmak için sahte pasaport çıkarttığı yönünde ihbar alınmıştı. Polis Müdüriyeti bu hususla ilgili, 2 Mayıs 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiş ve gerekli tedbirlerin alınması için valiliği uyarılmıştı¹²⁹⁰.

Osmanlı ordusunda askerlik yapmak yerine firar eden veya düşman ordusuna hizmet eden gayr-i Müslimler bulunduğu gibi, bunun tam aksine vatandaşı olduğu devletin savunmasında görev alan gayr-i Müslimler de mevcuttu. Örneğin, Sökeli Yorgi oğlu Kostanti, Bakırcı Andon, Aydınlı Rafael oğlu İsak askerlik vazifesini yerine getirmek için kıtalarına teslim olanlardan idi¹²⁹¹. Yine Milas'ın Ağa Mahallesi'nden Estelyanos oğlu Manya da askerlik vazifesini yerine getirmek için orduda görev yapan gayr-i Müslimlerden bir diğeri idi¹²⁹². Muğla'nın Cazgırlar Köyü'nden Hırsto oğlu Foti de askerlik vazifesini yerine getirenlerdendi. Foti, askerlik vazifesini yerine getirirken birliğinde vefat etmişti¹²⁹³.

Netice itibariyle, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerden Osmanlı ordusunda askerlik vazifesini yapanlar olduğu gibi, celp emrine uymayarak firar edenlere de rastlanmıştır. Gayr-i Müslim unsurlar içerisinde özellikle Rumlar, Yunanistan'ın propagandaları istikametinde ya birliklerinden firar etmiş veya yoklamalara dahi katılmayıp Adalara veya Yunanistan'a geçerek, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak amacıyla Yunan ordusunda askerî talim ve terbiye görmüştür¹²⁹⁴.

---

¹²⁹⁰BOA DH. EUM. 3. Şb, 24/10, Lef. 1-3

¹²⁹¹Söke ŞS 282, 59/19, 1335 (1917); Söke ŞS 282, 66/21, 1335 (1917); Söke ŞS 282, 78/163, 1336 (1918)

¹²⁹²BOA DH. EUM. 3. Şb, 27/40, 19 Rebiulevvel 1335 (13 Ocak 1917)

¹²⁹³ Muğla ŞS 196, 14/14, 9 Şevval 1336 (18 Temmuz 1918)

¹²⁹⁴Sofuoğlu, *a.g.m.*, s. 216

SONUÇ

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Aydın Vilayetine bağlı birer sancak olan Aydın ve Menteşe, Batı Anadolu'nun güneybatısında yer alması nedeniyle ticarî faaliyetlerin gelişmişliği, olumlu iklimi ve tarıma elverişli toprakları sayesinde, daha XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren gayr-i Müslimlerin gelip yerleşmek için tercih ettiği bölgeler arasında yer almıştır. Rumlar daha çok Ege adalarından ve Anadolu'nun iç bölgelerinden, Yahudiler iç bölgelerden ve Rodos Adası'ndan; Ermeniler de Doğu Anadolu Bölgesi'nden gelerek bu bölgeye yerleşmişlerdi. Bütün bu unsurlardan dolayı, yerleşmek için daha çok ticarî faaliyetlerin aktif olduğu şehir merkezlerini ve sahil kesimlerini tercih etmişlerdi. XX. yüzyılın başlarında Batı Anadolu'nun sahile yakın kesiminde gayr-i Müslim nüfusu önceki yıllara göre biraz artış göstermesine rağmen, Aydın ve Menteşe Sancaklarında nüfus oranları genellikle % 9-11 arasında yer almış; hiçbir zaman Müslüman Türk nüfusunu geçmemiştir.

XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin idaresi altında yaşayan gayr-i Müslimler arasında yayılmaya başlayan milliyetçilik akımı, XX. yüzyılın başında etkisini iyice hissettirmiş, Batılı devletlerin "*Şark Meselesi*" doğrultusunda Osmanlı'yı parçalama girişimlerinin bir tezahürü olarak arka arkaya vuku bulan savaşlar ise -etkisi ve sonuçları itibariyle- bazı gelişmelere neden olmuştu. Bu gelişmeler de gerek dış tesirlerin neticesiyle, gerekse devletin aldığı tedbirler çerçevesinde nüfus hareketliliğini beraberinde getirmişti. Bunlardan ilki, Balkan Savaşları sonrasında Trakya ve Anadolu'daki Rumların Yunanistan'a göçü; ikincisi, Birinci Dünya Savaşı esnasında yabancı devletlerin kışkırtması sonucu zararlı faaliyetlerde bulunan Ermeni ve Rumların güvenlik gerekçesiyle başka mahallere sevk edilmesi; üçüncüsü, mütareke döneminde Yunanistan ve Adalardan Batı Anadolu'ya doğru gerçekleşen Rum göçü; dördüncüsü, Milli Mücadele yıllarında, düşmanla işbirliği yapan ve işgalcilere her türlü desteği sağlayan gayr-i Müslimlerin cephe gerisine sevk edilmesi; beşinci ve son olarak da, Lozan Antlaşması çerçevesinde Türkiye'deki Rumların Yunanistan'a gönderilmesi şeklinde gerçekleşmişti. Araştırmamızda, bu demografik hareketliliğin Aydın ve Menteşe Sancaklarında da etkisini gösterdiği, belirtilen gelişmelere bağlı olarak, buradaki gayr-i Müslimlerin de göç ettikleri veya tehcir edildikleri tespit edilmiştir.

Milli Mücadele'nin zaferle neticelenmesinden sonra ise, homojen yapıya sahip bir "*millî devlet*" oluşturmayı hedefleyen Türkiye, Mübadele Antlaşması çerçevesinde, Türkiye'de bulunan Rumları (İstanbul'da ikamet edenler hariç) Yunanistan'a göndermiştir. 1924 yılında başlayan mübadele çalışmaları, 1930'lu yılların başına kadar devam etmişti. Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan Rumların da 1924'ten itibaren Yunanistan'a gönderildiği, bu-

nun yanında bazı Rumların 1920'li yılların sonuna kadar Aydın ve çevresinde buldukları, bu çalışmamızda ortaya konmuştur. Ermeni ve Yahudilerin ise yeni Türk Devleti'nin eşit vatandaşları olarak hiçbir ayırım gözetilmeden Türkiye'de rahat bir şekilde yaşamaları kabul edilmişti.

Gayr-i Müslimler, aile hukukunu ilgilendiren evlenme, boşanma, miras, vasiyet gibi meselelerde kendi iç hukuklarına tâbi tutulmuşlar; bu konuda devlet herhangi bir müdahalede bulunmamıştır. Kendi dinî hükümlerine göre mabetlerinde evlenme ve boşanma hakkına sahip olan gayr-i Müslimler, istemeleri halinde Osmanlı mahkemelerinde de nikâh akitlerini veya boşanma işlemlerini yaptırabilmişlerdir. Ancak bu uygulama 1917 yılında yürürlüğe giren Aile Hukuk-ı Kararnamesi ile sona ermiştir. Çünkü kararnameye göre, bütün bu işlemlerin hâkimin huzurunda yapılması ve kayıt altına alınması gerekiyordu. Ancak, düzenleme hem gayr-i Müslimlerin şikâyeti, hem de yabancı devletlerin müdahalesi neticesinde 1919 yılında yürürlükten kaldırılmıştı. Her halükarda Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimler, bu zaman diliminde, nişan, drahoma ve boşanma ile ilgili meseleleri için şer'î mahkemelere gelmişler ve bunları kayıt altına aldırılmışlardı.

Ayrıca, İslam hukukunda yer alan nafaka uygulaması, gayr-i Müslimlerin talepleri halinde kendilerine de uygulanmış; boşanan veya kocası ölen kadın ile ebeveynlerinden birisi veya her ikisi ölen çocukları için nafaka tahsis edilmiştir. Yine yetim kalan çocuğun malının korunması amacıyla kurulan Eytam Sandıklarından gayr-i Müslimler de istifade etmişler ve ebeveyninden çocuklarına kalan mallar, bu sandıklarda korunmuştur. Böylece çocuğa ebeveyninden kalan her türlü mal, rüşt çağına kadar muhafaza altına alınmıştır. Hatta ikamet yerini terk edip giden veya aklî melekelerini kaybeden yetişkinlerin de malı bu sandıklarda koruma altına alınmıştır. Burada işletilen mallar, başka yerlere gidenlerin ikamet yerlerine dönmesi, aklî melekesi zayıf olanların da sağlıklarına kavuşmaları halinde kendilerine teslim edilmiştir. Her iki sancakta yaşayan gayr-i Müslimlerin de bu sandıklardan olabildiğince faydalandıkları, sicil kayıtlarından verdiğimiz örneklerle tespit edilmiştir.

Yine gayr-i Müslimlerin meskenleri, giyim eşyaları, günlük hayatta kullandıkları araç ve gereçlerle ilgili bilgiler de sicil kayıtlarına yansımıştır. Bu bilgilere bakıldığında, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin ekonomik durumlarının genel olarak iyi olduğu, o dönem için lüks sayılabilecek birçok ürüne sahip oldukları görülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri gayr-i Müslimlere tanınan inanç ve ibadet özgürlüğü, XX. yüzyılın başlarında, Aydın ve Menteşe sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlere de tanınmış; ibadet ve diğer dinî merasimleri için herhangi bir müdahalede bulunulmamıştır. Bu dönemde, Aydın'da Rum ve Ermenilere ait toplam 26 kilise ve 5 manastır,

Yahudilere ait 2 havra vardı. Menteşe Sancağı'nda ise Rumlara ait 25 kilise ve Yahudilere ait 2 havra mevcuttu. Rumlar, Aydın, Söke ve Fethiye'de (sonraları Muğla'da) bulunan metropolitliklere; Ermeniler ve Yahudiler ise patrik ve hahambaşının İzmir'de bulunan temsilcilerine bağlı olarak dinî işlerini yürütmüşlerdir. Ayinlerini serbest bir şekilde icra edebilmeleri için uygun ortamı sağlayan devlet, bu konuda onları rahatsız edenleri de cezalandırmıştır. Ayrıca talep etmeleri halinde kendilerine mezarlık alanı tahsis edilmiş; kilise, havra ve manastırlarının tamir, inşa ve diğer ihtiyaçları için her türlü kolaylık sağlanmıştır. Tespitlerimize göre, devletin bu alanda sağladığı her türlü hoşgörü ve kolaylıktan, Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerin de yeterince istifade ettikleri görülmüştür.

XIX. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı Devleti'nden her türlü desteği ve hoşgörüyü gören bu dinî reisler -maalesef bu dönemden itibaren- devletin aleyhine hareket etmekten, cemaatlerine bağlı olan insanları devlete karşı kışkırtmaktan geri durmamışlar; hatta Milli Mücadele yıllarında Aydın'da bulunan Rum din adamlarının Yunan işgalini talep ettikleri de görülmüştü.

İslam dininin emirleri gereği, gayr-i Müslimlerin zorla ihtida ettirilme yoluna gidilmemiş, gayr-i Müslimlerin zorla İslamlaştırılması yasağı Osmanlı Devleti'nde de uygulanmıştır. Bunun yanında İslam'ı seçmek isteyenlere de her türlü kolaylık sağlanmıştır. Araştırmamız vesilesiyle, bu dönemde her iki sancakta da ihtida eden gayr-i Müslimlere rastlanmıştır, ihtida eden bu insanlara eski çevrelerinin gösterdiği tepkiler de ortaya konmuştur.

İnanç ve ibadet konusunda devlet tarafından geniş bir hoşgörüyü muhatap olan gayr-i Müslimlere, eğitim-öğretim alanında da geniş imtiyazlar ve serbestlik tanınmıştı. Bu konuda ilk düzenleme 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile yapılmış; buna göre devlet, eskiden olduğu gibi cemaat okullarının kurulup yönetilmesini kurucularına bırakmış, sadece denetlenmesi görevini üstlenmişti. XIX. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar olan sürede, bu alanda bazı düzenlemeler yapıldıysa da büyük oranda gayr-i Müslimler eğitim-öğretim faaliyetlerinde serbest bırakılmıştır. Her iki sancakta da devletin gayr-i Müslimlere, mekteplerinin inşa ve tamirinde her türlü kolaylığı sağladığı; gayr-i Müslimlerin de bu kolaylık ve anlayıştan fazlasıyla istifade ettikleri görülmüştür.

İşte devletin kendilerine sağladığı böylesine geniş bir hoşgörü ve anlayışa mukabil -bazı istisnaları olmakla birlikte- gayr-i Müslim unsurların büyük bölümü bu dönemde, başta Yunanistan olmak üzere, diğer yabancı devletlerin teşvik ve gayretleriyle devlete karşı başkaldırmaya, savaş esnasında düşmana casusluk yapmaya, bölgede asayiş bozarak yabancı müdahaleye sebebiyet vermeye kadar devletin aleyhinde çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardı.

Gerek Birinci Dünya Savaşı esnasında, gerekse Milli Mücadele yıllarında gayr-i Müslimlerin sergi-lediği bu olumsuz tutum ve davranışlar, Rum ve Ermenilerin cephe gerisine tehcir edilmesini neticelendirmişti. Özellikle Söke ve Fethiye çevrelerinde yaşayan Rumların da bu tür faaliyetlere aktif olarak katıldıkları görülmüştü. Yine bölgenin asayişini tehdit eden silah kaçakçılığında da ağırlıklı olarak gayr-i Müslimler faaliyet göstermiş, bu konuda başta Yunanistan ve İtalya olmak üzere, İtilaf Devletlerinden destek görmüşlerdir. Bunlara ilaveten, gayr-i Müslimlerin günlük hayatta asayişini ihlal eden diğer olaylar içerisinde de yer aldıkları da tespit edilmiştir.

Batı Anadolu'da iklimin elverişli olması, verimli tarım alanlarının fazla oluşu ve tarımsal üretimin yabancı pazarlara açılmaya başlaması gibi durumlar; gayr-i Müslimlerin bu bölgeyi yerleşim yeri olarak seçmelerine sebep olmuştur. XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ise gayr-i Müslimler, bölgenin ticarî hayatında etkin rol oynamaya başlamışlardır. Gayr-i Müslimlerin ekonomik alandaki ağırlıkları, XX. yüzyılın başlarında da devam etmiş, hemen her alanda söz sahibi olmuşlardır. Gayr-i Müslimler sadece tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşmamışlar; maden işletmeciliği de yapmışlardır. Her iki sancakta bulunan madenlerin işletilmesi ve ihraç edilmesiyle ilgili aldıkları imtiyazlar sayesinde zenginleşmişlerdi. Ancak Balkan Savaşları neticesinde yaşanan toprak kayıpları ve Osmanlı vatandaşı olan Rumların Yunanistan'a verdiği destek, halkın tepkisine ve Rumlara karşı ekonomik bir boykotun başlamasına neden olmuştur. Ekonomik hayatın hemen her alanında yer alan Rumlara yönelik başlatılan bu tepki hareketi, Rumların zor durumda kalmaları ve yaşadıkları yerleri terk ederek Yunanistan'a göç etmeleri ile neticelenmişti. Aydın ve Menteşe Sancaklarında yaşayan gayr-i Müslimlerden de boykottan etkilenip, Yunanistan'a göç edenlere rastlanmıştır. Bu esnada iktidarda olan İttihat ve Terakki'nin "*iktisad-ı millî*" politikası gereğince de, artık ekonomik hayatta gayr-i Müslimlerin yerine Türklerin etkisi görülmeye başlayacaktır. Ama her halükarda, Aydın ve Menteşe Sancaklarındaki gayr-i Müslimlerin ekonomik alandaki etkilerinin Milli Mücadele'nin ilk yıllarına kadar devam ettiği saptanmıştır.

Gayr-i Müslimlerin kendi aralarında ve Müslümanlarla yaptıkları alışverişlerle ilgili ortaya çıkan anlaşmazlıklar yerel mahkemelerde çözülmeye çalışılmış, hâkim iki tarafı da dinledikten sonra haklı tarafa alacağını iade etmiştir. Gayr-i Müslimlerle Müslümanların alışverişleriyle ilgili incelediğimiz mahkeme kayıtlarında, kimi zaman Müslümanlar, kimi zaman da gayr-i Müslimler haklı bulunmuştur.

Gayr-i Müslimlerden durumlarına göre bazı vergiler alınmıştır. Daha evvel kendilerinden alınan cizyenin yerine XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bedel-i askerî alınmaya başlan-

mıŖtı. Her iki sancakta yaŖayan gayr-i Müslimler de 1909 yılına kadar bu vergiyi demiŖtir. Yine gelirlerine göre temettü, emlak, arazi ve diğer vergileri de demiŖlerdir. Ayrıca resmî iŖlemlerde kendilerinden damga vergisi ve harçlar alınmıŖtır. Bunların yanında gayr-i Müslimlerden bir kısmı bedel-i askerî ve harçları ödemekten muaf tutulmuŖtu. Din adamları, çocuklar, yaŖlılar ve ağır hasta olanlar bedel-i askerî vergisinden muaf tutuldukları gibi askerlik hizmetini yerine getirirken hayatını kaybedenlerin eŖi ve çocuklarından da mahkeme harçları alınmamıŖtır. Yine kiliseleri için ülke dıŖından getirtecekleri eŖyalar için de gümrük vergisi alınmamıŖtır.

Ekonomik hayatta faal olan gayr-i Müslimler, sancak, kaza ve nahiyeye idaresine de aktif olarak katılmıŖlar; idare meclisleri baŖta olmak üzere, her türlü komisyon ve dairede temsilci bulundurmuŖlardı. Böylece, yerel idarî mekanizmalarda söz sahibi olmuŖlardı. Hatta yoğun olarak buldukları Söke ve Fethiye gibi kazalarda, belediye baŖkanlıđını bir dönem Rumlar yapmıŖtır.

Belediye tabipliği ve eczacılık da gayr-i Müslimlerin icra ettiği meslekler arasında yer almaktaydı. Öyle ki; doktorluk ve eczacılık her iki sancakta da neredeyse Rumlara münhasır bir meslek olarak görülüyordu. AraŖtırmamızda, Rumların bu konuda her iki sancakta da aktif oldukları tespit edilmiŖtir.

Gayr-i Müslimler askerlik görevine de katılmıŖlardır. Tanzimat Fermanı'ndan beri gayr-i Müslimlerin de Müslümanlarla birlikte fiili olarak askerlik yapmaları dŖnlmŖt. Oysa gerek kendilerinin isteksizliği, gerekse yöneticilerin bazı çekinceleri nedeniyle bu dŖnce hayata geirilememiŖti. Ancak 1909'da yapılan bir düzenlemeyle, gayr-i Müslimler de Müslümanlarla birlikte askerlik yapacaklardı. Aydın ve MenteŖe Sancaklarında yaŖayan gayr-i Müslimlerin bir kısmı, askerlik vazifesini yerine getirmek için yoklamalara katılıp birliklerine teslim olmuŖlarsa da, büyük bir kısmının firar ederek bu vazifeyi ifa etmekten kaçındıkları grlmŖtir.

Sonuç olarak, bu araŖtırmamız ile XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Aydın ve MenteŖe Sancaklarında yaŖayan gayr-i Müslimlerin nüfus durumu, ailev, dinî ve ekonomik hayatları irdelenmiŖ; devletin savaŖlarla uđraŖtıđı bir esnada asayiŖi bozmak için sergiledikleri tutum ve davranıŖlar ortaya konmaya alıŖılmıŖtır. AraŖtırma neticesinde, gayr-i Müslimlerin daha önceki devirlerde kendilerine sağlanan kolaylık ve hoŖgrye, XX. yüzyılın baŖlarında da sahip oldukları tespit edilmiŖtir. Ayrıca gayr-i Müslimlerin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren baŖlayan ekonomik alandaki hkimiyetlerinin, XX. yüzyılın baŖlarında da devam ettiği, örneklerle ortaya konmuŖtur. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan beri kendilerine sunulan geniŖ hoŖgr ve serbestlik bu dönemde de devam etmesine rağmen, bazı istisnaları

olmakla birlikte, maalesef gayr-i Müslimlerin çoğunluğunun, vatandaşı bulunduğu devletin “*şark meselesi*” karşısında Balkanlar’da ve Anadolu’da var olma mücadelesi verdiği fevkalade kritik bir ortamda, düşmanla işbirliği yapmaktan geri durmadıkları görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

A. ARŞİV VESİKALARI

I. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

1. Divan-ı Hümayun Defterleri

Rumların Ahkâm Defteri (A. {DVNSGMC.d})

Defter No: 4

Rumların Berat Defteri (A. {DVNSGMC.d})

Defter No: 5

2. Bab-ı Âli Evrak Odası (BEO)

nr. 980/73448; 1016/76128; 1273/95469; 1283/ 96181; 1723/129159; 426/181913

3. Nezaretlere Ait Tasnifler

Dâhiliye Nezareti Belgeleri (DH)

— Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Belgeleri (DH.KMS)

nr. 7/20; 19/68; 49-2/63; 50/3-12; 52-3/7; 52-4/1; 53-2/17; 53-2/73;
54/3- 33;

— Hukuk Kısmı Belgeleri (DH.H)

nr. 61/39; 69/73

— İdarî Kısmı Belgeleri (DH.İD)

nr. 70-2/41; 162-2/24

— İdâre-i Umumiye Belgeleri (DH.İ.UM)

nr. 47-1/45; 50/25; 56/30; 81/1-135; 88/1-342

— Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM)

nr. 1/79

— Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Emniyet Kalemi Belgeleri (DH.EUM.
EMN)

nr. 79/19; 87/45

— Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Asayiş Kalemi Belgeleri (DH.EUM.
AYŞ)

nr. 3/73; 9/57; 27/63; 75/97

— Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Memurîn Kalemi Belgeleri (DH.EUM.
MEM)

nr. 80/97

— Emniyet-i Umumiye Kalem-i Umûmi Müdüriyeti Belgeleri (DH.EUM.
KLU): nr. 10/19

— Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti İkinci Şube Belgeleri (DH.EUM.2.Şb.)
nr. 28/47-A

— Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Üçüncü Şube Belgeleri (DH.EUM.3.Şb.)
nr. 2/24; 2/27; 4/42; 6/101; 11/10; 12/39; 13/71; 18/45; 20/27; 24/10;
24/32; 25/22; 27/40; 29/17; 29/36; 29/53

— Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Beşinci Şube Belgeleri (DH.EUM.5.Şb.)
nr. 31/53; 47/2; 58/13

— Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Altıncı Şube Belgeleri (DH.EUM.6.Şb.)

nr. 49/72

— Şifre Kalemî Belgeleri (DH.ŞFR)

nr. 41/37; 68/178; 79/94; 79/172; 87/306; 88/100; 93/300; 94/137; 97/131;
102/114; 103/9; 106/3; 431/24; 431/94; 433/70; 435/11; 499/38; 505/93;
509/27; 518/ 35; 530/89; 533/68; 562/40; 585/123; 595/10; 599/134;
602/130; 607/28; 608/17; 668/47

— Hukuk Müşavirliği Belgeleri (DH.HMŞ)

nr. 3/1-103; 12/82

— Mektubî Kalemî Belgeleri (DH.MKT)

nr. 2310/10; 757/18; 990/10; 1196/67; 2098/93; 2138/9; 2568/111;
2790/64; 2877/62;

Hariciye Nezareti Belgeleri (HR)

— Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Belgeleri (HR.HMŞ.İŞO)

nr. 128/3

— Siyasi Kısım Belgeleri (HR.SYS)

nr. 2035/2

Maarif Nezareti (MF)

— Maarif Nezareti Defterleri (MF.d.)

Defter no: 9

— Mektubî Kalemî (MF.MKT)

nr. 488/10; 596/30; 1108/60

Maliye Nezareti Defterleri

— Varidat Muhasebesi Defterleri (ML.VRD.d)

Defter no: 4282

Zabtiye Nezareti (ZB)

nr. 40/21

4. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV)

nr. 100/64; 191/4; 199/71; 199/105; 208/38; 217/170; 233/36; 233/61; 242/25

5. Şûra-yı Devlet (ŞD)

nr. 1246/6; 1263/2; 1396/1; 1411/2; 1423/7; 1428/10; 1437/4; 1447/2; 1449/8;
1451/32

6. İradeler

— Dosya Usûl-ı İradeler Tasnifi (DUİT)

nr. 24/11; 174/3; 135/43

— Adliye Mezahib İradeler Tasnifi (İ.AZN)

nr. 57/8; 80/1326 B 14; 115/1332 Ra 16

— Meclis-i Mahsus İradeler Tasnifi (İ.MMS)

nr. 145/1329 Z 35; 9/1333 Z 1

7. Yıldız Sarayı Arşivi Belgeleri (Y)

— Yıldız Perakende-Askerî Maruzat Evrakı (Y.PRK.ASK)

nr. 233/8

— Yıldız Perakende-Umum Vilayetler Tahrirâtı (Y.PRK.UM)

nr. 30/61

— Yaverân ve Maiyyet-i Seniyye Erkân-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD)
nr. 22/81

II. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ BELGELERİ (BCA)

Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı Kataloğu (030.10)
nr. 030.10.108.706.12

Bakanlar Kurulu Kararları Kataloğu (030.18)

nr. 030.18.01.01.3.26.3; 030.18.01.01.6.40.17; 030.18.01.01.6.41.1;

030.18.01.01.6.52.2; 030.18.01.01.6.53.9; 030.18.01.01.9.26.7/1;

030.18.01.01.10.36.8/1-2; 30.18.01.01.10.36.9; 30.18.01.118.102.62;

030.18.01.02.29.20.135/2; 030.18.09.27.15-1

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Kataloğu (Muhacirin Fonu) (272.1..)

nr.272.0.0.11.17.80.24; 272. 0.0.74.68.38.3; 272.10.01.02.39; 272.11.13.42.17;

272.11.13.43.17; 272.12.41.45.1

III. GENELKURMAY ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT BAŞKAN-LIĞI (ATASE) ARŞİVİ İSTİKLAL HARBİ KATALOĞU (İSH)

K. 2, G. 2, B. 2-1; K. 6, G. 41, B. 41-1; K. 11, G. 16, B. 16-2;

K. 11, G. 18, B. 18-1; K. 11, G. 32, B. 32-4; K. 11, G. 43, B. 43-1, 43-2;

K. 11, G.48, B. 48-1, 48-2; K. 37, G. 148, B. 148-1; K. 43, G. 2, B. 2-2;

K. 84, G. 104, B. 104-4, 104-6, 104-8 ve B. 104-13;

K. 93, G. 86, B. 86-2, 86-3, 86-5, B. 86-5/2;

K. 93, G. 90, B. 90-3, 90-9, 90-10, 90-11, 90-12, 90-14, 90-17 ve 90-18;

K. 94, G. 2, B. 2-1; K. 122, G. 74, B. 74-1; K. 184, G. 151, B. 151-1;

K. 185, G. 66, B. 66-1; K. 432, G. 65, B. 65-1;

K. 432, G. 134, B. 134-1; K. 432, G. 150, B. 150-2; K. 660, G. 129, B. 129-1

K. 669, G. 42, B. 42-1

B. ŞER'İYE SİCİLLERİ

AYDIN SANCAĞI

180 Numaralı Çine Şeri'ye Sicili

181 Numaralı Çine Şeri'ye Sicili

182 Numaralı Çine Şeri'ye Sicili

184 Numaralı Çine Şeri'ye Sicili

185 Numaralı Çine Şeri'ye Sicili

178 Numaralı Karacasu Şeri'ye Sic.

212 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

213 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

215 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

229 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

233 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

235 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

237 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

238 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

239 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

240 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

241 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

243 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

246 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

249 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

253 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
256 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
257 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
273 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
274 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
275 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili

282 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
293 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
294 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
295 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
276-2 Numaralı Söke Şeri'ye Sicili
(Çine'ye ait)

MENTEŞE SANCAĞI

134 Numaralı Muğla Şeri'ye Sicili
148 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
155 Numaralı Marmaris Şeri'ye Sic.
156 Numaralı Marmaris Şeri'ye Sic.
161 Numaralı Megri Şeri'ye Sicili
162 Numaralı Megri Şeri'ye Sicili
316 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
317 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
318 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
325 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili

163 Numaralı Megri Şeri'ye Sicili
173 Numaralı Bodrum Şeri'ye Sicili
174 Numaralı Bodrum Şeri'ye Sicili
196 Numaralı Muğla Şeri'ye Sicili
307 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
311 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
326 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
330 Numaralı Milas Şeri'ye Sicili
(Söke'ye ait)

C. SALNAMELER, RESMÎ YAYIN, İSTATİSTİK VE SÜRELİ YAYINLAR

1. Salnameler

Aydın Vilayet Salnamesi 1317 (1899); 1319 (1901); 1320 (1902); 1323 (1905); 1326 (1908)

Maarif Salnamesi 1317 (1899); 1318 (1900); 1321 (1903)

Ticaret Salnamesi 1340-1341 (1921-22)

2. Resmi Yayınlar

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri (MMZC)

Düstur

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)

3. İstatistikler

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, (Haz. Tevfik Güran),
Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1997

Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927, (Haz. Cem Behar), C.2, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2003

Osmanlı Mali İstatistikleri ve Bütçeler (1841-1918), (Haz. Tevfik Güran),
Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003

İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917, (Haz. Erkan Serçe), Akademi
Kitabevi, İzmir 1998

İzmir ve Çevresi Resmî, Özel Binalar İstatistiği (1918), (Yay. Haz. Erkan
Serçe), Akademi Kitabevi, İzmir 1998

4. Gazeteler

Ahenk
Köylü
Anadolu

D. HATIRALAR

AKER, M. Şefik, *57.Tümen ve Aydın Milli Mücadelesi (1918-1920)*, ATASE, Ankara 2006

APAK, Rahmi, *İstiklâl Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, TTK, Ankara 1990

ATATÜRK, M. Kemal, *Nutuk*, (Haz. Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998

BAYAR, Celal, *Ben De Yazdım*, Baha Matbaası, C.V, İstanbul 1967

GÖKBEL, Asaf, *Aydın Milli Mücadelesi*, Aydın 1964

SCHERZER, Karl Von, *İzmir 1873*, (çev. İlhan Pınar), İzmir BB Kent Kitaplığı Yayınları, İzmir 2001

A. KİTAP ve MAKALELER

ADAM, Baki, "Sinagog", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, C.37, s. 222-224

ADIYEKE, Nuri, "İslahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", *Osmanlı*, C.4, (Ed. Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 255-261

AHMAD, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), İletişim Yayınları, İstanbul 1999

AKBULUT, Hülya, *Şer'iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Gayrimüslimler (1800-1850)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Ün. Sosyal Bil. Ens., Sivas 2007

AKÇA, Bayram, *Siyasal-Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2002

-----, "Lozan Barış Antlaşması'ndan Sonra Muğla Vilayeti'ne Gelen Balkan Muhacirleri'nin İskânı Meselesi", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Güz 2008, S.21, s.17-31

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, C.II, Barış Yayınevi, Ankara 1999

AKGÜN, Seçil, "Birkaç Amerikan Kaynağında Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.241-277

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.I, Fey Vakfı Yay., İstanbul 1990

AKGÜNLÜ, V. Levent *XIX. Yüzyılın Ortalarında Temettüat Kayıtlarına Göre Muğla'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Muğla 2008

AKTAN, Hamza, "İslam Aile Hukuku", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları, Ankara 1992, C.II, s.369-433

- AKMAN, Mehmet, "Kilise ve Havraların İslam-Osmanlı Hukuk Tarihindeki Yeri", *Osmanlı Din Devlet İlişkileri*, (Haz. Vecdi AKYÜZ), Ayışığı Yay., İstanbul 1999, s. 231-242
- AKYILMAZ, Gül, "Tanzimat'tan Önce ve Sonra Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Hukuki Statüsü", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s. 671-686
- AKYÜZ, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S.2008*, Pegem Akademi, Ankara 2009
- ALADAĞ, Ertuğrul, *Andonia Küçük Asya'dan Göç*, Belge Yayınları, İstanbul 1995
- ALGÜL, Hüseyin, "Müslümanların Siyasi Hâkimiyeti Altında Yaşayan Gayrimüslimlere Tanınan Haklar Konusunun Çeşitli Devirler İçinde İslam Tarihi'ne Yansıması", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.7, C.7, 1998, s. 13-23
- ALTUNBAY, Mustafa, "Klasik Dönemde Osmanlı'da Madencilik", *Türkler*, C.10, Yeni Türkiye, Ankara 2002, s. 791-801
- ANDONYAN, Aram, *Balkan Savaşı*, Aras Yayınları, İstanbul 2002
- ARI, Kemal, "Yunan İşgalinden Sonra İzmir'de 'Emvâl-i Metrûke' ve 'Fuzûlî İşgal' Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.V, Temmuz 1989, S.15, s. 691-706
- ARICALI, Tosun, "19.Yüzyılda Anadolu'da Mülkiyet, Tarım ve Emek", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Türk Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s.130-137
- ARIKAN, Zeki, "Balkan Savaşı ve Kamuoyu", *Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri (20 Temmuz 1974'e kadar)*, III. Askeri Tarih Semineri, Genel Kurmay Yay., Ankara 1986
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınları, Ankara 1999
- ANAGNOSTOPOULOU, Athanasia, "19.Yüzyıl-20 Yüzyıl Başı Ön Asya Rum Ortodoks Cemaati'nin Durumu", *Birikim*, İstanbul 1995, S.73, s. 20-34
- ASLAN, Halide, *Tanzimat Dönemi'nde İhtida (1839-1976)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Ün. SBE, Ankara 2008
- AUGUSTİNOS, Gerasimos, *Küçük Asya Rumları*, Ayraç Yayınları, (Çev. Devrim Evcı), Ankara 1997
- AYDIN, M. Akif, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Ün. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1985
- , "Aile", *DİA*, C.II, s. 196-200
- , "Osmanlılarda Aile Hukukunun Tarihi Tekâmülü", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, B.A.A.K. Yay., Ankara 1992, C.II, s.447-455
- , "Osmanlı'da Hukuk", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), IRCICA, İstanbul 1994, C.I, s. 375-440
- , "Eski Hukukumuzda Gayrimüslimlerin Din ve Vicdan Hürriyeti", *Osmanlı Din Devlet İlişkileri*, (Haz. Vecdi AKYÜZ), Ayışığı Yay., İstanbul 1999
- AYDIN, Mehmet, "Kilise", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, C.26, s. 11-14
- Aydın Vilayet Salnamesi (R.1307/H.1308)*, (Haz. Murat Babuçoğlu, Cengiz Eroğlu, Abdülkerim Şahin), TTK, Ankara 2010
- BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler: Kapitülasyonlar-Avrupa Tüccarları-Berathlı Tüccarlar-Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara 1998
- BARAN, T. Alim, "Balkan Savaşı'ndan Sonra İzmir'de Rumlar'ın Göç Hazırlığı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.2, S.6-7, İzmir 1997, 169-181

- ATNUR, İ. Ethem, *Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı Meselesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Ens., Erzurum 1991
- , "Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin Emvaline Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, Eylül 1994, S.9, s. 45-48
- , "Osmanlı Hükümetleri ve Tehcir Edilen Rum ve Ermenileri Yeniden İskânı Meselesi", *Atatürk Yolu*, C.4, S.14, Kasım 1994, s.121-139
- BARDAKÇI, Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul 2008
- BARKAN, Ö. Lütfi, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) Arazi Kanunnamesi", *Tanzimat I*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 321-421
- BAYKARA, Arzu, *XIX. Yüzyıl Bodrum Kazası'nın Sosyal ve İktisadi Hayatı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Ün., SBE, İzmir 2010
- BAYKARA, Tuncer, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988
- , "Batı Anadolu'daki Rum Nüfusunun XIX. Yüzyıldaki Durumu, Yeni Yunan Göçleri ve Yerli Hıristiyanların Yunanlaştırılması", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.428-438
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C.I, C.III/3, TTK, Ankara 1983
- BERBER, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922*, Ayraç Yayınları, Ankara 1997
- , "İkinci Meşrutiyet Döneminde Aydın Vilayeti'nde İç Güvenlik Sorunu", *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 1990, S.28, s.61-84
- BERKES, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Yay. Haz. Ahmet Kuyaş), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002
- BIYIKLIOĞLU, Tefvik, *Trakya'da Milli Mücadele*, C.I-II, TTK, Ankara 1992
- BİLMEN, Ömer Nasuhi, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kâmusu*, C.II İstanbul (ty)
- BOURA, Catherina, "The Grek Millet in Turkish Politics: Greeks in the Ottoman Parliament (1908-1918)", *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism: Politics, Economy and Society in the Nineteenth Century*, (Ed. by: Dimitri Gondicas and Charles Issawi), New Jersey 1999, s.193-201
- BOZKURT, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK, Ankara 1996
- , *Azınlık İmtiyazları Kapitülasyonlardan Tek Hukuk Sistemine Geçiş*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1998
- BRAUDE, Benjamin, "Foundation Myths of the Millet System", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis), Vol.I, New York, London 1982, s.69-88
- BROCKELMANN, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, C.I, (Çev: Neşet Çağatay), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fa-kültesi Yayınları, Ankara 1964
- BUĞDAYCI, Aslan, *Milli Mücadele'de Nazilli*, Nazilli 1996
- CİN, Halil, Ahmet Akgündüz, *Türk Hukuk Tarihi*, C.I, İstanbul 1990
- CİN, Halil, *İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme*, Selçuk Üniversitesi Hukuku Fakültesi Yay., Konya 1998
- , *Eski Hukukumuzda Boşanma*, Selçuk Üniversitesi Hukuku Fakültesi Yay., Konya 1998

- , *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, Selçuk Üniversitesi Yay., Konya 1992
- CLOGG, Richard, "The Greek Millet in the Ottoman Empire", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. Benjamin Braude, Bernard Lewis), Vol. I, New York, London 1982, s.185-207
- ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)", *IX. Türk Tarih Kongresi*, TTK, Ankara 1988
- ÇAĞATAY, Neşet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Maden İşletme Hukuku", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C.2, S.1, Ankara 1943, s.117-126
- ÇAKIR, Coşkun, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001
- ÇAKMAK, Zafer, *Yunan İşgali ve Rum Mezalimi (1919-1922)*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2007
- ÇANLI, Mehmet, "Balkanlardan Muğla'ya Göç ve Sosyo-Ekonomik Değişim", *Karadeniz Araştırmaları, Balkan, Kafkas ve Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, S.12, Kış 2007, s. 49-67
- ÇETİN, Nurten, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre 1914 Osmanlı Yunan Nüfus Mübadelesi Girişimi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Ün. Sosyal Bil. Ens., İstanbul 2004
- ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, TTK, Ankara 1994
- ÇETİNKAYA, Doğan, *1908 Osmanlı Boykotu Bir Toplumsal Hareketin Analizi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004
- ÇOLAK, Melek, *Milas Yahudileri*, Ümit Yayıncılık, Ankara 2005
- DEMİREL, Ömer-Adnan Gürbüz-Muhittin Tuş, "Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı", *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*, Ankara 1992, C.I, s.97-161
- DEMİREL, Ömer, "Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı", *Belleten*, C. LIV, S.211, 1991, s.945-954
- D'OHSSON, M., *XVIII. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler*, (Çev. Zerhan Yüksel), Tercüman Yay., (ty)
- DÜNDAR, Fuat DüNDAR, *Modern Türkiye'nin Şifresi ittihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2008
- DÜZDAĞ, M. Ertuğrul, *Şeyhulislâm Ebussu'ud Efendi'nin Fetvalarına Göre Kanuni Devrinde Osmanlı Hayatı*, Şule Yayınları, İstanbul 1998
- EFİLOĞLU, Ahmet, *Osmanlı Rumları Göç ve Tehcir (1912-1918)*, Bayrak Yayınları, İstanbul 2011
- EFİLOĞLU, Ahmet, Raif İvecan, "Rum Emvâl-i Metrûkesinin İdaresi", *History Studies*, Volume 2/3, 2010, s. 125-146
- ELDEM, Vahit, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, TTK, Ankara 1998
- , *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi Şartlar*, TTK, Ankara 1998
- ELMACI, M. Emin, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Tepkiler (1908-1912)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Ün. SBE, İzmir 1996
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2003

- , "Türk-Yunan İlişkilerinde Rum Patrikhanesi'nin Rolü", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.195-209
- , "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, S.1, Ankara 1990, s. 117-125
- , "Osmanlı Devleti'nde Müslüman Olmayan Topluluklar (Millet Sistemi)", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 396-406
- ERDAL, İbrahim, *Mübadele (Uluslaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2006
- ERDEMİR, Esin Kahya, Ayşegül D., *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000
- ERDENTUĞ, Nermin, *Sosyal Adet ve Gelenekler*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1997
- ERDOĞRU, Akif, "18-19. Yüzyıl Osmanlı Panayırıları ve Hafta Pazarlarına Dair Belgeler I", *OTAM*, Ankara 1994, S.5, s. 49-129
- ERGENÇ, Özer, "Osmanlı Şehirlerinde 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, S.4, İstanbul 1984, s. 69-78
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul 1987
- , *Türkiye Maarif Tarihi*, C.1-2, İstanbul 1997
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953
- ERTEN, Hayri, *Konya Şer'iyye Sicilleri Işığında Ailenin Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2001
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, Risale Yayınları, İstanbul 1996
- , *Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi*, Ağaç Yayıncılık, İstanbul 1992
- , "Osmanlı Devleti'nde Farklılıklara ve Hoşgörüyeye Kavramsal Bir Yaklaşım", *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 416-421
- , "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.639-650
- ERYÜKSEL, Ahmet, "Osmanlı Devleti'nde Dul ve Yetimler", *Şarkiyat Mecmuası VIII*, İstanbul 1998, s. 331-343
- GALANTİ, Avram, *Türkler ve Yahudiler*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1995
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *Milli Mücadele Başlarken*, C. I, Ankara 1959
- GÖKDEMİR, Oktay, "19. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi (Kuruluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu)*, I/3, İzmir 1993
- GÖKMEN, Ertan, "Aydın Vilayeti İdadî Mektepleri" *OTAM*, S.23, Bahar 2008, s. 101-135
- , "Osmanlı Devleti'nin Kamu ve Sosyal Hayatında Gayrimüslimler", *Türk Kültürü*, S.465, Ocak 2002, s.276-287
- GÖYÜNÇ, Nejat, *Türkler ve Ermeniler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005
- , "Osmanlı Devleti'nde Ermeniler Hakkında", *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.633-638
- GÜREL, Şükrü S., *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*, Ümit Yayıncılık, Ankara 1993

- GÜLSOY, Ufuk, *Cizyeden Vatandaşlığa Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010
- , "Savaş Gemisinde Yortu Âyini: Gayrimüslim Osmanlı Neferlerinin İbadet Hakları", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S.11, Mart 2002, s.101-115
- , "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlikten Muâfiyet Vergisi: Bedel-i Askeri (1855-1909)", *İstanbul Ün. Edebiyet Fak. Dergisi (İsmet Miroğlu Hatıra Sayısı)*, S.37, İstanbul 2002, s. 93-118
- , "Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askeralma Kanunu'na Tepkileri ve Ege Adaları (1909-1912)", *Türk Kültürü İnceleme Dergisi*, S.3, İstanbul 2000, s.93-102
- GÜLER, Ali, *Osmanlı Devleti'nde Azınlıklar*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995
- , "Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Türkiye'nin Demografik Duru-muna Genel Bir Bakış", *Osmanlı*, C.4, (Ed. Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 567-571
- , "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Din-İbadet, Eğitim-Öğretim Hürriyetleri ve Bu Bakımdan 'Kilise Defterleri'nin Kaynak Olarak Önemi (4 Numaralı Kilise Defteri'nden Örnek Fermanlar)", *OTAM*, S.9, Ankara 1998, s. 165-175
- GÜNDÜZ, Ahmet, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'na Gayrimüslimlerin Hukuki Statüleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Ağustos 2008, S.175, s. 109-136
- GÜRKAN, S. Leyla, "Manastır", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara 2002, C.27, s. 558-563
- GÜRAN, Tefvik, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayınları, İstanbul 1998
- GÜRSOY, Melih, *Tarihi, Ekonomisi ve İnsanları İle Bizim İzmirimiz*, Metis Yayınları, İzmir 1993
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983
- HACKER, Joseph R., "Ottoman Policy toward the Jews and Attitudes toward the Ottomans during the Fifteenth Century", *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. B. Braude, B. Lewis), Vol.I, New York, London 1982
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, TTK, Ankara 1995
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK, Ankara 2001
- HATİPOĞLU, *Yunanistan'daki Gelişmeler Işığında Türk-Yunan İlişkilerinin 101 Yılı (1821-1922)*, Türk Kültürü Araştırma Ens. Yay., Ankara 1988
- İNALCIK, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Bellekten*, C.XXVIII, S.112, 1964, s.613-622
- , *Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar I*, TTK, Ankara 1995
- , "Osmanlılarda Cizye", *DİA*, İstanbul 1993, C.8, s.45-48
- İNANÇ, Veli, *Eytam İdaresi, Sandıkları ve Marmaris Örneği (1885-1911)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2002
- ISSAWİ, Charles, "İntrodition", Gondikas, D. ve Issawi, C. (der.) *Ottoman Greeks in The Age of Nationalizm: Politics, Economy and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey, s.1-16
- , "The Transformation of Economic Position of Millets In Nineteenth Century", *Christians And Jews In Ottoman Empire*, Vol.I, Ed. B. Braude-B.Lewis, New York-London 1982, s.263

- İLGEN, Abdülkadir, “Batı Anadolu’nun Dünya Ekonomiyle Bütünleşme Sancıları ve Gayrimüslim Tebaanın Rolü (1876-1908)”, *Bellekten*, C.LXXI, S.260, s. 99-159
- İLTER, Erdal, “Ermeni Kilisesi ve Terör”, *Yeni Türkiye*, 2000, S.38
- İstanbul Ahkâm Defterleri, İstanbul’da Sosyal Hayat*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul 1998
- KARABEKİR, Kazım, *İstiklal Harbimiz II*, (Ed. Faruk Özerengin), Emre Yayınları, İstanbul 1995
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı(1831)*, TTK, Ankara 1997
- , *Osmanlı Tarihi*, C.V, TTK, Ankara 1983
- , *Osmanlı Tarihi*, C.VII, Ankara 1961
- , *Osmanlı Tarihi*, C.VIII, TTK, Ankara 1994
- , *Osmanlı Tarihi Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*, TTK, Ankara 1994
- , *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, C.VI, TTK, Ankara 1988
- , “Non-Muslim Representatives in the First Constitutional Assambly, 1876-1877”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire (The Functioning of a Plural Society)*, (Ed. B. Braude, B. Lewis), Vol.I, New York 1982
- KARAMAN, Hayreddin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, C.I, Nesil Yayınları, İstanbul 1996
- KARAMAN, Oktay, “Giresun Kazası’nda Müsli-Gayrimüslim Münasebetleri ve Gayrimüslimlerin Durumları (XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başları)”, *Başlangıçtan 20.Yüzyıla Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C.I, s.637-659
- KARAMURSAL, Ziya, *Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler*, TTK, Ankara 1940
- KARATAŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Toplumsal Hayatı*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2009
- , “Bursa’daki Uygulamalar Işığında Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslimlerin Meskenleriyle İlgili Düzenlemeler”, *Uludağ Ün. İlahiyat Fak. Dergisi*, C.16, S.2, s. 123-155
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*,(Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003
- , “Jewish Population Mevements in the Ottoman Empire, 1862-1914”, *The Jews of the Ottoman Empire*, (Ed.Avigdor Levy), The Darwin Press, Princeton 1994
- KASABA, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Belge Yayınları, İstanbul 1993
- KAYA, Önder, *Tanzimat’tan Lozan’a Azınlıklar*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2004
- KAYNAR, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, TTK, Ankara 1985
- KAZICI, Ziya, *Osmanlılarda Vergi Sistemi*, Şamil Yayınevi, İstanbul 1977
- KENNEL, F. William, “Eski Musevi Ailesi” (Çev. H.Ş.Yadsıman), *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 1995, S.9, s.475-501
- KERİMOĞLU, H. Taner, “1913-1914 Rumlara Karşı Boykot ve Hüseyin Kazım Bey’in Risalesi”, *Çağdaş Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.V, S.13, s. 91-107

- KESKİN, Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Maden Mühendislerinin İstihdamı ve Osmanlı Madenciliğine Hizmetleri”, *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, S.11, İstanbul 2007, s.79-92
- , “Osmanlı Devleti’nde Maden Hukuku’nun Tekâmülü (1861-1906)”, OTAM, S.29, Bahar 2011, s. 125-147
- KIRAY, Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993
- KIRMIZI, Abdülhamit, “Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslim İstihdamı”, *Divan İlmi Araştırmalar*, S.13, 2002/ 2, s.295-306
- KİTSİKİS, Dimitri, *Yunan Propagandası*, Meydan Neşriyat, (t.y.)
- KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991
- KODAMAN, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1999
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, *Milli Mücadele’de Denizli, Isparta ve Burdur Sancakları*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1999
- , “Millî Mücadele’de Denizli, Isparta, Burdur ve Çevresindeki Azınlıkların Tutum ve Davranışları” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.5, S. 15, s. 665-690
- , “Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi”, *Uşak Ün. Sosyal Bil. Dergisi*, Uşak 2008, C.1, S.1, s.17-26
- , *Sosyal Tarih Perspektifinden Yalvaç’ta Aile (1892-1908)*, Günay Ofset, Konya 1996
- , “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarih Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri (Muğla Örneğinde)”, *Osmanlı’nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu*, 6-7 Mayıs 1999
- KUBALI, H. Nail, “Eski Mevzuatımız ve Maden Mülkiyeti”, *Ebül’ulâ Mardin’e Armağan*, İstanbul 1944, s.785-815
- KUNARALP, Sinan, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi (1908-1912)”, *Toplumsal Tarih*, S. 70, Aralık 1999, s.11-15
- KURAN, Ercüment, “Tarihte Türkler ve Ermeniler”, *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.616-620
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, İstanbul 1982
- KURT, Abdurrahman, *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1998
- , “19. Yüzyılda Bursa Toplumunun Sosyal Görünümü ve Halkın Sahip Olduğu Eşyalar”, *I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002)*, C.II, s. 711-731
- KUTAY, Cemal, *Etniki Eteryadan Günümüze Ege’nin Türk Kalma Savaşı*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980
- KÜÇÜK, Cevdet, “Osmanlı Devleti’nde ‘Millet Sistemi’”, *Yeni Türkiye*, 2000, S.32, s. 407-415
- , “Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1879)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, İstanbul 1984
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, TTK, Ankara 1998
- , *İslam Dünyasında Yahudiler*, (Çev. B. Sina Şener), İmge Yay., Ankara 1996
- LOWRY, Heath W., *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi 1461-1583*, Boğaziçi Ün. Yayınları, İstanbul 1988

- MACİTOĞLU, Kenan, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004
- , “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Eğitimi Üzerine”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. VI, S.12, 2008, s.181-205
- MARDİN, Ebu’l-Ûla, “Harac”, *İslam Ansiklopedisi*, MEB Basımevi, İstanbul 1964, C.V/I
- McCARTHY, Justin, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998
- , *Ölüm ve Sürgün*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Yay., İstanbul 1988
- Philip Mansel, *Dünyanın Arzuladığı Şehir 1453-1924 Konstantinopolis*, (Çev: Ş. Erol), İstanbul 1996
- MERAY, Seha L., *Lozan Barış Konferansı “Tutanaklar Belgeler”*, C.II, Ankara 1973
- MERCAN, M. Salih, “Türk-Yunan İlişkileri ve Devletlerarası Tutum”, *Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 1993
- MISTANOĞLU, Nurhan, *XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırşehir Sancağı*, Selçuk Ün. Sosyal Bil. Ens., Basılmamış Doktora Tezi, Konya 2004
- MİLAS, Herkül, *Geçmişten Günümüze Yunanlılar, Dil, Din ve Kimlikleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004
- MOLTKE, H. Von, *Türkiye Mektupları*, (Çev. Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul 1969
- MUTLU, Cengiz, *Birinci Dünya Savaşı’nda Amele Taburları (1914-1918)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007
- NAKRACAS, Georgios, *Anadolu ve Rum Göçmenlerinin Kökeni*, Belge Yayınları, İstanbul 2003
- NEZİH, Raif, *İzmir Tarihi*, İzmir 1927
- OKAY, Cüneyt, “Müslüman Boykotajı ve İstiklal-i İktisadi Milli Cemiyeti”, *Toplumsal Tarih*, S. 31, Temmuz 1996, s.47-51
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat’tan Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, TTK, Ankara 2011
- , *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001
- , *Türkiye’nin Yakın Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012
- , *Osmanlı Ailesi*, Pan Yayıncılık, İstanbul 2006
- , “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet Sistemi”, *Türkler*, (Ed. Hasan Celal Güzel), C.X, Ankara 2002, s. 216-220
- , “İlk Osmanlı Parlamentosu ve Osmanlı Milletlerinin Temsili”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim* (İlber Ortaylı’nın Makaleleri), Turhan Kitabevi, Ankara 2000
- , “Tanzimat Döneminde Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.162-171
- , “II. Abdülhamid Devrinde Taşra Bürokrasisinde Gayrimüslimler”, *Sultan II. Abdülhamid ve Devri Semineri (27-29 Mayıs 1992)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1994, s.163-171

ÖKÇÜN, A. Gündüz, “XX. yüzyılın Başlarında Osmanlı Maden Üretiminde Türk, Azınlık ve Yabancı Payları”, *Abadan’a Armağan (Ankara SBF-1869’dan ayrı basım)*, Sevinç Matbaası, Ankara 1969, s.809-859

ÖKSÜZ, Hikmet, “Türk-Rum Nüfus Mübadelesinin Sebep ve Bazı İstisnaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XVI, S.48, Kasım 2000, s. 753-768

ÖZEL, Ahmet, “Gayrimüslim”, *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s.418- 427

ÖZDEMİR, Hikmet, Ramazan Çalık vd., *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, TTK, Ankara 2010

ÖZDEMİR, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İzmir 2008, C.VI, S.14, s. 27-40

ÖZDEMİR, Zekeriya, *I. Dünya Savaşı’nda Amele Taburları*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Ün. SBE, Ankara 1994

ÖZGÖKMEN, Ali, *Konya Şer’iyye Sicilleri Işığında Müslim-Gayrimüslim Münasebetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Selçuk Ün. SBE, Konya 1996

ÖZGÜN, Cihan, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Aydın İlinde İktisadi Değişim*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ün., AİİTE, İzmir 2006

ÖZKAYA, Yücel, “İstiklal Savaşında Türk Halkının Kuva-yı Milliye ve Milli Orduya Katkıları”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986

ÖZORAN, B. Remzi, “Türkler ve Rum Ortodoks Kiliseleri”, *Türk Kültürü*, S.44, Haziran 1966, s.698-703

ÖZTÜRK, Fatih Öztürk, “The Ottoman Millet System”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 2010, S.16, s.70-86

ÖZTÜRK, Levent, “Kilise (İslam Tarihi)”, *DİA*, C.26, s. 16-20

ÖZTÜRK, Sait, “Osmanlı Toplumunda Çok Evlilik”, *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S.3 (Mart 2001), s.10-21

-----, “Konya Temettüat Defteri”, *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi*, Konya 1999

QUARTERT, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.IX, s.1556-1562

-----, *Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadî Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Yurt Yayınları, Ankara 1987

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.II-III, MEB Yay., İstanbul 1993

PALLIS, A. Anastasius, *Yunanlıların Anadolu Macerası (1915-1922)*, (Çev.: Orhan Azizoğlu), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1997

PAMUK, Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme (1820-1913)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1984

PANTAZOPOULOS, N.J., *Church and Law in the Balkan Peninsula During the Ottoman Rule*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki 1967

PEKAK, M. Sacit Pekak, Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Gayrimüslim Vatandaşlarının İmar Faaliyetleri ve Mustafapaşa (Sinassos), *Bilig*, Güz 2009, S.51, s.171-204

- PINAR, İlhan, *Gezginlerin Gözüyle İzmir (XVIII. Yüzyıl)*, Akademi Kitabevi, İzmir 1996
- POLAT, İlknur, “Türk Yunan İlişkileri Çerçevesinde Rum Eğitim-Öğretim Kurumlarının Yeri ve Önemi”, *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.440-455
- REFİK, Ahmed, *Onuncu Asr-ı Hicrisinde İstanbul Hayatı (1495-1591)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988
- , *Onikinci Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı (1689-1785)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988
- RIFAT, Hüseyin, *İzmir 1914*, (Yay. Haz. Erkan Serçe), Akademi Kitabevi, İzmir 1997
- ROBERT, Jacques, *Batı’da Din-Devlet İlişkileri: Fransa Örneği*, (Çev. İzzet Er), İz Yayıncılık, İstanbul 1998
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Yabancılar Gözüyle Türkler, Yahudiler, Ermeniler, Rumlar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.15, Aralık 1968, s. 44-48
- SAKARYA, İhsan, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Türk-Azınlık İlişkileri ve Adana’da Ermeni İsyanı”, *Askeri Tarih Bülteni*, Şubat 1989, S.26, s. 65-78
- SALIŞIK, Selahattin, *Türk-Yunan İlişkileri Tarihi ve Etnik-i Eterya*, İstanbul 1968
- SAMİ, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989
- SELÇUK, Havva, “Tapu Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli’de İhtida Hareketleri (1432-1482)”, *Erciyes Ün. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.12, Yıl 2002
- SERÇE, Erkan, Sabri Yetkin, “Ege Bölgesinde İktisadî Hayatı Millileştirme Çabaları I”, *Toplumsal Tarih*, S.68, Ağustos 1999, s.25-29
- SERTOĞLU, Mithat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Azınlık Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Ekim 1969, S.25, s. 44-52
- SHARON, Moshe Sevilla, *Türkiye Yahudileri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993
- SHAW, Stanford, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Yahudi Milleti”, *Osmanlı*, C.4, (Ed.K. Çiçek/C. Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 307-321
- , “The Ottoman Census System and Population 1831-1914”, *International Middle East Studies*, C.IX, S.3, September 1978, s.1-145
- SOFUOĞLU, Adnan, *Fener Rum Patrikhanesi ve Siyasi Faaliyetleri*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1996
- , “Anadolu Üzerindeki Yunan Hedefleri ve Mütareke Dönemi Fener Rum Patrikhanesinin Faaliyetleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.X, Mart 1994, S.28’den ayrı basım, TTK, Ankara 1995, s.211-253
- SONYEL, Salahi R., “Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi”, *Yeni Türkiye*, 2001, S.38, s.687-691
- SOYLUER, Serdal, “XX. Yüzyılın Başlarında Muğla Sancağı’nın İdari ve Nüfus Yapısı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. V, S.13, Güz/2006, s.109-135
- SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları I (1920-1945)*, TTK, Ankara 2000
- SÜRGEVİL, Sabri, “İtilaf Devletlerinin I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’ne Bakış Açıklarına İlişkin Belgeler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırma Dergisi*, C.III, S.8, 1998

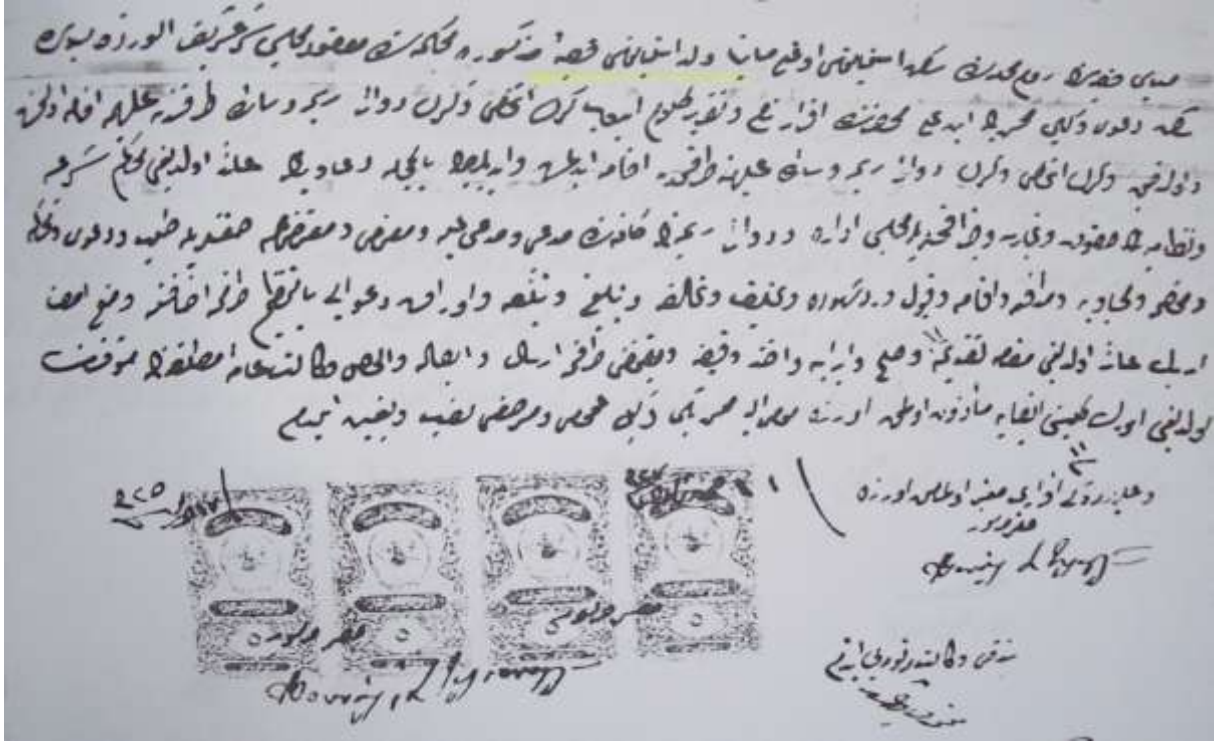
- , “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Aydın Vilayeti”, *X.Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 22-26 Eylül 1986, Ankara, s.1539-1553
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990
- SYRETT, Elena Frangakis, “The Economic Activities of The Greek Community of İzmir in The Second Half of The Nineteenth and Early Twentieth Centuries”, Gondikas, D. Ve İssawi, C. (der), *Ottoman Greeks in The Age of Nationalizm: Politics, Economy and Society in The Nineteenth Century*, New Jersey 1999, s.17-44
- ŞAFAK, Ali, “Mukâyeseli Hukuk Açısından Azınlık Haklarına Kısa Bir Bakış (Osmanlı Uygulamasından Örneklerle)”, *Yeni Türkiye*, S.32, 2000, s. 432-445
- ŞAHİN, M. Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1980
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H., “Lozan Konferansı Sırasında Kabul Edilen Türk-Yunan Ahali Değişimine Ait Tarihi Notlar”, *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur’a Armağan*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985, s.227-238
- ŞEKER, Mehmet, *Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtediler*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007
- ŞENER, Abdülkadir, “İslâm Hukukunda Gayr-i Müslimler”, *Türk Tarihinde Ermeniler Sempozyumu-Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, İzmir 1983, s.41-56
- ŞENER, Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990
- ŞEVKİ, Mehmet, “Rumlar ve Ermenilerden Kalan Metruk Yerler”, *Ahenk*, 19 Mart 1340 (1924), s.1
- ŞİMŞİR, Bilal, *Ege Sorunu*, C.II, TTK, Ankara 1982
- Şinasi, “Asker Firarileri”, *Ahenk*, 6 Eylül 1328 (19 Eylül 1912), s.1
- Şinasi, “Boykot Meselesi”, *Ahenk*, 19 Haziran 1330 (2 Temmuz 1914), s.1
- TABAKOĞLU, Ahmet, *Türk İktisat Tarihi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003
- TAÇALAN, Nurdoğan, *Ege’de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Aksoy Yay., İstanbul 1998
- TEKİN, Saadet, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Nazilli*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ün., Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Ens., İzmir 1997
- TAHİROĞLU, Bülent, “Tanzimat’tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.3
- TANSEL, Selahattin, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1973
- TERZİ, M. Zeki, “Samsun Şer’iyye Sicillerine Göre XIX. Yüzyılda Osmanlı Toplum Hayatı Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, *Osmanlı*, C.4, (Ed. Kemal Çiçek/Cem Oğuz), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s.298-302
- TOPRAK, Zafer, “İslam ve İktisat 1913-1914 Müslüman Boykotajı”, *Toplum ve Bilim*, S.29/30, 1985, s.179-199
- , “Osmanlı Donanması Averof Zırhlısı ve Ulusal Kimlik”, *Toplumsal Tarih*, S.113, Mayıs 2003, s.10-19
- , *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1995
- TOSUN, Ramazan, *Türk-Yunan İlişkileri ve Nüfus Mübadelesi (1821-1930)*, Ankara 2002
- , “Lozan ve Azınlıklar”, *Ata Dergisi*, S.10, Konya 2002, s.93-120
- , “Kayseri’deki Rumların Mübadelesi”, *Yeni Türkiye*, S.44, 2002, s.447-456

- TOZDUMAN, Arzu, *Aydın Güzelhisari'nın Sosyal ve İktisadî Durumu (1844)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ün. SBE, İstanbul 1992
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler I*, İletişim Yayınları, İstanbul 1998
- , *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler*, İstanbul Bilgi Ün. Yay., İstanbul 2003
- TURAN, Mustafa, *Yunan Mezalimi İzmir, Aydın, Manisa, Denizli 1919-1923*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006
- TÜRKEŞ, Ünal, *Kurtuluş Savaşında Muğla*, Yelken Matbaası, İstanbul 1973
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Kurtuluş Savaşı Yıllarında Cephe Gerisine Gönderilen Gayrimüslim Vatandaşların Aileleriyle Haberleşmeleri", *Askeri Tarih Bülteni*, S.49, Ağustos 2000, s.107-128
- UMAR, Bilge, *Yunanlıları ve Anadolu Rumlarının Anlatımıyla İzmir Savaşı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2002
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Ankara 1950
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C.I, TTK, Ankara 1995
- , *Osmanlı Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara 1988
- ÜÇÖK, Coşkun, "Osmanlı İmparatorluğu ve Rum-Ortodoks Kilisesi", *Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Tarih Boyunca Türk-Yunan İlişkileri*, Ankara 1986, s.189-194
- ÜLKER, Necmi, "Mondros Mütarekesi Döneminde Aydın Vilayeti'nin Nüfusuna Dair Bir Belge", *Tarih İncele-meleri Dergisi*, C.V, İzmir 1990, s.23-39
- ÜNAL, Asife, *Yahudilik'te, Hıristiyanlık'ta ve İslâm'da Evlilik*,. Kültür Bak. Yay., Ankara 1998
- ÜNVER, Süheyl, "Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar", *Tanzimat 2*, MEB Yayınları, İstanbul 1999, s. 933-960
- VAHAPOĞLU, Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990
- VELİDEDEOĞLU, H.Veldet, *Ailenin Çilesi Boşanma*, Çağdaş Yay., İstanbul (t.y.)
- YAMAN, T. Mümtaz, *Osmanlı İmparatorluğu Mülki İdaresinde Avrupalılaşıma Hakkında*, İstanbul 1940
- YAPUCU, Olcay P., *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008
- YAVUZ, Erdal, "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayısı, Ankara 1979
- YETKİN, Sabri, *Egede Eşkiyalık*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997
- , "Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Anonim Ortaklığı'nın Doğuşu ve Kooperatifçiliğe Geçiş", *Tarih Tarihi*, İzmir 1993
- YILDIRIM, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık*, Diyanet İşleri Baş. Yay., Ankara 1998
- YİĞİT, Ahmet, "İzmir Şer'iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume 3, 11 Spring 2010, s. 633-648
- YORULMAZ, Şerife, *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, Basılmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Ün. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, İzmir 1994
- YÜCEKÖK, Ahmet N., "Emperyalizmin Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmeleri", *AÜSBFD*, C.XXIII, S.I, s. 381-425

EKLER

EK-1: Söke'de Rumlara ait bir mektep. (Kaynak: Olcay P. Yapucu, *Modernleşme Sürecinde Bir Sancak: Aydın*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2008)

EK-2: Milas ŞS 326, (Hüküm ve sayfa numarası verilmemiş), 20 Haziran 1909. Milas'ın Rum Mahallesinden Estelyanos oğlu Manya'nın dava vekili Ali oğlu Mehmet Bey'i vekil tayin etmesi (vekâletname).

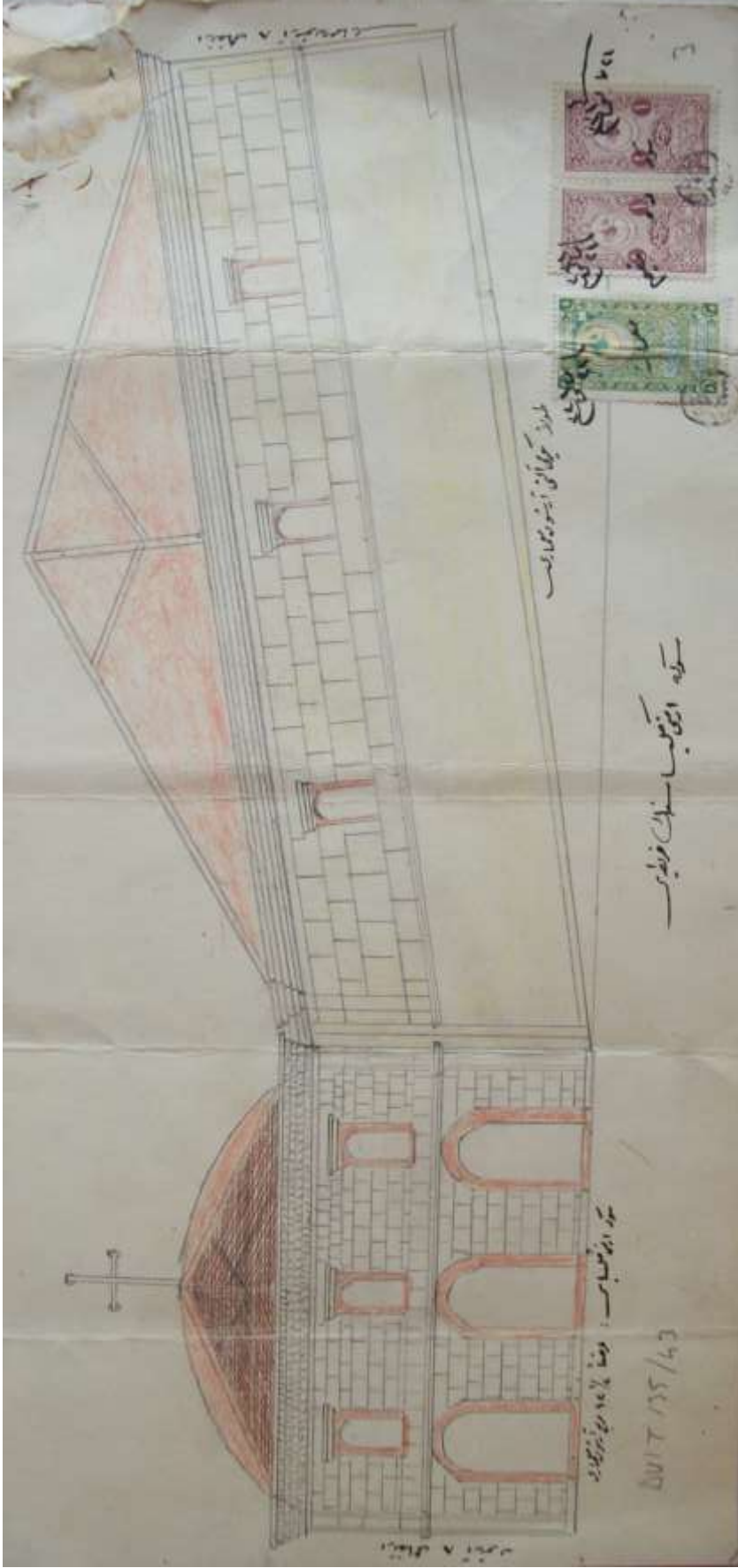

نورد
۷۰ ۶۶

سوکة قرضتک بر مع کوی که زندن و بقعه دولت عدت روم می خوانند
اولوب زاق سوکة نیت کین قبا مع خود نده کرتی مصلحت صفا دی
به عتیبه و سوکة خیزدونه این مصلحت قفا ایسه ندر بقدر مبروفه نمنا کیره
نیم با شریزه لاجم میخالی کرمین در تروته ولدت میخالی کرمین کرده
بر یوسف اصول بر غه قضا ندر کوره محله اداره اقل نده نیت
مرفونه با سزندن نده بولید وکی با سز رتری اقف
صاف ادرینه صالده مبروره به هدایت آله تعالی محبتی کرده
بالطوح و ارفا نرف اندم آید مشرفه اولوب طیبیه
اسی ن طله نیت اول نیت نیت و سوکة محکم شریع سندن اعدوم
اول نده حیدر نوبوع السارته والعشره صفا نیت نیت نیت
و نیت نیت نیت نیت نیت نیت نیت نیت نیت نیت نیت

و می دکی
ط

EK-4: Milas ŞS 330, 46/105, 10 Kasım 1919. Söke Kazası'nın Rum Mahallesi sakinlerinden Taşçı Mihal kızı Dimitrole'nin ihtida îlâmı.

EK-5: BOA İ. DUIT, 135/43, 27 Mart 1332 (9 Nisan 1916). Söke'nin Rum Mahallesi'nde bulunan Ermenilere ait 'Surp Asvazazin Kilisesi'.

EK-6: BOA İ. AZN, 57/8 (1904). Nazilli'nin Çomaklı Köyü'nde Rumlar için kurulacak mezarlığın krokisi.

مورد صده داعی طینه لریه

موقوفاً تقدیم بیست و نه جلدی که در آن استغای چگونگی مزید در متبانه اول هجری و در هر یک بولونه اسفاً تمیز و ضمیمه
 به نسخه اولی فرزند و معادتمن ذات عالی آصفیانه لریه منوط و متوقف اولی علم مرحمت سیرینه التی انیمه اجتناب اولی
 زیده محضی قولی در جمیع آن کتب حلیم یا قوتاً اقتضایه بکرمی سه سده اول عبادت خود و کنیزه التی ایله جلد
 قدر باره تمیز ایندی اولی . مورالیه لریه هر چه شده استفاده ایندی کرده خصوصاً مدرسه سده چو چو قلم برده ده
 تدریس اجلی ایچولمه رجا ایوبی اقتدارزه کوره اجرت و ریوریز بونزه ماعدت اجرت و برینه قدرتی اولیایه طلبه برده
 توبه الهی ایچولمه مجازاً تعلیم ایتیریور . مورالیه لریه قدر محموله اولی فرزند توفیق غیر قابل . با حضور تعلیم صبیانه لریه و کنده
 سیرینه اولی اولی کسری دینی جلد قدر اولی یارو اولی ایچولمه رخصت لزوم بیغلیقه معارفده تدریس برده
 حاضر اولی ایندیله میدک قفاس قائمض لریه قدر بانس بودر و مجبه ایله معارف احصایه لریه معلوم تدریس
 صانفت ایطلا . اورده معارف مدینه بالمشورته آنک و سا طینه مکینه قیاسده لریه مسوع غیره مز اولی
 معلوم مذکورده اولیایه محذوم لریه کور به آتی یا شکرده اولی . سیدیت بودر لریه بشق اولیایه
 قولدر معارف ترقی ایچولمه و اولی لریه دولت دمنه خیریت یقین برده ایچولمه جائزده فا ایچولمه
 ایچولمه ترکی و فرانسوی سانسده قرانگیزی و صهر لریه اولیایه ایچولمه اقتدارزه کوره مستقر معلوم نصیر و نسبه
 ایچولمه . تحصیل علم دمنه یارای هر طبع لریه ان جوشی فقیر اولی فرزند زکیمه طاهرده اجدرده مکینه قول
 ایتیریور . حتی سفایه یا شایانه سز اولی تمیز لریه ایچولمه . برکننده ملت منشی اولیایه ابتدایه دسرد تدریس
 اولیایه . صبیان لریه ایچولمه اولی ایچولمه دوام ایچولمه در هر ده دکلدر . لریه کار بانس یا قوتاً اولیایه
 دسرد متوقف و بونزه استفاده مز وارد . اقتضایه لریه دسرد و بریز ایچولمه توفیق و بیایه مستقی اولیایه

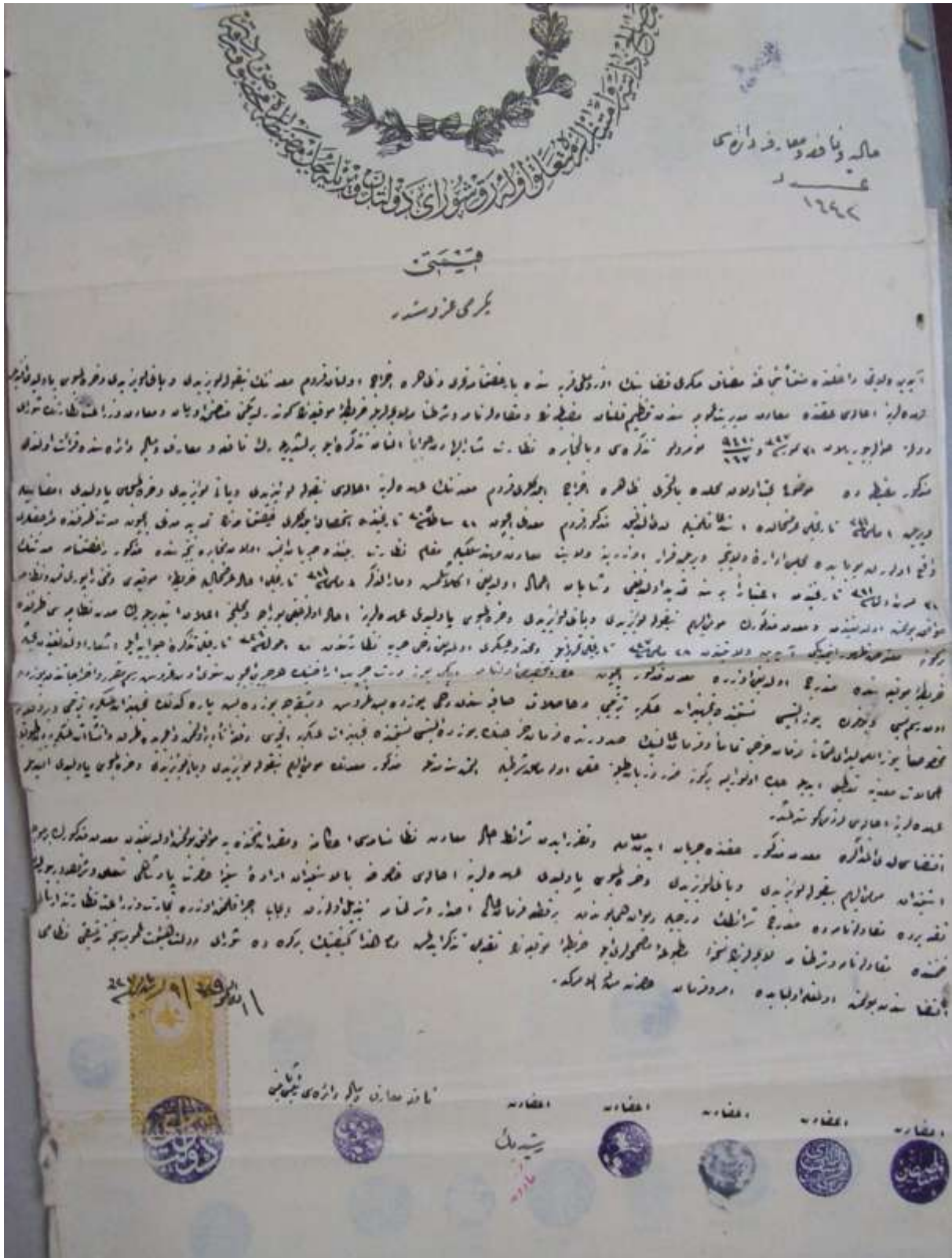
596/30

اورده عادتاً و حتی جنایه عبادت ائمه زیدیه اولیائی بلیغی را که احدی در مسالده ذمیرا انساباً
 و جاهلی قادرند سوزاننده سوزون جگر و مؤبد آبرو است و ظلمت اجمیه قادر جگر سیرود - شرف
 سوزاننده سوزاننده در لر - مادام که صیغی مرکب تدریس قانوناً لهما بوده احکامی رخصت استخوان
 متوقفه لطفاً و مرحمتاً "عجز لرزل او مرد لرزل دبه و دیانتی اولره نمبرانه که بر قائله سلوک ایندی
 اورده بولگی مکتبه رخصت مفضی این بر قلم رخصت نامه بر آید اول اعطای و ارسالی استرحام و بولگی حیا حینه
 استقامت ایبره اولین امر و فراموشی حینه نامه ای بر لر

مکتبه قضائی سوزاننده
 موسائی قاسبلو
 در کلاس و سوزاننده احکام
 قلم

جلی ایقیم خیره را ندک زه قائله	جلی بوبه نوشته	زیمبوله آلرد در کلاس و سوزاننده	عزرا شاول سوزاننده سوزاننده	جمور لوی در کلاس و سوزاننده	نیامیه سوزاننده در کلاس و سوزاننده
یزدا لوی سوزاننده	جمور آردنی در کلاس و سوزاننده	الی لود سوزاننده	جلی قاسبلو سوزاننده	یاقر قاسبلو سوزاننده	داود سوزاننده سوزاننده
اسماعیل قاسبلو سوزاننده	رفائی قادرانی سوزاننده	خسبونه قادرانی سوزاننده	آدرام میردانی سوزاننده	موسائی میردانی سوزاننده	جمور ترا سوزاننده
شاول عزرا سوزاننده	یوسف آوزار اول سوزاننده	نسیح قولقه سوزاننده	موسا خالقوله سوزاننده	نسیح بیزاتی سوزاننده	رفائی ابوزاف سوزاننده
جمور قاسبلو سوزاننده	نسیح قاسبلو سوزاننده	یود اسافر سوزاننده	یوسف لود سوزاننده	داود الحداد سوزاننده	جلی ابوزاف سوزاننده
جمور قادرانی سوزاننده	نسیح بیبا سوزاننده	جمور ارفاس سوزاننده	آدرام برود سوزاننده	باقوق سوزاننده سوزاننده	روم اسرانی سوزاننده
نسیح سوزاننده سوزاننده	رفائی سوزاننده سوزاننده	صالح سوزاننده سوزاننده	صالح سوزاننده سوزاننده	قاسم لویاس سوزاننده	سوزاننده سوزاننده

EK-7/2: BOA MF. MKT, 596/30, 28 Teşrinievvel 1317 (4 Kasım 1901). Milas Kazası'nda diplomasız muallim çalıştırıldığı için kapatılan Musevi mektebinin tekrar açılması için Musevilerin Maarif Nezareti'ne gönderdikleri dilekçe.

EK-8: BOA İ. MMS, 145/1329 Z 35, 1329 (1911). Fethiye nin Üzümlü Köyü'nde bulunan krom madeninin Osmanlı tebaasından Nikola Loyezidi, Yani Loyezidi ve Hiralambos Pavlidi Efendilere ihalesi.

شماره ۱۱۲۸

فروشنامه ای در باره ایدیه

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

در این وقت که همه طرفه قریب سنی با صوب در سده افغان اسباب امید آید که در وقت فروشنده
وارد شده است و اینست در قریب سنی بیونته

۱	۹
۱۲۸	
۵-۱	

(۶۱)

134-3
K: 93
B: 86-3

۱۱ ص ۲۵۰ روح کلیم قریب که جوانان قبائل بیار نام برده اند بوفازان قریب مع ترجمه صفت روحی و جسمی
روح کلیم قریب که سلیح الهیه و دست او نوز یکشنبه در تومون فصل شنبه اجرا شده صورتی برفانی و
قیادت او کوشد و بوجو خصوصه سوکه حکومت طیبی قره قاپی به افغان کداتن بیه
را بوزنی در برنده و قریب فانی کوبیده شالون آید به اسدم فانی در حکومت
خلیج به اخبار ایتیم لرنیه بنی جلدی ط کده اخبار ایستند
۱۲ ص ۲۵۱ کلیم قریب سفکی در اندام قره قول اندام سوکه به کلیمه اتای رالده روح بوجو و دستوری
در اندام که اور مانه آرکس صورتی در بین شکله خنده نفس آید بکند
۱۳ ص ۲۵۲ سوکه نیک سوره ی ط فر کلیم با لجن قریب مراد بیا کلیمه کیه اتای رالده
روح چتره نری کلیمه کسند جدید کده قریب کلیمه افغانه آخند در اول
شیرین یا کله فانی کسید باشه صایغی بدانت بولونسته
۱۴ ص ۲۵۳ نفس ضعیف و اخذ روح مدنی فر مانه اوله عادی جای کنار کمر که در کلیمه آید
باره کوشده
۱۵ ص ۲۵۴ سوکه نیک باغ آره که ناچیک یونش ندر که نهایی قره قریب در نفس کلیمه آید
کریدی حبه آفای روح چتره آید فکر آتشد جرح ایستند
۱۶ ص ۲۵۵ سوکه در اشرفانه حجه کاظم زاده توچه اندیک قریب بوجو با نرنه قریب کلیمه
و آنرا در عادی روح چتره قریب کور که کله قریب آغیده آله دست بوجو
کو توره کسند جدید نفس افغان احمد ایستند شهید کلیمه احار
برای شهید سوکه ده ایبا با قره ماه عکس نقل اولمشه با قره سکر حکومت
بازده او توره در عادی ایبا ضابطه کسند او توره در عادی کلیمه طیب
شیر اندک خند و ضعیف زده افغان آله رویه جنال کلیمه کوبیده
در آله و در سایه کلیمه نفاش که در عادی تبلیغ و تقدم ایستند
۱۷ ص ۲۵۶ آله طله فرمانده اوله اوله آیه کسند کلیمه ایستند بوجو
شاه جری افغانه کسند بر کده بونا به ضابطه و ساکر طله زنده عرصه ایستند
قریه است سوزن تره نه کلیمه زوجه کسند بر کده در حال قوه ایستند

EK-11/4: ATASE, K.93, G.86, B.86-3/A

صیفه - ۱۰ -

روم چینه رسی طرطنه قتل ایله کله یی

۹-۱۰ کابوئه ۱۹۱۱ سوکه نیک بویانه فیه سنخ یانیله حله ایشلی شریفی کونوز برجه راده طرنج بول

اوزرنج روم چینه رسی طرطنه نجه بر صورت قتل ایله کله یی

۵-۱۰ کابوئه ۱۹۱۱ آتورک طاکت یورانه و آق کوی بولک قوغندان مازیم اول درسا و تکی بول

صدقه افندیک قتل ایله طریقه جیدی ویتا کوبه صله کلسا ایچریسه بولدیغی

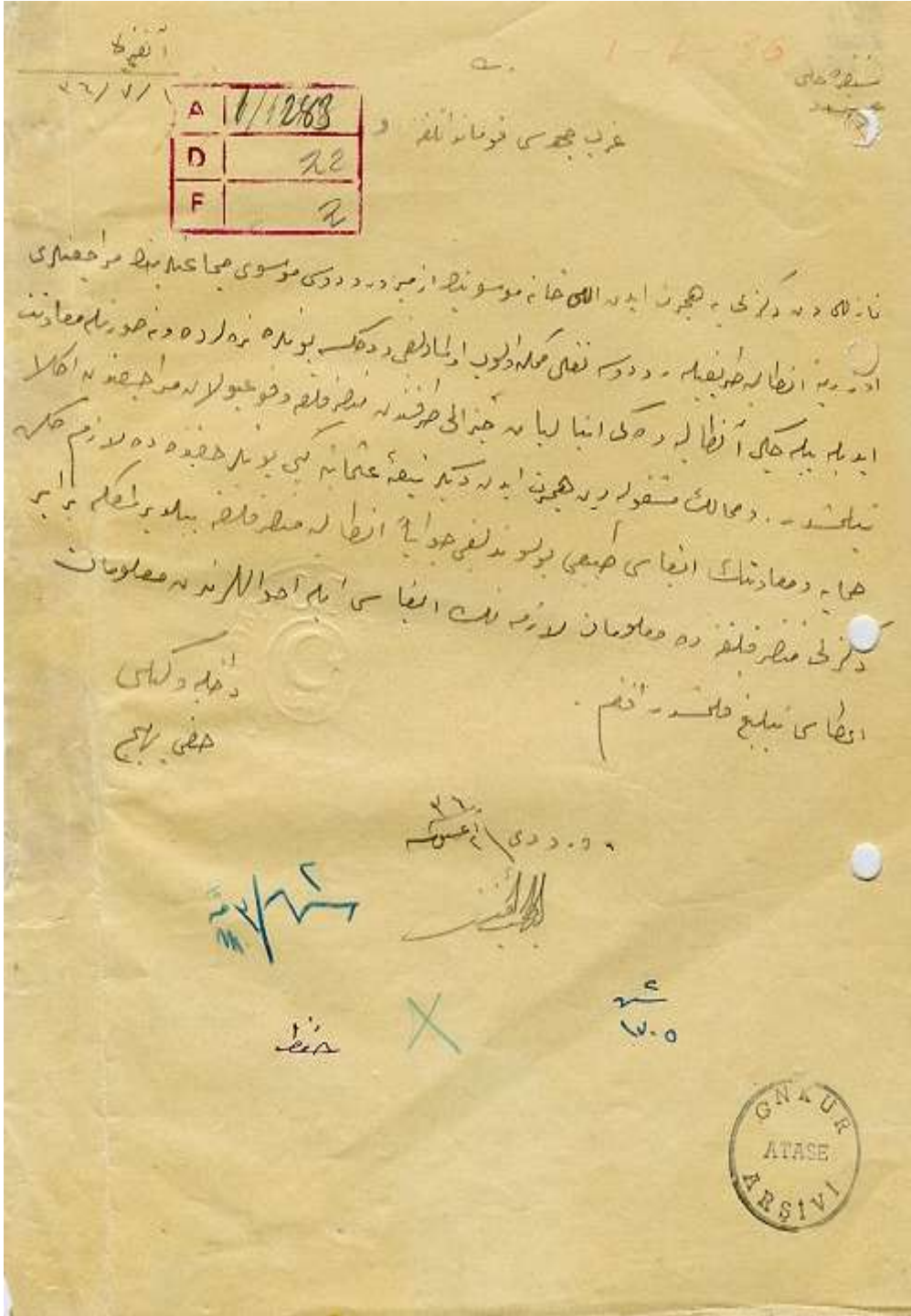
خاتمه

مکاتیبی تعاقبه سببم جزیره سیر جاور اظه کرده بونانسانده تشکیلته مشهور ایمه فرنج
 سوکه سواحلنه جیحانه بونانه چینه رسی کلسا روم الهایسنده شکل کطیح طومانی آله کوی
 یورانه رولری در حال مذکور کویله کی بونه ما مورجه و زاندارم یی قوفه روم بونانه کله یی نانه
 نیم سوره براداره و تشکیلته حله ایدات ایده رک مذکور فراده کاه و بیاه حقه له خرنجی و طیح
 قرانه تسلط لیم اسلاره قتل و لکم ده بیکدم چینه صغیر و قویونه و بارلیک و سائر هیوانانه و کله
 سنی غصب سببم و سائر اظه کله سوره و البیوم مذکور کویله کوی برسنه ما مورجه معلومه
 عثمانیه ده نه بر سببیل و نه ده بر زاندارم عکله سوچی حقیق نظم اصحاکی اسلوبیه فارشو
 ایضاح ایندکله بونانجه نجا یی سدا یی تورک مجلس علیرینه جلوسه یونانیه لسنه بر دیو غازی
 یاید برعه اوزره مذکور کویله فصدده کی رولر ده دیسوته افندیله سرتیه بانیغ غطیب
 درجه ایله رک از صیره کوندر کله یی و بویاره نیک بونانه لسنده نشه یانیغ بونانده اوزره
 آورو پاخنه لرینه تورکی ایچره از برده ده نیره کولک نامه ارسا قیلدیغی موثوقا استخا

A	1/2
D	128
F	5-5

59

صیفه - ۱۰ -

EK-12: ATASE, Kutu: 660, Gömlek: 129, Belge: 129-1. Dâhiliye Vekâleti'nden Garp Cephesi Kumandanlığı'na gönderilen 1 Eylül 1336 (1920) tarihli şifre telgraf. Nazilli'den Denizli'ye hicret eden 50 hane Musevi'nin Antalya üzerinden Rodos'a nakli meselesi.

İNDEKS

(Kavramlar ve Yer İsimleri)

- Afyon; 49, 58
- Akbük Köyü; 32, 138
- Akköy; 31, 50, 54, 55, 86, 90, 131, 158, 167, 170, 183, 264
- Aladam Köyü; 32
- Aleksi Köyü; 32
- Antalya; 48, 59, 149, 162
- Arabacı; 80, 195, 198
- Arıcılık; 184, 185
- Arpaz Nahiyesi; 31
- Avlan Köyü; 32
- Aydın Metropolitliği; 112, 120, 123, 126
- Aydın Vilayeti; 37, 38, 39, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 53, 56, 60, 61, 75, 109, 110, 112, 120, 124, 131, 134, 139, 144, 145, 148, 155, 157, 160, 177, 178, 179, 180, 192, 210, 213, 214, 218, 220, 221, 223, 224, 227, 229, 231, 236, 241, 244, 247, 266
- Ayin; 89, 106, 107, 108, 109, 110, 115, 120
- Atça Nahiyesi; 32, 33, 45, 112, 221, 239, 254
- Atina; 2, 42, 62, 157
- Bağarası Köyü; 31, 41, 78, 79, 90, 92, 117, 162, 166, 167, 180, 184, 194, 1203, 255
- Bağla Köyü; 32
- Balıkçı; 195, 199, 200
- Balkan Savaşı; 1, 2, 4, 24, 24, 42, 43, 44, 45, 48, 60, 85, 147, 148, 154, 155, 156, 195, 218, 219, 222, 263, 266, 269
- Batı Anadolu; 2, 7, 12, 22, 37, 42, 43, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 64, 65, 147, 148, 149, 150, 152, 154, 155, 156, 158, 159, 163, 175, 176, 179, 181, 182, 186, 187, 199, 200, 208, 221, 222, 224, 225, 230, 263, 264, 266, 268
- Bedel-i askerî; 36, 234, 235, 236, 244, 261, 269
- Birinci Dünya Savaşı; 1, 7, 12, 28, 33, 34, 38, 42, 46, 51, 52, 54, 56, 60, 61, 87, 110, 123, 148, 154, 156, 1157, 158, 163, 173, 177, 181, 189, 194, 185, 211, 220, 222, 225, 227, 229, 248, 250, 263, 264, 266, 269
- Bodrum; 9, 31, 33, 35, 42, 46, 49, 52, 63, 64, 78, 85, 117, 138, 139, 152, 178, 180, 193, 202, 229, 233, 236, 237, 251, 253, 254, 258
- Boykot; 12, 45, 46, 195, 196, 218, 219, 220, 221, 222, 223
- Bozdoğan; 30, 31, 40, 137, 177, 181, 192, 250
- Bozüyük Nahiyesi; 32
- Burdur; 58, 161
- Canavar vergisi; 239, 241
- Casus/casusluk; 4, 7, 8, 47, 48, 49, 50, 51, 57, 62, 147, 148, 159, 150, 151, 152, 189, 268
- Cazgırlar Köyü; 32, 72, 87, 101, 138, 242, 265

Cumalı Köyü; 32

Çiftlik; 32, 44, 177, 178, 190, 191, 200, 214, 237, 254

Çine; 9, 10, 12, 31, 32, 41, 57, 60, 77, 80, 85, 86, 93, 94, 138, 156, 162, 163, 166, 167, 169, 174, 178, 191, 193, 195, 203, 204, 236, 238, 251, 252, 253, 256, 258

Datça; 32, 46, 177, 254

Debbağ; 192, 193, 197

Değirmen/değirmenci; 84, 92, 167, 178, 179, 193, 196, 198, 199, 212, 214, 230, 237

Demircik Köyü; 31

Denizli; 24, 37, 39, 50, 51, 53, 58, 62, 139, 149, 161, 162, 182, 188, 192, 228, 247

Dinar; 58, 59

Divan-ı Harb-i Örfî; 59; 110; 150, 157, 162, 172

Domatça; 32, 41, 56, 70, 79, 159, 160, 164, 168, 170, 171, 179, 184, 186, 191, 195, 202, 205, 259, 265

Drahoma; 66, 68, 69, 70, 267

Ege Adaları; 43, 61, 63, 95, 148, 166, 177, 223, 264

Emvâl-ı metrûke; 7, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232

Eşkîyalık; 7, 9, 54, 147, 154, 155

Erbeyli Köyü; 31

Ermeni; 11, 14, 15, 16, 18, 23, 24, 25, 26, 33, 35, 36, 40, 41, 47, 48, 57, 59, 69, 108, 111, 116, 118, 121, 123, 125, 128, 133, 135, 140, 142, 160, 170, 174, 176, 179, 186, 191, 195, 197, 198, 1200, 208, 214, 220, 225, 226, 250, 261, 262, 266, 268

Ermeni Patrikliği; 23, 117, 120, 123, 263

Eytam sandığı; 9, 82, 83, 84, 85, 86, 87

Fethiye; 9, 31, 33, 42, 46, 51, 52, 54, 63, 66, 77, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 93, 96, 100, 117, 125, 126, 138, 139, 150, 152, 153, 161, 165, 179, 180, 185, 186, 191, 192, 193, 194, 195, 206, 207, 215, 216, 217, 228, 236, 237, 238, 241, 244, 251, 253, 254, 256, 259, 264, 265

Fransa; 23, 25, 129, 161, 181, 201, 214, 223

Gökova İskelesi; 62

Haham; 27, 28, 66, 68, 106, 116, 123, 124, 126, 145, 254, 255, 264

Hahambaşı; 27, 122, 123, 125, 253, 254, 263, 268

Hamidabat Mahallesi; 31

Havra; 16, 90, 106, 107, 108, 109, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 122, 134, 143, 146

Hıristiyan; 14, 15, 16, 20, 22, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 39, 59, 65, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 79, 80, 85, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 100, 105, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 117, 119, 120, 122, 126, 129, 136, 140, 154, 174, 184, 187, 195, 204, 208, 219, 220, 221, 237, 238, 256, 262, 263, 264

Hoca Bedreddin Mahallesi; 34, 206

Göcek Köyü; 32

Güllük İskelesi; 178

Gülük Köyü; 138

Gümrük vergisi, 115, 164, 212, 239, 240, 244, 246, 269

Isparta; 49, 58, 87, 154, 161, 194

İdadi mektebi; 134, 141, 142

İhtida; 7, 62, 127, 128, 129, 130, 131, 263, 268

İliya Köyü; 32

İnas mektebi, 137, 138

İneabad nahiyesi; 31, 116, 254

İngiltere; 16, 17, 22, 23, 26, 50, 124, 129, 148, 161, 181, 186, 187, 190, 201, 223, 226

İstanbul; 8, 14, 19, 20, 22, 23, 25, 26, 45, 49, 52, 60, 63, 81, 82, 84, 89, 97, 105, 114, 123, 129, 133, 147, 149, 187, 199, 207, 219, 244, 261, 265, 266

İzmir; 5, 9, 10, 11, 12, 21, 30, 37, 39, 45, 46, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 62, 65, 81, 92, 94, 106, 109, 110, 123, 125, 126, 131, 148, 149, 151, 152, 157, 159, 160, 162, 164, 172, 176, 179, 181, 182, 185, 186, 188, 189, 190, 194, 199, 200, 205, 211, 213, 217, 219, 220, 231, 235, 237, 246, 247, 258, 259, 261, 268

Kahvehane; 90, 91, 109, 172

Karacasu; 9, 31, 32, 41, 42, 46, 117, 118, 138, 178, 193, 236, 251, 252, 253, 258

Karahayt Nahiyesi; 31, 40

Karakollar Köyü; 31, 76, 84, 165, 166, 202, 203, 237, 255

Karapınar Köyü; 31

Kaya Köyü; 32, 50, 138, 149

Kelebiç; 31, 41, 56, 84, 91, 159, 162, 163, 191, 200, 204, 216

Kırvasil Köyü; 32

Kilise; 5, 6, 11, 16, 20, 22, 25, 34, 37, 39, 45, 67, 68, 71, 90, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 129, 130, 134, 136, 143, 146, 152, 164, 222, 223, 230, 232, 244

Koçarlı Köyü, 32, 153, 200

Konya; 50, 127, 150

Köşk Nahiyesi; 31

Köyceğiz; 30, 33, 34, 44, 49, 62, 116, 120, 138, 155, 177, 214, 235, 250, 252, 257

Kuşadası; 126, 142, 159, 166, 199

Lozan; 42, 59, 60, 123, 132, 136, 223, 230, 231, 266

Madencilik; 186, 191, 195, 200, 208, 213, 216, 240

Manastır; 90, 108, 114, 115, 117, 118, 164, 232

Mandalyat Körfezi; 178

Mandalyat Köyü; 32, 138, 157

Manisa; 51, 149, 179, 182, 231

Marmaris; 9, 30, 32, 41, 45, 46, 49, 51, 62, 150, 156, 157, 177, 199, 216, 235, 250, 252, 254

Megali İdea; 2, 22, 42, 48, 60, 122

Meis; 51, 150, 164

Meşrutiyet; 3, 19, 20, 24, 26, 196, 218, 219, 234

Metropolit; 5, 6, 45, 90, 109, 111, 113, 117, 121, 124, 125, 126, 127, 131, 141, 143, 154, 161, 249, 266

Meyhane/meyhaneci; 90, 91, 92, 149, 167, 173, 174, 196, 197, 198, 202, 232

Milas; 9, 10, 30, 32, 34, 41, 46, 49, 51, 62, 91, 92, 93, 101, 109, 110, 113, 116, 117, 125, 131, 137, 138, 140, 143, 144, 151, 155, 157, 164, 167, 170, 173, 177, 178, 81, 184, 190, 192, 194, 205, 206, 207, 216, 221, 224, 232, 235, 240, 243, 250, 253, 257, 263, 265

Millet sistemi; 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 28, 122, 123

Milli Mücadele; 1, 2, 7, 8, 11, 12, 13, 31, 33, 34, 42, 57, 59, 60, 61, 62, 123, 126, 147, 148, 150, 152, 154, 159, 163, 164, 182, 189, 190, 194, 195, 205, 208, 222, 229, 230, 266, 268, 269

Miras; 9, 14, 21, 22, 67, 69, 72, 73, 77, 81, 82, 83, 85, 86, 104, 122, 125, 130, 131, 169, 175, 191, 207, 212, 237, 255, 267

Muafiyet; 16, 27, 115, 244, 261

Muğla; 3, 12, 30, 32, 41, 51, 62, 72, 73, 83, 87, 101, 126, 127, 131, 132, 138, 141, 150, 151, 153, 162, 164, 173, 177, 182, 184, 193, 216, 232, 235, 242, 250, 254, 257, 260, 265, 268

Mübadele; 7, 12, 45, 46, 59, 60, 61, 62, 63, 131, 132, 198, 199, 221, 223, 224, 230, 231, 232

Mürselli Köyü; 31

Müslüman; 8, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 25, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 53, 58, 60, 62, 66, 67, 68, 72, 74, 75, 76, 79, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 91, 92, 92, 93, 94, 97, 106, 107, 109, 110, 111, 115, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 139, 141, 158, 159, 160, 162, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 190, 192, 193, 201, 204, 205, 206, 208, 218, 219, 225, 233, 234, 238, 239, 244, 246, 255, 259, 260, 261, 266, 269, 270

Nafaka; 9, 21, 67, 70, 71, 80, 81, 82, 85, 267

Nazilli; 9, 31, 32, 34, 35, 41, 42, 46, 57, 59, 60, 113, 117, 118, 132, 138, 141, 143, 152, 154, 162, 178, 181, 193, 198, 200, 211, 212, 214, 218, 222, 236, 240, 251, 252, 253, 255, 258, 260, 265

Panayır; 108, 109, 110

Papaz; 57, 84, 107, 108, 121, 125, 131, 162, 163, 164, 172, 245, 254, 255, 256, 257, 264

Pirlibey Köyü; 31

Rodos; 35, 60, 69, 79, 80, 185, 189, 191, 192, 193, 207, 237

Rum, 2, 6, 12, 14, 18, 20, 21, 22, 26, 31, 40, 47, 50, 59, 60, 68, 71, 77, 79, 80, 92, 96, 102, 107, 112, 116, 120, 123, 125, 129, 131, 135, 128, 140, 142, 145, 149, 155, 158, 159, 160, 167, 172, 177, 186, 190, 195, 199, 200, 205, 208, 213, 216, 222, 225, 227, 238, 246, 250, 255, 258, 261, 264, 267, 270

Rum Haneleri Köyü; 32

Rum Köyü; 32

Rum Ortodoks Patrikliği; 21, 122, 126

Rumeli; 30, 73, 77, 97, 98, 114, 121, 135, 184, 232, 234, 241, 147, 257, 261

Rusya; 16, 22, 23, 26, 28, 29, 37

Rüştiye mektebi; 134, 139, 143

Sarraf/sarraflık; 84, 191, 207

Sıbyan mektebi; 134, 136, 139, 140, 143

Sisam; 50, 56, 63, 91, 99, 101, 125, 157, 159, 160, 162, 164, 171, 174, 266

Sobiçe Nahiyesi; 31

Söke; 6, 9, 10, 11, 30, 33, 40, 49, 54, 55, 63, 69, 71, 73, 77, 84, 89, 90, 95, 98, 99, 108, 110, 116, 120, 121, 124, 125, 126, 130, 131, 137, 140, 142, 148, 149, 150, 155, 161, 166, 169, 170, 180, 184, 190, 192, 194, 199, 200, 203, 213, 217, 229, 237, 240, 241, 243, 250, 251, 258, 264, 265, 270

Söke Metropolitliği; 265

Sömbeki Adası; 62

Şirehane; 179

Tehcir; 46, 47, 48, 49, 50, 521, 52, 57, 58, 59, 61, 226, 227, 228, 266, 268

Tersane Köyü; 32

Temettü; 77, 237, 238, 239, 240

Ticaret; 2, 10, 21, 26, 37, 87, 88, 92, 101, 102, 150, 171, 175, 176, 178, 181, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 201, 206, 211, 212, 216, 219, 223, 234, 239, 240, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 261, 269

Ula Nahiyesi; 32

Umurlu Köyü; 31, 180, 238

Vasi; 9, 75, 76, 77, 78, 81, 83

Veraset; 9, 73, 87, 130, 242, 255

Yağhane; 92, 102, 194

Yahudi; 11, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 26, 27, 28, 31, 34, 35, 36, 38, 29, 40, 41, 42, 65, 67, 68, 70, 94, 106, 107, 109, 112, 114, 115, 122, 125, 128, 131, 133, 145, 149, 154, 160, 176, 179, 186, 187, 188, 191, 250, 261, 262, 263, 266, 267, 268

Yave; 184

Yenipazar Nahiyesi; 31

Yoran Köyü; 31, 50, 54, 72, 86, 131, 158, 159, 181, 183, 201, 264

Yunanistan; 2, 7, 8, 23, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 50, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 62, 63, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 159, 160, 162, 164, 183, 218, 219, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 231, 232, 233, 265, 266

